

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY
VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR PSIXOLOGIYASI

*Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan kasb-hunar kollejlari-
larining 3141700 – «Maktabgacha ta‘lim» tayyorlov yo‘nalishi
bo‘yicha 3141701 – «Maktabgacha ta‘lim muassasalari tarbiya-
chisi» kasbi o‘quvchilari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya
etilgan*

«Faylasuflar» nashriyoti
Toshkent – 2013

UO‘K: 159.9-053.3

KBK: 88.8

A-74

Jalilova S.X.

A-74 Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi: kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma / S.X. Jalilova, S.M. Aripova; O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi; O‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi markazi. – Toshkent: «Faylasuflar» nashriyoti, 2013. – 496 b.

UO‘K: 159.9-053.3

KBK: 88.8ya722

Ushbu o‘quv qo‘llanma o‘rta maxsus kasb-hunar ta‘limining «Maktabgacha ta‘lim» yo‘nalishi bo‘yicha ta‘lim olayotgan o‘quvchilar uchun mo‘ljallangan.

«Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi» o‘quv qo‘llanmasida umumiy psixologiya fanining asoslari, ilmiy-tadqiqot metodlari, ilmiy tushunchalar va kategoriyalarni; psixika va ong, shaxs, motivatsiya, faoliyat, muomala, shaxsning psixik jarayonlari, holatlari, xususiyatlari, hamda maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi; bola psixik taraqqiyotining asosiy qonuniyatlari, faoliyati, psixik jarayonlari, bolalar shaxsining shakllanishi, bolalar psixodiagnostikasi kabi masalalar keng yoritib berilgan. Mavzularni o‘qitish va o‘zlashtirish uchun turli metodlar, o‘quv vositalari va ularga mos o‘qitish shaklini tanlash, pedagogik amaliyot bilan bog‘lash o‘qituvchining kasbiy mahoratidan kelib chiqadi.

«Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi» o‘quv qo‘llanmasi o‘qitishning dolzarb masalalariga bag‘ishlanib, undan pedagogika yo‘nalishidagi kasb-hunar kolleji psixologiya fani o‘qituvchilari va o‘quvchilar, maktabgacha ta‘lim mutaxassislari keng foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar:

Z.T. Nishonova – Nizomiy nomidagi TDPU professori,
psixologiya fanlari doktori.

F.N. Vahobova – «Lider» bolalar maktabi direktori,
psixologiya fanlari nomzodi.

S.T. Madaliyeva – 1-TPK psixologiya fani o‘qituvchisi.

KIRISH

Respublikamizda «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ni amalga oshirish jarayonida hayotimizning barcha jabhalarida inson omilining roli ortib borayotgani kuzatilmoqda. Ta'lim-tarbiya ishlarini takomillashtirish, uni jahon andazalari darajasiga ko'tarish, fan sohasidagi yangiliklarni amaliy hayotga tatbiq etish muhim masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Ayniqsa yosh avlodga ta'lim-tarbiya berish, ularda fan asoslariga nisbatan bilim, ko'nikma, malakalarni shakllantirish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov «Tarbiyachi – ustoz bo'lishi uchun boshqalarning aql-idrokini o'stirishi, ma'rifat ziyosidan bahramand qilishi, haqiqiy fuqaro etib yetishtirish uchun eng avvalo tarbiyachining o'zi aynan shunday yuksak talablarga javob berishi, ana shunday buyuk fazilatlarga ega bo'lishi kerak» – degan edi. Ta'limning yangi modelida jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsni shakllantirishga e'tibor berilar ekan, psixologiya fanining vazifalari ham malakali mutaxassislar sifatida o'zligini, o'z qobiliyatlari, individualligi, ya'ni shaxsiy fazilat, xislatlarini bilgan tarzda ta'lim-tarbiya faoliyatini oqilona tashkil etish va ijtimoiy foydali mehnatning barcha sohalarida iqtidorli kasb sohibi sifatida faoliyat ko'rsata oluvchi shaxslarni tarkib toptirishdir.

Psixologiya fanini o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchilarni psixologiya fanining asoslari, tarixiy taraqqiyoti, hozirgi zamon psixologlarining ilmiy yondashishlari bilan, shuningdek, turli yoshdagi insonlarda o'qish jarayonida shaxs fazilatlarini shakllantirish qonuniyatlari va kasbiy malakalarni egallash xususiyatlari bilan tanishtirishdir. Hozirgi zamon tarbiyachisi ijtimoiy-kasbiy vazifalarini bajarish uchun yuksak ma'naviy xislatlarga ega bo'lishi, umumiy va kasb madaniyati, ziyoliligi, axloqiy pokligi, faolligi, shaxsiy hissiyotlarga berilmasligi, ijodiy tasavvur egasi, psixik jihatdan sog'lom, davlatimiz fuqarosi sifatida mas'uliyatni his eta bilishi lozim. Tarbiyachilik kasbiga xos psixik holatlar va xarakter maktabgacha yoshdagi bolalar psixikasining o'ziga xos xususiyatlarini tarbiyalashning psixik asoslari va qonuniyatlari

haqida bilim, ko'nikma va malakalar berishdan va ularni kasbiy faoliyatga tatbiq etishdan iborat.

Pedagogika yo'nalishidagi kasb-hunar kollejlarda psixologiya fanining asosiy vazifasi o'quvchilarni barcha psixik jarayonlar va hodisalarning mohiyatini, hamda maktabgacha yoshda shaxsning shakllanishi bilan bog'liq holda shu jarayon va hodisalarning rivojlanishini ilmiy jihatdan to'g'ri tushuntirib berishga o'rgatishdir. O'quvchilar psixologiyani o'rganish natijasida bolalarning psixik xususiyatlarini tushuntirib bera oladigan tarbiyachi bo'libgina qolmay, balki shaxsning voyaga yetishida mas'ul o'rin egallaydilar.

Ushbu o'quv qo'llanma bolalar psixologiyasi fanining asosiy muammolarini o'z ichiga olib, u pedagogika yo'nalishidagi kasb-hunar kolleji va akademik litsey o'quvchilari va o'qituvchilariga mo'ljallangan. O'quv qo'llanma umumiy psixologiya va bolalar psixologiyasi asoslaridan iborat bo'lib, 10 bobdan iborat. Har bir bob o'zining mazmuniga asosan yoritilgan bo'lib mavzu oxirida mustahkamlash uchun nazorat savollari berilgan.

Psixologiyani o'rganish jarayonida o'quvchilar o'z-o'zini tarbiyalash, kasbiy xislatlar: diqqatlilik, kuzatuvchanlik, esda qoldira olish, oqilona ishlash xislatlarini o'stirish bilan shug'ullanishi, o'z xayoli, ijodiy mustaqil fikrlashi, o'z hislarini boshqara olishi, qobiliyatini o'stirish zarurligi masalasi qo'yiladi va rivojlantiriladi.

I bob. PSIXOLOGIYAGA KIRISH

1.1. Psixologiya fanining predmeti

Barcha fanlar kabi psixologiya fanining ham o'ziga xos predmeti bor. Masalan, fizika fani harakatdagi materiyaning fizik xossalarni, kimyo fani kimyoviy xossalarni, biologiya biologik xossalarni o'rganadi. Psixologiya o'rganadigan hodisalarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash murakkabroqdir. Bu hodisalarni tushunish psixologiya fanini o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan odamning dunyoqarashi va qiziqishiga bog'liqdir. Psixologiya insoniyatga tanish bo'lgan eng murakkab ilm haqidagi fandır. Psixologiya bo'yicha adabiyotlarda uning predmetini qisqacha qilib psixika deb ta'rif berishadi. Psixika – bu inson ruhiyatining shunday holati-ki u tashqi olamni (ichki ruhiy olamni ham) ongli tarzda aks ettirishimizni, ya'ni bilishimiz, anglashimizni ta'minlaydi. Psixologiyaning vazifalari boshqa fan vazifalaridan ancha murakkabroq, chunki psixologiyada bilishning obyekt va subyekt o'zaro bir-biriga bog'liq bo'ladi.

Har bir odam tevarak-atrofdagi narsalarni sezish va idrok qilish qobiliyatiga ega. Odam osmonning moviyiligini, daraxt barglarining yashilligini ko'radi, ko'cha tomondan quloqqa chalinuvchi har xil tovushlarni eshitadi, ba'zi narsalarning sovuqligini, boshqalarining issiqligini sezadi. Odam o'ylaydi va gaplashadi, ya'ni u tafakkur hamda nutqqa egadir. Biz ilgari bo'lib o'tgan narsa va hodisalarni xotira va xayol tufayli esda saqlaymiz va kelajak haqida orzu qilamiz. Bizning sezgilarimiz, idrokimiz, xotiramiz, tafakkurimiz, nutqimiz, xayolimiz **psixik jarayonlar** deb ataladi.

Ko'pgina voqealar odamni to'liqlantiradi, quvontiradi yoki uning g'azabini qo'zg'atadi, ya'ni odamda ma'lum his-tuyg'ular uyg'otadi. Odam nimagadir intiladi, o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erishish yo'lida sabot va matonat ko'rsatadi, irodasini ishga soladi. Ba'zi hollarda psixik jarayonlar ancha murakkab va barqaror ko'rinishga ega bo'ladi, ularning aktivligi kuchaygan yoki susaygan holda namoyon bo'ladi, ma'lum kechinmalarni maydonga keltiradi. Bular **psixik holatlar** deb ataladi. Bunga dars-

ga o'quvchining diqqat-e'tiborlilik yoki parishonlik holati, odamlarda sodir bo'lib turuvchi quvnoqlik yoki achchiqlanish va shu kabi psixik holatlar misol bo'la oladi.

Har bir odam boshqalardan o'zining ayrim shaxsiy barqaror xususiyatlari, ma'lum darajadagi barqaror psixik sifatleri bilan ajralib turadi. Ba'zi odamlarda qiziqishlar kuchli bo'lsa, boshqa bir odam ulkan qobiliyatlari (matematika yoki musiqaga) bilan undan farq qiladi. Ba'zi bir odam qiziqqonroq bo'ladi, bunday odamni jo'shqin temperamentli odam deyiladi, boshqa odam haqida og'ir, vazmin, yaxshi xarakterli odam deb o'ylaymiz va hokazo. Qobiliyatlar, temperament, xarakter odamning psixik xususiyatlaridir.

Psixik jarayonlar, psixik holatlar va psixik xususiyatlar bir-biri bilan o'zaro bog'liq hodisalar bo'lib, ularning barchasi birgalikda psixika hisoblanadi. Psixologiya fani psixik jarayonlar, holatlar va shaxs xususiyatlarini faqat tasvirlabgina qolmay balki ularning yuzaga kelish sabablarini ham tushuntiradi.

Psixika nima? Olamning taraqqiyoti tarixida psixika va ong bo'lmagan davr ham bo'lgan. Jonsiz tabiat va o'simliklar dunyosi hech qanday psixik hayotga ega bo'lmagan, chunki ularda sezish, fikrlash va his qilish qobiliyati yo'q edi. Psixika moddiy olam taraqqiyotining eng yuqori bosqichida – tirik mavjudodlar, hayvonlar va odamlar paydo bo'lgan bosqichida vujudga kelgan. Evolutsion taraqqiyot davomida psixikaning maxsus organlari – nerv sistemasi, keyinroq esa psixikaning oliy bo'limi – miya tarkib topgan. Yuksak taraqqiyot darajasiga erishgan hayvonlar va odamda psixikaning taraqqiyoti bosh miya katta yarimsharlari po'stlog'ining rivojlanishi bilan uzviy bog'langan. Psixik jarayonlar, holatlar va xususiyatlar o'zgarimas hodisalar emas, ular odamning hayoti va faoliyati davomida rivojlanadi hamda o'zgarib boradi. Bu o'zgarishlar tabiat va jamiyatdagi barcha o'zgarishlar singari muayyan qonunlarga bo'ysunadi.

Tashqi olam, tevarak-atrofdagi narsa va hodisalar odamga ta'sir ko'rsatadi. Obyektiv voqelikdagi narsa va hodisalar odamning sezgi a'zolariga, nerv sistemasiga ta'sir etar ekan, ular miyada aks ettiriladi. Psixik jarayonlar – sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol – mana shular aks ettirish shakllaridir. Odamning obyektiv

voqelikdagi narsa va hodisalarni aks ettirishi shu voqelikni bilishi demakdir. Tashqi muhitning miyaga ta'siri orqali narsalarning shakli, rangi, hajmi, kabilarni bilib oladi. Voqelikni aks ettirish jarayoni natijasida odamning sezgilari, uning intilishlari, ish-harakatlari, odam shaxsining sifatlari, ehtiyoji, qiziqish va havaslari, qobiliyatlari va xarakteri vujudga keladi, uning turmush tajribasi hosil bo'ladi. Demak, barcha psixik jarayonlar, barcha aks ettirish jarayonlari odam bilan tashqi olamning bir-biriga aktiv ta'siri tufayli yuzaga keladi. Odam psixikasini ijtimoiy hayot sharoitlari belgilaydi. Odam amaliy faoliyatda, ya'ni o'yin, ta'lim, mehnat jarayonida aks ettirishning to'g'ri yoki noto'g'riligini tekshirib boradi va shu yo'sinda obyektiv haqiqatni bilishga erishadi.

Odamning aks ettiruvchanlik faoliyati obyektiv va subyektiv birlikdan iboratdir.

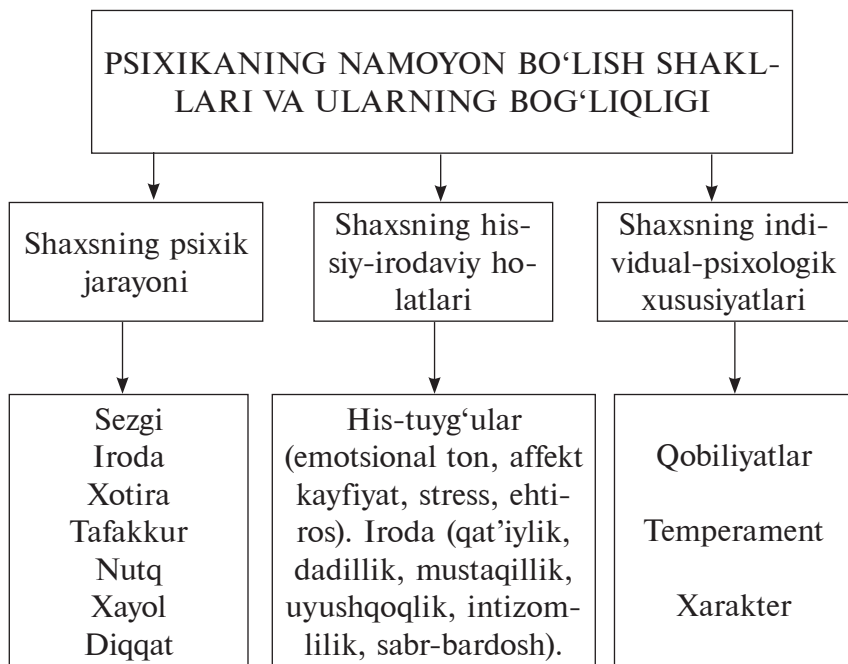
Birinchidan, aks ettirish o'z mazmuni jihatidan obyektiv, chunki bu tashqi olam to'g'risida odamga to'g'ri tasavvur va bilimlar beradi. Ikkinchidan, aks ettirish nerv-fiziologik jarayondan iborat bo'lib, odam faoliyatining xilma-xil ko'rinishida ifodalanadi.

Aks ettirishning subyektiv tomoni shundan iboratki, konkret odam o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan shaxsni aks ettiradi. Shaxsning aks ettirishi uning oldiga qo'ygan maqsadi va vazifasiga bog'liq bo'ladi. Ikkinchidan odam atrofdagi voqelikni bilib borar ekan narsa va hodisalarga nisbatan ma'lum munosabatini ifodalaydi. Shuning uchun ham obyektiv olamdagi narsalarni miyamizda aks etishi obyektiv olamning subyektiv obrazi bo'lib qoladi.

Biz psixikaning falsafiy mohiyatidan tashqari uning aks ettirish mexanizmlarini ham bilishimiz kerak bo'ladi. Buning uchun psixikaning nerv-fiziologik asoslaridan xabardor bo'lishimiz lozim. Rus fiziologi I.M. Sechenov o'zining «Bosh miya reflekslari» (1863) nomli kitobida psixik hodisalar inson organizmidagi boshqa hamma funksiyalar kabi tabiiy hodisa ekanligini, biron-bir sababsiz yuzaga kelmasligini, nerv sistemasining reflekslarini aks ettirish bosh miya faoliyatining natijasi ekanligini ko'rsatib berdi. Demak, odam tevarak-atrofdagi voqelikni faoliyat jarayonida, tabiatga va odamlarga ta'sir ko'rsatish jarayonida bilib boradi. Ana shu jarayonda odamda sezgi va idrok sodir bo'ladi, bular

odamning sezgi organlari orqali miyasiga ta'sir ko'rsatib, ongida aks etgan narsa va hodisalarning (yoki ulardagi ayrim xususiyatlarning) obrazlaridir. Psixik aks ettirish obyektiv olamning subyektiv obrazi, voqelikning miyadagi aksidir.

Odam psixikasini, odam psixik faoliyatining qonuniyatlarini, uning kelib chiqish mexanizmlarini o'rganuvchi fan **psixologiya** deb ataladi.

Kundalik turmush va ilmiy psixologiya. Har qanday fan negizida ma'lum darajada odamlarning turmushi va amaliy tajribasi o'z aksini topadi. Har qanday shaxs kundalik turmushning o'ziga xos psixologik bilimlarini egallagan bo'lib, o'z saviyasi, salohiyati bilan turlicha kamolot ko'rsatkichiga egadir, hatto uning turmush tajribasi va bilimlari ilmiy psixologik bilimlardan ustunroq bo'lishi mumkin (masalan: «Qari bilganni pari bilmas»). Kundalik muloqot davomida boshqa odamlarni kuzatib borgan kishilarning o'zaro birgalikda harakat qilishga ehtiyoji, ularni tashqi xulq-atvor ortida yashirib yotgan psixik jarayonlarni farqlay bilishga majbur qilgan. Maqsadlar, mayllar, u yoki bu voqeadan

ta'sirlanish zamirida esa xarakteriga xos asosiy belgilar tushunilgan. Shuning uchun ham psixik holatlar, jarayonlar, xususiyatlar ilmiy predmetga aylanishidan ancha ilgari kishilarda bir-birlari to'g'risida sodda psixologik bilimlar to'plana boshlagan. Bu bilimlar avloddan avlodga o'tgan holda tilda, xalq ijodiyoti yodgorliklarida, san'at asarlarida o'z ifodasini topa bordi. Jumladan, maqol va matallarda, «O'n marta eshitgandan bir marta ko'rgan afzal», «Odat – kishining ikkinchi tabiati» va hokazolar. Kishining shaxsiy hayot tajribasi ham unga psixika haqida muayyan tasavvur bera oladi; biron-bir matnni qaytadan o'qib chiqish kishi xotirasida yaxshiroq saqlanib qolishiga yordam berishini, garchi «Takrorlash – ilmning onasi» degan maqol unga tanish bo'lmasa ham, o'z shaxsiy tajribasidan bilib oladi. Masalan, bola o'z talabini qondirish istagida o'z yaqinlariga turli uslubda ta'sir o'tkazadi, ya'ni katta yoshdagilarning individual-psixologik xususiyatlarini o'zi anglamagan holda hisobga olib ish tutadi. Demak, kundalik turmushning psixologik bilimlari farosatlilik, sezgirlik, topqirlik intuitiv tarzda namoyon bo'ladi.

Ilmiy psixologiya ma'lum metodlar, vositalar, operatsiyalar yordamida ma'lumotlar to'plash va ularni umumlashtirishga intiladi. Izlanayotgan obyektning xususiyati, holati, munosabati, bog'lanishi kabilarni aks ettiruvchi ilmiy tushunchalar, ta'riflar, qonuniyatlar yordamida psixologik mexanizmlarni kashf qiladi. Insonning ichki imkoniyati, iste'dodi, ishchanligi, qobiliyati, xarakteri yuzasidan umumiy xulosalar chiqariladi. Buning natijasida shaxs psixikasini aniqlash, bashorat qilish, ayrim nuqsonlarni tuzatish, noxush kechinmalarning oldini olish imkoniyati tug'iladi. Turmush mashaqqatlarini, jismoniy va ruhiy zo'riqishlarni kamaytirish, shaxslararo nizolarni oldini olish, bar-taraf etish singari harakatlar faqat ilmiy psixologik ma'lumotlarga asoslangan holda amalga oshiriladi.

Ijtimoiy va shaxsiy tajribada yuzaga kelgan sodda psixologik ma'lumotlar ilmiy psixologiyagacha yaratilgan psixologik bilimlarni tashkil qiladi. Ilmiy psixologiyaning predmeti deyilganda, avvalo, psixik hayotning aniq dalillari nazarda tutiladi. Turli psixologik tajribalar juda muhim faktlarni aniqlagan. Masalan, qorong'ida ham qog'oz oppoq deb idrok qilinadi. Ilmiy jihatdan

bilish hodisalarni tasvirlashdan tushuntirib berishga o'tishni talab qiladi. Shuning uchun ham psixologik faktlar bilan birgalikda psixologik qonunlar psixologiyada o'rganiladigan predmet bo'lib yuzaga chiqadi.

Taraqqiyotning turli bosqichlarida psixika haqidagi ta'limotlar

Psixologiya bundan 2–2,5 ming yillar muqaddam qadimgi Gretsiyada vujudga kelgan. Psixologiya tarixi ikki davrga ajratiladi:

1-davr. Psixologiya fanining falsafa tarkibida rivojlangan davri. Bu davr eramizdan avvalgi VI asrdan XIX asr o'rtasigacha 2,5 ming yillar davom etgan davrdir.

2-davr. Psixologiya fanining mustaqil fan sifatida rivojlangan davri. Bu davr XIX asr o'rtasidan hozirgi kungacha davom etib kelayotgan davrdir.

Qadim zamonlardan oq odamlar olamni har xil tushuntirganlar. Bizning qadimiy ajdodlarimiz tabiatdagi ko'p hodisalarni tushuntirishga o'z bo'lganlar va shu sababli ular tabiatdagi hodisalar go'yo olamga keng tarqalgan g'ayritabiiy, moddiy bo'lmagan, ko'zga ko'rinmas kuchlar tufayli yuz beradi, deb hisoblaganlar. Odamning sezgilari, his-tuyg'ulari, fikrlarini ko'z bilan ko'rib bo'lmaydi, shu sababdan ularni odamlar moddiy bo'lmagan alohida mavjudod – jonning ishi deb bilganlar, jonni esa odam tanasida vaqtincha yashovchi va odam o'lgandan keyin tanani tark etuvchi narsa deb bilganlar. Ijtimoiy hayot ehtiyojlari qadim zamonlardan buyon kishini tevarak-atrofdagi odamlarning psixik jihatdan tuzilish xususiyatlarini farqlay bilishga va ularni o'z xatti-harakatida hisobga olishda majbur etib kelgan. O'sha davrdagi mutafakkirlar jon (ruh)ni tanadan xoli ravishda o'rganishga harakat qilganlar. Bunday tasavvurlar uyqu, o'lim, xushdan ketish holatlarini noilmiy talqin qilish oqibatida tarkib topgan.

Keyinchalik jamiyat taraqqiy eta borgan sari jonning moddiylikdan xoli tabiati haqidagi g'oyalar paydo bo'la borgan. Bunday qarashlar keyinchalik filosofiyada o'z ifodasini topgan. Eramizdan avvalgi VII–IX asrlar oralig'ida yashab o'tgan mutafakkirlar Fales, Anaksimen, Geraklit, Demokrit, Epikur, Plo-

ton, Lukretsiylar ta'limotidan keyin ruh tanaga jon bag'ishlovchi moddiy asos, hayotiy jarayonni boshqaruvchi, idora etuvchi a'zo sifatida qaralgan.

Psixika haqidagi ta'limotlarning rivojlanishi uchun Aflotun (er.av. 427–347-yillar) alohida sharoit yaratib berdi. U jonning qismlari to'g'risidagi tushunchani yaratdi. Aflotunning shogirdi Arastuning «Jon to'g'risida»gi asari psixologiyaning bu davrga kelib bilimlar sohasi sifatida ajralib chiqishiga sabab bo'ldi. Antik psixologiyaning eng yuqori cho'qqisi Aristotelning ruh haqidagi mashhur ta'limoti hisoblanadi. Mashhur faylasuf Gegel aytganidek: «Biz psixologiyada ega bo'lgan yaxshi narsalar bu Aristoteldan olgan narsalarimizdir».

Shimoliy Gretsiyaning Stariga shahrida tabib oilasida tavallud topgan Aristotel 17 yoshida Platonga shogird bo'lib tushgan. Ammo Platonning qarashlari yo'lidan bormadi. Aristotel «О душе», ya'ni «Jon haqida» nomli traktatida ruh muammosini izchil o'rganishga bag'ishlangan o'z g'oyalarini yoritib beradi. Aristotelga ko'ra, ruh organik tananing shakli.

Aristotel (er.av. 384–322-yy.)

Bu tanani Aristotel quyidagi metafora bilan tushuntirdi: «Agar ko'z alohida tirik mavjudod bo'lsa, ko'rish qobiliyati uning ruhi bo'lar edi. Ko'rish qobiliyatini yo'qotgan ko'z aslida ko'z bo'lmaydi, u faqatgina ko'z degan nomni saqlab qoladi, xolos. Bunday nomni chizilgan yoki biror narsadan yasalgan ko'zga ham berish mumkin. Tiriklik ruhsiz bo'lmaydi. Ruh tanani tirik qiladi. Tananing barcha xususiyatlari o'sish, nafas olish, fikrlash asosida ruh tura-di». Boshqacha aytganda tana va boshqa organlar ruh xizmatidagi quroldir. «Tana ruh uchun mavjuddir», – deb yozadi Aristotel va «Ruhni tanadan ajratib bo'lmaydi», – degan qat'iy xulosaga keladi. Ruh harakat qilmaydi, tana harakat qiladi, lekin bunday tana ruhlidir. Shu tariqa Aristotel Platonning tana va ruh ajralishi, ruhning qismlarga bo'linishi haqidagi g'oyasini o'tkir tanqid qiladi.

Arastu kishilik tafakkuri tarixida birinchi bo'lib ruh va jon tananing ajralmas qismlari ekanligi g'oyasini ilgari surdi. Shu sababli ham Arastu psixologiya fanining otasi sifatida talqin qilinadi. «Psixologiya», ya'ni jon haqidagi fan so'zi (yunoncha «psyche» – ruh, jon, «logos» – fan, ta'limot ma'nosini anglatadi) bizning davrimizda ham saqlanib qolgan.

«Tibbiyotning otasi» Gippokrat (er.av. 460–377-yy.) tafakkur va sezgi organi miya ekanligini ta'kidlaydi. Uning yozishicha: «Mana shu qism bilan biz fikrlaymiz, yaxshi va yomonni ajratamiz, tanamizning mana shu qismi bilan ko'ramiz. Miya sog' holatda bo'lgandagina biz sog' fikrlaymiz». Gippokratning ishlari orasida eng katta shuhrat keltirgani temperament haqidagi ta'limotdir.

Bu barcha anatomo-fiziologik ma'lumotlarni rimlik tabib Klavdiy Galen (er.av. II asr) umumlashtirdi va yangilari bilan boyitdi. Uning asarlaridan XVII asrgacha keng foydalanildi. Har xil muskullarga boruvchi nervlarni kesish bilan Galen shu xulosaga keldiki, tananing nervsiz birorta qismi yo'q, birorta harakat, birorta hissiyot ularning ishtirokisiz kechmaydi. Eksperimentlar orqali Galen orqa miyaning funksiyalarini ham aniqladi. Agar orqa miyani ko'ndalang kessa, kesilgan joydan pastda joylashgan barcha tana qismlari harakatchanligi va sezuvchanligini yo'qotadi, degan xulosani olim asoslab berdi. Geraklit, Demokrit, Aflotun, Arastularning ta'limotlari keyingi asrlarda psixologik g'oyalarning rivojlanishi uchun tayanch nuqta bo'ldi. «Bu – ruhiy dunyosi ulkan odam» deganda biz jimsiz va abadiy barhayot narsani emas, balki psixikani nazarda tutamiz.

XVII asr psixologlar ko'z o'ngida psixikaga bo'lgan qarashlarning tubdan o'zgarish davri sifatida namoyon bo'ladi. Psixologik fikr taraqqiyotidagi yangi davrni «fanlar malikasi» bo'lib hisoblangan mexanika ta'sirida paydo bo'lgan konsepsiyalar ochib berdi. Bu ta'limotlarning asosida fanning ulug' zahmatkashlari Rene Dekart (1598–1660), Benedit Spinoza (1632–1677), Tomas Robbe (1588–1679), Djon Lokk (1632–1704), Gomfrits Leybnits (1646–1716) kabilar turar edi.

Fransuz matematigi, tabiatshunos va faylasufi Dekartning ismi bilan psixologiya tarixidagi g'oyat muhim bosqich boshlanadi. Aynan u o'zining ong haqidagi ta'limoti bilan Aristotelning ruh ha-

qidagi ta'limotidan psixika to'g'risidagi tushunchalarning ajralib chiqishi uchun asos yaratdi. Dekartning fikricha: «Hayotni ruh bilan bog'laganlar xato qiladilar. Negaki o'lim hech qachon ruh tufayli sodir bo'lmaydi, balki tananing muhim qismidagi buzilishlar tufayli ro'y beradi». Dekartga ko'ra asoslarning asosi shubhalanishdir. Uning fikricha hamma tabiiy va g'ayritabiiy narsalardan shubhalanish kerak. Chunki shubhalanganda odam fikrlaydi. Bunga Dekartning mashhur aforizmi «Men fikrlayapman, bundan chiqdi mavjudman» asos bo'ladi. O'zining asosiy fikrlarini Dekart «Aqlni boshqarish qoidalari», «Ruhlar ehtirosi», «Odam haqida» nomli asarlarida bayon etgan. XVIII asrning eng yirik kashfiyotlari qatoriga refleks tushunchasining paydo bo'lishini kiritish mumkin. Refleks tushunchasi Dekart fizikasida paydo bo'ldi.

Markaziy Osiyoda psixologik ta'limotlarning rivojlanishi VII–IX asrlarga to'g'ri keladi.

Al-Xorazmiyning tib, odam anatomiyasi va fiziologiyasi sohasidagi bilim hissiy sezgining moddiy asoslarini qidirishga yordam beradi. «Shaxsiy ruh — u miyada bo'lib, ular badan a'zolariga asab orqali tarqaladi» deydi va aqlni odam nafsining kuchlaridan biri deb hisoblaydi.

Abu Ali ibn Sinoning psixologik-falsafiy qarashlari «Tib qonunlari» asarida inson fiziologiyasi va psixologiyasi asosida talqin etiladi. Ibn Sinoning sezgini tashqi va ichki turlarini, miyani nerv sistemasining markazi ekanligini, inson tana va jondan tashkil topishi, miya insonni boshqarib turuvchi markaz ekanligi kabi fikrlari noyob oltin xazina hisoblanadi.

Abu Nasr Farobiy Yaqin va O'rta Sharqda ilg'or ijtimoiy-falsafiy oqim

Al-Xorazmiy (997-yilda vafot etgan)

Abu Ali ibn Sino (980–1037-yy.)

Abu nasr Farobiy
(873–960-yy.)

U sezgi roliga to'xtalib, besh turga bo'ladi. Farobiyning ruhiy jarayonlar, ularni bilish va mantiq tizimi haqidagi ta'limoti o'rta asrlar falsafasining katta yutug'i edi.

Abu Rayhon Beruniy
(973–1043-yy.)

XIX va XX asrlarda psixologiya faqat empirik (tajribaga asoslangan) fan sifatida taraqqiy etadi. Bu davrlarda uning predmeti, o'rganadigan sohasi paydo bo'ladi va shakllanadi, yangi yanada samaraliroq tekshirish metodlari kashf qilinadi. Psixologiyaning bergan ma'lumotlaridan amaliy faoliyatning turli sohalarida foydalanila boshlanadi. Assosiativ psixologiya namoyandalari D.Yum va D.Gartli, shogirdi D.Pristli assosiativ tasavvurlarni miyadagi fiziologik bog'lanishlarga tenglashtiradilar, murakkab psixik jarayonlar sezgi va tasavvur-

asoschilaridan biri bo'lib, «Sharq Aristoteli» degan unvonga sazovor bo'lgan mashhur mutafakkirdir. Uning inson tafakkuri, bilish bosqichlari (hissiy va xayoliy), sezgi turlari, inson (ruh) jonining bir tanadan, boshqasiga o'tib, ko'chib yurishi mumkinligini inkor etadi va uni balki tan kabi individual «substansiyasining birligi» sifatida tushunadi. Uning fikri izchil emas edi. Bunday ikkilanish Aristotelga ham xos bo'lgan. Farobiy bilishning ikki shakli, bosqichini hissiy va xayoliy, aqliy bilishni bir-

Abu Rayhon Beruniy «Inson hayvondan aql bilan farq qiladi», deydi va bu tushunchani yanada mustahkamlab: «Insonni xudo azaldan shunday yaratgan» deydi. U jamiyat yuzaga kelishida kishilarning moddiy ehtiyojlari rolini ko'ra oladi: «Aql, mehnat, erkin tanlash inson hayoti va ijtimoiy holatini belgilaydi, inson o'z ehtiyojlarini mehnat tufayli qondiradi», deydi. Rudakiy, Umar Xayyom va VIII asrdagi islom ta'limotlari psixologik ta'limotlar uchun ahamiyatlidir.

lardan hosil boʻladi deb hisoblaydilar. XIX asrda psixik hodisalarni oʻlchash mumkinligi, psixologiyada eksperiment boʻlishi mumkinligi koʻpgina psixologlar tomonidan ilgari surildi. I. Gerbart, Veber, Fexner, V.Vundt kabi nemis psixologlari eksperimental psixologiyaga asos soldilar. V.Vundt 1879-yili Leypsigda birinchi eksperimental laboratoriyasini, 1881-yili Berlin universiteti huzurida eksperimental psixologiya institutini tashkil qildi. Professor A.F.Lazurskiy (1874–1917) tomonidan taʼlim masalalarini oʻrganishda keng qoʻllaniladigan tabiiy eksperiment metodi ishlab chiqildi.

Nazorat savollari:

1. Psixologiya nimani oʻrganadi? Unga taʼrif bering. Psixika nima?
2. Kundalik turmushdagi hodisalar va ilmiy psixologiya deganda nimani tushunasiz?
3. Psixologiya tarixi qanday davrlarga boʻlinadi?
4. Markaziy Osiyoda psixologik taʼlimotlarning rivojlanishi haqida soʻzlab bering.
5. Birinchi eksperimental laboratoriya qayerda va kim tomonidan tashkil etildi?
6. XIX va XX asrlarda psixologiya taraqqiyotida qanday yutuqlarga erishildi?

1.2. Hozirgi zamon psixologiyasining vazifalari, tarmoqlari va fanlar tizimida tutgan oʻrni. «Taʼlim toʻgʻrisida»gi qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»dagi vazifalarni amalga oshirishda psixologiya fanining ahamiyati

Yangi davr va psixologiya. Maʼlumki, «Taʼlim toʻgʻrisida»gi qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da taʼlimning uzluksizligi, uning mutlaqo yangi mazmuni kasb-hunar kolleji nufuzini oshirishga, jamiyat taraqqiyotida tutgan oʻrniga yuksak baho berilgan. Zamonaviy taʼlim markazida shaxs turadi, unga taʼsir etuvchi, zaruriy fazilatlarini shakllantiruvchi boʻlib oʻqituvchi timoli mujassamlashgan. Oʻzbekistondagi tub islohotlar inson omili, uning mukammalligi, oʻz ustida ishlashi, qaygʻurishi muammosini har qachondagidan ham dolzarb masalaga aylantirdi. Turli

o'zgarishlarga psixik jihatdan tayyorgarlikni ta'minlash yangicha fikrlash va ro'yi berayotgan jarayonni obyektiv va to'g'ri idrok qilish qobiliyatini rivojlantirish muammosi inson psixikasini bilishni ilgari surdi. Psixik hodisalar bilan har bir inson tanish bo'lishi, yangi davr o'zgarishlariga oqilona javob bera olishini talab qiladi.

Psixologiyaning fan sifatidagi vazifasi psixik hayotning asosiy qonunlarini o'rganishdan iboratdir. Psixologiyani o'rganish odamning o'zini va boshqalarni yaxshiroq tushunishiga, ularning psixik holatini hisobga olgan holda yondashishiga yordam beradi. Kishi o'zining kuchli va zaif tomonlarini ko'ra oladi, o'z ustida ishlash imkoniyatiga ega bo'ladi, nuqsonlarni yo'qotib borishga o'rganadi. Psixologiyaning oxirgi yillardagi taraqqiyoti ham aynan ana shu mezon talablariga javob berishi bilan xarakterlanadi. Jamiyatimizda esa psixologik bilimlarni bevosita amaliyotga tatbiq etishga ehtiyoj katta. Birgina O'zbekistonda kadrlar tayyorlash milliy dasturini oladigan bo'lsak, uning bajariishi va muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun psixologiyaning aralashuvi zarur. Joylarda tashkil etilgan tashxis markazlarida faoliyat ko'rsatayotgan amaliyotchi psixologlar o'quvchilardagi rivojlanish ko'rsatkichlari, aqliy o'sish omillari va iqtidoriga qarab ta'lim-tarbiyani tashkil etishlari uchun qator diagnostik tadbirlarni o'tkazishlari zarurki, bu tadbirlar oxir-oqibat real samara berishi lozim. Kasb-hunar kolleji o'quvchilarining kamolotiga psixologiya fani muayyan hissa qo'shadi.

Psixologiya muammolari turli sohalar bilan bog'liq bo'lishi bilan birga hozirgi kun uchun o'ta dolzarb vazifalarni hal qilish bilan ham bog'liqdir. Bularga ekologiya muammolari, zopsixologiya va odamshunoslik muammolari, demografik va millatlararo munosabatlar muammosi, insonparvarlik muammolari bilan bog'liq psixologik muammolarni ko'rsatish mumkin. Bulardan tashqari moddiy ishlab chiqarishni ko'paytirish, mehnat samaradorligini oshirish, inson-inson, inson-texnika, yer-inson, inson-iqlim munosabatlari, oila munosabatlari, o'z joniga qasd qilish, turli jinoyatchilik singarilar ham o'ta muhim bo'lganligidan psixologik tadqiqotlar orqali aniqlanadi va tuzatishlar kiritiladi.

Psixologiya fanining tarmoqlari

Psixologiya fani jamiyatdagi barcha sohalarga kirib borgan bo'lib barcha fanlar bilan chambarchas bog'langan. Har bir sohasi o'z yo'nalishida psixologiyaning ma'lum bir yo'nalishini ochib berish bilan, kasb-psixologiyasiga oid tushuncha va qarorlarni ilgari suradi:

Psixologiya fani jamiyatdagi barcha sohalarga kirib borgan bo'lib hozirgi kunda uning 300 dan ortiq tarmog'i mavjud.

– *umumiy psixologiya* – psixologiya tomonidan aniqlanadigan eng umumiy qonuniyatlarni, bu fanda qo'llaniladigan tadqiqot metodlarini, nazariy prinsiplarni, ilmiy tushunchalarni ta'riflaydi. Psixik jarayonlar, psixik holatlar, psixik xususiyatlardan iborat uchta asosiy kategoriyani birlashtiradi;

– *pedagogik psixologiya* – ta’lim-tarbiya jarayonining psixologik qonuniyatlarini o’rganishni o’z predmeti deb biladi. O’qituvchi va tarbiyachilar uchun bolalar psixologiyasini va pedagogik psixologiyani bilish, ayniqsa, katta ahamiyatga ega. Pedagogik psixologiya ta’lim jarayonida o’quvchilar psixikasini, ularni muvaffaqiyatli o’qitish va tarbiyalashning psixik sharoitlarini tekshiradi. Pedagogika va maxsus fanlar psixologiyaning ma’lumotlari negizida ish ko’radi;

– *yosh davr psixologiyasi* – turli yoshdagi odamlarning tug’ilgandan to umrining oxirigacha psixik rivojlanishi jarayonini, shaxsning shakllanishi va o’zaro munosabatlari qonuniyatlarini o’rganadi. Bolalar psixologiyasi bola rivojlanishining turli bosqichlarida uning psixikasini o’rganadi;

– *maxsus psixologiya* – psixik rivojlanishda normadan og’gan bolalar, ya’ni anomal taraqqiyot psixologiyasini o’rganadi. Patopsixologiya – kasallar psixologiyasi. Oligofrenopsixologiya – aqli zaiflar psixologiyasi, surdopsixologiya – kar-soqovlar psixologiyasi, tiflopsixologiya – ko’zi ojizlar psixologiyasi;

– *ijtimoiy psixologiya* – jamiyatda odamlarning birgalikdagi ish faoliyatlari natijasida ularda hosil bo’ladigan tasavvurlar, fikrlar, e’tiqodlar, hissiy kechinmalar va xulq-atvorlarni o’rganadi;

– *mehnat psixologiyasi* – kishi mehnat faoliyatining psixologik xususiyatlarini, mehnatni ilmiy asosda tashkil etishning psixologik jihatlarini o’rganadi;

– *muhandislik psixologiyasi* – avtomatlashtirilgan boshqaruv sistemalari operatorining faoliyati, odam-texnika o’rtasida funksiyalarni taqsimlash va muvofiqlashtirish xususiyatlarini o’rganadi;

– *yuridik psixologiya* – huquq sistemasining amal qilishi bilan bog’liq masalalarning psixologik asoslarini o’rganadi;

– *harbiy psixologiya* – kishining harbiy harakatlar sharoitida namoyon bo’ladigan xulq-atvorini, boshliqlar bilan ijro etuvchilar o’rtasidagi munosabatlarning psixologik jihatlarini o’rganadi;

– *savdo psixologiyasi* – jamiyatda tijoratning psixologik sharoitlari, ehtiyojning individual, yoshga va jinsga oid xususiyatlarini, xaridorga xizmat ko’rsatishning psixologik omillarini aniqlaydi, modalar psixologiyasi kabi masalalarini o’rganadi;

– *tibbiyot psixologiyasi* – shifokor faoliyati psixologiyasini, bemor xulq-atvorining psixologik jihatlarini oʻrganadi.

Shuningdek, psixologiyada etnopsixologiya, oilaviy hayot psixologiyasi, boshqaruv psixologiyasi, shaxs psixologiyasi, rahbar psixologiyasi, parapsixologiya va boshqa koʻplab sohalar mavjud. Psixologiyaning qaysi tarmogʻini olmang ular oldida turgan asosiy vazifalar mehnat faoliyatida odamlar ishini yengillashtirish va takomillashtirishdan iboratdir.

Psixologiya fanining fanlar tizimida tutgan oʻrni

XVIII asrga kelib psixologiya falsafa tarkibidan ajralib chiqdi va mustaqil fan darajasiga koʻtarildi. Uning mustaqil boʻlishi tez rivojlanishga olib keldi. Natijada XX asrga kelib oʻzining eng muhim muammolarini ishlab chiqa boshladi. Hozirgi davrga kelib psixologiya fani oʻzining alohida oʻrganish metodlariga, oʻziga xos vazifalariga va oʻz predmetiga ega boʻlib qoldi. Hozirgi vaqtda psixologiya inson haqidagi eng muhim fanlardan biri sifatida tan olinmoqda. Psixologiya falsafa, tabiatshunoslik, pedagogika, sotsiologiya, tabiiy fanlar, texnika fanlari, kibernetika iqtisodiyot kabi koʻplab fanlar bilan bogʻlangan.

Psixologiya va falsafa. Psixologiya falsafadan ajralib chiqqan boʻlsada, ular oʻrtasidagi aloqa hozir ham saqlanib qolmoqda. Hozirgi zamon ilmiy psixologiyasi asosida ilmiy filosofik tushunchalar, psixika miyaning mahsuli, u real borliqni aks ettiradi deb tushuntiruvchi dialektik-materialistik qarashlar yotadi. Falsafa va uning ajralmas qismi boʻlgan bilish nazariyasi, yaʼni gnosiologiya psixikaning atrofdagi borliqqa munosabati masalasini hal qiladi va psixika atrofdagi olamning miyadagi aksi, materiya birlamchi, ong ikkilamchi deb tushuntiradi. Psixologiya turli psixik hodisalarni chuqur oʻrganish va tahlil qilish asosida uning inson hayoti va taraqqiyotidagi rolini tushuntiradi, psixik jarayonlarning taraqqiyot qonunlarini ochadi.

Psixologiya va tabiatshunoslik. XIX asrning II yarmida tabiatshunoslik fanidan mustaqil fan sifatida ajralib chiqishiga eksperiment metodining kirib kelishi (G. Fexner) va ayniqsa, 1863-yilda I.M. Sechenov (1829–1905)ning «Bosh miya reflekslari»

asari chop etilishi sabab bo'ldi. «Odamdagi psixik va fiziologik hodisalarning ikkovi ham bir xildagi bir-biriga yaqin hodisalar, bir moddiy asosdan kelib chiqadigan hodisalar», – deb yoza-di M.I. Sechenov. Kitobda psixik hodisalar, tabiat hodisalari sin-gari albatta biror sabab tufayli, ya'ni nerv sistemasining reflektor faoliyati natijasida vujudga kelishligi ko'rsatilgan edi.

I.M. Sechenovning reflektor nazariyasi I.P. Pavlovning shartli reflekslar haqidagi ta'limotida hamda uning shogirdlari L.A. Or-beli, L.K. Anoxin, K.M. Bikov, N.I. Krasnogorskiy asarlarida, shu bilan birga, A.A. Uxtomskiy, N.A. Bernshteyn, I.S. Berita-shvili va boshqalarning ishlarida yanada rivojlantirildi. Ularning bu ta'limotlari psixologiya fanining tabiiy-ilmiy asosi bo'lib qol-di. Hozirgi paytda bu ta'limot o'zbekistonlik va chet ellik psi-xologlarning miya faoliyatining neyrofiziologik mexanizmlarini chuqur o'rganishlari asosida yanada rivojlantirilmoqda.

Psixologiyani chuqur o'rganish tabiat fanlari (umumiy biologi-ya, fiziologiya, anatomiya kabilar)ni yaxshi bilishni talab etadi. Psixologiyaning qator sohalari, eng avvalo solishtirma psixologi-ya, zoopsixologiya, ekologiya va boshqalar o'z navbatida tabiat fanlarining bo'limlari bo'lib ham hisoblanadi.

Psixologiya va texnika fanlari. XX asr ishlab chiqarishning, texnikaning yangidan yangi turlari, aloqa vositalarining juda tez o'sganligi, elektronika, kompyuterlashtirishdan foydalana bosh-langanligi, transportning yangi turlarini o'zlashtirilganligi bilan xarakterlanadi. Bularning hammasi inson psixikasiga juda kat-ta talablar qo'yadi. Hozirgi zamon sanoati, transportida va har-biy ishlarda psixologik faktorlarni, ya'ni kishining imkoniyat-lari, bilish jarayonlari – idroki, xotirasi, tafakkurini, shaxsning o'ziga xos xususiyatlari – xarakteri, temperamenti, reaksiyalar-i-ning tezligi va boshqalarni hisobga olishga to'g'ri keladi. Tovush-dan tez hozirgi zamon samolyotlarida, ulkan elektrosistemalar-ni operativ–dispatcherlik uchastkalarida ishlovchi kishilar juda kichik vaqt ichida tez qarorga kelishiga to'g'ri keladi, aks hol-da halokatlarga sabab bo'lishi mumkin. Ana shunday murakkab sharoitda ishlay olish uchun kishilarda imkoniyat bor-yo'qligini, ularning shu ishga yaroqli yoki yaroqsiz ekanligini aniqlashda psixologiya fani oldiga muhim talablar qo'yiladi. Injenerlar psi-

xologiyasi kishi bilan texnika o'rtasidagi munosabatni o'rganuvchi fan bo'lib, u texnikaning ko'pgina sohalari bionika, kibernetika bilan mahkam bog'langandir.

Psixologiya va pedagogika.

Pedagogika bilan psixologiya-ning o'zaro hamkorligi va aloqasi an'anaviy va azaliy bo'lib, ularning yosh avlod tarbiyasini zamon talablari ruhida amalga oshirishdagi roli va nufuzi o'ziga xosdir. Respublikamizda amalga oshirilayotgan yangi «Ta'lim to'g'risida»gi qonun hamda «Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi»ni amalga oshirish ham ikki fan hamkorligi va o'zaro aloqasini har qa-

I.M. Sechenov (1829–1905-yy.)

chongidan ham dolzarb qilib qo'ydi. Milliy dasturda e'tirof etilgan yangicha modeldagi shaxsni kamol toptirish, uning chuqur bilimlar sohibi bo'lib yetishishi, barkamolligini kafolatlovchi shart-sharoitlar orasida yangi pedagogik texnologiyalarini ta'lim va tarbiya jarayonlariga tatbiq etishda pedagogikaning o'z uslub va qoidalari yetarli bo'lmaydi. Shuning uchun ham psixologiya u bilan hamkorlikda yosh avlod ongining ta'lim olish davrlaridagi rivojlanish tendensiyalaridan tortib, toki yangicha o'qitish texnologiyalarini bola tomonidan o'zlashtirilishi va undagi aqliy hamda intellektual qobiliyatlarga nechog'lik ta'sir ko'rsatayotganligini o'rganish va shu asosda ishni tashkil etish psixologiyadagi metodlarni didaktik metodlar bilan uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Ayniqsa, ma'naviy barkamollik tamoyillarini maktabda va yangi tipdagi ta'lim muassasalarida joriy etish ham shaxs psixologiyasini teran bilgan holda o'qitishning eng ilg'or va zamonaviy shakllarini amaliyotga tatbiq etishni nazarda tutadi.

Psixologiya va sotsiologiya. XIX asrning ikkinchi yarmida sotsial psixologiyani fan sifatida rivojlantirishga ilk urinishlar boshlangan. Bunga inglizlik psixolog U. Makdugall va amerikalik sotsiolog E. Rosslarning tadqiqot natijalari asos bo'lib xizmat qildi. Sotsial psixologiya 1908-yildan e'tiboran alohida fan sifati-

da tan olingan. Sotsiologiya fani ham yangicha ijtimoiy munosabatlar sharoitida o'z taraqqiyotining muhim bosqichiga o'tgan ekan, psixologiya ushbu fan erishgan yutuqlardan ham foydalanadi, ham ularning ko'lami kengayishiga xizmat qiladi. Jamiyatda ijtimoiy taraqqiyot va rivojlanishni ta'minlashni o'z vazifasi deb biladi. Shuning uchun joylarda tashkil etilgan ijtimoiy-psixologik xizmat markazlari ayni shu vazifalarni bajarishga qaratilgandir. Ijtimoiy so'rovlari aholining kayfiyati, qiziqishi, xohishi, ehtiyoji, niyatini ifodalash bilan birga hukumat va davlat tomonidan qanday istiqbolli rejalar tuzish lozimligiga olib keladi. Ijtimoiy-psixologik so'rovlarning ta'lim muassasalarida o'tkazilishi ustoz-shogird, o'quvchi-o'qituvchi munosabatlarini, ish joylarida o'tkazish xodim-rahbar, xodim-xodim munosabatlarini bilib olish imkonini yaratadi. Bular orqali nafaqat sotsiologik so'rov, balki inson shaxsiga aloqador psixologik xususiyatlarni aniqlash mumkin bo'ladi.

Psixologiya va iqtisodiyot. Iqtisodiyot bilan psixologiyaning o'zaro aloqasi va hamkorligi bozor munosabatlariga bosqichmabosqich o'tish sharoitida iqtisodiy ong hamda iqtisodiy xulqning o'ziga xos namoyon bo'lish qonuniyatlarini o'rganishda ikkala fan teng xizmat qiladi. Yangi davr shaxsini tarbiyalash va uning jamiyatga moslashuvi masalasida psixologiya iqtisodiyot fanida qo'lga kiritilgan yutuqlar, yangiliklar va iqtisodiy samaraga erishish omillarini hisobga olsa, iqtisodiyot o'z navbatida iqtisodiy islohotlarning obyektini hamda subyekti bo'lmish inson omilidagi barcha psixologik o'zgarishlarni aniqlash, tahlil qilish va shu asnoda bashorat qilish vazifasini yechishi kerak.

Nazorat savollari:

1. Psixologiya fanining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»dagi vazifalari nimalardan iborat?
2. Psixologiyaning tarmoqlari haqida so'zlab bering.
3. Psixologiyaning rivojlanayotgan fanlar tizimidagi o'rni qanday?
4. Psixologiyaning sotsiologiya va iqtisodiyot fanlari bilan aloqasi haqida so'zlab bering.

1.3. Psixologiya fanining ilmiy-tadqiqot metodlari

Aniq izlanish predmetiga ega bo'lgan har qanday fan o'sha predmetning mohiyatini yoritish va ma'lumotlar to'plash uchun maxsus usullar va vositalardan foydalanadi. Ular **fanning metodlari** deb ataladi. Fanning obro'si ham birinchi navbatda shu metodlar yordamida to'plangan ma'lumotlarning ishonchliligiga bog'liqdir. Psixologiyaning har bir tarmog'i o'z vazifalarini yechish, ma'lumotlarga ega bo'lish uchun ko'plab metodlarni sinovdan o'tkazib, eng ishonchli va mukammallarini saqlab qolgan.

B.G. Ananov psixikani o'rganish metodlarini to'rt guruhga ajratadi:

- 1) tashkiliy metod;
- 2) empirik (amaliy);
- 3) natijalarni qayta ishlash;
- 4) genetik va donalash metodlari.

Birinchi **tashkiliy guruh** o'z ichiga qiyoslash, longityud (uzlaksiz), kompleks (ko'p qirrali) deb atalgan turlarini oladi. Qiyoslash turi umumiy psixologiyada, sotsial psixologiyada, tibbiyot, sport, yuridik psixologiyada keng qo'llaniladi. Longityud metodi bir holatni uzoq vaqt kuzatish, birdaniga bir necha sinaluvchini tekshirish, qiyoslash maqsadida qo'llaniladi. Nemis olimi V. Shtern, fransuz olimi R. Zazzo, rus olimlari N.A. Menchinskaya, A.N. Gvozdev, N.S. Leytis, V.S. Muxina va boshqalar bu usuldan keng foydalandilar. Bu usulda kuzatish «Ona kundaligi» singari nomda ham atalishi mumkin.

Psixologik tadqiqotlar ilmiylikini oshirishda bir necha fanlar hamkorligiga suyanib kompleks metodlar qo'llaniladi. Hozir muhandislik psixologiyasi, psixofiziologiya, kosmik psixologiya, tibbiyot psixologiyasidagi ko'pgina kashfiyotlar shu usullar bilan ochilmoqda.

Ikkinchi guruh — **empirik metodlarga** kuzatish, eksperiment, test, so'rov, sotsiometriya, faoliyat jarayoni va uning mahsulini tadqiq qilish, tarjimai hol kabilar kiradi va ular sinash, tekshirish, diagnostika va prognozlash vazifalarini bajaradi.

Uchinchi guruh metodlari **natijalarni qayta ishlashga** mo'ljallangan bo'lib, ular statistik (miqdoriy) va psixologik (sifat)

tahlili turlariga bo‘linadi. To‘plangan ma’lumotlarni qayta ishlab chiqishda matematik formulalardan foydalaniladi.

Tadqiqot metodlarining to‘rtinchi guruhi — **genetik va donalash** metodlaridan iboratdir. Genetik metodga asoslanib psixik o‘zgarishlar bilan rivojlanish bosqichlarining bevosita bog‘liqligi ildizi aniqlanadi. Uzilishlarga yo‘l qo‘ymaslik uchun yig‘ilgan materiallar maxsus bosqichlarga ajratib sharhlanadi.

Quyida psixologiyada eng ko‘p qo‘llaniladigan tadqiqot metodlarining empirik metodlar guruhini tahliliy ko‘rib chiqamiz:

Kuzatish metodi. Psixologiyada keng qo‘llaniladigan bu metodning mohiyati shundaki, tadqiqotchi mutaxassis boshqa odamning xatti-harakatlarini, xulq-atvorini, psixikasining tashqi ko‘rinishlarini kuzatadi va xulosa chiqaradi. Ilmiy kuzatishlar jarayonida tadqiqotchi kuzatadigan obyektlarni nihoyatda diqqat bilan aniq o‘rganishi, pala-partishliklarga yo‘l qo‘ymasligi lozim. Psixik holatning tashqi alomatlariga ishongan holda ish ko‘rish har doim ham to‘g‘ri bo‘lavermaydi. Odamning xatti-harakatlarini to‘g‘ri talqin qilish ayniqsa muhimdir. Ba’zida o‘quvchi juda diqqat bilan tinglayotgandek ko‘rinsa ham, tamomila boshqa narsa haqida o‘ylab o‘tirgan bo‘ladi. Binobarin, bolalar holatini bilmoqchi bo‘lsangiz, yolg‘iz ko‘z yugurtirib turishning o‘zi kifoya qilmaydi, balki ularning qanchalik qunt bilan ishlayotganliklarini aniqlash maqsadida boshqa usullardan (mas. savollar tashlash) ham foydalanish mumkin. Uy va turli turmush sharoitlarida bolani kuzatish uning o‘qishga, o‘z-o‘ziga, o‘rtoqlariga, katta kishilarga munosabatini o‘rganishga va shaxsiy fazilatlarini haqida xulosa chiqarishga imkon beradi. Bunda kuzatish metodining subyektiv (o‘z-o‘zini kuzatish), obyektiv (tashqaridan kuzatish) usullaridan keng foydalaniladi. Subyektiv kuzatish, ya’ni o‘z-o‘zini kuzatish metodidan keng foydalanib kelingan bo‘lishiga qaramay, bu metodni ilmiy metod deb bo‘lmaydi. O‘z-o‘zini kuzatish metodining bir qator salbiy tomonlari bor. Birinchidan, o‘z-o‘zini kuzatish metodidan foydalanilganda har bir odam o‘z manfaati yuzasidan subyektiv xulosa chiqaradi. Ikkinchidan, subyektiv kuzatish metodidan foydalanilganda odam o‘z shaxsiga xos bo‘lgan ayrim salbiy (ya’ni irodasizlik, nomustaqillik, qo‘rqoqlik, qobiliyatsiz-

lik kabi) xususiyatlarni boshqa odamlarda ham xuddi shunday bo‘ladi, deb o‘ylashi mumkin. Buning natijasida odam o‘z subyektiv kuzatishlaridan noto‘g‘ri xulosa chiqaradi. Bu metoddan ayrim hollarda ehtiyotkorlik bilan tanqidiy tarzda foydalanish mumkin. Bolalar psixologiyasida subyektiv, ya‘ni o‘z-o‘zini kuzatishdan foydalanilmaydi.

Psixologiya fanida obyektiv kuzatish, ya‘ni tashqi kuzatish metodidan ham keng foydalaniladi. Obyektiv kuzatish metodi har doim ma‘lum maqsadga qaratilgan bo‘lib, uning yordamida kishilarning turli psixik jarayonlari (sezgilari, idroklari, xotira va tafakkurlari) hamda shaxsiy psixologik xususiyatlari (qobiliyatlari, layoqatlari, temperamenti, xarakteri) o‘rganiladi. Tashqi kuzatish hamma vaqt ma‘lum bir maqsadga qaratilgan bo‘lib aniq bir reja bilan kuzatishni taqozo etadi. Reja bilan kuzatilganda u yoki bu psixik jarayon atroflicha chuqur o‘rganiladi. Lekin shunga qaramay tashqi, ya‘ni obyektiv kuzatish metodining salbiy tomonlari ham bordir. Obyektiv kuzatish metodi bilan tekshirishning asosiy xususiyati shundan iboratki, bunda biron-bir psixik jarayon tabiiy sharoitda qanday yuz bersa, xuddi shundayligicha olib tekshiriladi. Bu ma‘lum noqulayliklar tug‘diradi, chunki ayni shu psixik jarayonning biron tomonida chuqurroq tabiiy sharoit yuzaga kelishini poylashga to‘g‘ri keladi. Bu esa juda ko‘p vaqt talab qiladi. Obyektiv kuzatish metodi orqali to‘plangan ma‘lumotlar maxsus kundaliklarda qayd qilib boriladi va yarim yoki bir yil o‘tgach, to‘plangan ma‘lumotlar atroflicha analiz qilinib, ma‘lum xulosalarga kelinadi.

Bolalar psixologiyasida obyektiv kuzatish metodi har doim ma‘lum maqsadga qaratilgan bo‘ladi. Bunda tarbiyachi va tekshiruvchi psixolog bolalarning xulq-atvorlari va xatti-harakatlarini ularning turli-tuman faoliyatlarida, tabiiy sharoitda, mavzuli tarzda kuzatadi. Obyektiv kuzatish metodi quyidagi qoidalarga asoslanib tashkil qilinishi kerak:

1. Kuzatishning aniq maqsadi va rejasi bo‘lishi kerak. Masalan: bolalar diqqatining barqarorligini yoki tafakkur bilan bog‘liq bo‘lgan analiz qila olish qobiliyatini kuzatish.

2. Bola shaxsining yaxlitligi prinsipiga asoslanib, ya‘ni analitik-sintetik nuqtayi nazardan kuzatish.

3. Bolani jamoada va jamoa a'zosi sifatida o'rganish.

4. Kuzatish tabiiy sharoitda olib borilar ekan, bolalar o'zlarining kuzatilayotganini mutlaqo bilmasliklari kerak.

5. Kuzatishlardan yaxshi natijalar olish uchun, ularni turli sharoitlarda, shaxs xislatlarining turli xil namoyon bo'lishini nazarda tutib, izchil tarzda, kun sayin o'rganish kerak.

Kuzatish metodidan foydalanilganda bolalarning turli o'yin faoliyatlari, didaktik mashg'ulotlar, mehnat faoliyatlarida xilma-xil psixik jarayonlarning va individual xususiyatning namoyon bo'lishini o'rganish mumkin.

Kuzatish metodi uzluksiz yoki faoliyatni tanlab vaqti-vaqti bilan o'tkazilishi mumkin. Bolalarni uzluksiz kuzatish metodi bilan o'rganilganda ularning barcha fe'l-atvorlari va xatti-harakatlari kundalik faoliyatlari davomida kompleks holda o'rganiladi. Uzluksiz kuzatish bir necha kun yoki bir necha oy davom etgandan so'ng to'plangan ma'lumotlar tahlil qilinib, bolaga psixologik tavsifnoma tuziladi. Vaqti-vaqti bilan tanlab kuzatilganda bolaning barcha psixikasi emas, balki faqat alohida, diqqati yoki xotirasi bilan bog'liq bo'lgan tomonlari o'rganiladi.

Bolalar psixologiyasida kuzatish metodi bolalar taraqqiyotining sarmazmun qirralarini o'rganish va undan olingan dalillarni kundaliklarga yozib borib o'rganishdan iboratdir. Bola taraqqiyoti haqidagi birinchi kundalik XIX asrning ikkinchi yarmida Ch. Darvin tomonidan nashr etilgan. Undan so'ng N.N. Ladigina-Kots, N.A. Menchinskaya, V.S. Muxina va boshqalar bolalar psixik taraqqiyoti yuzasidan izchil ravishda yozib borgan o'z kundaliklarini nashr etganlar.

Eksperiment metodi psixologiyada keng qo'llaniladi. Bunda sinaluvchi shaxsda o'rganish lozim bo'lgan psixik jarayon oldindan maqsad qilib olinadi. Masalan, matnni tushunish va o'zlashtirish uchun uni qanday tezlikda o'qish samarali bo'lishi aniqlangan. Eksperiment metodida bizni qiziqtiruvchi jarayon qachon paydo bo'lishi kutib o'tirilmaydi. Bundan tashqari eksperimentda psixik jarayonning sodir bo'lish sharoitlarini o'zgartirib turish va shu yo'l bilan mazkur jarayon haqida ko'proq kerakli ma'lumotlar to'plash mumkin. Maxsus apparatlardan foydalanilgan holda o'tkaziladigan eksperiment **laboratoriya eksperimenti**

deb ataladi. Laboratoriya eksperimentida sinaluvchi shaxs bilan g'ayritabiiy sharoitda ish ko'riladi. Bu hol eksperimentning nuqsoni hisoblanadi. Odatda, turmush sharoitida natija birmuncha boshqacharoq chiqishi mumkin. **Tabiiy eksperimentda** bunday nuqsonlarga yo'l qo'yilmaydi. Mashg'ulot paytida bola o'zini erkin his etadi, uni tekshirishayotganini (yashirin kamera, magnetofon orqali) sezmaydi. Pedagogik-psixologik eksperiment (shakllantiruvchi – tarkib toptiruvchi eksperiment deb ham yuritiladi) ham ta'lim-tarbiya sharoitida o'tkaziladi. Unda faqat o'rganibgina qolmay, aktiv ta'sir ko'rsatiladi. Maxsus usulda o'qitiladi, tarbiyalanadi. Uzoq vaqt davomida o'tkazilgan pedagogik-psixologik eksperiment natijasida ta'limning eng ma'qul usullari ishlab chiqilgan.

Bolalar psixologiyasida eksperimentning har ikkala turidan keng foydalaniladi. Biroq bu metodlardan bolalar psixologiyasida foydalanishning o'ziga xos tomoni shundaki, bog'cha yoshidagi bolalar laboratoriya sharoitida o'tkaziladigan eksperimentlar bilan tabiiy sharoitda o'tkaziladigan eksperimentlarning farqiga bormaydilar.

Har ikkala holda ham, tajribalar vazifa tarzida emas, balki o'yin tarzida o'tkazilsa yaxshi natija beradi. Eksperiment metodidan guruhlarda o'tkaziladigan mashg'ulotlar paytida keng foydalanish mumkin. Masalan: turli yoshdagi bolalar bilan o'tkaziladigan didaktik mashg'ulotlarda tabiiy eksperiment metodini qo'llash mumkin. Bunda bolalarga har xil hayvonlar, parandalar, mevalar, sabzavotlar tasvirlangan rasmlilik kartochkalarni aralash holda berib, ularni guruhlarga ajratish topshiriladi. Bolalar bu narsalarni qanday belgilariga qarab guruhlarga ajratishlarida ularning umumlashtirish xususiyatlarini o'rganish mumkin. Odatda, guruh sharoitida o'tkaziladigan bunday eksperimentni tabiiy eksperiment deb yuritiladi.

Bolalar psixologiyasida **tarkib toptiruvchi eksperiment** metodidan ham foydalaniladi.

Bunda bolalarning u yoki bu xususiyati (psixologik xususiyati) tarkib toptiriladi va mustahkamlanadi. Masalan: bog'cha yoshidagi bolalar ayni bir vaqtning o'zida butunni va uning tarkibiy qismlarini to'la idrok qila olmaydilar. Ular o'z diqqatlarini yoki

bir butun narsaning o'ziga yoki uning bo'laklariga qarata olmaydilar. Tarkib toptiruvchi eksperiment orqali bolalarga bir butun narsani uning qismlari bilan bir paytda idrok qilish o'rgatiladi. Buning uchun bolalarga bir butun narsaning obrazini yarata olish mashq qildiriladi (turli geometrik figuralar – doira, kvadrat, kublardan foydalaniladi).

Pedagogik eksperiment orqali biron ta'lim-tarbiya metodining effektivligi aniqlanadi. Tarkib toptiruvchi eksperiment metodini **pedagogik eksperiment** metodidan farqlash kerak. Tarkib toptiruvchi eksperiment orqali turli yoshdagi bolalarni u yoki bu narsalarni to'g'ri idrok qila olishga o'rgatilsa, pedagogik eksperiment orqali biron ta'lim-tarbiya metodining afzalligi aniqlanadi. Masalan, biron tadqiqotchi bolalarga ta'limiy mashg'ulotlarda zamonaviy pedagogik texnologiya metodlarini qo'llashni tavsiya qilsa, uni pedagogik eksperiment metodi orqali sinab ko'radi. Buning uchun oldindan maktabgacha ta'lim muassasasi ma'muriyati bilan kelishib, bitta eksperimental va bitta sinov guruhi belgilab olinadi. Shundan so'ng tadqiqotchi eksperimental guruhda pedagogik texnologiya metodi bilan elementar matematik tasavvurlarni o'stirish mashg'ulotlarini o'tkazadi. Kontrol guruhda esa bu mashg'ulotlar odatdagi an'anaviy metod bilan davom ettiriladi. Bir-ikki oydan so'ng har ikkala guruhdagi bolalarning o'zlashtirishi taqqoslab ko'riladi. Agarda eksperimental guruh bolalarining yangicha metod bilan o'zlashtirishlari sinov guruhidagi bolalarning o'zlashtirishlaridan anchagina samarali bo'lib chiqsa, bu metod boshqa hamma maktabgacha ta'lim muassasalariga ham tarqatiladi. Agar natija kontrol guruhdagi bolalarning o'zlashtirishidan yomon, ya'ni past bo'lib chiqsa, yangicha metod bilan mashg'ulot o'tish darhol to'xtatiladi.

Kuzatish va eksperiment metodlari bolalar psixologiyasining asosiy metodlari hisoblanadi, lekin bulardan tashqari bir qator yordamchi metodlar ham mavjud.

So'rov metodi ham psixologiyaning barcha tarmoqlarida birlamchi ma'lumotlar to'plashning an'anaviy usullaridan hisoblanadi. Unda tekshiriluvchi tomonidan qo'yilgan qator savollarga javob qaytarish kerak bo'ladi. So'roq metodining og'zaki, yoz-

ma (anketa), erkin (suhbat), usullari mavjud. Ogʻzaki soʻroq yoki oddiygina qilib suhbat metodini oʻtkazadigan shaxs unga maʼlum darajada tayyorgarlik koʻrishi kerak. Agar professional mahorati yoki tajribasi yetarli boʻlmasa soʻrov natija bermasligi mumkin. Yozma soʻroq yoki anketaning afzalligi shundaki, uning yordamida bir vaqtning oʻzida koʻpgina odamlar fikrini oʻrganish mumkin boʻladi. Unga kiritilgan savollar, ulardan kutiladigan javoblar (yopiq anketa), yoki erkin oʻz fikrini bayon etish imkoniyatini beruvchi (ochiq anketa) soʻrovnomalar aniq va ravon tilda javob beruvchilar tushunish darajasiga monand tuzilgan boʻlsa, shubhasiz, qimmatli birlamchi materiallar toʻplanadi. Soʻroqning ham erkin va standartlashtirilgan shakllari mavjud boʻlib, birinchisida oldindan nimalar soʻralishi qatʼiy belgilab olinmaydi, ikkinchi shaklida esa, hattoki, kompyuterda dasturi ishlab chiqilib, minglab odamlarda bir xil talablar doirasida soʻroq oʻtkazilishi nazarda tutiladi.

Bolalar psixologiyasida soʻrash-suhbat metodidan ancha cheklangan holda foydalaniladi. Bu metodni bogʻcha yoshidagi bolalarga nisbatan deyarli qoʻllab boʻlmaydi, chunki bu yoshdagi bolalarda turmush tajribasi juda oz, tafakkurlari hali yaxshi rivojlanmagan boʻladi. Shu sababli kichik yoshdagi bolalar kattalarning bergan savollariga oʻylamay-netmay javob qaytaraveradilar. Soʻrash metodidan foydalanilganda odatda juda sodda ishlangan rasmlardan, predmetlardan foydalaniladi.

Bu metodni 5–6 yoshli bolalarga nisbatan qoʻllash mumkin. Bunda bolalarga turli mavzularga doir savollar beriladi va ulardan ogʻzaki suhbatning mavzusi va suhbat paytida bolalarga beriladigan savollar oldindan yaxshilab oʻylab olinadi. Suhbat jarayonida javoblarni yozib olib, keyinchalik javoblarni tahlil qilish mumkin. Suhbat metodini oʻtkazishda quyidagilarga rioya qilish talab etiladi:

- 1) suhbatning mavzusi va mazmuni bolalarning taraqqiyot darajalariga va yosh xususiyatlariga mos boʻlishi kerak;
- 2) savollar rejali va maqsad asosida tuzilishi kerak;
- 3) suhbat paytida «ha» yoki «yoʻq» demay, toʻliq javob olish kerak;
- 4) suhbatni haddan tashqari choʻzib yubormaslik kerak;

5) suhbat orqali bolalarning bilishlari, narsa va hodisalar haqida tasavvurlari, qiziqishlari va odamlar bilan bo'lgan munosabatlarini o'rganish mumkin.

Testlar hozirgi vaqtda keng qo'llanilayotgan tekshiruv metodlaridan biridir. Test inglizcha so'z bo'lib sinash, tekshirish demakdir. Shaxsning aqliy o'sishini, qobiliyatini irodaviy sifatleri va boshqa psixik xususiyatlarini tekshirishda qo'llaniladi. Testlar ayniqsa odamning qanday kasbni egallashi mumkinligini, kasbga yaroqliligi yoki yaroqsizligini, iste'dodli yoki iste'dodli emasligini, aqliy darajasini aniqlashda, kishilarni saralashda keng qo'llaniladi. Hozirgi davrdagi mashhur psixologlardan biri E.I. Rogov o'zining «Настольная книга практического психолога» kitobida (Москва ВЛАДОС nashriyoti, 1999-yil. 1-tom) «Shaxs tipologik xususiyatlarini aniqlash», «O'qituvchi o'quvchi munosabatlari darajasini aniqlash», «Pedagogik tajovuzkorlikni (so'zini o'tkaza olishni) baholash» singari test namunalarini berilgan.

1905-yilda, ya'ni fransuz psixologi A. Bine va uning shogirdi A. Simon insonning aqliy o'sishi va iste'dodi darajalarini o'lchash imkoniyati borligi g'oyasini ilgari surgandan keyin psixologiyada test metodining bir necha xillari qo'llana boshlangan edi.

Psixologlar K.M. Gurevich, V.A. Krutestkiy, E.I. Rogov va boshqalar qo'llaydigan testlar tubdan boshqacha prinsipda tuzilgan. Ular testlar tafakkur ko'rsatkichi bo'lishi uchun harakat qildilar va muayyan yutuqlarga ham erishdilar. Hozirgi vaqtda bolalarni maktabga olishda, kasb-hunarga yaroqliligini aniqlashda, ishga qabul qilishda va boshqalarda test sinovlari keng qo'llanilmoqda. Hozirgi davrda nodir testlar qatoriga psixologlar Rorshax, Rozensveyg, Kettel, Vartegg, Veksler, Meyli, Ayzenk, Agastazi, Raven va boshqalar ijodining namunalarini kiritish mumkin.

Test metodining quyidagi turlari mavjud; test-so'rov, test-topshiriq, proyektiv testlar, intellektual testlar.

Test-so'rov – eng ko'p tarqalgan testlar qatoriga yutuqqa erishish harakatlari, intellekt testlari, shaxs testlari (psixodiagnostika), shaxs «loyihasi» (proyektiv) testlari kiradi. Testlarning «Yetishmagan so'z yoki raqamlarni topib, o'rniga qo'ying» sin-

gari shakllaridan qobiliyatni, kuzatuvchanlikni, xotirani tekshirish maqsadida ham foydalanish mumkin. Testlar yordamida ayrim qobiliyatlarning, ko'nikmalarning, malakalarning bor yoki yo'qligini aniqlashga yoki bu kasb sohasida ishlash uchun layoqatlilik darajasini va hokazolarni bilishga harakat qilinadi.

Test-topshiriq o'quvchi bilimni tekshirish va baholashda qo'llanilib, o'quv materialining asosiy qismini aniq va to'liq bilishlarini aniqlashga qaratilgandir. Unda savol va 3–4 ta javob beriladi, shulardan javobning eng to'g'risini topish talab qilinadi. Javoblarga ballar berilishi yoki berilmasligi ham mumkin.

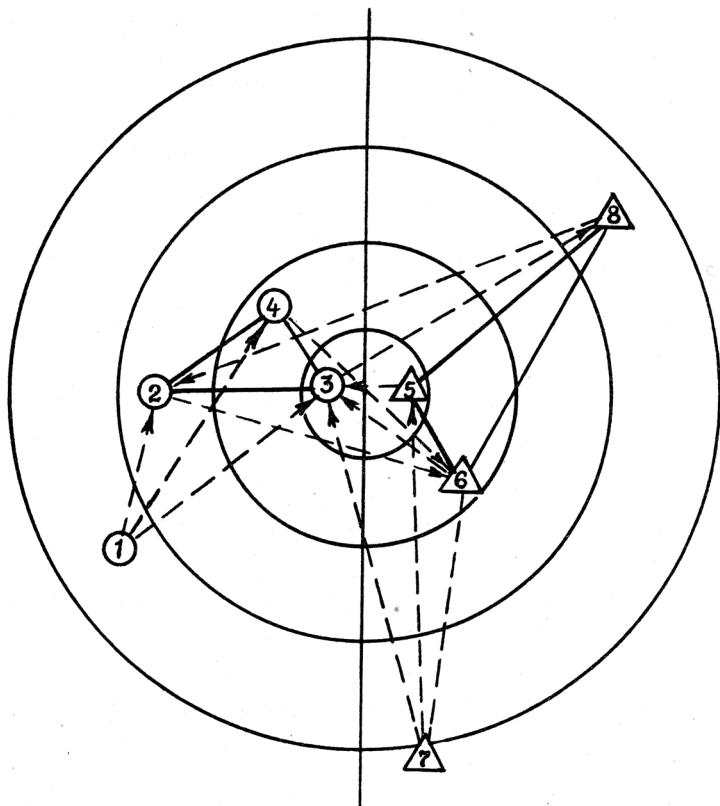
Proyektiv testlarda testning asl maqsadi tekshiriluvchiga sir bo'ladi. Ya'ni shunday topshiriq beriladiki, tekshiriluvchi topshiriqni bajarayotib nimani aniqlashi mumkinligini bilmaydi. Masalan, mashhur Rorshaxning «Siyoh dog'lari» testi, tugallanmagan hikoyalar kabi testlarda bir narsaning proeksiyasidan go'yoki ikkinchi bir narsaning mohiyati aniqlanadi. 1921-yilda kashf etilgan «Siyoh dog'lari» va ularga qarab tekshiriluvchining nimalarni eslayotganligi, dog'lar nimalarga o'xshayotganligiga qarab, uning shaxs sifatidagi yo'nalishlari, hayotiy tamoyillari, qadriyatlariga munosabati, ishni bajarish paytidagi emotsional holatlari aniqlanadi. Bu testlar juda noyob, qimmatli, lekin uni faqat professional psixologgina qo'llashi va natijalarni mohirona tahlil qilishi talab qilinadi.

Test metodi orqali bolalarning umumiy aqliy taraqqiyot darajalari va ayrim psixik jarayonlarning (tafakkur, xayol, xotira) qanchalik rivojlanganlik darajasi aniqlab taqqoslanadi. Test metodi yordami bilan bolalarning o'z yoshlariga nisbatan normal taraqqiy etganliklari yoki orqada qolganliklarini ham aniqlash mumkin. Qo'llaniladigan testlar orasida **intellektual testlar** katta ahamiyatga ega. Intellektual testlarda bolalarning umumiy aqliy taraqqiyot darajalari aniqlanadi. Test vazifalari bolalarning o'yin faoliyatlari bilan bog'lansa, bolalar bunday vazifalarni bajon-u dil bajaradilar. Masalan: biron butun narsaning mayda bo'laklarga ajratib tashlangan qismlarini yig'ib murakkab va chiroyli animatsiyalar yasay olish, turli labirintli suratlardan to'g'ri yo'lni topa bilish vazifalarini bajarishda foydalanish mumkin. Masalan: test metodida bolalarga topshiriladigan vazifalar

bir necha variantda bo'lib, ular kuchlari yetgan variantlardagi vazifalarni bajaradilar. Har bir bajarilgan vazifaga ball sistemasida baho qo'yib boriladi. Vazifalardan qanchasini bajarganligi va to'plangan baliga qarab, bolalarning o'rtacha taraqqiyot darajasi aniqlanadi.

Sotsiometriya metodi. Bu metod guruhlarda shaxslararo afzal ko'rish, befarqliklarni aniqlash usulini va hissiy afzal ko'rishlarni qayd qilish texnikasini aniqlashda qo'llaniladi. Unga amerikalik sotsiolog Djon Moreno asos solgan. Mazkur metod yordamida muayyan guruhdagi har bir a'zoning o'zaro munosabatini aniqlash uchun uning qaysi faoliyatlarda kim bilan birga qatnashishi so'raladi. Olingan ma'lumotlar matritsa, grafik, sxema, jadval shaklida ifodalanadi. Odatda sinaluvchilardan quyidagicha savollarga javob berish talab qilinadi: «Sen sayohatga kim bilan birga borishni xohlaysan?», «Imtihonga kim bilan birga tayyorlanishni istaysan?», «Kim bilan qo'shni bo'lib yashashni yoqtirasan?», «Partada kim bilan yonma-yon o'tirishni istar eding?» va hokazo. Har bir savol sotsiometrik mezon (o'lchov) vazifasini bajaradi va turmush voqeligidan olinib turli yo'nalishda bo'lishi mumkin. Sinaluvchi har bir savolning uchta javobidan bittasini «eng maqbul» deb tanlashi lozim.

Guruhiy tabaqalanishni ko'rsatish uchun sotsiogramma to'rtta «maydon»ga ajratiladi, qizlar doiracha bilan, o'g'il bolalar esa uchburchaklar bilan belgilanadi. Doiracha va uchburchaklar soni familiyalar soniga to'g'ri keladi. Guruh a'zolarining o'zaro munosabatlari doira va uchburchaklar strelkalar bilan birlashtirilganda o'z ifodasini topadi. Eng ko'p munosabatlarga ega bo'lgan sinaluvchi doiraning markazidan o'rin oladi. U guruhning lideri, eng yoqimtoyi («Yulduzi») hisoblanadi. Sotsiometrik usul bilan shaxslararo munosabatlarning darajasi va ko'lamini aniqlanadi. Qizlar va o'g'il bolalar o'rtasidagi ko'rsatkichlar, yosh ko'rsatkichlari xususiyatlari bilan taqqoslanadi. Ko'rsatkichlarga qarab guruhdagi munosabatlar, ularning o'ziga xosligi, psixologik mexanizmlar haqida xulosa chiqariladi. Shu bilan birga nazariy ahamiyatga molik g'oyalar olg'a suriladi, amaliy ko'rsatmalar beriladi, tavsilyalar bildiriladi.

1-rasm. Sotsiogramma.

Kasb psixologiyasida tadqiqotning sotsiometrik metodi sharoitga muvofiq lashtirilgan kichik guruhdagi shaxslararo munosabatni o' lchash usuli hisoblanadi. Bu usulda sinaluvchilarga bevosita savollar beriladi va ularga ketma-ket javob qaytarish orqali guruh a'zolarinig o'zaro tanlash jarayoni vujudga keltiriladi. Aynan shu usul bilan mehnat jamoalari, kollej va oliy maktab talabarlari, turli muassasalarning xodimlari o'rtasidagi munosabatlarning xususiyatlari dinamikasi, shaxslararo ziddiyatlarning sabablari o'rganiladi. Umuman aytganda, sotsiometriya metodidan turli yoshdagi, ikki xil jinsdagi, saviyasi har xil kishilar guruhlaridagi psixologik qonuniyatlarni tadqiq etishda unumli foydalanish mumkin. Hozir sotsiometriya usuli ijtimoiy hayotda sodir bo'layotgan kundalik hayotdagi voqealarga odamlarning munosabatlarini, ja-

moatchilik fikrini o'rganishda keng qo'llanilmoqda. Odamlarning sodir bo'layotgan voqealarga munosabati, turli ehtiyojlari, motivlari, qiziqish, intilish, harakatlari va hokazolar muayyan tartib va qoidalarga binoan tizimlashtiriladi, ularning ijtimoiy psixologik hamda sof psixologik ildizlari to'g'risidagi ma'lumotlar olinadi.

Bolalar psixologiyasida esa sotsiometrik metod yordami bilan har bir guruhda bolalarning o'z tengqurlari o'rtasida yuzaga kelayotgan o'zaro munosabatlari va ularning guruhda tutgan mavqelari o'rganiladi. Sotsiometriya metodi yordami bilan bolalarning guruhdagi o'zaro munosabatlarini, ya'ni bir-birini yoqtirishlari yoki yoqtirmasliklarini quyidagi uslubda o'rganish mumkin. Guruhdagi bolalarning har birini yechinish xonasiga chaqirib, unga 4–5 ta chiroyli qilib ishlangan o'yinchoq ko'rsatiladi (masalan, chiroyli mashina, toycha, ayiqcha, to'pponcha, qayiqcha kabi). Ana shu o'yinchoqlardan bitta o'zingga yoqqanini tanlab olgin va uni guruhdagi eng yaxshi ko'rgan o'rtog'ingning shkafiga sovg'a sifatida qo'yib qo'y, deyiladi. Bola biroz o'ylab turgach, yaxshi ko'rgan bolalaridan birining shkafiga qo'yib qo'yadi. Guruhdagi hamma bolalar bu vazifani bajarib bo'lganlaridan so'ng eng ko'p sovg'a kimning shkafiga qo'yilganligi aniqlanadi. Ana shu ma'lumotlar asosida bolalarning guruhdagi o'zaro munosabatlariga doir sotsiogramma tuziladi. Shkafiga eng ko'p sovg'a (o'yinchoq) qo'yilgan bola guruhning eng sevimlisi va shkafiga bironta ham sovg'a qo'yilmagan bola guruhning inkor qilgan, ya'ni yoqtirmagan odami bo'lib chiqadi va bu bola bilan korreksion ishlar olib boriladi.

Shunday qilib, sotsiometrik metodni maktabgacha ta'lim muassasasi yoshidagi bolalarga nisbatan ham qo'llash mumkin. Har bir tarbiyachi o'z guruhidagi bolalarning jismoniy, aqliy, axloqiy rivojlanish xususiyatlarini, bolalar psixik taraqqiyotining umumiy qonuniyatlarini kuzatib aniqlashi zarur. Shu bilan birgalikda tarbiyachi bolalarga nisbatan individual munosabatda bo'lishning to'g'ri yo'l-yo'riqlarini belgilash maqsadida har bir bolaning individual psixologik xususiyatlarini aniqlashga intilishi lozim. Ilk yosh va kichik guruhlarda sotsiometriya metodini qo'llash deyarli natija bermadi. Bu yoshdagi bolalarda faqat «o'zim» degan tushuncha ustun bo'lgani sababli kichik guruhdagi bolalar bilan

o'tkazilganda quyidagi natijaga erishildi. Vasila 3 yoshu 4 oylik. Tajribada qizcha katta qo'g'irchoqni tanladi va o'zining shkafiga olib borib qo'ydi. Sababi so'ralganda «Bu meniki, u menga yoqadi» dedi. Mirjalol 3 yoshu 8 oylik. Marjalol katta mashinani tanladi. «Shu yerdagi eng yaxshi ko'rgan odamingga ber» deyilganda u tarbiyachisiga olib borib berdi. Qolgan bolalar bilan ham shunga o'xshash natijalar ko'rildi.

Katta guruhda sotsiometriya metodining qo'llanishi quyidagi natijalarni ko'rsatdi. Tajriba 16 ta bola bilan o'tkazildi. Avvaldan tayyorlab kelgan turli rang-barang predmetlar, o'yinchoqlar, gullar tasvirlangan rasmlari kartochkalarni stol ustiga o'ng tomoni bilan qo'yildi. Bolalarni navbatma-navbat chaqirib «O'zingga juda yoqgan rasmni tanlab ol!» deyildi. Hamma bolalar olib bo'lgach, «Rasmlarni ko'rib bo'ldingiz, endi shu rasmlari kartochkani shu yerdagi o'zing eng yaxshi ko'rgan o'rtog'ingga bergin», deb aytilganda ba'zi bolalarda ko'proq, ba'zilarida kamroq kartochkalar hosil bo'lgan. Qolgan tajribalarda ham shunga o'xshash natijalarga erishilgan. Demak, sotsiometriya metodining natijalariga ko'ra tarbiyachi va psixolog bolalar bilan yakka tartibda ishlar olib borishni bilishlari zarur.

Biografiya (tarjimayi hol) **metodi**. Biografiya metodi ham psixologiyaning yordamchi metodlaridan hisoblanib, undan kishilarning ayrim psixologik xususiyatlarini o'rganishda foydalaniladi. Ma'lumki, har bir odam o'z biografiasiga ega. Biografik ma'lumotlarda odamning shaxsiy psixologik xususiyatlariga oid ayrim faktlar bayon etiladi. Masalan, kishilarning biografik ma'lumotlarida ularning dunyoqarashlari, ishonch-e'tiqodlari, g'oyaviy yo'nalishlari, burchlariga bo'lgan munosabatlari, maqsad va maslaklari ko'rsatiladi. Ana shunday ma'lumotlarga asoslanib u yoki bu odam haqida ma'lum xulosa chiqarish mumkin. Biografiya metodi xususan bolalar psixologiyasi va pedagogik psixologiyada keng qo'llaniladi. Bolalar psixikasining taraqqiyot yo'lini biografik tarzda ilmiy kuzatishga dastlab mashhur tabiatshunoslardan Charlz Darvin asos solgan. U bola psixikasining taraqqiyotini kuzatishga oid o'zining kundalik xotira tipidagi asarini nashr ettirgan. Hozirgi kunda bola taraqqiyotini biografik tarzda ochib beruvchi ilmiy asarlar ko'plab topiladi. Bunday asarlardan

eng mashhuri N.A. Menchinskayaning «Bola psixikasining taraqqiyoti», «Ona kundaligi» nomli ilmiy-biografik asarlaridir. Bunday ilmiy-biografik asarlarning qimmatli tomoni shundaki, bunday kundaliklar bola taraqqiyotining katta bir davrini (masalan, 1 yoshdan 7 yoshgacha boʻlgan davrni) qamrab oladi. Maʼlumki, bolaning har bir yosh davrida unga nisbatan muayyan bir tarzda munosabatda boʻlish lozim boʻladi. Ana shu nuqtayi nazardan bolaning qaysi yosh davrida unga nisbatan qanday munosabatda boʻlishni belgilashda biografiya metodi tarbiyachilar va yosh ota-onalarga katta yordam berishi mumkin.

Bolalarning biografiyalariga oid maʼlumotlarini yaxshi bilgan tarbiyachi ularga nisbatan individual munosabatda boʻlishni toʻgʻri tashkil qila oladi. Bolalarning shaxsiy psixologik xususiyatlarini biografik tarzda oʻrganishda yozuvchilarning avtobiografik asarlari ham katta rol oʻynaydi. Maʼlumki, yozuvchilar nihoyatda mohir kuzatuvchi hisoblanadilar. Ular oʻzlarining asarlarida bolalar (hayvonlar) psixikasining turlicha namoyon boʻlishini obrazli qilib ochib beradilar. Bunday avtobiografik asarlar orqali odamlarning ayrim tiplari, xarakterlariga xos xususiyatlari, qobiliyat va qiziqishlari, dunyoqarashlari, ishonch hamda eʼtiqodlari, axloqiy sifatleri qanday ijtimoiy-tarixiy sharoit taʼsirida tarkib topishini bilib olish mumkin.

Psixologiyada odam **faoliyatining mahsullarini oʻrganish metodidan** ham foydalaniladi. Odam har doim maʼlum bir faoliyatda boʻlib turadi. Odam oʻz faoliyatlari natijasida turli narsalarni, mahsulotlarni yuzaga keltiradi. Ana shu narsalarda, mahsulotlarda odamning ayrim psixik jarayonlari va psixologik sifatleri oʻz aksini topadi. Shuning uchun har bir odamning faoliyat mahsuli shu odamning ayrim psixik jarayonlari va shaxsiy psixologik sifatlerini koʻrsatib turadi.

Biz rassom yoki arxitektorning chizgan suratlarida, quruvchining qurgan imoratida, haykaltaroshlik va boshqa sanʼat asarlarida, oʻquvchining yozgan konspektlarida va bogʻcha yoshidagi bolalarning chizgan rasmlarida, ijodiy ishlarida ularning psixik jarayonlari va shaxsiy psixologik xususiyatlariga doir juda koʻp tomonlarini koʻrishimiz mumkin. Shu sababli odamning faoliyati mahsulotlarini analiz qilib oʻrganish metodi psixologiya-

ning yordamchi metodlaridan biri hisoblanadi. Bu metod bolalar psixologiyasida pedagogik va sotsial psixologiyada ancha keng qo'llaniladi.

Bolalar ham xuddi katta odamlar singari doim ma'lum faoliyat bilan mashg'ul bo'ladilar. Katta odamlar boshqa odamlar uchun kerak bo'ladigan ijtimoiy foydali narsalar ishlab chiqarish faoliyati bilan band bo'lsalar, bolalar faoliyatining asosiy maqsadi bilib olish, o'rganishda asoslanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning faoliyatlari — o'yin, rasm chizish, plastilin yoki loydan biron narsa yasash, applikatsiya, qurish-yasash va shu kabilardan iborat bo'lishi mumkin. Bolalar odatda katta kishilarning topshiriq va takliflari bilan ma'lum faoliyatga kirishadilar. Ayrim hollardagina bolalarning o'zlari mustaqil ravishda u yoki bu faoliyatni bajaradilar. Har ikki holatda ham bolalar faoliyati ma'lum natijaga ega bo'ladi. Faoliyat mahsuloti bolalar faoliyatining natijasiga qarab o'rganiladi. Ko'pincha bolalar faoliyatining mahsuli ular chizgan rasmlarga, loy yoki plastilindan yasalgan narsalarga qarab o'rganiladi.

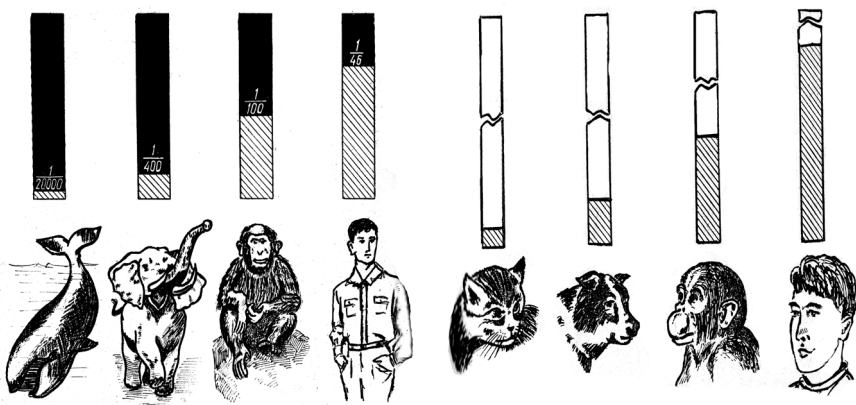
Ma'lumki, bolalarning chizgan rasmlarida ular idrokining xususiyatlari va ongida yuzaga kelayotgan turli tasavvurlar hamda atroflaridagi narsa va hodisalarga bo'lgan munosabatlari o'z ifodasini topadi. Ana shu jihatdan bolalarning chizgan rasmlaridan faoliyat mahsulini o'rganish sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir. Turli yoshdagi bolalarning ishlagan rasmlarini analiz qilish orqali ularning ayni chog'dagi ehtiyojlari, mayl-istaklari, qiziqishlari, qobiliyat va layoqatlarini, bola yashayotgan oila muhitini ham o'rganish mumkin. Shu sababli bu metoddan ham bolalar psixologiyasida keng foydalaniladi.

Nazorat savollari:

1. Psixologiya qanday ilmiy-tadqiqot metodlarga ega?
2. Asosiy va yordamchi metodlarni sanab bering.
3. Eksperiment metodi nima?
4. Kuzatish metodiga ta'rif bering.
5. So'rov metodi va uning turlarini aytib bering.
6. Test metodlari haqida so'zlab bering.
7. Biografiya va faoliyat mahsulini o'rganish metodlari o'rtasidagi farq nimada?

1.4. Psixikaning nerv-fiziologik asoslari

Psixik faoliyatni to'g'ri tushunish uchun odam va hayvonlar psixikasining asosi bo'lmish nerv faoliyatining xususiyatlarini bilish zarur. Nerv sistemasi markaziy va periferik nerv sistemasi ajraladi. Miya (bosh va orqa miya) markaziy nerv sistemasi hisoblanadi. Periferik nerv sistemasi bu nervlardir, ya'ni bosh va orqa miyadan tananing barcha tomonlariga tarqaluvchi nerv tolalaridir. Miya ham nerv hujayralaridan iborat. Ular o'zaro bir-birlari bilan shoxchalari orqali bog'langan. Miya bir necha qismlardan tuzilgan. Bosh miyaning katta yarimsharlari bosh miyaning po'stloq osti tugunlari va po'stloq'idan iborat bo'lib odamning barcha psixikasini boshqaradi. Po'stloqning peshona qismlari muhim o'rin egallaydi. Odam miyasining og'irligi o'rtacha 1400 g (maymunda – 500 g, otda – 650 g, ho'kizda – 500 g, kitda – 2800 g, filda – 4000 g).

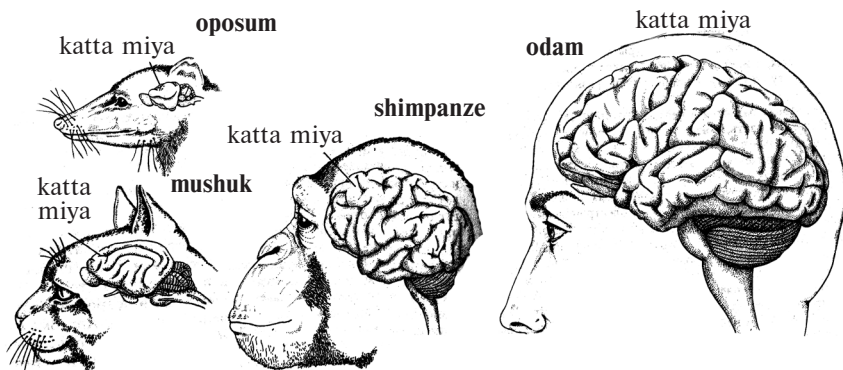
2-rasm.

3-rasm.

Miya gavda og'irligining 2% ini tashkil etadi, organizm qabul qiluvchi kislorodning 18% i miyaning oziqlanishiga sarf qilindi. Bu organizmning hayot faoliyatida miya ishi faoliyati qanchalik murakkab ekanligini ko'rsatadi. Hayvonlar va inson miyasini tanasiga nisbatini oladigan bo'lsak, masalan, kitning miyasini tanasining 1/20000 qismini, filda – 1/400, maymunda – 1/100, odamda esa 1/46 qismini tashkil etadi. Bosh miya katta yarim-

sharlari po'stlog'i organizm hayotida muhim rol egallaydi. Odamda u o'rtacha 14–15 mlrd neyronlardan tashkil topgan. Peshona qismlari ayniqsa ahamiyatlidir. Hayvon qanchalik taraqqiy etgan bo'lsa miyaning shunchalik katta qismini peshona tashkil etadi. Mushukda – 3%, itda – 7%, maymunda – 16%, odamda – 29% ni tashkil qiladi.

Individning psixik hayotida miya og'irligi va tuzilishi alohida ahamiyatga ega. Kishining aqli haqida miya og'irligiga qarab hukm chiqarish noto'g'ridir. Masalan, I.S. Turgenyevning miyasi 2012 g, I.P. Pavlovning miyasi 1653 g, D.I. Mendeleevning miyasi 1571 g, Anatol Fransning miyasi 1017 g. Bosh miya og'irligining ma'lum bir chegarasi ham borki, odamda undan kam bo'lsa, aqliy qobiliyat ancha pasayadi. Bu chegara erkaklarda 1000 g ni, ayollarda 900 g ni, yangi tug'ilgan bolalarda 380–400 g ni tashkil etadi. Miyaning oliy bo'limlari – katta yarimsharlar har xil turdagi hayvonlarda qanday ahamiyatga ega ekanligini quyidagi faktlarda ko'rish mumkin. Baliqlardagi mavjud yarimsharlar kurtagi olib tashlansa ham, ular xatti-harakatida kam o'zgarish yuz beradi. Agar kaptarning yarimsharlari olib tashlansa u ucha olmaydigan, ovqatni o'zi topa olmaydigan bo'lib qoladi. Yarimsharlaridan mahrum etilgan it batamom majruh bo'lib qoladi. Katta yarimsharlarsiz tug'ilgan bola tezda nobud bo'ladi. Demak, miya katta yarimsharlarsiz odam yashay olmaydi.

4-rasm. Umurtqa pog'onalilarda miya yarimsharlarining ko'rinishi.

Miyaning reflektor faoliyati. Tashqi olam doimo odamning nerv sistemasiga, sezgi a'zolari orqali miyasiga ta'sir ko'rsatib turadi. Organizmning tashqi ta'sirotlarni nerv sistemasi va miyasiga ta'siri natijasida qabul qilishi va ularga javoban harakatga kelishi refleks (lot. reflexus – aks ettirish) deb ataladi. Refleks nazariyasi birinchi marta fransuz olimi Dekart tomonidan, keyinchalik I.M. Sechenov va yana keyinroq I.P. Pavlov tomonidan rivojlantirildi, shartli va shartsiz reflekslar atalib o'rganildi. Shartsiz reflekslar tug'ma yo'l bilan berilsa, shartli reflekslar hayot davomida orttiriladi. Bola miyasining ko'rish markazida ham (dorini ko'rgan paytda), ta'm-maza bilish markazida ham (og'zida taxirlikni sezgan paytda) qo'zg'alishlar ketma-ket vujudga keladi, bordi-yu bu qo'zg'alish yana takrorlansa, miya po'stlog'ida, ya'ni shu ikki markaz o'rtasida bog'lanish vujudga keladi. Agar shu bog'lanish mustahkamlanib borilmasa, ya'ni bolaga dori ko'rsatilsa-yu ammo ichirilmasa, u kuchsizlanib butunlay uzilib ketadi. Shunday qilib shartli refleks hayot davomida hosil qilinibgina qolmay, vaqt o'tishi bilan yo'qolib ketishi ham mumkin. Shu sababdan I.P. Pavlov shartli refleksni muvaqqat nerv bog'lanishi deb aytgan.

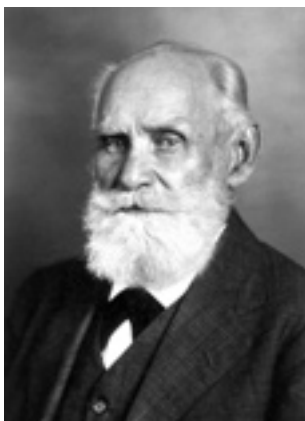
Yarimsharlar po'stlog'idagi nerv jarayonlari. Odam va hayvonlarning katta yarimsharlari po'stlog'ida ikki qarama-qarshi nerv jarayonlari, qo'zg'alish va tormozlanish sodir bo'ladi. Biron-bir narsa yoki hodisalar sezgi organlariga ta'sir etib ularni qo'zg'atadi, qo'zg'alish esa miyaga o'tkaziladi, shundagina yarimsharlarda qo'zg'alish (jonlanish) vujudga keladi. Bu qo'zg'alish o'chog'i o'zgarimasdan va harakatsiz qolmaydi. Odatda qo'zg'alish katta yarimsharlar po'stlog'ida **irradiatsiyalanadi** (yoyiladi) va bir joydan ikkinchi joyga o'tadi.

Po'stloqda qo'zg'alish bilan bir vaqtning o'zida unga zid jarayon tormozlanish ham maydonga keladi, tormozlanish miyada qo'zg'alish uchastkasini aktiv ravishda to'xtatib turadi, tormozlaydi yoki cheklab qo'yadi, qo'zg'alish uchastkasini markazlashtiradi, tor doiraga to'planishga olib keladi. Qo'zg'alish bilan tormozlanish o'zaro chambarchas bog'liqdir. Agar miyaning biror uchastkasida qo'zg'alish paydo bo'lsa, shu uchastka atrofida tormozlanish maydonga kelishi manfiy induksiya, tormozlanish

o'chog'i atrofida qo'zg'alish vujudga kelishi musbat induksiya deb ataladi. Tormozlanish charchash natijasida sodir bo'ladi. I.P. Pavlovning uqtirishicha, agar tormozlanish po'stloqning ko'p qismiga yoyilib miyaning quyi qismlariga yetib borsa odam uyquga ketadi. Kuchlar, ya'ni miya nerv hujayralari qayta tiklanadi. Po'stloqni to'liq qamrab olmay ayrim uchastkalarining qo'zg'alish holatida bo'lishini I.P. Pavlov soqchi punktlar deb atagan. Masalan, o'z bolasi yonida qattiq uyquga cho'mgan ona atrofda tovushlarni eshitmasligi mumkin, lekin chaqaloqning ozgina shitirlagan tovushiga uyg'onadi. Demak, onada o'z bolasiga nisbatan miya po'stlog'ida ba'zi hujayralar qo'zg'algan holda bo'ladi. Gipnoz holatida tormozlanish qisman bo'lib po'stloqni to'liq qamrab olmaydi va odamga keraklicha ta'sir o'tkaziladi. Bunday holatni sun'iy ravishda vujudga keltirish mumkin. Bunda odamga so'z orqali ta'sir o'tkazish, ya'ni «Siz uxlamochsiz, siz uxlay boshladingiz» kabi. Shuningdek, gipnoz qilayotgan kishining yuzi oldida qo'l bilan silash harakatlari (passlar) yordamida uxlatiladi. Gipnoz holatida bosh miya po'stlog'ining ko'p qismi tormozlangan bo'ladi, shu sababli odam o'zi mustaqil harakat qila olmaydi, uni uxlatgan kishiga itoat qiladi, nima buyurilsa shuni bajaradi.

Katta yarimsharlar po'stlog'ining shartli refleks tarzidagi faoliyatini I.P. Pavlov miyaning signal faoliyati deb atagan, chunki tashqi muhitdan ko'rsatiluvchi ta'sirlar tevarak-atrofdagi narsalarning organizm uchun ahamiyati haqida darak beradi. Narsa va hodisalarning sezgi organlariga ta'sir ko'rsatishi tufayli (buning natijasida sezgilar, idrok, tasavvurlar paydo bo'ladi) miyaga keluvchi signallarni Pavlov **birinchi signallar** sistemasi deb atagan: bunday sistema odamda ham, hayvonlarda ham bor. Ammo odamda, deb yozadi Pavlov faoliyat mexanizmlariga qo'shimcha favqulodda ustunlik yuz bergan. Bu qo'shimcha ustunlik inson nutqi va tafakkuridir. Demak, nutq **ikkinchi signallar** sistemasi hisoblanadi.

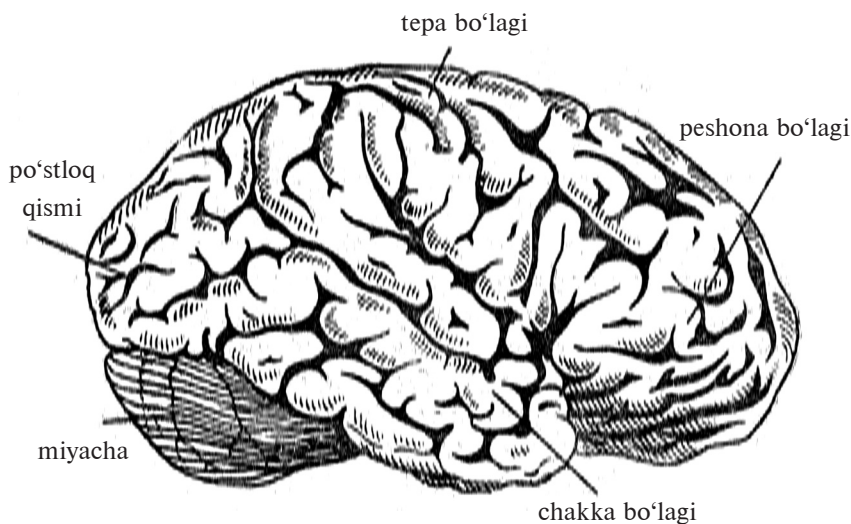
Bir xil izchillikdagi qo'zg'alishlarning takrorlanib turishi, odamda shunga muvofiq ravishda, bir xildagi reaksiyalarning amalga oshishiga olib keladi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, qo'zg'atuvchilardan birinchisi ta'sir etishi bilan, shartli reflekslar sis-

I.P. Pavlov (1849–1936-yy.)

temasi paydo bo‘ladi. *Qo‘zg‘alishlarning takrorlanib turishi natijasida miya po‘stlog‘ida mustahkam o‘rnashib qolgan o‘choqlari **dinamik stereotiplar** (stereotip yunoncha stereo – mustahkam, o‘chmas; tupos – iz, tamg‘a) deb ataladi.* Stereotip so‘zi mustahkamlangan reaksiyalarning barqarorligidan dalolat beradi. «Dinamik» deb atalishiga sabab shuki stereotipni, ya‘ni odat tusiga kirib qolgan xatti-harakatlar sistemasini qayta qurish oson bo‘lmasa ham uni o‘zgartirish mumkin. Bu o‘choqlar kerak bo‘lganda kuch sarflanmasdan oson tiklanadi.

Miyaning tuzilishi va vazifalari

5-rasm. Bosh miya.

Demak, dinamik stereotip qo‘zg‘atuvchilarning tez-tez takrorlanib turuvchi ta‘sirlariga organizmning moslashib qolishi hisoblanadi. Stereotip qancha eski va turg‘un bo‘lsa uni yengish, tugatish shunchalik qiyin bo‘ladi. Uni buzish tevarak-atrofdagi voqealik bi-

lan keskin to'qnashuvga olib keladi. Nerv sistemasining zaif muvozanatlashmagan tipiga mansub bo'lgan odamlarda dinamik stereotipni qayta qurish qiyin bo'ladi. Nerv sistemasi kuchli va muvozanatlashgan odamlar dinamik stereotipni o'zgartirishni oson uddalaydilar.

Yarimsharlarning biror qismi zararlansa odam shu vazifasini yo'qotadi. Masalan, miyaning peshona orqa tomonidagi qismi zararlansa u gapira olmaydi, uning o'rnini boshqa markazlar amalga oshiradi.

Miyaning yosh ulg'aygan sari o'sib borishi

Yosh	Bosh miya vazni	vazn ortishi (gramm)	1 yilda o'sishi
Bola tug'ilganda	389		
1	890	+501	+501
7	1200	+310	+52
15	1400	+200	+30
Katta odam	1200–1400		

I.P. Pavlov miyani o'z ishini o'zi to'g'rilovchi sistema deb atagan. Buning ma'nosi shuki, miya tashqi qo'zg'atuvchilar ta'siriga shunchaki javob qaytaribgina qolmay, balki o'z ko'rsatmasi bo'yicha bajarilayotgan xatti-harakatlarni nazorat qiladi hamda tartibga solib turadi. Nerv jarayonlari uch qismdan iborat:

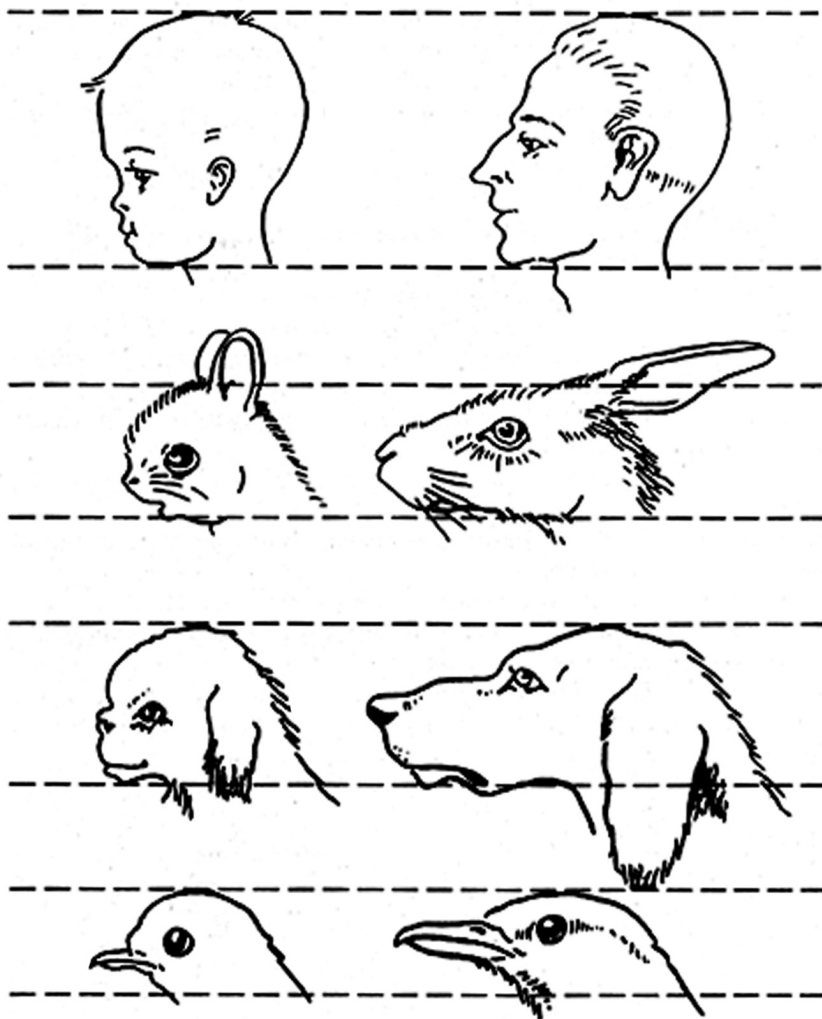
1) tashqi (yoki ichki) qo'zg'atuvchi ta'sirida vujudga kelgan qo'zg'alishning sezgi organlaridan to miyaga borguncha bosib o'tuvchi yo'li;

2) bu qo'zg'alishning miyada qayta ishlanishi;

3) impuls tarzida beriluvchi «buyruq», bu buyruqni miya xatti-harakatini amalga oshiruvchi mushaklar tomon yo'llaydi.

Teskari aloqa bajarilgan xatti-harakatga baho berish va zarur taqdirda uni qayta qurish imkoniyatini yaratadi. Nerv jarayonlarining bu uch tarkibiy qismi **refleks yoyi** deb ataladi.

6-rasm. Miya vazni ortishi o'rtasidagi farq.

Nazorat savollari:

1. Odamning nerv sistemasi qanday tuzilishga ega?
2. Miyaning signal faoliyati deganda nimani tushunasiz?
3. Yarimsharlar po'stlog'idagi nerv jarayonlari faoliyati nimanidan iborat?
4. Refleks yoyi qanday tuzilgan?

1.5. Psixika va ong taraqqiyoti. Psixikaning paydo bo'lishi va rivojlanishi

Psixikaning paydo bo'lishi va taraqqiyoti juda uzoq tarixga egadir. Tabiatda va jamiyatda hamma narsa har doim o'zgarib turadi. Lekin har qanday o'zgarishni ham biz taraqqiyot deb ayta olmaymiz. Taraqqiyot chirish va yemirilishning teskarisi bo'lib, oldinga tomon rivojlanishdan iboratdir. Bundan mlrd yillar muqaddam yerda hayot paydo bo'lgan, ya'ni materiya yuzaga kelgan.

Organik, ya'ni tirik materiya dastavval juda sodda bir hujayrali organizm tariqasida yuzaga kelib, juda uzoq taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan.

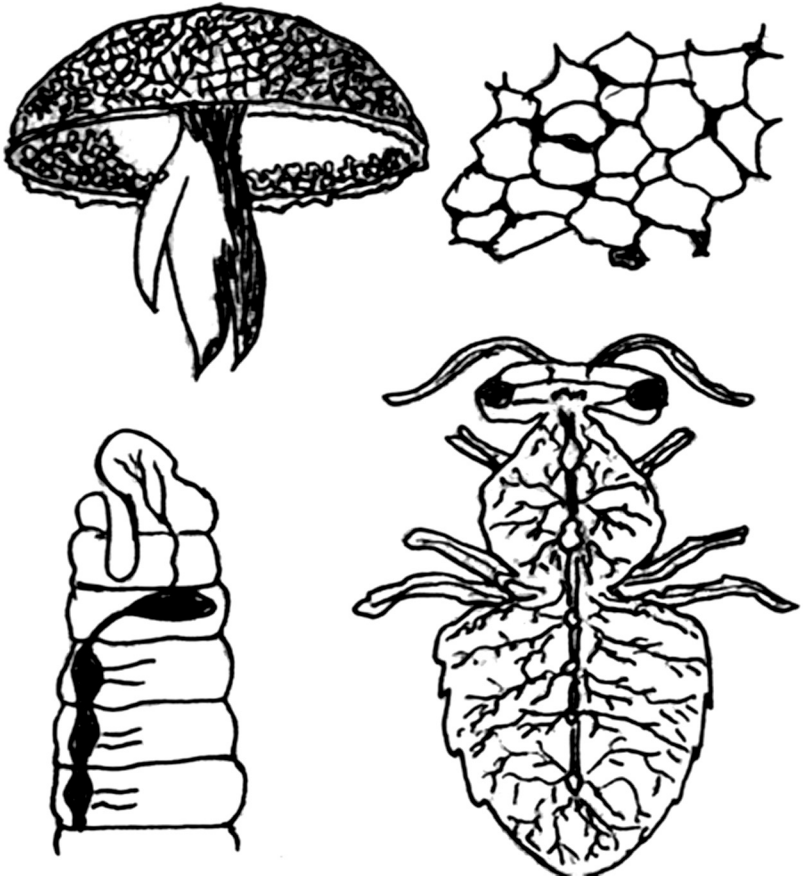
Tirik organizmlarning dastlab paydo bo'lgan davridan boshlab hozirgi eng yuksak organizm, ya'ni odamgacha rivojlanish yo'li **evolutsion taraqqiyot** deb yuritiladi. Biz psixika taraqqiyoti haqida fikr yuritar ekanmiz, psixika organik, ya'ni tirik olamdagi hamma organizmlarga xos xususiyatmi, degan savol tug'iladi.

Psixika, ya'ni aks ettirish xususiyati eng avval paydo bo'lgan juda sodda organizmlarda bo'lmagan, ularda oddiy ta'sirlanuvchanlik xususiyati bo'lgan xolos.

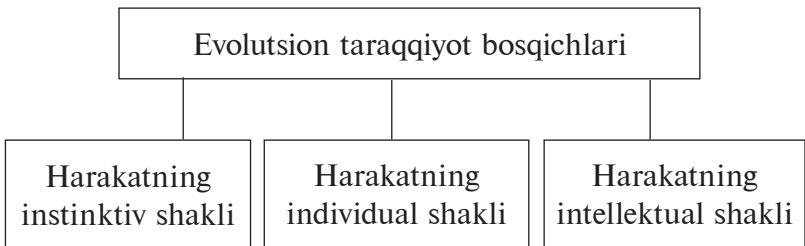
Ta'sirlanuvchanlik bir hujayrali organizmlarga (amyobalarga, tufelkalarga) xos xususiyat bo'lgan. Evolutsion taraqqiyot jarayonida organizmlar murakkablashgan sari ularning tashqi olamni aks ettirishlari ham takomillasha borgan. Evolutsion taraqqiyotning ma'lum bosqichiga kelib organizmlarda juda sodda tuzilishga ega bo'lgan nerv sistemasini paydo bo'lgan. Dastlab yuzaga kelgan nerv sistemasini juda sodda bo'lib, markazlashmagan organizmlarning hamma tomoniga to'rsimon holda tarqalib ketgan ko'rinishga ega bo'lgan. Bunday nerv sistemasini suvda yashovchi meduzalarda ko'rishimiz mumkin (5-rasm).

Keyinchalik evolutsion taraqqiyot davomida ko'p markazli nerv sistemasiga ega bo'lgan organizmlar paydo bo'ldi. Masalan: tugunchasimon markazlarga ega nerv sistemasini asalarilarda, yomg'ir chuvalchanglarida ko'rishimiz mumkin. Ana shu tariqa organizmlarning nerv sistemalari murakkablashgan sari, ularning tashqi olamni aks ettirish qobiliyatlari ham tobora mu-

rakkablashib bordi. Evolutsion taraqqiyot davomida psixikaning eng sodda koʻrinishidan inson ongigacha taraqqiyoti bir qancha bosqichlardan iborat.

7-rasm. Gidro meduza, chuvalchang va asalarining nerv sistemasi.

Ana shu bosqichlardan so'ng psixik taraqqiyotning eng yuksak formasi bo'lgan inson ongi maydonga keldi.

Hayvonot olamidagi aqliy harakatlar

Harakatning **instinktiv** shakli ana shunday muhitga moslashuvining alohida shakllaridandir. Biz ayrim organizmlarning hasharotlarning, qushlarning xatti-harakatlarini, qiliqlarini kuzatadigan bo'lsak, ularning harakatlari go'yoki ongli harakatdek bo'lib ko'rinadi. Masalan: oddiy cho'l chumolilarining yoki termit deb ataluvchi chumolilarning «jamo» bo'lib yashashlari, qishga ovqat g'amlashlari, asalarilarning kollektiv bo'lib yashashlari, asal to'plashlarini Karl Fon Frish tadqiqotlarida ko'rish mumkin. K. Frish asalarilarda bir-birlariga informatsiya, ya'ni ma'lumot berish qobiliyati borligini aniqlagan. Ma'lum bo'lishicha, asalarilar qayerda ko'proq shira (asal) borligi haqida bir-birlariga ma'lumot berar ekanlar, bunday ma'lumotlar qandaydir bir uslubda raqsga tushish orqali beriladi. Asalarilarning instinktlari nihoyatda murakkab bo'lishidan qat'i nazar bunday harakatlarda ong yo'qligi juda osonlik bilan isbot qilingan. Ishchi asalarilarning asosiy vazifasi gullardan shira yig'ib, mumdan yasalgan indagi kataklarga solib to'ldirishdan iborat. Asal bilan to'ldirilgan kataklar yupqa qobiq bilan suvab berkitib qo'yiladi. Agar asalarilar inining (kataklarning) tagi qirqib teshib qo'yilsa, buni ular mutlaqo sezmaydi va bir necha oylar mobaynida tagi teshik katakka shira olib kelib to'kaveradi. Bunda nima sababdan katakning shiraga to'lmayotganligini tekshirib ko'rish na ishchi arining va na ona arining «xayoliga» kelmaydi. Mana shundan ko'rinib turibdiki, asalarilarning tashqaridan go'yo onglidek bo'lib ko'ringan murakkab instinktiv harakatlarida mutlaqo ong bo'lmaydi.

Rus zoopsixologiyasining asoschisi V.A.Vagner (1849–1934) hasharotlar va qushlarning instinktiv harakatlarini o'rganib, bunday harakatlarda tabiiy maqsadga muvofiqlik borligini, lekin biron maqsadga qaratilgan ongning yo'qligini eksperimental faktlar asosida ko'rsatib bergan. Masalan, oddiy o'rgimchaklar isdan to'qilgan to'rga o'xshagan in yasab, isga pashsha yoki biron boshqa hasharot ilinishini bir chekkada poylab o'tiradilar.

Isga pashsha qo'ngach, is tebranadi. Shu ondayoq o'rgimchak yugurib kelib, isga qo'ngan pashshani is bilan o'rab, qocha olmaydigan holatga keltiradi. V.A.Vagner bunday instinktiv harakatda mutlaqo ong yo'qligini ko'rsatish uchun shunday tajriba o'tkazgan. Isdan to'rsimon in qurib, pashshaning qo'nishini poylab turgan o'rgimchakning oldiga isni tebratmay, pashsha qo'yib qo'yilsa, o'rgimchak bu tayyor pashshaga hech qanday reaksiya qilmagan. O'rgimchakning instinktiv harakati uchun isning tebranishi (vibratsiyasi) zarur bo'lgan. V.A.Vagner qushlar ustida ham juda ajoyib tajriba o'tkazgan. Shimoliy muz okeanidagi orollarda millionlab qushlar bahor paytida in qurib, tuxumdan bola ochadilar. Gagarka qushining inidan tuxumini olib, sal nariroqqa (xuddi tumshug'ining tagiga) surib qo'yib, tuxumning o'rniga xuddi tuxumga o'xshash oq tosh qo'yib qo'yan. Gagarka qushi o'zining tuxumiga (tumshug'i ostidagi) qarab, toshni bosib yotavergan. Boshqa qo'shni indagi qushlarning bolasi tuxumdan ochilib, katta bo'lib qolgan. Ammo gagarka qushi hamon toshni bosib yotavergan.

Go'yo ongli harakatlardek bo'lib ko'rinadigan bunday harakatlar ongli bo'lmay, balki instinktiv harakatlardir. Instinktiv harakat deganda biz hayvonlarga tug'ma yo'l bilan (shartsiz reflekslar) va ularning tashqi olamga muvofiqlashuvini ta'minlaydigan harakatlar shaklini tushunamiz. Instinkt tushunchasi psixologiyaga birinchi marta Ch. Darvin tomonidan kiritilgan bo'lib, bizga hayvonlarning juda ko'p murakkab harakatlari va qiliqlarini ilmiy tarzda tushunish imkonini beradi. Instinkt tushunchasining psixologik va fiziologik mexanizmlari mashhur rus fiziologi akademik I.P. Pavlov tomonidan tushuntirib berildi. Demak, hayvonlarning instinktiv harakatlarini 4 guruhga bo'lish mumkin:

1. *Ovqatlanish instinkti* – o'zi va o'z bolasi uchun ovqat qidirib topish, g'amlash harakatlari.

2. *Himoyalash instinkti* – o'zini himoya qilish, dushmanga hujum qilishda ko'rinadi. Har bir hayvon o'zining bironta organidan foydalanadi. Masalan: afrika kobrasi o'z zaharini 3,5 metr masofaga ota oladi.

3. *Nasl qoldirish instinkti* – bu ota-onalik instinkti sifatida ko'rinib ma'lum vaqtgacha bolalariga g'amxo'rlik qiladi.

4. *To‘da bo‘lib yashash instinkti* – turli xil shaklda birlashib poda-poda, gala bo‘lib yashashlarida ko‘rinadi.

Evolutsion taraqqiyot davomida murakkab taraqqiy etgan hayvonlarda, ya‘ni umurtqa suyakli va sut emizuvchi hayvonlarda harakatning individual shakllari yuzaga keldi. Har bir organizm o‘zicha individual hayot kechiradi va tashqi olamda ma‘lum muddat davomida yashaydi. Vaholanki, hayvonlar olamda bir xilda umr ko‘rmas ekanlar, ularning necha yoshga kirishlariga qarab individual hayotlarida harakatning turli xil individual shakllari yuzaga keladi. Demak, hayvonlar harakatning individual shakllarini o‘zlarining individual hayotlari mobaynida egallab boradilar. Harakatning individual shakllari xuddi harakatning instinktiv shakllari kabi hayvonlarning doimo o‘zgarib turuvchi tashqi muhitga moslashuvini ta‘minlovchi mexanizmlardandir. Bu harakatlarda hayvonlarda paydo bo‘ladigan shartli reflekslar bilan bog‘liqdir. Hayvonlar harakatning individual shaklini o‘z hayotlari davomida egallab boradilar. Harakatning individual shakllari asosida hayvonlarda turli-tuman ko‘nikmalar yuzaga keladi. Bunday olib qarasaq bu ko‘nikmalar dressirovkadan boshqa narsa emas (mas. o‘rgatilgan it, mushuk va boshqa hayvonlarning harakatlari). Tabiiy hayot sharoitlarida ham ko‘nikmalar hosil qilinadi. Masalan, xo‘roz o‘n yil, qarg‘a esa yuz yilga yaqin yashaydi. Albatta, qarg‘a uzoq hayoti davomida juda ko‘p narsalarga, vaziyatlarga to‘qnash keladi va murakkab ko‘nikmalarni tabiiy sharoitda yuzaga keltiradi. Xo‘roz bilan qarg‘a ustida shunday bir tajriba o‘tkazilgan: qorni och xo‘rozgacha kichik bir ariq bo‘yida jo‘xori tashlab borilgan. Xo‘roz har bir jo‘xorini birma-bir terib yeb kelavergan. Jo‘xori donlari ariqchadagi suvga ham tashlangan. Xo‘roz suvdan tutib olib yeb kelavergan. Ariqdagi suv ikki metr-lar chamasi uzunlikdagi quvurga kirib, quvurning narigi tomonidan chiqib ketgan. Ariqchadagi suvga tashlangan jo‘xori donlari suv bilan quvurga kirib ketganda xo‘roz «hayron» bo‘lib, donni qidirmay, orqasiga qarab ketavergan. Xuddi shu tajriba qarg‘a bilan o‘tkazilganda, qarg‘a jo‘xori doni quvurga kirib ketishi bilan quvurning narigi boshiga borib, don oqib kelishini poylab turgan va don quvurdan chiqishi bilan tutib olib yegan. Demak, qarg‘a tabiiy hayot jarayonida bunday vaziyatga ko‘p martalab duch kel-

gan va unda murakkab ko'nikma hosil bo'lgan. Harakatning individual shakllari yoki ko'nikmalar bilan bog'liq bo'lgan murakkab harakatlarga ko'plab misollar keltirish mumkin.

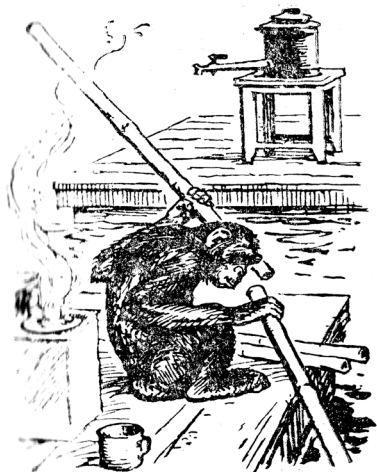
Evolutsion taraqqiyotning yuksak bosqichidagi ayrim hayvonlarda harakatning **intellektual** shakli paydo bo'ldi. Bu yuksak taraqqiyotga erishgan maymunlar, itlar va delfinlardagi odam ongiga o'xshash farosat bilan bog'liq bo'lgan xatti-harakat shakllaridir. Harakatning intellektual shakli ham hayvonlarning tashqi olamga muvofiqlashuvidan iboratdir. Harakatning intellektual shakliga ega bo'lgan hayvonlar ma'lum vaziyatda bir qadar farosat bilan bog'liq muammolarni, masalalarni hal qila oladilar. Lekin yuksak taraqqiyotga erishgan hayvonlarning intellektual harakatlari odamning ongli harakatlaridan keskin farq qiladi.

Odamsimon maymunlar ustida o'tkazilgan tajribalardan E.G.Vatsuroning «Rafael» ismli shimpanze maymuni bilan o'tkazgan tajribalari juda ibratlidir. E.G.Vatsuro maymunlarda ong, tafakkur yo'qligini, ular o'rtasidagi munosabatlarni anglay olmasligini isbotlab bergan. Ularda farosat uchqunlari bor xolos.

E.G.Vatsuro maymunlarda ong, tafakkur yo'qligini, ular narsalar o'rtasidagi munosabatlarni anglay olmasliklarini isbotlab bergan. U Rafael ismli shimpanze maymuni bilan shunday tajriba o'tkazgan. Unchalik katta bo'lmagan bir ko'lga ikkita sol yasatgan. Sollardan biriga suv to'ldirilgan bak va bakning ustiga bitta bo'sh shisha banka qo'yib qo'yilgan. Bakdan nariroqda maxsus apparatda olov yonib turgan va olovning tagida apelsin ko'rinib turgan. Shimpanze maymuni qayiqda solga olib kelingan. Maymunning qorni och bo'lgan. Uning ko'zi oldida bakdan bankaga suv olib olovga sepib o'chirilgan va maymun darhol apelsinni olib yegan.

Ana shu tajriba ikkinchi marta takrorlanganda, maymunning o'zi bakdan bankaga suv olib, olovni o'chirgan va apelsinni olib yegan. Bundan keyingi tajriba birmuncha murakkablashtirilgan. Endi bak bilan banka qo'yilgan solga olov yoqilgan apparat qo'yilmay, balki apparat boshqa solga qo'yilgan. Sollarning bir-biridan uzoqligi 3–4 metrlar chamasida bo'lgan. Bak qo'yilgan solga bitta uzun bambuk yog'och tashlab qo'yilgan. Maymun odatdagidek kelib, bakdan bankaga suv quyib olgan, ammo olov narigi solda ancha uzoqda yonib turganini ko'rgan. Qo'lida suv

quyilgan bankani ushlab, bambukni ikkinchi solga ko'prik qilib qo'yimoqchi bo'lgan. Bankani qo'lidan oyog'iga, oyog'idan qo'lga olib, bir amallab bambukni ikkinchi solga ko'prik qilib qo'ygan. Undan so'ng bambukdan darboz bo'lib, ikkinchi solga o'ta boshlagan. Bambuk qimirlab ketib, qo'lidagi suv to'kilib ketgan. U bak qo'yilgan solga qaytib kelib, bakdan bankaga suv olib, yana bambukdan ikkinchi solga o'tib, bir amallab olovni o'chirgan va apelsinni olib yegan.

8-rasm. Maymunlarning intellektual harakatlari.

Bu tajribada shu narsa xarakterliki, maymun bakdan bankaga suv olib, soldan solga o'tib (suv to'kilib ketib) qiynalib olgan. Ammo soldagi olovni ko'ldan qo'li bilan suv olib o'chirishi ham mumkinligiga uning «aqli» yetmagan. Demak, odamsimon shimpanze maymunlarida ham odamdagiga o'xshagan ong, aql yo'q. Shimpanze maymunining soldan solga bambukni ko'prik qilib o'tishga «aqli» yetdi, lekin hamma suv ham bir xil xususiyatga ega ekanligiga aqli yetmadi.

G.Z. Roginskiy shimpanze maymuni ustida shunday tajriba o'tkazgan: maymun oldiga turli tomonga qaratib bir necha uzun arqonlar tashlab qo'yilgan. Ana shu bir xildagi arqonlardan ba'zilarining uchiga apelsin yoki banan bog'lab qo'yilgan. Maymun o'z oldiga tashlab qo'yilgan bir xildagi arqonlarni ushlab ko'rgandan so'ng, hech bir yanglishmay uchiga apelsin yoki banan bog'lab qo'yilgan arqonlarni ajratib tortib olgan.

N.N. Ladigina-Kotsning tekshirishlari shimpanzeda boshlang'ich abstraksiya qobiliyatlari borligini ko'rsatadi. Maymun o'zi idrok qiladigan narsaning rangi, shakli va hajmidan ajrata oladi, unda murakkab tanlash qobiliyati bor. Tajribalarda shimpanze maymuni geometrik shakllarni rangi va turiga qarab ajrata olgani isbotlangan.

9-rasm. Shimpanzening geometrik shakllarni ajratishi.

Nemis fiziologi M.Tideman delfin miyasining faoliyatiga odam va orangutandan keyingi o'rinni beradi. Delfinning miya og'irligi 1700 gramm, miyaning po'stloq qismi esa odam miyasi po'stlog'iga nisbatan ikki baravar ko'pdir. Olimlarning kuzatishlari shuni ko'rsatdi-ki, delfin katta tezlikda idrok qilish va fikrlash qobiliyatiga ega. Delfin miyasi faoliyatini kibernetik tekshirishlar orqaligina o'rganish mumkin. Shveysariyalik professor A.Portmannin tadqiqotlarida odam va hayvonlar intellekt darajasini o'rganadi va bunda odam 215 ball, delfin 190 ball, fil va maymun keyingi o'rinlarni egallagan.

Yuksak taraqqiyotga erishgan hayvonlarning intellektual harakatlari xuddi instinktiv va individual harakat shakllari kabi tashqi muhitga moslashish usullaridan biri bo'lib, bu harakatlar ham ongli bo'lmaydi. I.P.Pavlovning fikricha: «...maymunning goh uni, goh buni qo'lga olib qilayotgan barcha ish-harakatlari, ish-harakatda namoyon bo'lgan tafakkurdir. Bu qisman avval hosil qilingan, hozir ko'z o'ngingizda hosil bo'layotgan, bir-biriga qo'shilayotgan assotsiatsiyalardir. Albatta, bu fahm eng elementar fahmdir...» Inson ongi evolutsion taraqqiyotning so'nggi bosqichi bo'lib hisoblanadi.

ONG

Intellektual
Ko'nikma
Instinkt
Qo'zg'aluvchanlik
Ta'sirlanuvchanlik

Maymundagi taqlidiy harakat.

Nazorat savollari:

1. Evolutsion taraqqiyot deganda nimani tushunasiz?
2. Instinkt nima?
3. Ko'nikma nima? Misollar keltiring.
4. Hayvonlardagi aqliy harakatlarga xarakteristika bering.

Inson ongining rivojlanishi

Ong tushunchasi. Inson ongi insonning o'zi bilan birga, deyarli bir vaqtda maydonga kelgan. Ong — psixikaning yuksak shakli, insonning yakka va hamkorlik faoliyatida, muloqoti jaryonida shakllanadigan ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Ong shaxsning tevarak-atrofdagi narsalarni, hozirgi va o'tmish davrini yaxshi bilishi, o'zlikni anglash, qaror qabul qilish, vaziyatga qarab o'z xatti-harakatini boshqarish qobiliyati bilan namoyon bo'ladi.

Odam psixikasi hayvon psixikasidan farq qiladi. Inson psixikasining hayvon psixikasidan sifat ayirmasi:

1. Inson o'z mohiyati jihatidan azaldan boshlab ijtimoiy mavjudoddir.

2. Inson psixikasining eng oliy formasi uning ongga egalligidir. Inson ongli mavjudod.

3. Insonning hayvondan eng muhim sifat ayirmasi birinchi signallar sistemasi bilan bir qatorda ikkinchi signallar sistemasining mavjudligi, ya'ni voqelikni so'zlar orqali aks ettirishi hamda nutq va tafakkurga egaligidir.

Odam o'z hayotidagi ko'p narsalarni so'z orqali aks ettiradi, hayvonning esa butun psixik faoliyati birinchi signallar sistemasida vujudga keladi. Ikkinchi signallar sistemasining signallari talaffuz etilgan, eshitilgan so'zlardan iborat. Agar so'z ma'nosi tushunarli bo'lsa odamning xatti-harakatlarini boshqaradi, tevarak-atrofdagi muhitga muvofiqlashuviga yordam beradi. Agar so'z ma'nosi odamga tushunarsiz bo'lsa u faqat birinchi signallar tarzida ta'sir qiladi yoki odam uchun ahamiyatsiz narsa bo'lib qolaveradi.

Inson ongi o'z mohiyatiga ko'ra hayvonlarning individual va intellektual shakllaridan batamom boshqa hodisadir. Inson ongi evolyutsion harakatning eng so'nggi bosqichi bo'lib, inson taraqqiyoti bosqichida ijtimoiy taraqqiyot tufayli tarkib topgan. Inson ongi yer yuzidagi barcha mavjudodlarning eng oliysi va gultojidir. Har bir ijtimoiy davrning o'ziga xos kuchlari va ijtimoiy munosabatlariga mos keladigan ongi bo'lgan. Masalan, quldorlik davrida xususiy mulkchilik munosabatlari kelib chiqib, sinflar paydo bo'lgach odam ongi ham sinfiy xarakterga ega bo'la borgan.

Har bir tarixiy davrda yuzaga kelgan ijtimoiy o'zgarishlar natijasida odamning ongi ham o'zgarib borgan. Tarixiy tarakkurning ma'lum bosqichida ilmiy tafakkur va ong tarkib topgan. Tevarak-atrofdagi voqelik ana shu ilmiy tafakkur yordamida to'laroq va chuqurroq aks ettirilgan. Natijada odam hodisalar o'rtasidagi muhim aloqa va munosabatlarni, qonunlarni ong va tafakkur yordamida bilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Endilikda odamning ongi bilan idora qilinadigan faoliyati faqat oddiy ish qurollari, kiyim-kechak, turar joyinigina yaratib qolmay, balki fan-texnikani ham yaratdi va yuqori darajada rivojlantirdi. Ming yillar davomida to'xtovsiz davom etgan amaliy mehnat odamning qo'llarini rivojlantirib bordi. Mehnat inson qo'lini kamolotining shunday yuksak bosqichiga aylantirdiki, bu bosqichda qo'l sehri va kuchi bilan Leonardo da Vinchi, Rafael, Rembrandt, Repin, Surikov va boshqa rassomlarning asarlari yaratildi. Ong kishining mehnat faoliyatida, boshqalar bilan doimiy muloqot qilish jarayonida shakllanadi, ong ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlar natijasi hisoblanadi.

Ongning tuzilishi va ta'riflari. Ongning tuzilishi, uning muhim psixologik ta'riflari qanday?

Ongning birinchi ta'rifi nomining o'zidayoq berilgan bo'lib, ong – anglash demakdir. Kishining ongi tevarak-atrofnı qurshab turgan olam haqidagi bilimlar majmuasidan tashkil topadi. Ongning tuzilishiga muhim bilish jarayonlari kiradi-ki, ular yordamida odam o'z bilimlarini doimo boyitib boradi. Bu jarayonlar qatoriga sezgi, idrok va xotirani, xayol va tafakkurnı qo'shish mumkin. Sezgilar va idrok yordamida sezgiga ta'sir etadigan hodisalarnı bevosita aks ettirish natijasida inson ongida ayni chog'da qanday aks etib turgan bo'lsa, tashqi olamning xuddı shunday hissiy tasviri hosil bo'ladi. Xotira ongda o'tmish obrazlarini qanday gavdalanırsa, xayol ehtiyoj obyektı bo'lgan ammo hozirgi paytda yo'q narsaning obrazini hosil qiladi. Tafakkur umumlashgan bilimlardan foydalanishni yoki masalani hal etishni ta'minlaydi. Aytib o'tilgan psixik jarayonlardan birortasining buzilishi yoki izdan chiqishi ongning barbod bo'lishiga olib keladi.

Ongning ikkinchi ta'rifi subyekt bilan obyekt o'rtasidagi aniq farqlanishda o'z aksini topishi, ya'ni odam «men» degan tushuncha bilan «men emas» degan tushunchaga nima tegishli

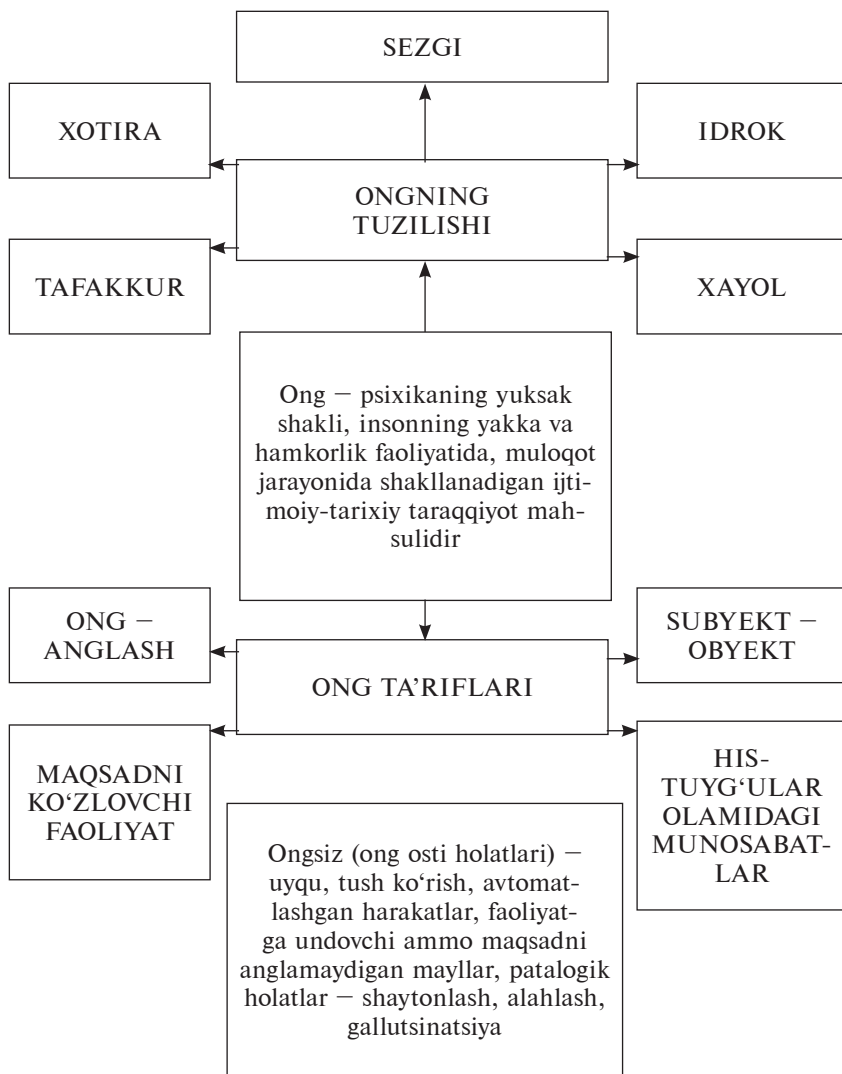
ekanligini bilib boradi. Subyekt faqat o'zimning fikrimdir, «men emas» degan tushuncha bilan atrofdagilarning obyekt ekanligini anglaydi. Odam o'ziga, xulq-atvoriga, harakatlariga ongli ravishda baho beradi. «Men»ning «men emas»dan ajratilishi har bir kishining bolaligida boshidan kechirgan yo'li bo'lib, o'zini-o'zi anglash jarayonida yuz beradi.

Ongning uchinchi ta'rifi odamning maqsadni ko'zlovchi faoliyatidir. Faoliyat maqsadlarini yaratish ongning funksiyasiga kiradi. Bunda faoliyat motivlari yuzaga keladi va chamalab chiqiladi, irodaviy qarorlar qabul qilinadi, harakatlarni bajarishning qanday borishi hisobga olinadi, tegishli tuzatishlar kiritiladi. Kishi tabiat tomonidan berilgan narsaning formasini o'zgartirish bilan cheklanmaydi balki o'zining ongli maqsadini ham amalga oshiradi, bu maqsad qonun sifatida kishining ish usulini va bu ishning xarakterini belgilab beradi va kishi o'z irodasini ana shu maqsadga bo'ysundiradi. Kasallik oqibatida yuz bergan har qanday buzilishga ongning buzilganligi deb qaraladi.

Ongning to'rtinchi ta'rifi uning tarkibiga muayyan munosabatlarning kirganligidir. Rang-barang his-tuyg'ular olami odam ongining tarkibiga kiradi. Unda murakkab obyektiv va odamning o'zi ham jalb etilgan ijtimoiy munosabatlar o'z aksini topadi. Bu o'rinda ham, boshqa ko'pgina hollarda bo'lgani kabi patologiya normal ongning mohiyatini yaxshiroq anglab olishga yordam beradi. Turli xususiyatli munosabatlar ong nazoratida amalga oshirilsa, shaxs xulq-atvorida, faoliyatida va muomala jarayonida, hech qanday nuqsonlar, chetga og'ishlar sodir bo'lmaydi. Ongning zaiflashuvi esa shaxsning his-tuyg'ulari va munosabatlarini o'zgartiradi, masalan, quvonch qayg'u bilan, optimizm pesimizm bilan vaqti-vaqti bilan o'rin almashib turishi kuzatiladi. Ayrim ruhiy kasalliklarga chalinganda ongning buzilganligi aynan his-tuyg'ular va munosabatlardagi buzilish bilan belgilanadi, bemor bunga qadar behad sevgan onasini suymaydigan bo'lib qoladi, yaqin kishilari to'g'risida zarda bilan gapiradi va hokazo. Demak, shaxslararo munosabatlar natijasida vujudga keluvchi emotsional baholar inson ongida o'z ifodasini topadi.

Psixikaning quyi darajasi ongsizlikdir. Ongsizlik odam onigiga borib yetmaydigan psixik jarayonlar, xususiyatlar va holat-

lardir. Bunday hodisalarga **ong osti holatlari** deyiladi. Shaxsdagi ongsizlik holatlari kishining o‘zi anglamagan holda qiziqishi va ehtiyojlarini bajarishga intilishdir. Jumladan tush ko‘rish, shirin xayol, orzu kabilar kishining ixtiyorsiz xulq-atvorida namoyon bo‘ladi.

Odamda ong asta-sekin rivojlana boradi. Yangi tug‘ilgan bolada ong bo‘lmaydi, lekin u ruhan va jismonan taraqqiy etgan sari

rivojlana boradi va takomillashadi. Ongga yuqori darajali izchilik xosdir. U doim jadalligi, chuqurligi va kengligi bilan boshqa bilish jarayonlaridan farq qiladi. Odam hayotining turli davrlarida, o'smirlik, o'rta yosh, qarilik chog'ida ong turli ko'rinishda bo'lsa-da, u bir butundir.

Yuqorida aytib o'tganimizdek bilimsiz ong bo'lmaydi, lekin ong va bilim bir xil ibora emas. Bilimlar har doim xotirada to'plansada, lekin hamma vaqt ham ongda aks etavermaydi. Bu yerda quyidagi qiyosni keltiramiz. Kishida xotira izlari, ya'ni o'tgan hayot izlari miya hujayralarida saqlanar ekan, ularni ko'p sonli elektr chiroqlariga o'xshatish mumkin. «Ularning bir qismi yoqilganda tegishli obyektlar va kechinmalar ong nuri bilan yoritiladi». Biz bilamizki bilimlar yaxshi va puxta bo'lganda ham ong buzilishi mumkin. Xotira, fikrlash kabi odamning boshqa fazilatlariga baho berishda ongning ravshanligiga ishonch hosil qilish kerak. Shunday ekan, ongga o'zini-o'zi anglash, «men» ongi kiradi. «Men» degan ong odatda bizdan yo'qolmaydi va ancha yaqqol ifodalangan bo'ladi.

Ongda doimo turgan joyimiz va vaqt aks etib turadi. Es-hushi joyida bo'lgan odam hamma vaqt qayerdaligini anglaydi, soat nechaligini hech bo'lmaganda taxminan ayta oladi. O'z tanasini his qilish ham ong funksiyasiga kiradi. Odam tanasi faqat tashqi olamdan (ko'ruv, eshituv, hid bilish)dan emas, balki tanasining ichki a'zolaridan ham ta'sirot yetkazuvchi retseptorlar orqali ma'lumot olib turadi, lekin ular ongda aks etmaydi. Tashqi olamdan axborot olish va o'zini-o'zi anglash doimo ongda aks etib turadi. Ana shu jarayonlar natijasida odam o'z his-tuyg'ulari, sezgilari, xohishlari, ehtiyojlarini atrof-olam vaziyatlari bilan taqqoslaydi. Bu ongning eng muhim funksiyasidir. Psixofiziologlar ongga bosh miya po'stlog'ining funksiyasi deb ta'rif berishadi. Ularning fikricha, bosh miya po'stlog'i va birinchi galda ikkinchi signal sistemasi ong uchun, uning rivojlanishi hamda saqlanib qolishi uchun hal etuvchi o'rin tutadi. Ikkinchi signal sistemasi ongga xos bo'lgan o'z-o'ziga hisobot berishni ta'minlasa, ong faoliyat ko'rsatishi uchun zarur bo'lgan po'stloqning tetiklik holati retikular formatsiyaning faoliyati bilan uzluksiz bog'langandir.

Ongsizlik holatlarini atroflicha tushuntirib berishda psixoanalizdan foydalaniladi. Z. Freyd yaratgan psixoanaliz to'g'risidagi

nazariya inson ruhini bir muz tog'iga qiyoslaydiki, go'yo uning ustki, oltidan bir qismi ong bo'lsa, suv ostida ko'rinmay yotgan oltidan besh qismi — ong ostidagi jarayonlardir, ya'ni ongsizlikdir. Z. Freyd «yashirinib» yotgan psixologik jarayonlarni ongsiz jarayonlar deb ataydi. Rus psixologlari bu holatni turli atamalar bilan ta'riflashadi: ongsizlik (бессознательное), ongostlilik (подсознательное), ong osti (подсознание). Ba'zi o'zbek psixologlari «ongostlilik» degan atamani ma'qul ko'rishadi. Shunday qilib, hanuzgacha fanda katta shov-shuvlarga sababchi bo'lib kelayotgan va mohiyati to'laligicha o'rganilmagan ushbu noaniq psixologik jarayonlarning atamasi ham noaniq bo'lib qolmoqda. Bu atamalarning ma'nosini o'zgartirmagan holda biz «ongsizlik» va «ong ostidagi ong» degan atamalardan foydalanamiz.

Ongsizlik bu shunday holatki, bunda odam ixtiyorsiz tarzda, o'zi bilmasdan yoki anglamasdan turli xatti-harakatlarni amalga oshiradi. Ongsizlik holatida voqealikning fakti va o'rnini mo'ljal qilish yaxlitligi yo'qoladi, xatti-harakatning nutq yordamida boshqarilishi buziladi, kishi o'z harakatlarini nazorat qila olmaydi, natijasini ham baholay olmaydi. Ongsizlikka quyidagi psixik hodisalarni kiritish mumkun: uyqu holatidagi psixik hodisalar (tush ko'rish), sezilmaydigan, ilgari ongli bo'lib, keyin takrorlanaverishi natijasida avtomatlashib ketgan, anglanilmaydigan harakatlari, faoliyatga undovchi, ammo maqsad anglanmaydigan mayllar, kasal odam psixikasida yuzaga keladigan ayrim patalogik holatlar (shaytonlash, alahsirash, ko'zga yo'q narsalarning ko'rinishi).

Ongsizlikni onga qarama-qarshi deb hisoblash, uni hayvonlar psixikasiga tenglashtirish noto'g'ridir, ongsizlik kishi hayotining shart-sharoitlari bilan bog'liqdir. Ongsizlik kishining xuddi ong kabi o'ziga xos psixik qiyofasidirki, u kishi miyasida borliqning yetarli darajada bir xil bo'lmagan qismlar aksi tarzida, inson hayotining ijtimoiy shart-sharoitlari bilan bog'liq holda paydo bo'lgandir.

Nazorat savollari:

1. Ong nima?
2. Ong tuzilishiga qaysi bilish jarayonlari kiradi?
3. Ongning qanday ta'riflari bor?
4. Ongsizlik nima?

II bob. SHAXS VA FAOLIYAT

2.1. Shaxs psixologiyasi

«Shaxs» tushunchasi psixologiyada eng ko'p qo'llaniladigan tushunchalar sirasiga kiradi. Psixologiya o'rganadigan barcha tarmoqlar aynan shu tushuncha atrofida qayd etiladi. Inson psixologiyasi bilan qiziqqan har qanday olim yoki tadqiqotchi shaxsning jamiyat bilan aloqasini chetlab o'tolmagan. Abu Nasr Farobiy, A.Navoiy, Ibn Sino, Beruniy kabi yuzlab sharq alomamlari ham bu o'zaro bog'liqlikning falsafiy va ijtimoiy sirlarini ochishga o'zlarining eng durdona asarlarini bag'ishlagan.

Har bir odam konkret shaxs sifatida odamlar qurshovida yashaydi, ma'lum guruh yoki jamoa qurshovida bo'ladi. Guruh va jamoalar doim o'zgarib turadi. Shaxs esa ana shu o'zgarishlarga moslashib shu guruhdagi murakkab munosabatlarga kirishishi kerak. Shaxs ijtimoiy mavjudod bo'lib odamlardan alohida yashay olmaydi.

Odam bolasi individ sifatida dunyoga keladi, o'z hayotini davom ettirish uchun tug'ma, shartsiz reflekslarga, nerv sistemasining tiplariga ega bo'ladi. Keyinchalik shu reflekslar asosida ma'lum munosabatlarga kirisha boshlaydi. Biz katta yoshdagi odamni ham, chaqaloqni ham, tilni va oddiy malakani egallay olmaydigan telbani ham individ deymiz. Individ qachonki jamiyatga foydasi tegadigan bo'lib, odamlar bilan ongli munosabatda bo'lgandagina shaxs bo'la oladi.

Shaxs ijtimoiy munosabatlar yig'indisidir. Odam bolasi tug'ilishidanoq ma'lum biologik belgilarga ega bo'lib, u ijtimoiy tajriba orttirish jarayonida shaxs bo'lib shakllana boshlaydi. Shaxs ma'lum jamiyatning a'zosi bo'lib, shu jamiyat a'zolari bilan ijtimoiy munosabatlarga kirishadigan konkret insondir. Ke- lib chiqishi jihatidan ijtimoiy bo'lgan, o'z e'tiqodiga, qarashlariga, munosabatlariga, baholariga ega bo'lgan subyekt **shaxs** deb ataladi. Odam ijtimoiy jamiyatda, konkret odamlar bilan ijtimoiy munosabatlar jarayonida shaxs sifatida tarkib topa boshlaydi. Har bir kishining shaxsi uning individualligini vujudga keltiradigan xislatlar va fazilatlar birikuvidan tarkib topadi. In-

dividuallik kishining o'ziga xosligini, uning boshqa odamlardan farqini aks ettiruvchi psixologik fazilatlar birikmasidir. Individuallik temperament va xarakter xususiyatlarida, odatlarda, ustun darajadagi qiziqishlarda bilish jarayonlariga oid fazilatlar (idroq, xotira, tafakkur, tasavvurlar)da, qobiliyatlarda, faoliyatning shaxsga xos uslubida va hokazolarda namoyon bo'ladi. Zikr etilgan psixologik xususiyatlarning bir xildagi birikmasini o'zida mujassamlashtirgan inson shaxsi o'z individualligi jihatidan betakroridir.

Individ va individuallik. «Individ» va «shaxs» tushunchalari bir-biriga o'xshash bo'lmagani singari, o'z navbatida, shaxs va individuallik ham birlikni tashkil etadi, lekin ular bir-biriga o'xshash emasdir. Kishining katta sonlarni «ichida» juda tez qo'sha olish va ko'paytirishi kabi qobiliyati, epchilligi va qat'iyatligi, o'ychanligi va tirnoqlarini tishlash odati, bo'lar-bo'lmasga kulaverishi va boshqa xislatlari uning individualligi belgisi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan: epchillik va qat'iylik o'spirinning individualligi belgilari bo'lib, jumladan, u sportda tuman birinchiligiga da'vogar komandaga qo'shilmagunga qadar, uzoq joylarga turistik sayohat paytida u tez oqar va muzdek daryodan kechib o'tishini ta'minlash vazifasini o'z zimmasiga olmagunga qadar uning shaxsini ta'riflaydigan belgi sifatida yuzaga chiqmasdan keladi. Kishining individual xususiyatlari ularga shaxs sifatida mazkur kishi subyekt hisoblangan shaxslararo munosabatlar sistemasida zarurat tug'ilguncha ma'lum vaqtga qadar «soqov»ligicha qolib ketadi. Shunday qilib individuallik inson shaxsiga xos fazilatlarining faqat bitta jihati bo'lib hisoblanadi, xolos. Aynan shu sababli ham, pedagog uchun ahamiyatli bo'lgan o'quvchiga individual yondashishni amalga oshirish vazifasini ajratib ko'rsatish kerak. Bu esa o'quvchining psixologik xususiyatlarni hisobga olishni, yoki o'qituvchining o'z tengdoshlaridan nimasi bilan farq qilishi va shu munosabat bilan tarbiyaviy ishni qanday tashkil qilish kerakligini aniqlashni taqozo etadi. O'quvchining haqiqiy munosabatlar sistemasiga kiradigan shaxsi hamisha pedagogning diqqat markazida turishi, o'quvchilarning ma'naviy dunyosini boyitish pedagogning doimiy vazifasi bo'lib qolishi kerak.

Shaxsning tuzilishi. Psixologiyada ikkita omil – biologik va ijtimoiy omillar ta’sirida shakllangan ikki asosiy kichik struktura borligi ta’kidlanadi. Inson shaxsining o’zi «endopsixik va ekzopsixik» tuzilishga bo’linadi. Endopsixika ichki psixik holatdir. Biologik jihat bilan bog’liq bo’lib, kishining nerv psixik tuzilishiga o’xshash inson shaxsining ichki mexanizmlari kabi psixik qismlar va funksiyalarning o’zaro ichki bog’liqligini ifodalaydi. Endopsixika moyillik, xotira, tafakkur va xayol xususiyatlari, irodaviy zo’r berish, tashqi ta’sirlarga beriluvchanlik kabi boshqa xislatlarni o’z ichiga oladi.

Ekzopsixika tashqi psixik holat bo’lib, ijtimoiy omil bilan belgilanadi, kishi munosabatlarining tashqi sistemasini va uning tajribasini, ya’ni qiziqishlarini, moyilliklarini, ideallarini, ustun darajadagi his-tuyg’ularini, shakllangan bilimlari va boshqa belgilarini o’z ichiga oladi. Biologik xususiyat kishi shaxsining tarkibiga singib, ijtimoiy omilga aylanib qoladi va keyinchalik ijtimoiy shaklda mavjud bo’ladi.

Shaxsning faolligi va yo’naltirilganligi. Odam shaxs sifatida doim qandaydir faoliyatda bo’ladi va ana shu turli-tuman faoliyatlarda shaxsning faolligi namoyon bo’ladi. Shaxsning faolligi deganda biz odamning tevarak-atrofidagi tashqi muhitga ko’rsatadigan ta’sirini tushunamiz. Tashqi muhit bilan faqat odamlargina emas, balki hayvonlar ham o’zaro munosabatda bo’ladilar. Lekin bu munosabatlar o’rtasida keskin farq mavjud. Hayvonlar tevarak-atrofdagi tashqi muhitga passiv ravishda moslashib yashaydilar. Ular o’z hayot faoliyatlarida tabiatdagi, ya’ni tashqi muhitdagi tayyor narsalardan foydalanadilar. Odam esa, tevarak-atrofidagi tashqi muhitga faol ta’sir qilib, uni o’z irodasiga bo’ysundiradi hamda o’zgartirib, o’z ehtiyojlarini qondirishga xizmat qildiradi.

Odam shaxsining faolligi uning turli-tuman ehtiyojlarida, qiziqishlarida, yo’nalishida, dunyoqarash va ishonch-e’tiqodlarida namoyon bo’ladi.

Inson ehtiyojlarining qondirilishi

Jonli mavjudod hayot kechirishning yaqqol shart-sharoitlariga qaramligini ifoda etuvchi va mazkur sharoitlarga nisbatan faol-

ligini namoyon qiluvchi holat **ehtiyoj** deb ataladi. Odamning ehtiyoji unga ta'lim va tarbiya berish jarayonida shakllanadi, ya'ni insoniyat tomonidan yaratilgan ijtimoiy tajriba, ko'nikma, malaka, odat, ma'naviyat, qadriyatlar bilan yaqindan tanishish, ularni o'zlashtirish orqali amalga oshiriladi. Odam boshqa mavjudodlardan farqli o'laroq, ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot davrining xususiy ehtiyojlariga xizmat qiluvchi muayyan buyumni zarurat talabiga binoan qayta o'zgartirishga, takomillashtirishga qodir ongli zotdir. Shu bois odamning o'z ehtiyojlarini qondirish jarayoni ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot darajasi bilan o'lchanadigan faoliyat shakli va turini egallashning faol, muayyan maqsadga yo'naltirilganligi, ma'lum rejaga asoslangan ijodiy ko'rinishi sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Ehtiyojlar ijtimoiy va shaxsiy xarakterga ega:

1. Shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ijtimoiy mehnat mahsulidan foydalaniladi (mas. non yeyish uchun mehnat qilish kerak).

2. Shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ijtimoiy muhitda tarkib topgan vosita va usullardan foydalaniladi (mas. ovqat pishirish uchun qozon, gaz va hokazolar kerak).

3. Shaxsiy ehtiyojlar o'ziga mansub guruhning ehtiyojlaridan kelib chiqadi (mas. ma'ruzachi guruhga kerak ma'ruzani tayyorlab keladi).

Har qanday shaxsdagi mavjud ehtiyojlarni 2 guruhga bo'lish mumkin:

1. Biologik ehtiyojlar. Tabiiy ehtiyojlarda inson faoliyatining faolligi, o'z shaxsiy hayotini himoya qilish, o'z avlodi hayotini saqlash, uni qo'llab-quvvatlash uchun zaruriy shart-sharoitlarga tortilganlik, tobelik aks etadi. Shuningdek, tabiiy ehtiyojlar tarkibiga odamlarning ovqatlanish, tashnalikni qondirish, jinsiy moyillik, uxlash, issiq va sovuqdan saqlanish, musaffo havoga intilish, tana a'zolariga dam berish ham kiradi. Tabiiy ehtiyojlar uzoq vaqt davomida qondirilmasa, oqibatda inson halokatga mahkum bo'ladi, o'z sulolasi hayoti va faoliyatini xavf ostida qoldiradi.

2. Ijtimoiy ehtiyojlar bu madaniy, moddiy, ma'naviy, mehnat qilish, bilish, estetik ehtiyojlardir. Ehtiyojlar ikki guruhga

bo‘linishiga qaramasdan shaxsdagi har qanday ehtiyojlar ham ijtimoiylashgan bo‘ladi, ya’ni ular o‘sha jamiyat va muhitdagi qadriyatlar, madaniy normalar va insonlararo munosabatlar xarakteriga bog‘liq bo‘ladi (kundalik ovqatlanish, to‘ydagi ovqatlanish).

Madaniy ehtiyojlar, madaniyat to‘g‘risida mulohaza yuritilganda, uning ijtimoiy ildizlari kishilik tarixining dastlabki manbalari bilan uzviy bog‘lanib ketishini ta’kidlab o‘tish lozim. Lekin tabiiy ehtiyojlar madaniy ehtiyojlar bilan o‘zaro uyg‘unlashgan bo‘lib, birinchisi ikkinchisini taqozo etadi, chunki ular biri-birining negizidan kelib chiqadi. Shu bois madaniy ehtiyojlar obyektiga tabiiy ehtiyojlarni qondiruvchi uy-ro‘zg‘or buyumlari, mehnat faoliyati orqali boshqa kishilar bilan bog‘lanish vositalari, madaniy aloqalar o‘rnatish usullari, shaxslararo muomalaga kirishish uslublari, ijtimoiy turmush zaruriyatiga aylangan narsalar, o‘qish va tajriba orttirish yo‘llari kiradi.

Psixologiya fanida ehtiyojlar o‘z xususiyatiga ko‘ra **moddiy** va **ma’naviy** turlarga ajraladi va ularni keltirib chiqaruvchi mexanizmlar manbai ham turlicha ekanligi e’tirof etiladi. Insonning ovqatlanish, kiyinish, uy-joyga ega bo‘lish, maishiy turmush ashyolariga intilish, komfort hissini qondirish bilan bog‘liq madaniy-maishiy buyumlarga ehtiyoj sezishi moddiy ehtiyojlar majmuasini yuzaga keltiradi. Ma’naviyatni yaratish va o‘zlashtirish, shaxsning o‘z fikr-mulohazalari va his-tuyg‘ulariga binoan boshqa odamlar bilan muomalaga kirishishi hamda axborot almashtirish, badiiy va ilmiy adabiyotlar bilan tanishish, mahalliy matbuotni o‘qish, kino va teatrga borish, musiqa tinglash kabilarga ehtiyoj sezish, ya’ni ijtimoiy ong mahsuliga tobelik ma’naviy ehtiyojlar tizimini yuzaga keltiradi.

Ma’naviy ehtiyojlar moddiy ehtiyojlar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, vujudga kelgan ma’naviy ehtiyojlarni qondirish jarayonini moddiy ehtiyojlarning tarkibiga kiruvchi moddiy narsalar yordamida amalga oshiriladi, chunonchi, kitob, yozuv qog‘ozi va boshqalar. Insonda madaniy va ma’naviy ehtiyojlar turmush tajribasining ortishi, bilim saviyasining kengayishi, maxsus mashqlar egallanishi, ijtimoiy hayot qoidalarga uzluksiz ravishda rioya qilishi, narsa va hodisalarga munosabatining o‘zgarishi tufayli rivojlana

boradi. Odam tobora kamolga yetgan sayin uning oldida yangi-cha talablar ko'ndalang qo'yiladi, ularni bajarish esa ehtiyojning yangi, nisbatan murakkab, mohiyat jihatidan teran xususiyat kasb etuvchi shakllarini vujudga keltiradi, ularning qondirilishi esa tuzilishga ega vositalarni taqozo etadi.

Motiv va motivatsiya

Ehtiyoj asosida odamda faoliyatning motivlari, ya'ni muayyan ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq ichki turtki kuchlar paydo bo'ladi. Shunday qilib, **motiv** odamni faoliyatga undovchi sababdir, maqsad esa odamning nimagadir intilishi, muayyan ishni bajarishidir. Maqsad hamisha ham motiv bilan mos kelavermaydi. Ammo odamning maqsadi faoliyatning motiviga aylangan taqdirdagina muhim omil bo'la oladi. Bunda odamda o'z oldiga qo'yilgan vazifani mumkin qadar yaxshiroq bajarishga intilish paydo bo'ladi. Bu esa uning ehtiyoji bo'lib qoladi.

Bu sistemada maqsadlardan biri eng yaqin, boshqalari olisroq maqsadlar hisoblanadi. Faoliyat motivlari xuddi shu singari eng yaqin yoki qisqa muddatli va olis motivlar bo'ladi. Agar odam faqat qisqa vaqtga mo'ljallangan motivlar bilan ish ko'rsa, uning faoliyati istiqbolga ega bo'lmasligi mumkin. Bu esa odamning qiziqishlari cheklanganligidan yoki unda zarur prinsipiellikning yo'qligidan dalolat beradi. Eng yaqin motivlargagina amal qilgan holda ish tutuvchi kishilarning odatda o'z oldilariga qo'yadigan maqsadlari ham yengil bo'ladi. Bu toifa odamlar katta qiyinchiliklarni yengishga odatlanmagan bo'ladi. O'lisni ko'zlab ish ko'ruvchi odam yaqin maqsadlarga o'z faoliyatining bosh maqsadiga erishish yo'lidagi zarur bosqich, pog'ona sifatida qaraydi. Qiyinchiliklar bunday odamlarni ishdan voz kechishga unday olmaydi, ayrim muvaffaqiyatsizliklar bunday kishilarning o'z oldilariga qo'ygan vazifalarini amalga oshirishlarini susaytirmaydi, balki kuchaytiradi, xolos.

Faoliyatning amalga oshirish va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada motiv va motivatsiya tushunchalari ishlatiladi. **Motivatsiya** – inson xulq-atvori, ularning bog'lanishi, yo'nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu tushuncha u yoki bu shaxs xulqini tu-

shuntirib berish kerak bo'lganda ishlatiladi. Motiv aniq tushuncha bo'lib, u shaxsdagi u yoki bu xulq-atvorga nisbatan turli moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvchi sababni nazarda tutadi. Motivlar, ya'ni u yoki bu faoliyatni bajarish uchun moyillikni aniqlashda psixolog Kurt Levin ish olib borgan. Inson kayfiyatiga qarab har qanday harakat motivlarini turlicha talqin qilish mumkin.

Amerikalik psixologlarning fikricha shaxs motivining ikki turi mavjud:

- muvaffaqiyatga erishish motivi;
- muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivi.

Odamlar ham u yoki bu faoliyatlarga kirishishda qaysi motivga mo'ljal qilishlariga qarab farqlanadilar. Masalan, faqat muvaffaqiyat motivi bilan ishlaydiganlar oldindan ishonch bilan shunday ish boshlaydilar, nima qilib bo'lsa ham yutuqqa erishish ular uchun oliy maqsad bo'ladi. Ular hali ishni boshlamay turib, yutuqni kutadilar va shunday ishni amalga oshirishsa, odamlar ularning barcha harakatlarini ma'qullashlarini biladilar. Bu yo'lda ular nafaqat o'z kuch va imkoniyatlarini, balki barcha tashqi imkoniyatlaridan – tanish-bilishlar, mablag'lar kabi omillardan ham foydalanadilar.

Muvaffaqiyatsizlikdan qochish motivatsiyasiga tayangan shaxslarda birinchilardan farqli, ishni boshlashdan avval nima bo'lsa ham muvaffaqiyatsizlikka duchor bo'lmaslikni o'ylaydilar. Shu tufayli ularda ko'proq ishonchsizlik, yutuqqa erishishga ishonmaslik, pessimizmga o'xshash holatlar kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, oxir-oqibat ular baribir muvaffaqiyatsizlikka uchraydilar. Agar birinchi toifali shaxslar bir ishni muvaffaqiyatli tugatgach, ko'tarinki ruh bilan ikkinchi ishga kirishishsa, ikkinchi toifa vakillari, har qanday ishni yakunlagandan so'ng, uning natijasidan qat'i nazar, ruhan tushkunlikka tushadilar va og'rinish hissi bilan boshqa ishga kirishadilar. Bu o'rinda talabchanlik sifatining roli katta bo'lib, agar muvaffaqiyatga yo'nalgan shaxslarning o'zlariga nisbatan qo'yan talablari darajasi ham yuqori bo'lsa, ikkinchi toifa vakillarining talablari aksincha, past bo'ladi. O'zidagi qobiliyatlarga ishongan shaxs hattoki mag'lubiyatga uchrasa ham, unchalik

qayg‘urmaydi, keyingi safar hammasi yaxshi bo‘lishiga ishonadi, ishonchsiz shaxs esa kichkina berilgan tanbeh yoki tanqidni ham juda katta ruhiy azob bilan qayg‘urib boshdan kechiradi. Uning uchun ham shaxsning u yoki bu vaziyatlarda qayg‘urish sifati ham ma’lum ma’noda motivlar xarakterini belgilaydi.

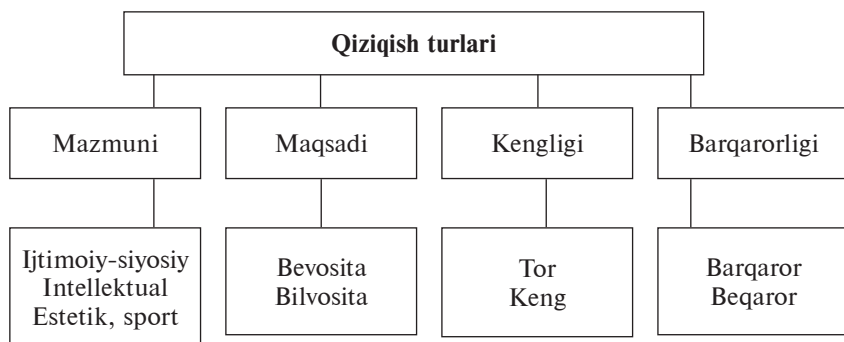
Qiziqishlarning psixologik mohiyati

Kishilarda ehtiyojlar asosida qiziqishlar va mayllar vujudga keladiki, ular shaxsning ko‘zlagan maqsadini ma’lum darajada belgilab beradi.

Kishining nimagadir e’tibor berishiga, qandaydir predmet va hodisalarni bilishga intilishi **qiziqish** deb ataladi. Qandaydir faoliyatga intilish **mayl** deb ataladi. Qiziqish va mayllar kishining emotsional hayoti bilan bog‘liqdir. Qandaydir bir qiziqish yoki maylni qondirib bo‘lmaslik noqulay salbiy emotsiyalar uyg‘otadi. Qiziqishning nerv-fiziologik mexanizmlari to‘g‘risida mulohaza yuritilganda dastavval I.P. Pavlovning oliy nerv faoliyati haqidagi ta’limotini eslab o‘tish joiz. Uning «Bu nima?» refleksi, ya’ni oriyentirovka (mo‘ljal olish) refleksi qiziqishning mohiyatini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologiyada qiziqish quyidagi tiplarga ajratiladi:

1. Mazmuniga ko‘ra: shaxsiy va ijtimoiy.
2. Maqsadiga ko‘ra: bevosita va bilvosita.
3. Ko‘lamiga ko‘ra: keng va tor.
4. Qiziqishlar darajasiga ko‘ra: barqaror va beqaror.

Insonning shaxsiy qiziqishining kelib chiqishi birlamchi bo‘lishiga qaramay u bir davrning o‘zida ijtimoiylik ahamiyatiga ham ega. Qiziqishlarning mazmuni kishining biror yo‘lni tutganligini va hayotda o‘z oldiga qo‘yadigan maqsadlarini bildiradi. Qiziqishlarning chuqurligi kishining umumiy rivojlanishi va aqli bilan uzviy bog‘liqdir. Uning kasbiy faoliyatiga qiziqishi oxir-oqibat jamiyat uchun naf keltiradi. Bevosita qiziqishlar hodisalarning emotsional jozibaliligi, his-tuyg‘ularga ega bo‘lishi, tashqi ta’sirlarga beriluvchanligi tufayli vujudga keladi. Bilvosita qiziqishlarni tarkib toptirish hamda maxsus treninglarda amalga oshirish muhimdir.

Odamlarning qiziqishlari o'zining ko'lami bilan bir-biridan farq qiladi. Shunday shaxslar toifasi ham borki, ularning qiziqishlari bir sohaga qaratilgan bo'ladi, boshqalarda esa qator sohalarga, fanlarga, kasblarga yo'naltirilgan bo'ladi. Qiziqishlarning kengligi kishining aqliy ehtiyojlarini xilma-xilligidan darak beradi. Tabiatshunos olim K.A. Timiryazov bunday degan edi: «Hamma narsa to'g'risida oz-ozdan bilish kerak va oz narsa haqida hamma narsani bilish kerak». Barqaror qiziqishga ega shaxs uzoq vaqt davomida yoqtirgan buyumlariga, obyektlariga, hodisalarga o'z maylini o'zgarishsiz saqlab tura oladi. Qiziqishlarning ba'zan beqarorligi katta yoshdagi o'quvchilarda ko'rinadi. Ularda qiziqishlar ko'pincha g'oyat ehtirosli, lekin qisqa muddatli bo'ladi, masalan, bir vaqtning o'zida ular matematika, tarix, falsafa, logikaga qiziqishlari mumkin. Bunday bolalar hamma narsaga qizg'in kirishib, masalaga hali chuqur kirib bormasdan, boshqa narsalar bilan qiziqib ketadilar. Har xil mashg'ulotlarga nisbatan o'spirinlik va yoshlik chog'larida goh alanganib, goh so'nib turadigan qiziqishlar, yoshlarning o'z iste'dodlarini jadal ro'yobga chiqarishini ta'minlaydi va qobiliyatlarning namoyon bo'lishiga hamda o'z samarasini ko'rsatishiga yordam beradi.

E'tiqod – shaxsning shunday ongli bir yo'nalishiki, unga o'z qarashlari, prinsiplari va dunyoqarashlariga mos tarzda yashashga imkon beradi. E'tiqodning predmeti turlicha bo'lishi mumkin: Vatanga e'tiqod, dinga, fanga, kasbga, axloqiy normalarga, oilaga, go'zallikka e'tiqod va hokazo. E'tiqod va qiziqishlar har biri kishidagi dunyoqarashni shakllantiradi. **Dunyoqarash** – tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan bilim, tasavvur va

g'oyalar majmui bo'lib, u shaxsni ma'lum bir qolipda, o'z shaxsiy qiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib o'rin egallashga chorlaydi. Mustaqillik davrida shakllanayotgan yangicha dunyoqarash yoshlarda Vatanga sadoqatni, milliy qadriyatlar, an'analarni e'zozlashni, o'z yaqinlariga mehribon va tanlagan yo'liga, kasbi, maslagi hamda e'tiqodiga sodiqlikni nazarda tutadi. Yangicha fikrlash, ya'ni tafakkur aynan mustaqillik mafkurasi ruhida tarbiya topib, sayqal topgan milliy ong, dunyoqarash va e'tiqod hamdir.

Maqsadlar va ideallar. Ijtimoiylashuvning mas'uliyat hissiga bog'liq yo'nalishlaridan yana biri shaxsda shakllanadigan maqsadlar va ideallar bo'lib, ular shaxsni kelajakni bashorat qilish, ertangi kunini tasavvur qilish, uzoq va yaqinga mo'ljallangan rejalarni amalga oshirishga tayyorligini ta'minlaydi. **Maqsadsiz** va rejasiz inson ma'naviyatsiz pessimistdir. Bu maqsadlar doimo o'zining anglanganligi va shaxsning real imkoniyatlariga bog'liqligi bilan xarakterlanib, ularning shakllanishi va ongda o'rnashishida ma'lum ma'noda ideallar ham muhim rol o'ynaydi. **Ideallar** shaxsning hozirgi real imkoniyatlari chegarasidan tashqaridagi orzu-umidlari, ular ongida mavjud bo'lsada, lekin ular har doim ham amalga oshmaydi. Chunki, ularning paydo bo'lishiga sabab bevosita tashqi muhit bo'lib, o'sha ideallar obyekt bilan shaxs imkoniyatlari o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin. Masalan, o'smirning ideali otasi, u otasidek mashhur va el suygan san'atkor bo'lmoqchi. Bu orzuga yaqin kelajakda erishib bo'lmaydi, lekin aynan ana shunday ideallar odamga maqsadlar qo'yib, unga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni yengishga irodani safarbar qilishga yordam berishi tabiiy.

Shaxsning o'z-o'zini anglashi, o'z-o'zini baholashi va tarbiyalashining tarkibiy qismlari

«Men» obrazi va o'z-o'ziga baho. «Men» obrazi asosida har bir shaxsda o'z-o'ziga nisbatan baholar tizimi shakllanadi. O'z-o'ziga nisbatan baho turli sifatlar va shaxsning tajribasi, shu tajriba asosida erishgan yutuqlariga bog'liq holda turlicha bo'lishi mumkin. Ya'ni, ayni biror ish yutuq yuzasidan ortib ketsa, boshqasi ta'sirida, aksincha, pastlab ketishi mumkin. Bu baho aslida shaxs-

ga, boshqalarning real munosabatlariga bog‘liq bo‘lsa-da, aslida shaxs shu munosabatlarni qanchalik qadrlashiga bog‘liq tarzda shakllanadi. Masalan, maktabda bir fan o‘qituvchisining bolaga nisbatan ijobiy munosabati, doimiy maqtovlari uning o‘z-o‘ziga bahosini oshirsa, boshqa bir o‘qituvchining salbiy munosabati ham bu bahoni pastlatmasligi mumkin. Ya’ni, bu baho ko‘proq shaxsning o‘ziga bog‘liq bo‘lib, u subyektiv xarakterga egadir.

O‘z-o‘ziga baho nafaqat haqiqatga yaqin (adekvat), to‘g‘ri bo‘lishi, balki u o‘ta past yoki yuqori bo‘lishi ham mumkin.

O‘z-o‘ziga bahoning past bo‘lishi ko‘pincha atrofdagilarning shaxsga nisbatan qo‘yayotgan talablarining o‘ta ortiqligi, ularni uddalay olmaslik, turli e’tirozlarning doimiy tarzda bildirishi, ishda, o‘qishda va muomala jarayonidagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida hosil bo‘lishi mumkin. Bunday o‘smir yoki katta odam ham, doimo tushkunlik holatiga tushib qolishi, atrofda-gilardan chetroqda yurishga harakat qilishi, o‘zining kuchi va qobiliyatlariga ishonchsizlik kayfiyatida bo‘lishi bilan ajralib turadi va bora-bora shaxsda qator salbiy sifatlar va xatti-harakatlarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Hattoki, bunday holat suicidal harakatlar, ya’ni o‘z joniga qasd qilish, real borliqdan «qochishga» intilish psixologiyasini ham keltirib chiqarishi mumkin.

O‘z-o‘ziga baho o‘ta yuqori bo‘lishi ham shaxs xulq-atvoriga yaxshi ta’sir ko‘rsatmaydi. Chunki, u ham shaxs yutuqlari yoki undagi sifatlarning boshqalar tomonidan sun’iy tarzda bo‘rttirilishi, noo‘rin maqtovlar, turli qiyinchiliklarni chetlab o‘tishga intilish tufayli shakllanadi. Ana shunday sharoitda paydo bo‘ladigan psixologik holat «noadekvatlilik effekti» deb atalib, uning oqibatida shaxs hattoki, mag‘lubiyatga uchraganda yoki o‘zida nochorlikni, uquvsizlikni sezganda ham buning sababini o‘zgalarda deb biladi va shunga o‘zini ishontiradi (masalan, «xalaqit berdi-da», «falonchi bo‘lmaganida» kabi bahonalar ko‘payadi). Ya’ni, ni maiki bo‘lmasin aybdor o‘zi emas, atrofdagilar, sharoit, taqdir aybdor. Bundaylar haqida bora-bora odamlar «oyog‘i yerdan uzilgan», «manmansiragan», «dimog‘dor» kabi sifatlar bilan gapira boshlaydilar.

Realistik baho shaxsni o‘rab turganlar – ota-ona, yaqin qarindoshlar, pedagog va murabbiylar, qo‘ni-qo‘shni va yaqinlarning

o‘rinli va asosli baholari, real, samimiy munosabatlari mahsuli bo‘lib, shaxs ushbu munosabatlarni ilk yoshligidanoq xolis qabul qilishga, o‘z vaqtida kerak bo‘lsa to‘g‘rilashga o‘rgatilgan bo‘ladi. Bunda shaxs uchun ibratli hisoblangan insonlar guruhi – referent guruhning roli katta bo‘ladi. Chunki, biz kundalik hayotda hamma-ning fikri va bahosiga quloq solavermaymiz, biz uchun shunday insonlar mavjudki, ularning hattoki, oddiygina tanbehlari, maslahatlari, hattoki, maqtab turib bergan tanbehlari ham katta ahamiyatga ega. Bunday referent guruh real mavjud bo‘lishi (masalan, ota-ona, o‘qituvchi, ustoz, yaqin do‘stlar), yoki noreal, xayoliy (kitob qahramonlari, sevimli aktyorlar, ideal) bo‘lishi mumkin. Shuning uchun yoshlar tarbiyasida yoki real jamoadagi odamlarga maqsadga muvofiq ta‘sir yoki tazyiq ko‘rsatish kerak bo‘lsa, ularning etalon, referent guruhini aniqlash katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘ladi.

Shunday qilib, o‘z-o‘ziga baho sof ijtimoiy hodisa bo‘lib, uning mazmuni va mohiyati shaxsni o‘rab turgan jamiyat normalariga, shu jamiyatda qabul qilingan va e‘zozlanadigan qadriyatlarga bog‘liq bo‘ladi. Demak, o‘z-o‘zini baholash o‘z-o‘zini tarbiyalashning muhim mezonidir. O‘z-o‘zini tarbiyalash omillari va mexanizmlariga esa quyidagilar kiradi:

- o‘z-o‘zi bilan muloqot (o‘zini konkret tarbiya obyekti sifatida idrok etish va o‘zi bilan muloqotni tashkil etish sifatida);
- o‘z-o‘zini ishontirish (o‘z imkoniyatlari, kuchi va irodasiga ishonish orqali, ijobiy xulq normalariga bo‘ysundirish);
- o‘z-o‘ziga buyruq berish (tig‘iz holatlarda o‘zini qo‘lga olish va maqbul yo‘lga o‘zini chorlay olish sifati);
- o‘z-o‘ziga ta‘sir (ijtimoiy normalardan kelib chiqqan holda o‘zida ma‘qul normalarni shakllantirish);
- ichki intizom – o‘z-o‘zini boshqarishning muhim mezoni, har doim har yerda o‘zining barcha harakatlarini muntazam ravishda tuzatib borish.

Shaxsning qanday sifatlarga ega ekanligi, undagi baholarning obyektivligiga bog‘liq tarzda o‘z-o‘zi bilan muloqotga kirishib, jadvaldagiga muvofiq shaxs o‘zini nazorat qila oladi. Shuning uchun ham hayotda shunday kishilar uchraydiki, katta majlisda ishi tanqidga uchrasa ham, o‘ziga xolis baho berib, kerakli to‘g‘ri xulosalar chiqara oladi, shunday odamlar ham borki, arzimagan

xatolik uchun o'z «ich-etini yeb tashlaydi». Bu o'sha ichki dialogning har kimda har xil ekanligidan darak beruvchi faktlardir.

*Shaxsning shakllanishi va uning rivojlanishiga ta'sir
qiluvchi omillar*

Shaxs kishining hayot kechirishi sharoitlarida, faoliyati, mehnat qilishi, o'qish jarayonida shakllanadi. Shaxsning shakllanishi jarayonlarida guruh va jamoalarda amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiya yetakchi o'rin egallaydi. Shaxsning shakllanishi ikki xil ma'noda qo'llaniladi:

1. *Shaxsning shakllanishi uning rivojlanishi, ana shu rivojlanish jarayoni va uning natijasi ekanligi.* Bu ma'no shaxs shakllanishiga psixologik yondashuv hisoblanadi. Uning vazifasi biror maqsadga qaratilgan tarbiyaviy ta'sirlar o'tkazish sharoitida rivojlanayotgan shaxsda nimalar mavjudligini (mavjud bo'lgan, tajriba yo'li bilan aniqlanadigan, namoyon bo'ladigan) va nimalar bo'lishi mumkinligini aniqlashdan iboratdir. Psixologiya ma'lum jamoadagi konkret insonlarda shaxsiy fazilatlar shakllanganligining boshlang'ich darajasini, ma'lum ta'sirlarning natijasini, nimalar shakllandi-yu, nimalar vazifa bo'lib qolganini, qaysi o'zgarish bola shaxsning shakllanishiga samarali ta'sir etdi yoki samarasiz bo'lganini, qanday qiyinchiliklarga duch keldi-yu, qanday yutuqlar bo'lgani va boshqalarni aniqlaydi.

2. *Shaxsni maqsadga yo'naltirilgan tarzda tarbiyalash sifatida shakllantirish.* A.S. Makarenko bu jarayonni «shaxsni loyihalash» deb atagan. Bu pedagogik yondashuv shaxsni jamiyat talblariga javob beradigan bo'lishi uchun nimalar qilish va qanday qilib shakllantirish kerakligini aniqlash zarur deb hisoblaydi. Pedagogika tarbiya jarayonida nima shakllantirilgan bo'lishi kerakligini aniqlaydi va o'z usul va vositalarini tavsiya qiladi. Shaxsni shakllantirishda pedagogik va psixologik yondashuvini aralashtirib yuborib bo'lmaydi. Turli davlat dasturlari, xususan «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da, «Bolajon» davlat dasturida belgilangan vazifalar o'qituvchi-murabbiylar e'tiborini bolalarda mavjud bo'lgan shaxs xislatlariga emas, balki shakllantirish lozim bo'lgan xislatlarga qaratadi. Bu ikki yondashuv aynan bir-biriga o'xshamasa ham lekin bir-birini to'ldiruvchi birlikni tashkil etadi.

Inson shaxsining rivojlanishi to'rt manbaga: irsiyat, ijtimoiy muhit, ta'lim-tarbiya, shaxsiy faollikka bog'liqdir. Har bir odam o'ziga xos **ijtimoiy muhitda**, ma'lum oilada, odamlar orasida yashaydi. Tug'ilgan kunidanoq atrofidagi odamlar bilan ma'lum ijtimoiy munosabatlarda bo'ladi. Uzoq davom etadigan bu munosabatlarning hammasi shaxsning xulq-atvoriga ta'sir etadi. Yoshlik chog'idanoq atrofidagi odamlarning fazilatlarini (mehnatsevarlik, halollik, rostgo'ylik va aksi) o'zlariga singdirib boradilar. Bu xususiyatlar keyinchalik shaxsiy sifatarga aylanib qoladi.

Inson shaxsining tarkib topishiga tashqi ijtimoiy muhitning ta'siri haqida gap borar ekan, shuni ko'rsatib o'tish kerakki, ayrim g'ayritabiiy hodisalar inson shaxsining tarkib topishiga tashqi muhit ta'sirining hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini to'la tasdiqlaydi. Bunda, ayrim tasodifiy hollarda odam bolalarining yovvoyi hayvonlar muhitiga tushib qolishi hodisasi nazarda tutiladi. Masalan, 1920-yilda Hindistonda, Kalkutta shahrining g'arbiy-janubiga joylashgan Midnapura shaharchasi yaqinidagi o'rmonzorda doktor Sing ona bo'ri va uning bolalari bilan birga chopib yurgan ikkita odam bolasini ko'rib qoladi. Odam bolalari xuddi bo'ri bolalari kabi to'rt oyoqlab yugurib yurar edi. Doktor Sing bo'ri uyasini topib, bolalarni olib keladi. Ularning ikkisi ham qiz bolalar bo'lib, bittasi yetti-sakkiz yoshlar, ikkinchisi ikki-uch yoshlar chamasida edi. U bolalarning biriga Amala, ikkinchisiga Kamala deb nom beradi. Bu nodir hodisada shu narsa juda xarakterliki, bolalar yoshlikdan boshlab bo'rilar muhitida yashaganliklari tufayli tashqi ko'rinishlari odam qiyofasida bo'lsa ham, butun fe'l-atvorlari va xatti-harakatlari bo'rilarga o'xshab qolgan edi. Bu hodisa odamning shaxs sifatida tarkib topishi uchun eng avvalo insoniy muhit, ya'ni ijtimoiy muhit bo'lishi shartligini to'la tasdiqlaydi.

Oila va maktab tomonidan amalga oshiriladigan **ta'lim-tarbiya** jarayoni shaxsning shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda oiladagi tarbiya ishlari ta'lim-tarbiya muassasalari ishlari bilan birga davlat tomonidan belgilangan dastur asosida berilmoqda. Uzoq muddat davomida bolaga beriladigan ijtimoiy ta'lim-tarbiya bolaning butun psixik taraqqiyotiga, unda shaxsiy psixologik xislatlarning tarkib topishiga ta'sir qilmay qolmay-

di. Ta'lim muassasalarida fanlararo uzviy ravishda uzluksiz beriladigan ta'lim-tarbiya ishlari bolalarda ma'lum bilim, malaka va ko'nikmalarni hosil qiladi.

Ota-onalar va o'qituvchilarning vazifasi bolalarni **faollik** ruhida tarbiyalashdan iboratdir. Bu faollik avvalo ularning jamiyat manfaatlari yo'lida qiladigan ongli mehnatida ko'rinishi lozim. Ta'lim-tarbiya natijasida bolalarning bilim, malakasi, qiziqish va e'tiqodlari, dunyoqarashlari o'rtasida ma'lum umumiylik yuzaga keladi. Odamga tug'ma ravishda beriladigan **nasliy xususiyatlar** inson shaxsining tarkib topishiga yordamchi manba sifatida ta'sir etadi. Ular imkoniyatlar tarzida beriladi. Bu layoqatlar qulay sharoitdagina ro'yobga chiqishi mumkin. Bunday nasliy imkoniyatlarning amalga oshishi, ya'ni ro'yobga chiqishi uchun albat ta ma'lum sharoit kerak. Agar tegishli qulay sharoit bo'lmasa, imkoniyat tarzidagi nasliy xususiyatlar sekin-asta so'nib, oqibat natijada yo'q bo'lib ketadi.

Nazorat savollari:

1. Shaxsga ta'rif bering. Indivud va shaxs o'rtasida qanday farq bor?
2. Individuallik nima?
3. Shaxsning tuzilishi nimadan iborat?
4. Ehtiyoj nima? Kishi ehtiyojining asosiy turlarini aytib bering.
5. Shaxsning ko'zlagan maqsadi va motivlari deganda nimani tushunasiz?
6. Bevosita va bilvosita qiziqishlar o'rtasida qanday farq bor? Misollar keltiring.
7. Shaxsning dunyoqarashi va e'tiqodini o'zgartirish mumkinmi?
8. Shaxsda shakllanadigan maqsadlar, ideallar va shaxs imkoniyatlari o'rtasida qanday tafovut bo'lishi mumkin?
9. «Men» obrazi va o'z-o'ziga beriladigan baho turlarining shaxs shakllanishiga ta'siri haqida so'zlab bering.
10. Shaxsning shakllanishida psixologik va pedagogik yondashuv deganda nimani tushundingiz?
11. Shaxsning shakllanishiga qanday manbalar ta'sir qiladi?

2.2. Faoliyatning psixologik tahlili

Jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, o‘z-o‘zini anglab, har bir harakatni muvofiqlashtiruvchi shaxsga xos eng muhim va umumiy xususiyat – bu uning faolligidir. Faollik (lotincha aktus – harakat, faulus – faol) shaxsning hayotdagi barcha xatti-harakatlarini namoyon etishini tushuntirib beruvchi kateqoriya bo‘lib, bu o‘sha oddiy qo‘limizga qalam olib, biror chiziqcha tortish bilan bog‘liq elementar harakatimizdan tortib, toki ijodiy uyg‘onish paytlarimizda amalga oshiradigan mavhum fikrlashimizgacha bo‘lgan murakkab harakatlarga aloqador ishlari-mizni tushuntirib beradi. Shuning uchun ham psixologiyada shaxs, uning ongi va o‘z-o‘zini anglash muammolari uning faol-ligi, u yoki bu faoliyat turlarida ishtiroki va uni uddalashi bilan bog‘liq sifat-lari orqali bayon etiladi.

Inson faolligining 2 turi mavjud:

a) tashqi faollik – bu tashqaridan o‘z istak-xohishlarimiz ta’sirida bevosita ko‘rish, qayd qilish mumkin bo‘lgan harakatla-rimiz, mushaklarimizning harakatlari orqali namoyon bo‘ladigan faollik;

b) ichki faollik – bu bir tomondan u yoki bu faoliyatni baja-rish mobaynidagi fiziologik jarayonlar (modda almashinuvi, qon aylanishi, nafas olish, bosim o‘zgarishlari) hamda ikkinchi to-mondan bevosita psixik jarayonlar, ya’ni aslida ko‘rinmaydigan, lekin faoliyat kechishiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni o‘z ichiga oladi.

Ikkala faollik turi ham shaxsiy tajriba va rivojlanishning asosini tashkil etadi. Inson faolli-gi «harakat», «faoliyat», «xulq» tushun-chalari bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, shaxs va uning ongi ma-salasiga borib taqalib, shaxs aynan turli faolliklar jarayonida shakl-lanadi, o‘zligini namoyon qiladi ham. Demak, faollik yoki inson faoliyati passiv jarayon bo‘lmay, u ongli ravishda boshqariladigan faol jarayondir. Inson faolligini mujassamlashtiruvchi harakatlar jarayoni faoliyat deyiladi. **Faoliyat** – inson ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, undagi turli-tuman ehtiyojlardan kelib chi-qadigan hamda tashqi olamni va o‘z-o‘zini o‘zgartirish va ta-komillashtirishga qaratilgan o‘ziga xos faollik shaklidir.

Odam ma'lum faoliyatda bo'lar ekan, u har doim qat'iy bir maqsad asosida harakat qiladi. Inson faoliyatining o'ziga xosligi uning har doim ma'lum maqsadga qaratilganligidir.

Faoliyat bilish va irodaga asoslanadi hamda bu jarayonlarsiz yuzaga kela olmaydi. Bundan tashqari faoliyatni anglash hamma vaqt maqsadni anglash bilan bog'liq bo'ladi. Maqsad bo'lmagan yerda faoliyat ham bo'lmaydi. Impulsiv harakatlar shaxsning maqsadsiz individual mayllari tufayli yuzaga keladi. Shu sababli impulsiv harakatlar ko'pincha egoistik, ya'ni g'ayri ijtimoiy xarakterga ega bo'ladi. Masalan, haddan tashqari g'azablangan yoki nihoyatda kuchli ehtirosga uchragan odam impulsiv harakat qiladi. Lekin bundan impulsiv harakatlarda ong mutlaqo ishtirok qilmaydi, degan ma'no kelib chiqmaydi. Impulsiv harakatlarda ham ma'lum darajada ong ishtirok qiladi. Bunda faqat shaxsiy motivlarga anglanadi.

Inson faoliyatining tuzilishi

Inson o'zining xilma-xil faoliyatlari orqali tabiat va jamiyatdagi turli-tuman narsalar va hodisalarni biladi, boshqa odamlar bilan ijtimoiy munosabatga kirishib o'zini shaxs sifatida namoyon qiladi. Odamning faoliyati o'zining tuzilishi jihatidan ancha murakkabdir. Inson faoliyati hamma vaqt ayrim ish-harakatlardan, aniqrog'i ayrim harakat va amallardan tarkib topadi. U yoki bu faoliyatning tarkibiga kiruvchi harakat va amallar anglangan hamda ba'zan anglanmagan bo'lishi mumkin. Masalan, biron katta yoshli odam ma'lum faoliyatga kirishishidan oldin, faoliyatdan kelib chiqadigan natijani, ya'ni maqsadini to'la anglaydi. Bog'cha yoshidagi bolalar har kuni ko'p vaqtini asosan o'yin faoliyatiga sarflaydi. Ular o'zlarini o'yin faoliyatiga undovchi mayllarini kamdan kam paytlarda anglaydilar. Kichik maktab yoshidagi bolalarni oladigan bo'lsak, ular o'zlarining o'qish faoliyatiga bo'lgan motivlarini deyarli anglab yetmaydilar. Intizomsiz o'quvchilar ham qanday maqsadlar asosida xatti-harakat qilayotganligini ongli ravishda tushunmaydi. Demak, ana shu misollardan ravshanki, faoliyat tarkibiga kiruvchi harakatlar va amallar asosan bolalarda anglanmagan bo'lishi mumkin. Mehnat faoliyati bilan shug'ullanuvchi katta yoshli odamlarda

faoliyat tarkibidagi barcha harakat va amallar albatta anglangan bo'ladi.

Shuni ham nazarda tutish lozimki, faoliyatni amalga oshirish usullarining ko'pchiligi ongning minimal ishtiroki bilan bajariladi. Boshqacha qilib aytganda faoliyatni amalga oshirish avtomatlashgan malakalarga aylangan bo'ladi. Shuning uchun bunday faoliyat turlarini odam ortiqcha o'ylamasdan, avtomatik ravishda amalga oshiradi.

Ma'lum bir faoliyatni amalga oshirishda qilinadigan harakatlarning sistemasi ish maqsadi bilan, bu maqsadga qaratilgan narsalar xususiyati va ish sharoitlari bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, belkurak bilan yer qazishga qaraganda ketmon bilan yer qazishda yoki kichik bir koptokni irg'itib o'ynashga qaraganda katta koptokni irg'itib o'ynashda harakatlarni boshqacharoq tuzishga to'g'ri keladi. Ana shu misollarda qilinadigan ishlarining maqsadi bir xil, lekin uning obyektlari har xil. Demak, obyektlarning har xilligi harakatlar sistemasining turlicha bo'lishini talab qiladi.

Rus fiziologlaridan P.K. Anoxin, N.A. Bernshteyn va E.A. Asratyanlarning o'tkazgan tajribalaridan ma'lum bo'lishicha faoliyat davomida ayrim ish-harakatlarining bajarilishini, sensor nazorat qilinishi (ko'z bilan ko'rib, quloq bilan eshitib, muskullar bilan sezib) shu harakatlar amalga oshirilayotgan sharoit bilan ham bog'liq bo'ladi. Lekin har qanday faoliyatdan ko'zlangan maqsadning andaza modeli inson miyasida shu maqsad amalga oshirilishidan ilgariroq maydonga keladi. Faoliyatdan ko'zlangan maqsadning miyadagi bunday andaza modeli faoliyat maqsadini belgilashda turli sezgi a'zolaridan borgan informatsiyalar asosida (ya'ni ma'lumotlar asosida) yuzaga keladi. Odam ma'lum faoliyatni bajarar ekan qiladigan butun ish-harakatlaridan oqibat natijasida faoliyat maqsadining miyadagi andaza modeliga adekvat o'xshash narsani keltirib chiqarishga intiladi. Bu hodisani P.A. Anoxin harakatlarni boshqarishning teskari aloqasi, ya'ni teskari afferentatsiyasi deb ataydi. Demak, akademik P.K. Anoxinning fikricha u yoki bu faoliyat tufayli amalga oshiriladigan ish-harakatlar haqida sezgi a'zolari orqali miyaga olingan informatsiyalar beriladi. Miyada esa faoliyatning maqsadi bilan bog'liq andaza modellar yuzaga keladi.

Buni harakat akseptori (lot. acceptor – qabul qilish) deb yuritiladi. Ana shunday harakat akseptorlari tufayli odam ayrim faoliyatlaridan kelib chiqadigan natijalarni oldindan aytib bera oladi.

Faoliyat maqsadining miyada andaza modelini yuzaga kelishi bilan bog'liq bo'lgan gaplarning hammasi haqiqatdan ham shunday ekanligini biz hali bilmaymiz. Biroq, kelajakda qilinadigan ishlar va ulardan kelib chiqadigan natijalarning qandaydir yo'l bilan miyada oldindan taxminiy tasavvur qilinishi haqiqatdir. Oldindan taxminiy tasavvur qilmay turib faoliyatning o'zini amalga oshirish ham mumkin bo'lmay qolar edi.

Tarbiyachilar, ota-onalar va o'qituvchilar o'z qo'l ostidagi bolalarning ma'lum maqsadlar asosida qilayotgan faoliyatlaridan kelib chiqadigan natijalarni oldindan ko'rib, ularning ish-harakatlarini idora qilishlari lozim.

Ma'lumki, odam o'z faoliyatida tashqi olamdagi turli narsalar va boshqa odamlar bilan munosabatda bo'ladi. Lekin har bir odamning o'z ichki dunyosi ham mavjud. Odamning ichki dunyosi xuddi tashqi dunyo kabi beqiyos darajada kengdir. Odamning ichki dunyosida xilma-xil tasavvurlar, turli obrazlar va tushunchalar hamda ko'p til, nutq materiallari bo'ladi. Odamning ichki dunyosi odatda psixik dunyo deb yuritiladi. Ammo odamning ichki dunyosi hech vaqt tayyor holda, ya'ni tug'ma ravishda berilmaydi. Odamning ichki psixik dunyosi uning tashqi dunyodagi turli-tuman narsalar va boshqa odamlar bilan qiladigan munosabatlarida sekin-astalik bilan paydo bo'ladi. Bu hodisaning haqiqatan ham xuddi shunday ekanligini yosh bolalarda ochiqoydin ko'rishimiz mumkin. Yangi tug'ilgan chaqaloq bolaning hali hech qanday ichki psixik dunyosi bo'lmaydi. Chaqaloq bolalarda nutq ham, tasavvur ham, obrazlar va tushunchalar ham bo'lmaydi. Bolaning ichki dunyosi atrofidagi tashqi olam, undagi turli-tuman narsa va hodisalar, katta odamlar bilan qiladigan munosabatlaridan paydo bo'ladi. Masalan, bolalar o'z-o'zlari bilan gaplashib, atroflaridagi narsalar haqida fikr yuritadigan bo'ladilar. Ana shu murakkab hodisani, ya'ni tashqi olamdagi narsalar bilan qilinadigan faoliyatning ichki psixik faoliyatga aylantirilishini **faoliyatning interiorizatsiyasi** deb yuritiladi. Demak,

ichki psixik dunyoning tashqi narsalar, hodisalar dunyosidan kelib chiqishini **interiorizatsiya** deb ataladi.

Insonning ichki dunyosi paydo bo'lgandan so'ng har bir narsani, har bir harakatni oldin ichida o'ylab, so'ngra amalga oshiradi. Oldin ichida o'ylab, so'ngra bevosita tashqi munosabatga o'tishni **faoliyatning eksteriorizatsiyasi** deb ataladi. Agarda interiorizatsiya va eksteriorizatsiya so'zlarining lug'aviy ma'nosini ochadigan bo'lsak interiorizatsiya «ichki psixik holatga o'tish» va eksteriorizatsiya «tashqi faoliyatga o'tish» degan ma'noni anglatadi.

Inson boshqa kishilar bilan qiladigan tashqi munosabatlari orqali nutqni egallab, ichki dunyosiga ega bo'lib borar ekan, bu narsa shu chog'da ko'z o'ngida yo'q bo'lgan narsalar haqida fikr yuritish imkoniyatini beradi. Shuning uchun odamning aqliy taraqqiyotida interiorizatsiyaning ahamiyati g'oyat kattadir. Faoliyatining tuzilishi juda murakkab va o'ziga xosdir. Odamning faoliyati shunchaki ehtiyojlarni qondirishdan iborat bo'libgina qolmay, u jamiyatning maqsadlari va talablari bilan ham ko'p jihatdan bog'liqdir. Odam faoliyatining ko'zga tashlanib turadigan eng asosiy belgisi maqsadni anglash va uni amalga oshirishda qilinadigan ish-harakatlaridan iboratdir.

Shaxs faoliyatining asosiy turlari

Faoliyatning 3 asosiy turi mavjud: *o'yin, ta'lim, mehnat.*

O'yin faoliyati bilan asosan bolalar shug'ullanadilar. Lekin o'yinni kattalar va bolalar hayotida ham ko'rish mumkin. Hayvonlardagi o'yin tug'ma instinktiv harakatdir. O'yin bola organizmining tabiiy ehtiyoji bo'lib, bola o'yin davomida psixik jihatdan rivojlanadi. «O'yin bolalar mehnatidir», — deb bejiz aytilmagan. Psixik jihatdan normal rivojlanayotgan bolalarning hammasi, albatta o'yin faoliyati bilan shug'ullanadi. O'yin faoliyati bolalar uchun dunyoni bilish qurolidir. Shuning uchun bolalar o'zlarining har kungi turli-tuman o'yin faoliyatlarida tevarak-atrofidagi narsa va hodisalarning xususiyatlarini bilibgina qolmay, balki kishilar o'rtasidagi turli-tuman munosabatlarni ham o'zlariga singdirib boradilar.

Odam yoshlik paytida o'z tabiatiga ko'ra, nihoyatda taqlidchan bo'ladi. Agar biz bolalarning o'yin faoliyatlariga diqqat bi-

lan nazar solsak, o'yin faoliyatining kattalar xatti-harakatlari va fe'l-atvorlariga taqlid qilishdan iborat ekanini ko'ramiz. Qiz bola juda yoshlik chog'idan boshlab onasining xatti-harakatlariga taqlid qilib, bola tarbiyalash ishi bilan, ya'ni qo'g'irchoq o'ynash faoliyati bilan shug'ullanadi. O'g'il bolalar bo'lsa, erkaklarning xatti-harakatlari va fe'l-atvorlariga taqlid qilib turli o'yinlarni o'ynaydilar. Demak, odam ilk yoshlik chog'idan boshlab o'yin faoliyati orqali tevarak-atrofdagi odamlarning insoniy sifat va fazilatlarini (mehnatsevarlik, insonparvarlik, sofdillik, halollik, rostgo'ylik, rahmdillik va bu sifatlarning aksi bo'lmish ishyoqmaslik, yovuzlik, o'g'rilik, vijdotsizlik, berahmlik, yolg'onchilik va hokazolarni) o'zlariga singdirib boradilar. Keyinchalik bunday sifat va xususiyatlar kundalik hayotda mustahkamlanib odamning shaxsiy sifatlariga aylanib qoladi.

Subyektni o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan faoliyat **ta'lim** deyiladi. U bilim, ko'nikma va malakalardan tashkil topadi. O'yin faoliyatining maqsadi ma'lum bilimlarni, harakatlar va amallarni o'zlashtirishdan iboratdir. Odamning o'z maqsadiga ko'ra, batamom o'rganish va o'zlashtirishdan iborat bo'lgan mana shunday maxsus faoliyati **ta'lim faoliyati** deb ataladi.

Psixologik jihatdan olganda, ta'lim faoliyati o'z ichiga quyidagi jarayonlarni oladi:

a) ma'lum bir nazariy va amaliy faoliyat turlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun obyektiv olamning eng muhim xususiyatlariga doir ma'lumotlarni o'zlashtirish. Bu jarayonning mahsuli bilimlardir;

b) mana shu faoliyat, ya'ni bilimlarni o'zlashtirishni yuzaga keltiradigan usul va operatsiyalarni egallash, bu jarayonning mahsuli malaka va uquvlardan iboratdir.

Shunday qilib, odamning ma'lum bilimlar, tushunchalar sistemasi ko'nikmalar va malakalarni ongli maqsad bilan boshqaradigan barcha xatti-harakatlari ta'lim faoliyati bilan bog'liq bo'ladi. Mana shu yuqoridagi mulohazalardan ko'rinib turibdiki, ta'lim maxsus va o'ziga xos bo'lgan insoniy faoliyatdir. Ta'lim faoliyatining tuzilishi murakkab bo'lib tarkibiga bilimlar, tushunchalar, malakalar, odatlar, uquvlar kiradi.

Bolalarning mehnat faoliyati.

Ta'lim faoliyati maxsus ravishda tashkil etilgan sharoitda maktablarda, o'рта va oliy o'quv yurtlarida amalga oshiriladi. Katta yoshli kishilar bolalarning taraqqiyotlariga aktiv ta'sir etib, ularning ta'lim faoliyatlarini hamda bu faoliyat bilan bog'liq bo'lgan xatti-harakatlarini tashkil qiladilar. Bu faoliyat va harakatlarni insoniyat ijtimoiy tajribasini o'rganish tomon yo'naltiradilar. Shunday qilib, ta'lim faoliyati katta kishilar tomonidan tashkil qilinib boshqariladi va sistemali ravishda nazorat qilib boriladi.

Ta'lim faoliyati tarbiya ishlari bilan uzviy bog'liqdir. Ta'lim muassasalaridagi har qanday ta'lim jarayoni tarbiyaviy xarakterga ega. Bolalarga u yoki bu fan bo'yicha ta'lim berar ekanmiz, biz ularni bir vaqtda tarbiyalaymiz ham. Ta'lim-tarbiya ishlari asosan tushuntirish, ishontirish, ko'rsatish, rag'batlantirish, talab qilish, vazifa berish va jihozlash kabi vositalar yordamida amalga oshiriladi. Ta'lim va tarbiya faoliyati odamni ijtimoiy foydali mehnatning har xil turlari uchun zarur bo'lgan bilimlar, malaka hamda ko'nikmalar bilan qurollantiradi. Bundan tashqari ta'lim va tarbiya faoliyati turli-tuman ishlarga mos ravishda o'z xatti-

harakatlarini va psixik jarayonlarini boshqara olishga o'rgatadi. Shu tariqa odam uzoq vaqt mobaynida sistemali davom etadigan ta'lim-tarbiya faoliyatida o'zini inson hayotida eng muhim faoliyat bo'lgan mehnat faoliyatiga tayyorlaydi. Ma'lumki, odam o'z tabiati jihatidan mehnat faoliyati bilan shug'ullanmay yashay olmaydi. Agarda odam mehnat faoliyatidan to'xtab qolsa, unday paytda o'z hayotini ham tugatgan bo'lur edi. Shu sababli ham mehnat faoliyati odamning yashashini ta'minlovchi eng asosiy faoliyatdir.

Ta'limiy mashg'ulotlar.

Mehnatning ijtimoiy mohiyati, turlari. Ijod va ilhomlanish

Odam kun kechirish uchun faqat tevarak-atrofdagi olamni bilib qolmasdan, shu bilan birga uni o'zgartirishi, mehnat faoliyati bilan shug'ullanishi lozim. Mehnat bu ma'lum ijtimoiy-foydali, moddiy yoki ma'naviy mahsulot yaratishga yo'naltirilgan faoliyatdir. Odam tabiat moddasini o'z hayoti uchun yaroqli ma'lum bir formada o'zlashtirib olish uchun o'z badanining tabiiy kuch-

larini, qo‘l va oyoqlarini, bosh va barmoqlarini harakatga keltiradi. Shu harakat vositasi bilan tashqi tabiatga ta‘sir qilib, uni o‘zgartiradi, shu bilan birga inson o‘z tabiatini ham o‘zgartiradi.

Mehnat bilish faoliyati bilan mahkam bog‘langandir, chunki har qanday ish bilim va tajribani talab qiladi. Mehnat faoliyatida shaxsning sifatlari, psixik jarayonning xususiyatlari va kishining xislatlari namoyon bo‘ladi. Mehnat faoliyati tufayli kishida tafakkur, qobiliyatlar, qiziqishlar rivojlanadi, iroda mustahkamlanadi, xarakter tarkib topadi. Mehnat kishida turli his-tuyg‘ular uyg‘otadi, kishilarning sog‘ligi va psixik holatiga ta‘sir ko‘rsatadi. Mehnatning jismoniy va aqliy turlari mavjud bo‘lib, har ikkisi ham o‘ziga xos kechadi. I.P. Pavlov shunday yozgan edi: «Men butun umrim davomida aqliy mehnat bilan jismoniy mehnatni yaxshi ko‘rib keldim... Jismoniy mehnatni hatto ko‘proq qadrlayman...».

Tashabbus namoyon bo‘ladigan, qandaydir bir yangilik yaratiladigan, ish jarayoniga o‘zgarish kiritiladigan har qanday mehnat turi ijodiy xarakterga ega bo‘ladi. Biror mehnat vazifasini original ravishda hal qilishga yoki faoliyatning ijtimoiy qiymatga ega yangi moddiy yoki ma‘naviy mahsulotni yaratishga **ijod** deyiladi. Mehnat ijodiy xarakterga ega bo‘lishi uchun, avvalo kishi amal qiladigan g‘oya bo‘lishi kerak. Ijod ishga katta qiziqish bo‘lishini va iloji boricha uni yaxshiroq bajarilishni talab qiladi. Ijod zamirida tasavvur yotadi. Tasavvur bo‘lmasa ijod ham bo‘lmaydi. Yangi narsani ijod qilishdan oldin uni fikran tasavvur qilmoq kerak. Ilhomlanish kishining ma‘naviy kuchlari va qobiliyatlarining nihoyatda ko‘tarinki tarzda bo‘lishidir. Ilhomlanish tufayli kishi mehnati juda samarali bo‘ladi, alohida qimmatli fikrlar vujudga keladi, zarur so‘zlar topiladi, kishi hamma fikrini bir joyga to‘plaganda butun faoliyat jarayoni oson va tez bajariladi. Bunda o‘z mehnatidan qanoat hosil qilishdek quvonchli tuyg‘u boshdan kechiriladi. Ilhomlanish faqat rassomgagina emas, balki olimga ham, ishchiga ham zarur. Tarbiyachi ham mashg‘ulotda biror narsani so‘zlab berayotganida yoki bolalarga badiiy asar o‘qib berayotganida ilhomlanish juda ham zarur bo‘ladi. Ilhomlanish odatda o‘z mehnatiga chuqur hayajon bilan yondashadigan va shu sohada ishlaydigan

kishilardagina paydo bo'ladi. Doimiy, astoydil va g'oyat jiddiy mehnat qilganda, kishida ilhom, ijodiy fikrlar tez-tez paydo bo'lib turadi. Bunga atrofdagi sharoit, kishilarni, tabiatni kuzatish va hokazolar yordam beradi. Ba'zan ijod qilish uchun yil fasli ham ahamiyatga ega bo'ladi.

Ko'nikma, malaka, odatlar haqida tushuncha

Malakalar va uning turlari. Avval ongli bajarilib, keyinchalik avtomatlashgan ish-harakatlarga malakalar deyiladi. Malakalar shu bilan xarakterlanadiki, harakatlar oson va tez, go'yo o'z-o'zidan ongning kam ishtiroki bilan va kuchni kam ishlatadigan holda bajariladi. Masalan: tajribali usta yaxshi va ko'p ishlaydi va ishni endigina boshlayotgan yosh xodimga qaraganda kam charchaydi yoki pioninotchining royal klavishlarini ustida barmoqlarini yurgizishi va hokazo.

Malaka hosil qilingach, ayrim harakatlar ustidan nazorat deyarli yo'qoladi. Malakalar faoliyatimizning deyarli hamma turlariga kiradi va biz amalga oshiradigan har qanday harakatlarning ko'pchilik qismini tashkil qiladi. Malakalar mehnat qilishni osonlashtiribgina qolmasdan, balki ijodiy ish uchun imkoniyat yaratadi, bizni unchalik murakkab bo'lmagan harakatlarni kuzatish zarurligidan xalos qiladi. Takroriy harakatlar natijasida miya po'stlog'ida hosil bo'ladigan murakkab shartli reflekslar, muvaqqat aloqalar sistemasi (bu aloqalar vaqtida bir qo'zg'alish go'yo zanjir kabi boshqa qo'zg'alishlar seriyasini vujudga keltiradi) malakalarning fiziologik asoslaridir, ya'ni Pavlov tili bilan aytganda dinamik stereotiplardir. Malakalar odamga hech vaqt tug'ma holda berilmaydi. Murakkab malakalarni hosil bo'lishiga ko'p vaqt ketsa, sodda malakalar oz vaqt ichida hosil bo'ladi. Ilgari hosil qilingan malakalardan yangi malakani tarkib toptirishga ijobiy ta'siri malakalarning ko'chirilishi deyiladi. Ilgari hosil qilingan malakalarning yangi malakalar hosil qilishga zararli, salbiy ta'sir ko'rsatishi malakalarning interfrensiyasi deb ataladi. Mustahkamlangan malakalarning so'nish hodisasi malakaning deavtomatizatsiyasi deyiladi. Malakalarning interfrensiyasi juda kuchli bo'ladi, shuning uchun noto'g'ri malakaga ega kishiga qayta o'rgatish bu ishda hali hech qanday malakaga ega

bo'lmagan kishiga o'rgatishdan ko'ra qiyinroq bo'ladi. Malakalarni hosil qildirishda 1-signal sistemasi: sezgilar, idrok va tasavvurlar katta rol o'ynaydi. U amalga oshirilgan harakat to'g'risida miyaning tegishli qismiga xabar beradi. Miyadan esa bajarilgan ishni to'g'rilashni talab qiladigan qaytish signallari keladi. Muvaffaqiyatli harakatlar takrorlanib turadi va shu sababli ularning mexanizmlari miyada mustahkam o'rnashib oladi. Muvaffaqiyatsiz harakatlar takrorlanmaydi va sekin-asta yo'qoladi. Muayyan faoliyatni takomillashtirish maqsadida ishlarning takroriy bajari-lishi mashq deyiladi.

Ko'nikma va odatlar, ularning hosil bo'lishi. Ko'nikmalarni malakalardan ajrata bilish zarur. Ko'nikmalar asosida biror narsa qilishni o'rganish mumkin-u, lekin bu ishni bajarish malakasi hali egallab olinmagan bo'lishi mumkin. Masalan: 5–5,5 yoshli bola ruchka ushlashni, yozishni o'rganib olgan bo'lishi mumkin, lekin hali yozish malakasini egallagan emas. Ko'nikmalar kishi o'z faoliyati jarayonida hosil qilgan bilimlar yoki malakalarga asoslangan biror ishni bajarishning ma'lum darajada mukammal usulidir. Ko'nikma bu biror ishni bajarishga tayyorgarlik, malaka esa faoliyatning avtomatlashgan bo'g'inidir. Ko'nikmalar turli darajalarda bo'lishi mumkin: ayrim hollarda ular malakalarda tarkib topishidan oldin hosil bo'lishi, boshqa hollarda faoliyatning yanada rivojlanishi bo'lishi mumkin. Uzoq mashq qilinmasa, ishlar takrorlanib turilmasa, malaka hosil qilib bo'lmaydi. Ko'nikma esa ko'p mashqlarni bajarmasdan ham paydo bo'lishi mumkin. Ko'nikma uchun talab qilingan narsani tushunish, ishni bajarish usulini bilish muhimdir. Agar malakalarimiz qat'iy tarzda bizdagi bilimlarga tayansa, faoliyatning maqsadi va talablariga ko'ra harakatlarni muvaffaqiyatli bajarishni ta'minlasa, biz buni ko'nikma deb ataymiz.

Kishining xulq-atvorida mustahkamlanayotgan va uning ehtiyojiga aylanib qolgan harakatlar **odat** deyiladi. Odatlar xuddi malakalar singari xulq-atvor va faoliyatning avtomatlashgan elementlaridan iborat, lekin ular orasida muhim farqlar ham bor. Inson shaxsiga xos bo'lgan malaka va odatlarning nerv-fiziologik asoslarini tushuntirishda akademik I.P.Pavlovning dinamik stereotip haqidagi ta'limoti juda katta ahamiyatga egadir.

Bu ta'limot bizga malaka va odatlarning murakkab mexanizmlarini ma'lum darajada tushuna olish imkoniyatini beradi. Har bir odam o'zining xususiy yashash sharoitiga, ya'ni o'zining kundalik hayot tarziga o'rganib, odatlanib qolgan bo'ladi. Buning asosiy sababi shundaki, odamda ayni shu hayot tarziga nisbatan dinamik stereotip vujudga keladi. Bordiyu, hayot sharoitini keskin o'zgartirsak, dinamik stereotip buziladi va yangi sharoitga mos keladigan yangi dinamik stereotip yuzaga kelgunicha ancha vaqt o'tadi. Chunonchi, bog'chaga yangi kelgan bola o'zining nihoyatda odatlanib qolgan uy sharoitidan yangi tamomila boshqa sharoitga o'rganib ketguncha, ya'ni yangi dinamik stereotip hosil bo'lguncha xarxasha qiladi. Odat kishini aynan bir faoliyat bilan shug'ullanishga undaydi. Odatlar majmuidan inson xarakteri kelib chiqadi. Odatlarning ijobiy va salbiy turlari bo'ladi. Kishida mehnat turi bilan bog'liq professional odatlar bo'ladi. Masalan: shifokor odamning ko'rinishi, qiyofasiga qarab sog'lom yoki kasal ekanligiga e'tibor berishga odatlangan. Ijobiy – aqlni bir joyga qo'yib ishlashi, tozalikka, xushmuomalalikka, kishilarga ziyraklik bilan munosabatda bo'lishga odatlanishi. Salbiy – ishyoqmaslik, qo'pollik, chekish, ichishga odatlanish, ijobiy odatlarga ega bo'lish uchun imkoniyat boricha ijobiy harakatlarni tez-tez takrorlab turish, ularni odatdagi harakatlarga aylantirish, salbiy odatdan xalos bo'lish uchun tegishli harakatlarni takrorlamaslik kerak.

Nazorat savollari:

1. Faollik deganda nimani tushunasiz?
2. Faoliyat va uning turlari haqida so'zlab bering.
3. Shaxsning hayotida mehnat faoliyatining o'rni qanday?
4. Ijod nima?
5. Malakalarning qanday turlari bor?
6. Ko'nikmalarning malakalardan farqi nimada?
7. Odat nima? Misollar keltiring.

2.3. Shaxs insoniy munosabatlar tizimida

Shaxsning ijtimoiy psixologik qiyofasi masalasi bugungi kunda o'ta muhimdir. Zero, har bir shaxsning jamiyatda ro'y berayotgan o'zgarishlarga munosabati, ularni idrok qilishi va anglash daraja-

si, o‘z-o‘ziga nisbatan munosabatining tabiati, xulqidagi ijtimoiy yo‘nalishlar katta ahamiyatga egadir. Ayniqsa bolaning voyaga yetishi jarayonida uning ijtimoiylashuvi, ya’ni ijtimoiy munosabatlar muhitiga kirib borishi, uning shaxs sifatida shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Ma’lumki, shaxsning ijtimoiylashuvi asosan maktab yillariga to‘g‘ri keladi. Shuning uchun maktab oldiga qo‘yilgan asosiy vazifalardan biri bolaning kamoloti uchun sharoit yaratish, uning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim-tarbiyaning eng ma’qul usullarini joriy etishdir. Layoqatini ilk yoshligidan aniqlash, iqtidorini har taraflama o‘stirish, testlar vositasida bilimlarini oshirish va hokazo.

Shaxs — ijtimoiy munosabatlar mahsuli deyilishining eng asosiy sababi uning doimo insonlar davrasida, ular bilan o‘zaro ta’sir doirasida bo‘lishini anglatadi. Bu shaxsning eng yetakchi va nufuzli faoliyatlaridan biri muloqot ekanligiga ishora qiladi.

Muloqot — shaxsning individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo‘ladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri bo‘lib, u insondagi kuchli ehtiyojlardan biri — inson bo‘lish, odamlarga o‘xshab gapirish, ularni tushunish, sevish, o‘zaro munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Shaxs o‘z taraqqiyotini aynan shu faoliyat turini egallashdan boshlab, nutqi orqali (verbal) va nutqsiz vositalar (noverbal) yordamida boshqa faoliyat turlarini mukammal egallashga zamin yaratadi.

Har qanday faoliyat odamlarning bir-birlari bilan til topishishini, bir-birlariga turli xil ma’lumotlar uzatishini, fikrlar almashinuvi kabi murakkab hamkorlikni talab qiladi. Shuning uchun ham har bir shaxsning jamiyatda tutgan o‘rni, ishlarining muvaffaqiyati, obro‘si uning muloqotga kirish qobiliyati bilan bevosita bog‘liq.

Muloqotning turli shakllari va bosqichlari mavjud bo‘lib, dastlabki bosqich odamning o‘z-o‘zi bilan muloqotidir. T. Shibushtaning «Ijtimoiy psixologiya» kitobida «Agar odam ozgina bo‘lsa ham o‘zini anglasa, demak, o‘z-o‘ziga ko‘rsatmalar bera oladi», — deb yozgan edi. Odamning o‘z-o‘zi bilan muloqoti aslida uning boshqalar bilan muloqotining xarakterini va hajmini belgilaydi. Agar odam o‘z-o‘zi bilan muloqot qilishni odat qilib olib, doimo jamiyatdan o‘zini chetga tortib, tortinib yursa, demak u boshqalar

bilan suhbatlashishda jiddiy qiyinchiliklarni boshidan kechiradi, deyish mumkin. Demak, boshqalar bilan muloqot muloqotning ikkinchi bosqichidir. Uchinchi bosqich avlodlar o'rtasidagi muloqot. Bu muloqot tufayli har bir jamiyatning o'z madaniyati, madaniy boyliklari, qadriyatlari mavjud bo'ladiki, buning ahamiyatini tushungan insoniyatning eng ilg'or vakillari uni doimo keyingi avlodlar uchun saqlab keladilar hamda ta'lim-tarbiya va kundalik muloqot jarayonida uni avlodlardan avlodga uzatadilar.

Insoniy munosabatlar shunday o'zaro ta'sir jarayonlariki unda shaxslararo munosabatlar shakllanadi va namoyon bo'ladi. Bunday jarayon dastlab odamlar o'rtasida ro'y beradigan fikrlar, hiskechinmalar, tashvish-u quvonchlar almashuvini nazarda tutadi. Odamlar muloqotda bo'lgani sari, ular o'rtasidagi munosabatlar tajribasi ortgani sari taraflar o'rtasida umumiylik, o'xshashlik va uyg'unlik kabi sifatlar paydo bo'ladi-ki, ular bir-birlarini bir qarashda tushunadigan yoki «yarimta» jumladan ham ayon bo'ladigan bo'lib qoladi. Ayrim hollarda esa ana shunday muloqotning tig'izligi reaksiyalari, bir-biridan charchash, gapiradigan gapning qolmasligi kabi vaziyatlarni keltirib chiqaradi. Masalan: oila muhiti va undagi munosabatlar ana shunday tig'iz munosabatlarga kiradi. Faqat bunday tig'izlik oilaning barcha a'zolari o'rtasida emas, uning ayrim a'zolari o'rtasida bo'lishi mumkin (ona-bola, qaynona-kelin va h.k.).

O'zaro munosabatlarga kirishayotgan tomonlarning bu munosabatlardan ko'zlaydigan asosiy maqsadlari o'zaro til topishish, bir-birini tushunishdir. Bu jarayonning murakkabligi, kerak bo'lsa «jozibasi», betakrorligi shundaki o'zaro bir xil o'ylashlari va gapirishlari mumkin emas. Har qanday faoliyatdan zerikish, charchash mumkin, faqat odam muloqotdan ayniqsa uning norasmiy, samimiy, bevosita shaklidan charchamaydi, yaxshi suhbatdoshlar doimo ma'naviy jihatdan rag'batlantiriladilar. XXI asr bo'sag'asida odamning eng tabiiy muloqotga ehtiyoji uning sirlaridan xabardor bo'lish va o'zgalarga samarali ta'sir eta olishga ehtiyoji yanada oshdi va buning qator sabablari bor.

Birinchiidan, axborotlarning ko'pchiligi aynan inson faoliyatiga aloqador ma'lumotlarni saralash u bilan to'g'ri munosabatda bo'lishni taqozo etadi.

Ikkinchidan, turli kasblar faoliyat sohasida ishlayotgan odamlar guruhining ko'payishi, ular o'rtasida munosabatlar va aloqaning dolzarabligi, axborotlarning tig'iz sharoitda oddiygina muloqotni emas, balki professional bilimdonlik asosidagi muloqotni talab etadi.

Uchunchidan, oxirgi paytlarda kasb-hunarlar soni shunday ortdi-ki, ular sotsionomik guruh kasblar deb atalib ularda «odam-odam» dialogi faoliyatning samarasini belgilaydi. Masalan: pedagogik faoliyat, boshqaruv tizimi, turli xil (servis) marketing xizmatlari va boshqalar shular jumlasidandir.

Insoniy muomala va muloqotning psixologik vositalari

Har bir ziyoli inson boshqalar bilan hamkorlik qilish mahorati va san'atiga ega bo'lishi kerak. Bu vazifa odamlarni muomala va muloqot etikasiga o'rgatishni har qachongidan ham dolzarb qilib qo'ymoqda. Ma'lumki gaplashayotgan odamlardan biri gapiradi, ikkinchisi tinglaydi, eshitadi. Muloqotning samaradorligi ularning bir-birini to'ldirishiga bog'liq ekan. Uning ikkinchi tomoni tinglash qobiliyatiga deyarli e'tibor berilmaydi.

Mashhur amerikalik notiq, psixolog Deyl Karnegi: «Yaxshi suhbatdosh yaxshi gapirishni biladigan emas, balki tinglashni biladigan suhbatdoshdir», — deganda aynan shu qobiliyatlarning insonlarda rivojlangan bo'lishini nazarda tutgan edi. Professional tinglash texnikasiga quyidagilar kiradi:

1. Faol holat. Bu kreslo yoki divan kabi mebelga bermalol yastanib yoki yotib olmaslik, suhbatdoshining yuzidan tashqari joylariga qaramaslik, mimika, bosh chayqash kabi harakatlar bilan uning har bir so'ziga qiziqayotganingizni bildirishni nazarda tutadi.

2. Suhbatdoshga samimiy qiziqish bildirish. Bu nafaqat suhbatdoshni o'ziga jalb qilish, balki keyin navbat sizga kelganda o'zining har bir so'ziga uni ham ko'ndirishning samarali yo'lidir.

3. O'ychan jimlik. Bu suhbatdosh gapirayotganda mas'uliyat bilan tinglayotganday tasavvur qoldirish orqali o'zingizni suhbatdan manfaatdorligingizni bildirish yo'li.

4. Odamlar bir-birlari bilan muomalaga kirishar ekan, ularning asosiy ko'zlagan maqsadlaridan biri o'zaro bir-birlariga ta'sir

ko'rsatish, ya'ni fikr-g'oyalari ko'ndirish, harakatga chorlash, yaxshi taassurot qoldirishdir.

5. Muloqot bu ikki yoki undan ortiq kishilar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, bilish, emotsional baholash xarakteridagi axborot almashinuvidir.

Muloqotning tuzilishi:

I. Kommunikativ tomoni. Kommunikatsiya inglizcha xabar qilish, aytish ma'nosini anglatadi. Axborot, fikr, kayfiyat, tasavvur almashinishning ikki tomoni bor:

a) verbal – nutq orqali muloqot;

b) noverbal – imo-ishora, mimika, harakatlar, belgilar (yo'l harakati).

II. Muloqotning interfaol tomoni. Kishilarning bir-biriga ta'sir o'tkazishi, tarbiyasi, xulq-atvoriga ta'siri tushuniladi. Psixologik ta'sir turli vositalar yordamida insonlarning fikrlari, hissiyotlari va xatti-harakatlariga ta'sir ko'rsata olishdir. Ijtimoiy psixologiyada psixologik ta'sirning asosan 3 vositasi farqlanadi:

1. Verbal ta'sir bu so'z va nutqimiz orqali ko'rsatadigan ta'sirimiz bo'lib bundagi asosiy vositalar so'zlardir. Ma'lumki, nutq – bu so'zlashuv, o'zaro muomala jarayoni bo'lib, uning vositasi so'zlar hisoblanadi. Monologik nutqda ham, dialogik nutqda ham odam o'zidagi barcha so'zlar zaxirasidan foydalanib, eng ta'sirchan so'zlarni topib sherigiga ta'sir ko'rsatishni xohlaydi.

2. Paralingvistik ta'sir – bu nutqni bezovchi, uni kuchaytiruvchi yoki susaytiruvchi omillar bo'lib, bunga nutqning baland yoki past tovushda ifodalanayotganligi, artikulyatsiya, tovushlar, to'xtashlar, duduqlanish, yo'tal, til bilan amalga oshiriladigan harakatlar, nidolar kiradi.

3. Noverbal ta'sirning ma'nosi «nutqsiz»dir. Bunga suhbatdoshlarning bir-birlariga nisbatan tutgan o'rinlari, holatlari, qiliqlari, mimikalari, pantomimika, qarashlar, bir-birini bevosita his qilishlar, tashqi qiyofa va boshqalar kiradi.

III. Muloqotning perseptiv tomoni. O'zaro bir-birini idrok qilish, tushunishga asoslanadi. Mexanizmlari:

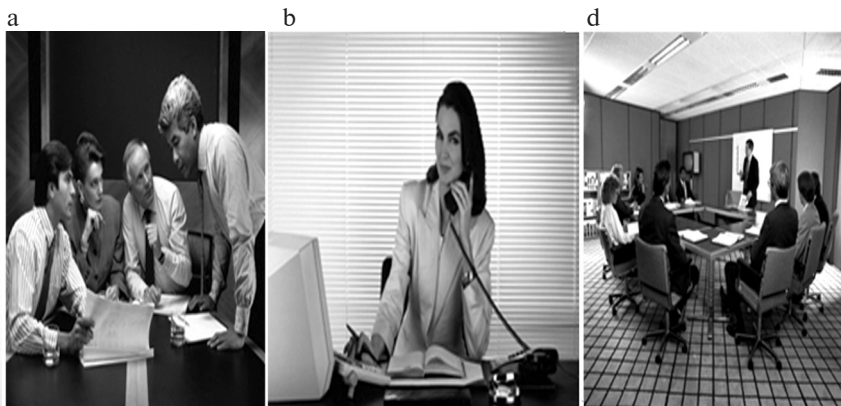
a) identifikatsiya – o'xshatish, aynanlashtirish, o'zini munosabatdagi sherigining o'rniga qo'yib ko'rish, uning ichki dunyosiga

kirish tushuniladi. Yaqin kishisidan ayrilib nihoyatda ezilib turgan odamni ko'rgan kishi, o'zining ham boshidan o'tgan tashvishlarni xotirlab, bir zumdayoq shu kishining ruhiy holatini xayolan o'z boshidan kechira boshlaydi;

b) refleksiya – subyektning u bilan munosabatga kirishgan sherigi tomonidan qay tarzda idrok etilishini anglab yetishdir. Kishining kishi tomonidan idrok etilishini ko'zgudagi qo'shaloq aksga o'xshatish mumkin. Kishi boshqa bironi aks ettirar ekan, o'sha kishining idrok etish ko'zglasida o'zini ham aks ettiradi;

d) stereotiplashtirish yillar davomida hosil bo'ladi. Xulq-atvor shakllarini tasniflash va ularni hozirgacha ma'lum va mashhur sanalgan, ya'ni ijtimoiy qoliplarga mos keladigan hodisalar jumlasiga kiritish yo'li bilan ularning sabablarini (ba'zan hech qanday asossiz) izohlashdan (mas. peshona katta bo'lsa aqlli bo'ladi, kabi) iboratdir. O'z-o'zidan ko'rinadiki, ana shu barcha qoliplar odamlarni noto'g'ri tarzda bilishga va ular bilan muomala jarayonining jiddiy tarzda buzilishiga olib keladi.

Muloqotning shakllari turlichadir: yuzma-yuz, texnik vositalar (telefon, telegraf) orqali, amaliy yoki do'stona; subyekt-subyekt tipli (dialogik, sheriklik), subyekt-obyektli (monologik) bo'lishi mumkun.

10-rasm. a – yuzma-yuz muloqot; b – texnika vositasi orqali muloqot;
d – subyekt-obyektli muloqot.

Shaxsning shakllanishida guruh va jamoalarning o'рни

Guruhlar haqida tushuncha, turlari. Har bir odam konkret shaxs sifatida odamlar qurshovida yashaydi. Ma'lum guruh va jamoalar doimo o'zgarib turadi, shaxs esa ana shu o'zgarishlarga moslashib, shu guruhdagi murakkab munosabatlarga kirishadi.

Guruh – faoliyat va munosabatlarga kirishish jarayonida ayrim yoki umumiy belgi va xususiyatlari bilan ajralib turadigan kishilar birligidir. Shaxsning guruh va jamoadagi munosabatlarini sotsial psixologiya o'rganadi. Guruhlar tuzilishiga ko'ra shartli guruhlar – biror tadqiqotchi tomonidan odamlarni ma'lum belgilar asosida (yoshi, jinsi, millati kabilar) birlashtiriladi. Shartli guruhlar keyinchalik munosabatga kirishmasalar, real guruhlar doimo munosabatda bo'ladilar (mas. bir korxonadagi kasbdoshlar). Rasmiy guruhdagi munosabatlar rasmiy normalar va huquqiy burchlar tizimi bilan belgilanadi. Masalan: boshliq bilan xodimlar o'rtasidagi munosabatlarni ta'minlovchi guruh rasmiy bo'lsa, norasmiy – bevosita psixologik munosabatlarni ta'minlovchi guruh hisoblanadi. Masalan: do'stlar guruhi yoki talabalar guruhidagi barcha qizlarning tanaffus paytidagi muloqoti.

Guruhlar, ulardagi o'zaro munosabatlarga ko'ra katta va kichik guruhlariga bo'linadi. Kichik guruhlar – tarkibi jihatdan ko'p a'zolari bo'lmagan, umumiy maqsad bilan bog'langan kishilar uyushmasi, bu turmush qurgan yangi oila yoki ikki do'st. Katta guruh – bu chegarasi 12–15 kishi (G.M. Andreeva), 30–40 kishi (amerikalik psixolog Moreno), bu guruh a'zolari o'zaro yaqin munosabatda bo'lmasligi mumkin.

Shaxsga bir vaqtning o'zida turli ijtimoiy guruhlarining ta'siri bo'lib turadi. Ma'lum davrda bir ijtimoiy guruhning shaxsga ta'siri sezilarliroq va ahamiyatliroq, ikkinchisining ta'siri esa sal kamroq bo'ladi. Masalan: o'quvchilik yillarida maktabdagi o'quvchilar guruhining ta'siri, mahalladagi o'rtoqlar davrasinikidan kuchliroq bo'lishi, ya'ni xonadonga kelin bo'lib tushgan qiz uchun yangi oila muhitining ta'siri talabalik guruhinikidan kuchliroq bo'lishi tabiiy.

Referent guruh – shaxs bu guruh a'zolarining niyatlari, g'oyalari, qiziqishlari, fikrlariga ergashishga, harakatlaridan andaza olishga, ularga taqlid qilishga intiladi.

Normativ guruhlar — bu shaxs uchun shunday insonlar guruhiki, ularning normalarini u ma'qullaydi, ularga amal qilishga hamisha tayyor bo'ladi. Bunday guruhlariga birinchi navbatda oilani, diniy yoki milliy uyushmalarni, professional guruhlarini kiritish mumkin. Masalan: o'zbek xalqi uchun dasturxon solib o'tirgan zahoti yuzga fотиha tortish, mezbонlarni mehmonlarga «Xush kelibsizlar» deyiшlari norma hisoblanadi.

Qiyoslash guruhi — bu shunday guruhki, shaxs o'sha guruhga kirishga, uning ma'qullashiga muhtoj bo'lmaydi, lekin o'z harakatlarini yo'lga solishda unga asoslanadi. Masalan: talabalar guruhida shunday yoshlar bo'lishi mumkinki, shaxs ular bilan umuman muloqotda bo'lmaydi, ularning fikrlari yoki qarashlarini yoqlamaydi, lekin bu guruh aynan o'shalarga o'xshamaslik va o'z ustida ko'proq ishlashga o'zini ko'proq safarbar qilishi uchun kerak.

Negativ guruhlar — shaxs ularning xatti-harakatlaridan ataylab voz kechadi, chunki ular shaxsiy qarashlardan mutlaq farq qiladi. Masalan: bir-biri bilan chiqisha olmagan ikki qo'sh devorlarini alohida rangda bo'yaydi, biri tanlagan rangni ikkinchisi xohlamaydi. Biri oq desa ikkinchisi aksincha qora deb turaveradi. Guruhlar shaxsning shakllanishiga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Jamoalar deganda biz umumiy faoliyat maqsadi asosida birlashgan, jamiyatning bir qismi hisoblangan va shu jamiyat maqsadlariga to'la bo'ysunadigan odamlar guruhini tushunamiz. Jamoa inson shaxsini shakllantirish uchun eng qulay shart-sharoitlar yaratadigan birlik hisoblanadi. Oila jamoasi, maktabdagi o'quv-tarbiya jamoasi, bolalar jamoasi, mehnat jamoalari shunday bir muhit hisoblanadiki, unda shaxsning har tomonlama rivojlanishi yuz beradi. Bir-biriga yordam, xayrixohlik, uyushqoqlik, intizom kabi axloqiy motivlar jamoada tarkib topadi. Bolani mumkin qadar tezroq jamoaga qo'shish, undagi munosabatlarda, birgalikdagi faoliyatda ishtirok etishi muhim hisoblanadi. Maktab o'quvchilari jamoasining ahil bo'lishi uchun turli tadbirlar, olimpiadalar, ko'rik-tanlovlar, sport bellashuvlari, kechalar, intellektual o'yinlar uyushtirish jarayoni va birgalashib tashvish tortishlari g'oyat muhimdir. Bu jamoani shakllanishiga yordam beradi, bolalarni bir-biriga yaqinlashtiradi, ularni dardi va quvonchini his

etishga o'rgatadi. Jamoada «men» va «ular» degan bir-biriga qarshi bo'lgan azaliy so'zlar «biz» degan tushuncha vositasida barham topadi.

Guruh va jamoalardagi psixologik muhit va uni o'rganish. Psixologik moslik bu guruh a'zolarining sifatlari va qarashlarining aynanligi emas, balki ayrim sifatlarning mos kelishi, qolganlarining tafovut qilishidir. Guruhdagi ijtimoiy psixologik moslik deganda o'sha guruh a'zolarining fikrlari, hissiyotlari, dunyoqarashi, ustanovkalari (ingl. — set bo'lib ko'rsatma berish, anglanmagan mayllar, yo'l-yo'riq ko'rsatish) va o'zaro munosabatlari-dan iborat emotsional intellektual holat tushuniladi. Bu holatni, sotsiometriya (sotsio — jamoa va metriya — o'lcham) metodini amerikalik olim Jan Moreno guruhlardagi shaxslararo munosabatlarni o'lchashga qaratilgan texnika deb atagan. Sotsiometriya yordamida shaxslararo birgalikdagi harakat jarayonida guruh a'zolarida namoyon bo'ladigan afzal ko'rishlik, befarqlik yoki xush ko'rmaslikning miqdoriy me'yorini aniqlanadi.

Masalan:

1. Guruhlardagi odamlar orasidan bevosita, doimo birga ishlashni xohlagan uch kishini yozing.

1. _____
2. _____
3. _____

2. Siz bilan birga o'qiydigan kursdoshlaringizdan kimlar bilan birga bo'sh vaqtlaringizni o'tkazishni xohladingiz?

1. _____
2. _____
3. _____

3. Guruhdoshlaringizdan yaxshi o'qiydigan 3 kishini yozing.

1. _____
2. _____
3. _____

Qoida tariqasida tanlashning ikki yo'nalishi — birgalikda mehnat (o'qish) va vaqtichog'lik qilish sohasi tavsiya qilinadi. Guruhdagi tabaqalanishning yakuniy holati sotsiogrammada aks etadi. Sotsiometriya metodi juda tezkor bo'lib guruhdagi hissiy

intilishlar manzarasi yaqqol ko‘rinadi. Afzal ko‘rishlar (yulduzlar, bechoralar) natijasi pedagog uchun ahamiyatli bo‘lib bolalar bilan yakka ish olib borishiga yordam beradi, shu asosda tarbiyaviy jarayon tashkil etiladi.

Guruhlar va jamoalardagi shaxslararo munosabatlarni me‘yorlashtirish, fazilatlarini tezlashtirish uchun qo‘llaniladigan uslublar majmui mavjud. Ular ijtimoiy psixologik treninglar (IPT) deb ataladi. «Trening» tushunchasi inglizcha «o‘rgatish», «mashq qilish» degan ma‘noni anglatib, ijtimoiy psixologik trening bu turli ijtimoiy faoliyat sohalariga shaxsni tayyorlashdan iborat bo‘lib, bunda asosiy e‘tibor shaxs yoki yaxlit guruhning muloqot yoki kommunikativ bilimdonlik darajasini maqsadga muvofiq tarzda oshirish jarayonini aks ettirishdir. Masalan, ko‘plab o‘quv yurtlarida faoliyatning u yoki bu sohalar uchun mutaxassislar tayyorlanadi. Lekin ularning kelgusi faoliyatlarida odamlar bilan murakkab munosabatlarga o‘rgatish, o‘zini va o‘zga shaxslar hamda yaxlit ijtimoiy guruhlar faoliyatlarini boshqarishga mashqlantirish va zarur ijtimoiy malakalarni orttirishga qaratilgan tadbirlar va tayyorgarliklar majmuasi treningdir.

Nazorat savollari:

1. Shaxs – ijtimoiy munosabatlar mahsuli deganda nimani tushunasiz?
2. Insoniy munosabat deganda nimani tushunasiz?
3. Professional tinglash texnikasiga nimalar kiradi?
4. Muloqot qanday tuzilishga ega?
5. Stereotiplashtirish nima?
6. Guruhlar qanday tuziladi?
7. Jamoadagi va guruhdagi munosabatlarda farq bormi?
8. IPT nima?

2.4. Diqqat. Diqqat haqida tushuncha

Ongning biror-bir predmet, hodisa yoki faoliyatiga qaratilishi hamda to‘planishi **diqqat** deyiladi. Agar inson diqqat-e‘tiborini o‘zi idrok etayotgan narsaga yoki bajarayotgan ishiga qarata olmas ekan, unda hech bir psixik jarayon maqsadga yo‘naltirilgan

va unumli bo'la olmaydi. Ba'zan biron-bir predmetga qarab tursak ham uni ko'rmasligimiz mumkin, yoki u narsa ko'zimizga g'irashira ko'rinib qolishi mumkin. O'z fikrlari bilan band odam yaqin atrofdagilar gaplarini mutlaqo eshitmaydi. Agar diqqatimiz biror-bir narsaga qaratilgan bo'lsa, biz og'riqni sezmasligimiz mumkin. Agar shu narsaga, predmetga butun diqqat-e'tibor bilan qaralsa, shu predmetning miridan-sirigacha bilib olishimiz mumkin.

Diqqat subyektning atrof-muhitda muvaffaqiyatli ish ko'rishiga imkon yaratadi va tashqi olamning inson psixikasida to'laroq hamda ravshanroq aks etishini ta'minlaydi. Biron-bir predmetga diqqat-e'tibor bilan munosabatda bo'linganda, bu predmet ongimizning markazidan o'rin egallaydi, boshqa barcha narsalar esa shu chog'da kuchsiz, noaniq idrok qilinadi. Bunda diqqatimizning yo'nalishi o'zgarib turishi mumkin. Masalan: kitob o'qiyotgan shaxsga xona bo'ylab radiodan taralayotgan kuy e'tiborsiz bo'lishi mumkin. Lekin radiodagi futbol sharhi uning diqqatini tortishi mumkin. Diqqat odatda mimikada, tashqi qi-yofada, xatti-harakatda ifodalanadi. Ammo, ba'zi paytda o'quvchi diqqat bilan o'qituvchi so'zlarini tinglayotganga o'xshaydi, lekin uning fikri-xayoli sinfda yuz berayotgan voqea-hodisalardan ancha olislarda daydib yuradi.

Diqqat shunday muhim bir psixik jarayonki, u odamning barcha faoliyatlarida ishtirok etadi. Eng sodda faoliyatda ham (masalan, ninaga ip o'tkazishdan tortib), eng murakkab faoliyatni ham (o'qish, yozish kabi) diqqatning ishtirokisiz bajarish mutlaqo mumkin emas. Shuning uchun diqqatning inson hayotidagi roli benihoya kattadir. Mashhur rus pedagoglaridan K.D. Ushinskiy diqqatning inson hayotidagi ahamiyati haqida gapirib, bunday degan edi: «Diqqat ruhiy hayotimizning shunday yagona bir eshigidirki, ongimizga kiradigan narsalarning barchasi shu eshik orqali o'tib kiradi». Haqiqatdan ham diqqat eshigidan tashqarida qolgan narsa ongimizga borib yetmaydi.

Diqqatning bilish jarayonidagi ahamiyatini alohida ta'kidlab o'tish lozimdir. Diqqat sezish, idrok qilish, xotira, xayol va tafakkur jarayonlarida har vaqt ishtirok etadi. Demak, diqqat barcha aks ettirish jarayonining doimiy yo'ldoshidir. Diqqat barcha psixik jarayonlarda ishtirok etsa ham, lekin diqqatning yolg'iz

o‘zi hech narsani aks ettira olmaydi. Odam biron narsaga zo‘r diqqat bilan kirishgan paytda uning tashqi qiyofasida, masalan, ko‘z qarashida, ish harakatlarida ayrim o‘zgarishlar yuzaga keladi. Diqqatning ana shu tashqi alomatlariga qarab odam ayni chog‘da diqqatini biror narsaga qaratayotganini yoki qaratmayotganini aniqlash qiyin emas. Masalan, diqqatimiz biron narsaga jiddiy qaratilgan paytda barcha ortiqcha harakatlar to‘xtalib organizm qimirlamay qoladi va hatto nafas olishda ham o‘zgarish ro‘y beradi. Bunday holatda nafas olish ba‘zan susayib, ba‘zan chuqurlashib turadi.

Diqqatning fiziologik asoslari. Miya po‘stlog‘ida diqqatning ko‘chib yurishi xuddi katta yarimsharlar po‘stlog‘idagi ikki jarayon qo‘zg‘alish va tormozlanish jarayonini eslatadi. Agar odamning diqqati biron-bir narsaga qaratilsa, demak bu ham unda, miya po‘stlog‘ida qo‘zg‘alish o‘chog‘i maydonga kelganidan dalolat beradi. Bu paytda miyaning boshqa uchastkalari tormozlangan holatda bo‘ladi. Shu sababli odam ishga qattiq berilib ketganda boshqa narsani payqamasligi mumkin. I.P. Pavlov aytganidek, katta yarimsharlarning optimal qo‘zg‘alish sodir bo‘lib turgan uchastkasida yangi shartli bog‘lanishlar osonlik bilan yuzaga keladi. Ayni chog‘da miyadagi boshqa uchastkalarining faoliyati esa odamning odatda ongsiz, avtomatlashgan deb ataluvchi faoliyati bilan bog‘liq bo‘ladi.

Diqqatning paydo bo‘lishida oriyentirovka refleksi katta rol o‘ynaydi. Bu refleks organizmning tevarak-atrofdagi har qanday o‘zgarishiga tug‘ma reaksiyadan iboratdir. Bu refleks odamlarda ham, hayvonlarda ham bor. Xona ichidagi eshitilayotgan tovushga odam ham, mushuk ham qaraydi. Dars paytida sinf eshigining taqillashi. Bu refleksni Pavlov obrazli qilib «Bu nima?» deb ataydi. Diqqatning fiziologik asosi hisoblanmish oriyentirovka refleksining paydo bo‘lishiga retikular formatsiya, analizatorlar (sezgi organlari) shart-sharoit yaratadi. Boshqacha qilib aytganda, har daqiqada organizmda turli narsalarning ta‘siridan hosil bo‘lgan qo‘zg‘alishlarga nisbatan oriyentirovka yoki tekshirish refleksini hosil qilgan narsaning ta‘siridan yuzaga kelgan qo‘zg‘alish kuchli bo‘ladi. Demak, oriyentirovka refleksi ayni chog‘da kuchli (ya‘ni optimal) qo‘zg‘alish manbayini keltiradi.

Bosh miya yarimsharlarining po'stida yuzaga keladigan kuchli, ya'ni optimal qo'zg'alish manbai uzoqroq saqlanib turadigan, mustahkam qo'zg'alish bo'ladi. Optimal qo'zg'alish manbai hosil bo'lganda induksiya qonuniga ko'ra, bosh miya po'stining boshqa joylarida tormozlanish vujudga keladi. Natijada optimal qo'zg'alish manbaining roli yana ham ortib ketadi. Ana shu nuqtayi nazardan akademik I.P. Pavlov diqqatning fiziologik asosini bosh miya po'sti qismidagi optimal qo'zg'alish manbai tashkil qiladi, deb juda to'g'ri aytgan. «Miya yarimsharlarining optimal qo'zg'alishga ega bo'lgan qismida,— deydi I.P. Pavlov, — yangi shartli reflekslar yengillik bilan hosil bo'ladi... Shunday qilib, optimal qo'zg'alishga ega bo'lgan joyni ayni chog'da bosh miya yarimsharlarining ijodga layoqatli qismi desa bo'ladi. Miya yarimsharlarining sust qo'zg'algan boshqa qismlari bunday xususiyatga qobil emas. Ularning ayni chog'dagi funksiyasi, juda nari borganda, tegishli qo'zg'ovchilar asosida ilgari hosil qilingan reflekslarni bir tartibda qayta tiklashdan iboratdir».

A.A. Uxtomskiy tomonidan ilgari surilgan dominantalik prinsipi ham diqqatning fiziologik asoslarini aniqlash uchun katta ahamiyatga ega. Dominantalik prinsipiga muvofiq miyada qo'zg'alishning har doim ustun turadigan hukmron o'chog'i ayni shu damda miyaga ta'sir etib, unda yuzaga kelayotgan hamma qo'zg'alishlarni qandaydir ravishda o'ziga tortib oladi va buning natijasida boshqa qo'zg'alishlarga nisbatan uning hukmronligi yanada oshadi. Odatda dominanta subdominantaga, subdominant esa dominantaga o'tib turadi. Bu esa diqqatning bir narsadan ikkinchi narsaga ko'chib turishining nerv-fiziologik mexanizmini tashkil etadi. Ko'rinib turibdiki, I.P. Pavlov bilan A.A. Uxtomskiy ta'limotlari bir-biriga qarama-qarshi emas, balki mazmun jihatidan o'xshashdir. Demak, orientirovka yoki tekshirish refleksi miya yarimsharlarining po'stlog'ida optimal qo'zg'alishni yuzaga keltiruvchi omillardan biridir. Orientirovka refleksi esa odam uchun hayotiy muhim ahamiyatga ega bo'lgan, ya'ni odamning ehtiyojlari va qiziqishlari bilan bevosita bog'liq bo'lgan narsalarning ta'siri tufayli yuzaga keladi. Bu refleksini yuzaga keltirishda bevosita qo'zg'atuvchilardan tashqari so'zning, nutqning ham roli g'oyat kattadir. Bolalarning diqqati katta odamlar tomonidan

aytilgan soʻzlar orqali jalb qilinadi. Demak, optimal qoʻzgʻalish manbaini soʻzlar orqali taʼsir etib ham yuzaga keltirish mumkin.

Diqqatning turlari

Ixtiyorsiz diqqat paydo boʻlishida odam koʻpincha faqat irodaviy zoʻr berish u yoqda tursin, biron-bir narsani koʻrishini, eshitişhini va shu kabilarni oʻziga oldindan maqsad qilib qoʻymaydi. Shuning uchun bu diqqat **maqsadsiz diqqat** deyiladi.

Ixtiyorsiz diqqatni sodir qiluvchi sabablar kuchli qoʻzgʻatuvchilardir. Qoʻzgʻatuvchining nisbiy kuchi katta ahamiyatga ega. Masalan: kuchli momaqaldiroq, oʻq ovozi, tundagi shitirlash. Odamning ichki holati ixtiyorsiz diqqatning paydo boʻlishida katta ahamiyatga ega. Masalan: yoqimli taom hidi uxlab yotgan odamni ham uygʻotib yuboradi.

Ixtiyoriy diqqat amalda biron-bir narsani idrok qilish yoki ish bajarish maqsadi, niyati paydo boʻlishi tufayli maydonga keladi. Masalan: biron-bir ishni bajarishga qiynalsak ham, shuni bajarishga intilamiz. Ixtiyoriy diqqat mehnat mashaqqatlari natijasida paydo boʻladi. Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqatga nisbatan uzoq vaqt davom etadigan diqqat turi boʻlib, u zoʻr berishni, yaʼni irodaviy kuch sarf qilishni talab etadi. Ana shu jihatdan olganda ixtiyoriy diqqat bogʻcha yoshidagi bolalarda xususan, kichik yoshdagi bogʻcha bolalarida hali yaxshi rivojlanmagan boʻladi. Ixtiyoriy diqqatning nerv-fiziologik asosida miya yarimsharlarning poʻstida vujudga keladigan optimal qoʻzgʻalish manbai bilan ikkinchi signallar sistemasining faoliyati yotadi. Ixtiyoriy diqqatning yuzaga kelishida nutqning roli gʻoyat kattadir. Chunki koʻpchilik hollarda, xoh taʼlim jarayonida boʻlsin, xoh mehnat jarayonida boʻlsin nutq orqali turli vazifalar qoʻyish bilan ixtiyoriy diqqat ishga solinadi. Ixtiyoriy diqqat har doim ixtiyorsiz diqqat bilan almashinib turadi. Ixtiyoriy diqqat paytida odam tez charchaydi, chunki ixtiyoriy diqqat odamga hamma vaqt iroda kuchini sarflashni talab etadi. Shu sababli odam tez charchaydi. Ana shu jihatdan olganda, taʼlim va mehnat jarayonida ixtiyoriy diqqatning vaqti-vaqti bilan ixtiyorsiz diqqatga oʻtib turishi yaxshi natija beradi. Masalan, qiziqarli rangli koʻrgazmalar tashkil etish va hokazo.

Ixtiyoriydan soʻnggi diqqat odamda maʼlum irodaviy zoʻr berishdan soʻng paydo boʻladi, ammo bunda odam goʻyo ishga «kirishib» ketadi, ishga diqqatini yengillik bilan toʻplay boshlaydi. Bu diqqatning ixtiyorsiz diqqatdan farqi, bunda odamning anglangan maqsadi boʻladi, shu tufayli diqqat bir nuqtaga toʻplanadi, ammo ixtiyoriydan soʻnggi diqqat, ixtiyoriy diqqat emas, diqqatning bu turi odamning maxsus irodaviy zoʻr berishlarini talab etmaydi. Ixtiyoriydan soʻnggi diqqat avval ixtiyoriy diqqat sifatida paydo boʻlishi munosabati bilan faoliyatning ishga «tortish» jarayonining ilk bosqichini puxta tashkil etishi shart. Oʻquv ishi boshida oʻquvchi koʻp hollarda ixtiyoriy diqqatni ishga soladi. Keyin oʻquvchi ishga qiziqib qoladi, yaʼni uning diqqati chalgʻiyvermaydi, u qunt bilan shugʻullana boshlaydi.

Diqqatning xususiyatlari

Diqqat turlicha sifat koʻrinishlari bilan taʼriflanadi. Diqqatning bu koʻrinishlari diqqatning sifati yoki xususiyati deb ataladi. Diqqatning barqarorligi, koʻlami, koʻchirilishi, taqsimlanishi, toʻplanishi (konsentratsiyasi) uning asosiy xususiyatlari hisoblanadi. Diqqatning xususiyatlari turli odamlarda turlicha darajada koʻzga tashlanadi.

Diqqatning kuchi va barqarorligi deb, odam oʻz diqqatini biron narsa yoki hodisaga uzoq muddat davomida muttasil qaratib tura olishiga aytiladi. Diqqatning kuchi va barqarorligi inson hayotida juda katta ahamiyatga ega. Chunki, diqqatni maʼlum muddat davomida biron narsaga muttasil, yaʼni uzluksiz tarzda qarata olmaydigan odam ishlay ham olmaydi, oʻqiy ham olmaydi va hatto oʻynay ham olmaydi. Diqqatning barqarorligi bu uncha-muncha taʼsirlarga chalgʻimaslikdir. Diqqatning kuchli va barqaror boʻlishi bir qancha sabablarga bogʻliqdir. Birinchidan, diqqatimiz qaratilgan narsaning xususiyatlari biz uchun qanchalik ahamiyatga ega ekanligiga, ikkinchidan, diqqatimiz qaratilgan narsa bilan amalga oshiriladigan faoliyatimizga, uchinchidan, nerv sistemasining ayrim xususiyatlariga bogʻliqdir. Bularning hammasi obyektiv, yaʼni bizning irodamiz bilan bogʻliq boʻlmagan sabablardir. Diqqatning kuchi va barqarorligi, albatta, subyektiv, yaʼni odamning ayni chogʻdagi holati bilan ham bogʻliq. Masalan, ayni

chog'da betob bo'lib turgan odamning yoki boshiga bir og'ir tashvish tushgan odamning diqqati kuchli va barqaror bo'la olmaydi.

Diqqatning barqarorligi uning harakatchanlik xususiyati bilan ham bog'liqdir. Diqqatning harakatchanlik xususiyatlaridan biri uning o'zgaruvchanligi (fluktuatsiyasi, tebranishi)dir. Diqqat tebranishi deganda diqqatning jadallik darajasi, vaqti-vaqti bilan qisqa muddatga kuchayib yoki sustlashib ketishi tushuniladi. Agar juda kuchsiz, zo'rg'a eshitaladigan ovozga quloq soladigan bo'lsak, masalan, soatning chiqillashiga quloq solsak, diqqatimiz jiddiy qaratilgan bo'lishiga qaramay, bu ovoz goh baland, goh past eshitaladi. Bir-biriga yaqin bo'lgan yorug'lik farqini ajratishda ham xuddi shunday hodisa yuz beradi. Diqqatning bunday tebranish davrlari hisoblab chiqilgan. Ma'lum bo'lishicha, diqqat tebranishining davomiyligi 2–3 sekunddan oshmaydi (ko'pi bilan 12 sekundga teng bo'ladi). Diqqatning o'zgarib turishi ikkilanuvchi tasvir deb atalgan tasvirlarni idrok qilishda ko'rinadi. Agar bir necha daqiqa davomida kesik piramidaning tasviriga tikilib qaralsa, uning ustki tomoni goh oldinga chiqqandek, goh orqaga ketgandek bo'lib ko'rinadi.

Agar diqqatimiz qaratilgan narsa qiziqarli va yangi, mazmundor bo'lsa shu narsaga diqqatni ancha vaqt qaratib turish mumkin bo'ladi. Bolalarni hayvonot bog'iga olib borganda yoki juda qiziqarli ertak o'qib berayotganda ularning diqqati kuchli va barqaror bo'ladi. Bundan tashqari, diqqatimiz qaratilgan narsa bilan faol munosabatda bo'layotganimizda ham diqqatimiz kuchli va barqaror bo'ladi. Masalan, bolalar o'yinchoqlarni idrok qilish bilangina cheklanmay, bu o'yinchoqlar bilan faol harakatda bo'lsalar (masalan, kubiklardan biron narsa yasash yoki mashinalarni qo'l bilan yurgizish kabi) ularning diqqati kuchli va barqaror bo'ladi.

Diqqatning ko'lami. Odamlar o'z diqqatlarining ko'lami jihatidan ham bir-birlaridan farq qiladilar. Ayrim odamlar diqqatining ko'lami keng bo'lsa, boshqa bir odamlar diqqatining ko'lami torroq bo'ladi. Diqqatning ko'lami ayni bir vaqtda odamning idrokiga sig'ishi mumkin bo'lgan narsalar miqdori bilan belgilanadi. Boshqacha qilib aytganda, idrok qilish jarayonida diqqatimiz qaratiladigan narsalarning qanchasini ongimizga sig'dira olishimiz diqqatning ko'laminini tashkil etadi.

Diqqatning ko‘lamini tajriba yo‘li bilan aniqlash qiyin emas. Buning uchun diqqatining ko‘lami aniqlanayotgan odamga ayni bir vaqtning o‘zida bir necha o‘zaro bog‘lanmagan harflar, raqamlar va turli geometrik shakllar ko‘rsatiladi. Bunda odam ko‘rsatilayotgan narsalardan qanchasini birdaniga idrok eta olsa, ya’ni diqqat doirasiga sig‘dira olsa uning diqqati shunchalik keng bo‘ladi.

Bu asbob yordamida diqqat ko‘lami aniqlanayotgan odamga ayni bir vaqtning o‘zida idrok ettiriladigan narsalar juda tez, ya’ni daqiqaning o‘ndan, yigirmadan... ellikdan bir bo‘lagi mobaynida ko‘rsatiladi. Bunda odam diqqati doirasiga qancha narsani sig‘dira olsa, ana shunga qarab diqqatning keng yoki torligi aniqlanadi. O‘tkazilgan tajribalarning ko‘rsatishicha, katta yoshli odamlar o‘z diqqat doirasiga ayni bir vaqtda uchtadan oltitagacha bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan narsalarni harflar, raqamlar, shakllar va hokazolarni sig‘dira oladilar. Bog‘cha yoshidagi bolalar diqqatining ko‘lami katta odamlarnikiga nisbatan juda tor bo‘ladi. Masalan, bog‘cha yoshidagi bolalar ayni bir vaqtda o‘z diqqat doiralariga 2–3 tadan ortiq narsani sig‘dira olmaydilar. Diqqat ko‘lamining keng bo‘lishi odamning turmush tajribasi va mashq qilishiga ham bog‘liq bo‘ladi. Diqqat ko‘lamining keng bo‘lishi odam idrok qilayotgan narsalarni atroflicha va chuqur aks ettirilishida hamda bilish jarayonining sifatli bo‘lishida katta ahamiyatga egadir.

Diqqatning ko‘chuvchanligi. Ongli ravishda diqqatni yangi obyektga qaratish diqqatning ko‘chirilishi deyiladi. Diqqatning ko‘chuvchanligi diqqatning bo‘linuvchanligi bilan bog‘liq xususiyatdir. Diqqatning ko‘chuvchanlik xususiyati juda ko‘p faoliyat turlari uchun zarur bo‘lgan xususiyatdir. Masalan, hikoya o‘qib berish mashg‘ulotida bolalar o‘z diqqatlarini hikoyani eshitishdan surat ko‘rishga, undan so‘ng yana eshitishga bimalol ko‘chira olishlari kerak. O‘quvchilar o‘z diqqatlarini bir darsdan boshqa bir darsga ko‘chira olishlari kerak. Diqqat hamma vaqt ham bir narsadan ikkinchi bir narsaga, bir faoliyat turidan boshqa bir faoliyat turiga osonlik bilan ko‘chavermaydi. Ba’zan qiyinchiliklarga duch keladi. Albatta bunday sabablardan biri diqqatning ko‘chirilishi lozim bo‘lgan narsalar yoki harakatlar o‘rtasida bog‘liqlik bor yoki yo‘qligidir. Agarda diqqatimiz ko‘chirilishi lozim bo‘lgan narsa-

lar o'rtasida ma'lum jihatdan mazmunli bog'lanish bo'lsa, diqqatimiz osonlik bilan ko'chadi. Odamning qiziqish va ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan narsalarga diqqat yengillik bilan ko'chadi. Masalan, bolalar o'zlari yaxshi ko'rgan bir o'yindan boshqa bir shunga o'xshash o'yinga tez kirishib ketadilar, ya'ni diqqatlarini yengillik bilan ko'chira oladilar.

Diqqatning taqsimlanishi. Odamning diqqati ayni bir vaqtda faqat bitta narsagagina emas, balki ikkita yoki uchta narsaga birdaniga qaratilishi mumkin. Demak, diqqatning taqsimlanishi deganda biz ayni bir vaqtda diqqatimizning ikki yoki uch narsaga qaratilishini tushunamiz. Buning aksicha, agar diqqatimiz ayni bir vaqtda bir necha narsaga qaratilgan bo'lsa, bu taqsimlangan diqqat deb yuritiladi. Diqqatning ayni bir chog'da ikki yoki uch narsaga qaratilishi, ya'ni bir necha narsalarga bo'linishi amaliy jihatdan mumkin emas. Shuning uchun diqqatning bo'linishi, ya'ni ayni bir vaqtda ikki yoki uch narsaga birdaniga qaratilishi o'z mohiyati jihatidan diqqatning bir narsadan boshqa bir narsaga nihoyatda tezlik bilan ko'chishidan iboratdir. Diqqatning bo'linishi talab qilingan paytda diqqatimiz bir narsadan ikkinchi narsaga shu qadar tezlik bilan ko'chadiki, buni biz payqay olmaymiz. Natijada diqqatimiz ayni bir vaqtning o'zida bir necha narsalarga birdaniga qaratilayotgandek, ya'ni taqsimlanayotgandek bo'lib ko'rinadi.

Diqqatning bu xususiyati hayotda juda katta ahamiyatga ega. Hozirgi zamon kompyuterlashtirilgan texnika davri diqqatning taqsimlash xususiyatini talab qiladi. Bu xususiyat barcha ilmiy xodimlar hamda pedagoglar uchun ham juda zarurdir.

Masalan, tarbiyachi bolalar bilan biror mashg'ulot yoki suhbat o'tkazayotgan paytda diqqatini bir qancha narsalarga, ya'ni bolalarning quloq solib o'tirishlariga, o'zi bayon qilayotgan fikriga qarata olishi lozim. Ana shundagina tarbiyachi suhbat yoki mashg'ulot paytida guruhni boshqara oladi.

Diqqatning to'planishi. Agar diqqatimiz faqat bitta narsaga qaratilgan bo'lsa, ya'ni diqqatimiz faqat bitta narsa ustida to'plangan bo'ladi, buni **konsentratsiyalashgan** (to'plangan) diqqat deb yuritiladi.

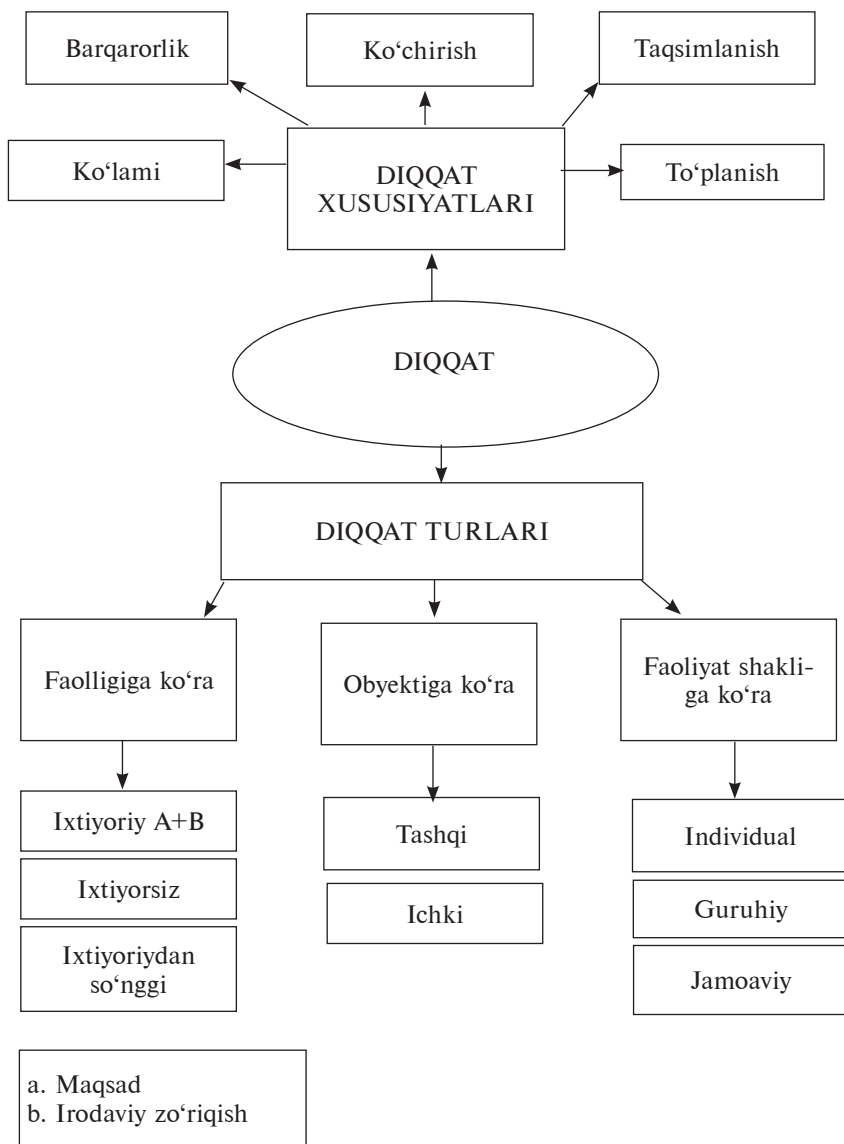
Diqqatning ana shu yuqorida ko'rib o'tgan asosiy xususiyatlari odamning barcha faoliyatlari uchun juda zarur xususiyatdir.

Diqqatning ana shu xususiyatlari tufayli odam atrofidagi muhitga, undagi turli-tuman o'zgarishlarga tez moslasha oladi. Diqqatning bu asosiy xususiyatlari odamga tug'ma ravishda, ya'ni irsiy yo'l bilan berilmaydi. Bu xususiyatlar odamning yoshlik chog'idan boshlab turli faoliyatlar — o'yin, o'qish va mehnat faoliyatlari jarayonida tarkib topib boradi. Ana shuni nazarda tutib tarbiyachilar turli-tuman mashg'ulot va o'yin jarayonlarida bolalar diqqatini har tomonlama hamda sistemali ravishda rivojlantirib borishlari kerak.

Diqqatning buzilishi. Diqqatning salbiy jihatlaridan biri parishonxotirlikdir. Parishonxotirlik bu diqqatning kerak bo'lganida boshqa obyektga tez ko'chmasligidir. Parishonxotirlik holatida odamning ongi muayyan yo'nalishga ega bo'lmaydi, balki bir predmetdan boshqasiga ko'chib turadi, ya'ni tarqoq bo'ladi. Parishonxotirlikni 2 xil ma'noda qo'llash mumkin:

1. *Diqqat umumiy barqarorlikning natijasidir.* Ixtiyoriy diqqatning sustligi, noto'g'ri tarbiya (bolani erkalatib yuborish, jazolanmasdan qolishi va h.k.) shakli bo'lishi mumkin. Bu kichik yoshdagi bolalarga xos bo'lib nerv sistemasining zaiflashuvi yoki qattiq toliqish, qoniqib uxlamaslik va shu kabilar natijasidir. Katta yoshdagi kishilarda ham parishonxotirlikning bu xili yuz berishi mumkin. Qunt bilan ishlashga odatlanmagan odamda ham bu xildagi parishonxotirlik paydo bo'ladi.

2. *Kishi diqqati biron narsa bilan band bo'lib boshqa narsani sez-magan paytda sodir bo'ladigan parishonxotirlik.* Bu ko'proq yozuvchilarda, olimlarda uchraydi. Masalan, yozuvchi o'z fikriga astoydil berilganligi sababli atrofidagi narsalarni, hatto yonidagi odam unga murojaat qilayotganini ham sezmaydi. Ta'lim jarayonini puxta uyushtirish bolalar diqqatini shakllantirishning muhim shartidir. Diqqat ta'limning muvaffaqiyatli shartlaridan biri bo'lgani uchun ham uni shakllantirish shu jarayonning o'zida yuz beradi. Bolalar diqqatining jalbetilishi tarbiyachi nutqining xususiyatlariga, uning aniqligi, ifodaliligi, sur'ati, intonatsiyasi va boshqalarga bog'liqdir. Ovozning me'yordagi baland-pastligi, mashg'ulot davomida mazmunga qarab o'zgarib turishi diqqatning bir narsaga qaratilishiga yordam beradi. Baland ovoz tinglovchilarni zo'riqtirgani kabi o'ta ohista nutq ham bolalarni toliqtiradi.

*Ogning narsa, hodisa yoki faoliyatga qaratilishi hamda to'planishi **diqqat** deb ataladi.*

Diqqatni jalb etishda ko'rgazmali va texnik vositalarni qo'llash (rasmlar, tabiiy va mum nusxalar, jadvallar, texnika vositalari, slayd-shou va h.k.) katta ahamiyat kasb etadi. Bir xildagi ijodiy bo'lmagan ish diqqatning to'planishini susaytiradi, barqarorligini pasaytiradi. Mashg'ulotlarni to'g'ri tashkil etish, zarur shart-sharoitlar mavjudligi barqaror diqqatni saqlaydi, sinchkovlik va ziyaraklik odatlarini hosil qiladi. Jonli, jadal suratli mashg'ulotlar diqqatni yaxshiroq safarbar etadi. Haddan ziyod tez sur'at chog'ida, shoshish oqibatida «diqqatning noto'g'ri jalb etilishi» sodir bo'ladi, sekin sur'atlar bolani chalg'itadi. Bolalar diqqatini barqaror saqlashda tarbiyachining izchil va muntazam talabchanligi muhim rol o'ynaydi.

Diqqatni ma'lum obyektga yo'naltirishda ko'rishga nisbatan eshitish qiyinchilik tug'diradi. Bolalar diqqatining yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish ta'lim-tarbiya jarayonini muvaffaqiyatli amalga oshirishning muhim shartidir. Masalan, diqqatni yetarli darajada obyektga to'play olmaslik aqliy faoliyatning yetarli emasligiga, o'qish faoliyatida ko'nikma, malakalarning shakllanmaganligiga bola irodasining kuchsizligi sabab bo'ladi. Tashqi belgilar — yuz ko'rinishining o'zgacha ifodasi, nigohning qaratilganligi, gavdaning biroz oldinga intilganligi, peshona salgina tirishgan, lablar bir-biriga yopishganligiga qarab bola diqqatining yo'nalganlik va to'planganligini aniqlash mumkin. Bolaning mashg'ulotga nisbatan loqaydligini ham tashqi ko'rinishiga qarab ahiqlash mumkin. Ba'zan bola tarbiyachi nazarida chalg'igan bo'lib tuyilsa ham, lekin savollarga erkin javob berishi mumkin.

Amaliy mashqlar:

1. Sonlarni joylashtirish metodikasi. 1–36 gacha bo'lgan sonlarni vaqtga qaragan holda tartib bilan sanag.

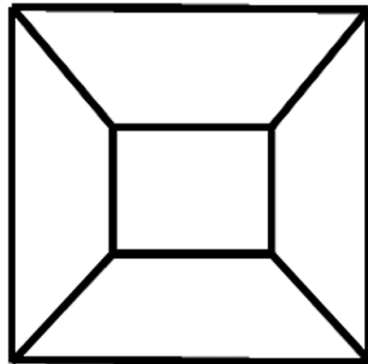
28	13	19	25	6	3
11	23	34	30	21	17
2	32	5	18	15	10

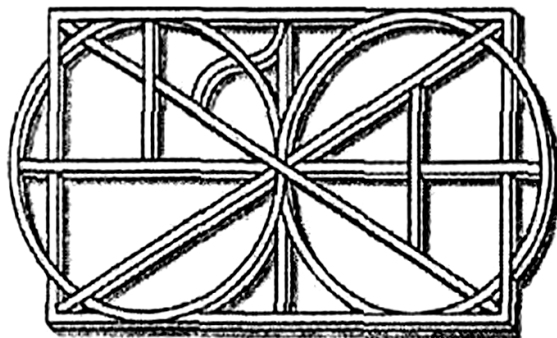
7	16	8	27	33	26
20	29	12	31	1	4
9	35	22	14	24	36

2. «Qizil va qora» jadvali metodikasi. Qizil va qora sonlarni vaqtga qaragan holda bir vaqtda sanang.

16	25	23	12	17	24	6
20	1	2	18	15	21	12
14	22	19	15	9	22	9
18	7	4	10	13	5	23
10	17	16	8	2	7	4
3	14	6	24	1	21	13
8	11	3	11	20	5	19

3. Diqqatning tebranishi.

4. 26 ta lotin harfi va 0 dan 9 gacha bo'lgan sonlar yashirangan. Ularni toping!

Nazorat savollari:

1. Diqqat deb nimaga aytiladi?
2. Inson hayotida diqqatning ahamiyati qanday?
3. Ixtiyorsiz diqqat deb qanday diqqat turiga aytamiz?
4. Ixtiyoriy diqqat va uning inson hayotidagi ahamiyati haqida so'zlab bering.
5. Diqqatning fiziologik asosida miyadagi qanday jarayonlar yotadi?
6. Diqqatning asosiy xususiyatlarini sanab bering.
7. Diqqatning kuchi va barqarorligi deganda nimani tushunasiz?
8. Diqqatning ko'lami nima va u qanday o'lchanadi?
9. Diqqatning bo'linuvchanlik va ko'chuvchanlik xususiyati nima?

III bob. SHAXSNING PSIXIK JARAYONLARI

3.1. Sezgilar. Sezgilar to'g'risida umumiy tushuncha. Analizatorlar

Odamning tegishli sezgi organlariga moddiy olamdagi narsa va hodisalar ta'sir ko'rsatgan paytida ulardagi ayrim xossalarning aks ettirilishidan iborat bo'lgan eng sodda psixik jarayon sezgi deb ataladi. Masalan, qarshimizda turgan stol bilan ish ko'rar ekanmiz ko'rish yordamida biz uning rangini, shaklini, katta-kichikligini aniqlaymiz; tuyish orqali uning qattiqligini, silliqligini bilamiz; qo'lda siljitib ko'rish bilan uning og'irligiga ishonch hosil qilamiz va hokazo. Bularning barchasi moddiy buyumning alohida sifatlari bo'lib ular haqidagi ma'lumotlarni bizga sezgilar beradi.

Sezgi bilish jarayonlari jumlasiga kiradi, chunki sezgi tufayli odam olamni biladi. Boshqa psixik jarayonlar: idrok, xotira, tafakkur, xayol uchun kerakli ma'lumotlar sezgilar orqali olinadi. Sezgilar hamisha bizning sezgi organlarimizga: ko'zimizga, quloqlarimizga, teri ustiga va boshqa organlarga tashqi qo'zg'atuvchilar ta'sir ko'rsatishi tufayli vujudga keladi. Yorug'lik nuri ko'zning to'r pardasiga tushishi bilan u yerni qo'zg'atadi, bu qo'zg'alish nerv tolalari orqali miya katta yarimsharlari po'stlog'igacha yetib kelgach, odamda ko'rish sezgisi hosil bo'ladi.

I.P. Pavlovning yozishicha, katta yarimsharlar qo'zg'atuvchilarning analiz qilish organidir. Shu sababdan I.P. Pavlov sezgilarni paydo bo'lishini ta'minlovchi barcha fiziologik apparatlarni analizator deb atagan.

Analizatorlar 3 qismdan:

1) tashqi ta'sirni qabul qiluvchi retseptor (ko'zning retina yoki retchatka deb ataluvchi nerv hujayralari yorug'likni qabul qiladi va ko'rish retseptori hisoblanadi);

2) o'tkazuvchi nerv yo'llari (afferent, markazga intiluvchi) retseptorlarda vujudga kelgan qo'zg'alish shu nerv yo'llari orqali miyaga yetkazib beriladi;

3) miya katta yarimsharlari po'stlog'idagi maxsus hujayralar (masalan, miya po'stlog'ining ko'rish markazi deb ataluvchi qis-

midagi hujayralar ko'rish uchun maxsuslashgan nerv hujayralaridir). Agar analizatorlarning bir qismi zararlangan, sezgi vujudga kelmasligi mumkin. Masalan, ko'z soqqasi tagidagi retina yemirilsa, yoki miyaga boruvchi ko'z nervi zararlangan odam ko'rish qobiliyatini yo'qotadi.

Sezgi turlari

Odamda paydo bo'luvchi sezgilarni uch guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga tanamizning tashqi tomoniga joylashgan sezgi organlari, ya'ni eksterotseptorlar orqali vujudga keluvchi sezgilar kiradi. Ko'rish, eshitish, teri-tuyish, hid bilish va ta'm-maza sezgilari ana shu analizatorlarning ishi bilan bog'liq. Ikkinchi guruh retseptorlariga ichki organlarda joylashgan interotseptorlar va ichki qo'zg'atgichlar ta'siri uchun qulay bo'lgan sezgilar kiradi. Uchinchi guruhga harakat analizatorlari va muvozanat sezgilari, propriotseptorlar kiradi.

Eksterotseptorlar. Ko'rish sezgilari narsalarga urilishi tufayli qaytarilgan yorug'lik (elektromagnit) to'lqinlarning ta'siri natijasida vujudga keladi. Yorug'lik to'lqinlari ko'z qorachig'i orqali o'tib, ko'rish retseptori deb ataluvchi ko'z to'r pardasiga (retinaga) ta'sir etadi. Odam ko'rish sezgilari orqali narsalarning rangi, shakli, fazoviy holati kabilar haqida xabar oladi.

Inson hayoti va faoliyatida eshitish sezgilari katta o'rin tutadi. Ba'zi jihatlarga ko'ra u ko'rish sezgilaridan ham muhimroqdir: eshitmaslik bola nutqi va fikrlash faoliyatining rivojlanishida jiddiy g'ov hisoblanadi. Bizning eshitish apparatimiz tovushlarning sekundiga 16–20 ming martagacha tebranishdagi xillarini seza oladi. Biz eshitadigan tovushlarni ikki guruhga ajratish mumkin: musiqa tovushlari va shovqinlar (qarsillash, gumburlash, taqillash, shitirlash).

Teri sezgilari — narsalarning mexanik va issiqlik xossalari terining sirt qismiga ta'sir qilishi natijasida paydo bo'ladi. Teri sezgisi og'riq va harorat sezgilariga bo'linadi. Og'riq sezgisi juda xilma-xil qo'zg'atgichlar tomonidan, ular organizmning tirik to'qimalarini buza boshlashi bilan paydo bo'la boshlaydi.

Harorat sezgilari issiq va sovuqni sezishdan iborat. Qo'l yoki tananing boshqa qismi bilan predmetni paypaslab harakat qilish

orqali odamda tuyish sezgilari vujudga keladi. Taktil sezgilar retseptorlari ham terining yuza qatlamida joylashgan nerv uchlari-dir. Ular qo'l barmoqlarining uchida va tilda eng zich joylashgan bo'ladi. Taktil sezgilarga biron narsaning tekkanini, bosimini va tebranishini sezish kiradi.

Hid bilish sezgilari bizga xushbo'y hidlardan huzurlanish, shuningdek salomatlik uchun zararli narsalardan saqlanish imkonini beradi. Hidli moddalarning zarrachalari havoga tarqalib, burun kavagida, hid bilish hujayralari joylashgan shilliq pardalarga kelib uriladi va hid bilish sezgisini hosil qiladi. Og'zimizga olingan moddalarning zarrachalari ta'm bilish sezgilarining qo'zg'atuvchilari hisoblanadi va ular til, tomoq, tanglay, kichik til yuzasida joylashgan nerv uchlari-ga (ta'm bilish kurtaklariga) ta'sir ko'rsatadi. Ta'm-maza sezgilari 4 xil; shirin, nordon, sho'r va achchiqni sezish natijasida sodir bo'ladi. Ta'm-maza sezgilarining to'liq sodir bo'lishida hid bilish sezgisining ahamiyati kattadir. Agar odamning dimog'i hidni sezmasa, yegan ovqatining mazasini bila olmaydi.

Interoretseptorlar. Organik sezgilar qorin ochlik, chanqash, ichki organlardagi og'riqlar natijasida hosil bo'ladi. Odatda tanamiz sog'lom, qornimiz to'q va hech narsa bizni bezovta qilma-gan paytlarda bizda og'riq sezgilari deyarli paydo bo'lmaydi.

Propriotseptorlar. Harakat yoki kinestetik sezgilar bizga o'zimiz qilgan harakatlar haqida xabar beradi. Har bir odam hatto ko'zlarini yumib olgan bo'lsa ham o'z qo'li, oyog'i tana qismlari qanday holatdiligini sezib turadi. Harakat sezgilarining retseptorlari paylarda, bo'g'inlarda va asosan muskullarda joylashgan. Shu sababdan ularni ba'zan muskul sezgilari deb ham yuritiladi. Muvozanat sezgilari boshimizning, gavdamizning harakati hamda fazodagi holati haqida darak beradi. Muvozanat sezgilarining retseptorlari ichki quloqqa joylashgan. Bu organlarning normal holati izdan chiqqan paytda odam o'zini noxush sezadi (masalan, boshi aylanadi yoki «dengiz kasalligi»ga uchraydi). Vibratsiya sezgilari boshqa sezgilar orasida alohida o'rin egallaydi, bu sezgilar narsalarning tebranishi haqida xabar beradi. Buyumlarning va havoning tebranishi vibratsiya sezgilarining qo'zg'atuvchilaridir.

Tananing butun ustki yuzasi qo'zg'atuvchilarning ta'sirini qabul qilib oladi.

Sezgi chegaralari va sezgirlik

Sezgilarning kuchi turli darajada bo'lishi mumkin. Sezgilarning kuchi avvalo qo'zg'atuvchining kuchiga bog'liq. Qo'zg'alish qanchalik kuchli bo'lsa, hosil bo'ladigan sezgi ham shuncha kuchli bo'ladi. Har qanday ta'sirdan ham sezgi hosil bo'lavermaydi. Qo'zg'atuvchi hech qanday sezgi hosil bo'lmaydigan darajada sust ta'sir etishi mumkin. Masalan, 1 gramm qandni bir stakan suvda eritib ichilsa shirinlik sezilmaydi. Dastlabki bilinar-bilinmas sezgining paydo bo'lishi uchun qo'zg'atuvchi muayyan kuchga ega bo'lishi zarur. Qo'zg'alishning salgina sezila boshlagan darajasi sezgining pastki yoki absolut chegarasi deyiladi. Sezgilarni hosil qiladigan qo'zg'alish kuchi ortishi va kamayishi mumkin. Agar uyda bitta lampochka yonib turgan bo'lsa muayyan darajada yorug'lik sezamiz. Agar yana bitta lampochka yoqib qo'yilsa yorug'lik sezgisi kuchayadi. Agar bir stakan choyga 6 gramm qand qo'shsak shirin mazani sezamiz, unga yana 2 gramm qand qo'shsak farqni kimdir sezadi, kimdir sezmaydi. Qo'zg'atuvchilar o'rtasidagi sezilar-sezilmas farqni sezish farq qilish chegarasi deyiladi. Qo'zg'alish kuchining og'riq tomon yoqimsiz darajada o'zgarishi sezgining yuqori chegarasi deyiladi. Masalan kuchli tovush quloqni, boshni og'ritadi. Kuchli yorug'lik ko'zni qamashtirib ko'rish o'tkirligini pasaytiradi. Sezgi chegaralarining darajasi sezgirlikning darajasini belgilab beradi. Bu sezgirlik sezgi chegaralarining darajasiga teskari nisbatda bo'ladi. Sezgi chegarasining darajasi qancha yuqori bo'lsa, sezgirlik shunchalik past bo'ladi va aksincha sezgi chegarasining darajasi qanchalik past bo'lsa, sezgirlik shuncha kuchli bo'ladi. Sezgi chegaralariga qarab absolut sezgirlik va farq qilish sezgirligi ajratiladi. Sezgi darajasi sezgi o'tkirligi deb ham yuritiladi. Masalan ko'rish, eshitish o'tkirligi, ta'm bilish nozikligi va boshqalar.

Sezgilarning umumiy xususiyatlari

Har bir odam o'zining sezgi xususiyatlari, sezgirlik darajasi bilan bir-biridan farq qiladi. Quyidagi sezgi xususiyatlari farqlanadi: adaptatsiya, sensibilizatsiya, sinesteziya, kompensatsiya.

1. **Adaptatsiya** (lotincha adapto – moslashmoq) sezgi a’zolarining muhit o’zgarishlariga moslashuvidir. Adaptatsiya 3 xil:

a) qo’zg’atuvchning davomli ta’siri jarayonida sezgilarning to’la yo’qolishi. Masalan, teriga biron narsa doimiy tegib tursa, bora-bora u narsa sezilmay qoladi;

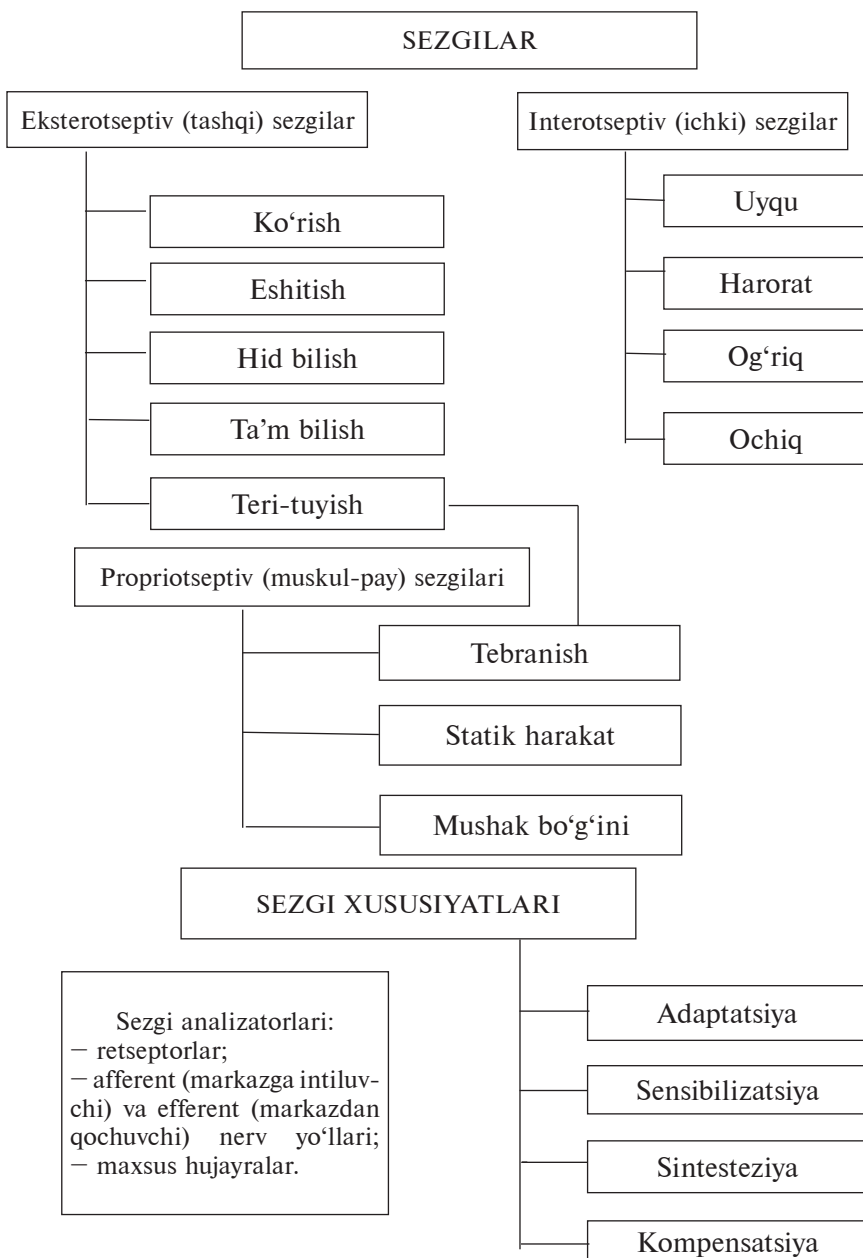
b) kuchli qo’zg’atuvchining ta’sirida ham sezgilar zaiflashishi mumkin. Masalan, qorong’iroq xonadan juda yorug’ joyga kirib qolsak, kuchli yorug’likdan «ko’r» bo’lib, atrofdagi narsalarni ajrata olmaymiz. Birozdan so’ng analizatorlarning sezgirligi keskin pasayadi va biz ko’ra boshlaymiz. Bu ikki adaptatsiya turi psixologiyada negativ adaptatsiya deyiladi, chunki ularda sezgirlik keskin pasayadi;

d) sezgirlikning kuchsiz qo’zg’atuvchi ta’siri ostida kamayib borishi. Masalan, qorong’ilik adaptatsiyasida ko’rish sezgirligi ortadi, sokinlikka nisbatan adaptatsiya eshitish adaptatsiyasi zami-rida yuzaga keladi.

2. Analizatorlarning o’zaro munosabati va mashq qilish natijasida sezuvchanlikning ortishi **sensibilizatsiya** deb ataladi. Qo’zg’alish jarayonining tarqalishi natijasida boshqa analizatorlarning sezuvchanligi ortadi. Sensibillashtirishga mashq qilish natijasida erishish mumkin. Masalan, musiqa bilan shug’ullanadigan bolalarda past-baland ohanglarni eshitish qobiliyati rivojlana- di. To’qimachilik sanoatining ayrim ishchilari qora rangning 60 ga yaqin tusini ajratadilar. Tajribali lotsman (kuzatuvchi)lar olis masofadagi narsalarni ham yaxshi ko’ra oladilar.

Sinesteziya bir analizatorning qozg’alishi ta’siri ostida boshqa analizatorlarga xos sezgining paydo bo’lishidir. Ayrim kompozitorlar (N.A. Rimskiy-Korsakov, A.N. Skryabin)da «rangli eshitish» qobiliyati bo’lgan. Kuchli, quloqni kar qilgudek tovush ko’rish sezgirligini kamaytiradi, ohangdor tovushlar esa oshiradi. Badanning birdaniga sovutilishi va qizdirilishi ko’rishni xiralashtiradi.

Bir sezgi o’rnini ikkinchi sezgi analizatori egallashi **kompen- satsiya** deyiladi. Masalan, ko’zi ojizlarda eshitish, hid bilish va tuyish sezgilari kuchli bo’ladi. Xonaga kirgan kishining qadam tovushidan kimligini aytib berishadi, maxsus bo’rtiq yozuvli kitob o’qiydilar. Ham kar, ham ko’zi ojiz odamlarda hid bilish va vib-

Tegishli sezgi organlariga ta'sir etib turgan narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlarini ongimizda aks ettirishdan iborat bo'lgan eng sodda psixik jarayon sezgi deb ataladi.

ratsiya sezgilarining ahamiyati katta. Ayrim karlar royalda chalingan musiqani «tinglaydilar». Bunda ular royalga orqa o'girib o'tiradilar yoki royal qopqog'i ustiga qo'llarini qo'yib oladilar, bu holat ularga tebranishni yaxshiroq idrok qilishga yordam beradi. Bolalarda sezgilarni yaxshiroq rivojlantirishning shart-sharoitlarini yaratish uchun pedagog avvalo turli yosh davrlarda analizatorlar rivojlanishida sodir bo'luvchi qonuniy o'zgarishlarni yaxshi bilishi hamda hisobga olishi, ikkinchidan analizatorlarning normal ishlashini ta'minlovchi tegishli shart-sharoitdan xabardor bo'lishi, bu shart-sharoitlarni hisobga olishi va sharoit yaratishi, uchinchidan esa, har qaysi sezgini rivojlantirishga imkon beruvchi mashqlarni bilishi, binobarin, bunday mashqlarni uyushtira olishi zarur. Maxsus treninglardan foydalanish, ularni yakka va guruhiiy tarzda o'tkazish ham yaxshi natija beradi. Pedagog albatta sezgi organlarini avaylash haqida tushuncha berishi zarur. Ayniqsa, hozirgi kunlarda bolalarning kompyuter o'yinlariga berilib ketishi ko'rish sezgisiga, uyali telefonlar esa eshitish sezgisiga salbiy ta'sir qilayotganini bilishlari zarur.

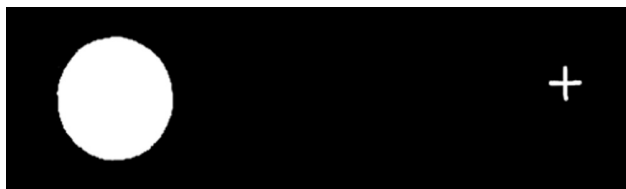
Topshiriq va mashqlar:

1. Oq qog'ozdagi qizil doiraga 20–30 sekund davomida tikilib turing, keyin esa oq qog'ozga qarang. Nima hosil bo'ladi?

2. Yozilgan so'z yoki harfni xira ko'ringunga qadar ko'zdan uzoqlashtirib boring. Bu bilan sherigingizdagi ko'rish sezgirligini aniqlang.

3. Rasm (11-rasm)ni 25–30 sm masofada qo'yib, o'ng ko'zni qo'l bilan yumib, doiraga qarang. Suratni dam-badam oldinga orqaga surib shunday masofaga keltiringki plus belgisi ko'rinmasdan qolsin. Plus belgisidan kelayotgan nur ko'zning ko'r dog'iga tushib qoladi. Ko'z soqqasidan chiqadigan nerv toalari yarimsharlardan o'tib, bosh miyaning ensa bo'lagiga boradi, bosh miya po'stining ko'ruv markazlari ham shu yerda joylashgan.

4. Izma-iz obrazlar (12-rasm). Negativga 30 daqiqa tikilib qarang so'ng oq qog'ozga ko'z tashlansa negativ (portret obrazi) ko'rinadi.

11-rasm. Ko'r dog'ni topish usuli.

12-rasm. Izma-iz obrazlar.

Nazorat savollari:

1. Sezgi nima?
2. Analizatorning vazifasi nimadan iborat?
3. Sezginging qanday turlari bor?
4. Ko'rish sezgisini vujudga keltiruvchi narsa nima?
5. Ketma-ket obrazlar qanday yuz beradi?
6. Harakat va organik sezgilarning farqi nimada?
7. Sezgirlik nima?
8. Adaptatsiya nima?
9. Sezgi xususiyatlarining o'zaro farqi bormi?

3.2. Idrok

Idrok to'g'risida umumiy tushuncha. Narsalarning alohida-alohida sifatleri (rangi, tovushi, qattiqligi va hokazo) sezgilar tufayli miya yarimsharlarida aks ettiriladi. Ammo odamni qurshab olgan voqealikdagi har bir narsa yoki hodisada turlicha sifatlar

va xususiyatlarning yaxlit kompleksi mujassamlashgan bo'ladi. Analizatorlar orqali hosil bo'ladigan sezgilar narsa va hodisalarni to'g'riroq aks ettirish uchun miya po'stlog'ida bir-biri bilan birikadi va odamda narsa va hodisaning yaxlit obrazi yaratiladi.

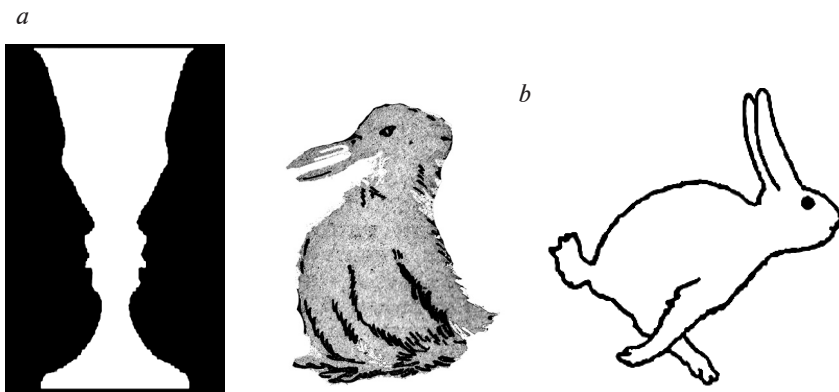
Ayni chog'da sezgi organlariga ta'sir etib turgan narsa va hodisalarni ongimizda yaxlit aks ettirilishidan iborat bo'lgan psixik jarayon **idrok** deb ataladi. Sezgilarga qaraganda idrok voqelikni aks ettirishning ancha yuksak formasidir.

Katta yarimsharlar po'stlog'ida vujudga keluvchi murakkab shartli refleks bog'lanishlari idrokning fiziologik asosi hisoblanadi. Tashqi qo'zg'atuvchilar ta'siri natijasida vujudga keluvchi qo'zg'alishlar katta yarimsharlar po'stlog'ida sintez qilinadi (birlashtiriladi). Idrok qilishda bir necha analizatorlarning ishi bilan organizmning qator qo'zg'atuvchilar kompleksi ta'siriga javoban reaksiyasi bir-biri bilan uyg'unlashadi. Masalan, biz atirgulni idrok qilar ekanmiz bir vaqtning o'zida biz uning chiroyli shaklini ham, ajoyib rangini ham ko'ramiz. Gulning xushbo'y atrini hidlab bilamiz, gulbarglarining mayinligini tuyib sezamiz va hokazo. Alohida-alohida bu belgilarning barchasi miya po'stlog'ida yaxlit kompleks bo'lib birikadi. Bundan tashqari, biz bu narsaning atirgul ekanligini taniymiz, ya'ni bu yerda xotira jarayonlari ham ishtirok etadi. Gul hidi bizga huzur bag'ishlaydi, bizda yoqimli his uyg'otadi. Nihoyat idrok jarayoni tarkibiga tafakkur ham kiradi: mazkur gul atirgulning qanday navi ekanligi haqida o'ylaymiz, dastlabki sodda xulosani chiqaramiz. Idrokda qaysi analizator ustunlik qilishiga qarab ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm-maza, teri-tuyish va kinestetik idrok turlariga ajratiladi.

Idrokning ba'zi bir xususiyatlari. Idrok odamning faoliyati bilan chambarchas bog'liq jarayondir. Agar biz biron rasmga mahliyo bo'lib uning qarshisida qimirlamay tursak ham, baribir biror aqliy ishni amalga oshiramiz, aks holda hech narsani anglay olmagan bo'lamiz. Odatda bizning ongli idrok qilishimiz, bilib olishimiz lozim bo'lgan qandaydir konkret masalani yechishdan iboratdir. Uni maxsus perseptiv faoliyat (lotincha perceptio — idrok) deb atash mumkin. Deyarli har qanday obyekt shu obyektni qurshab olgan fon bilan birgalikda idrok qilinadi. Dars boshida

o'qituvchi butun sinfga, partada o'tirgan ko'plab bolalarga nazar tashlab turibdi, deb faraz qilaylik. Ammo shunday bir lahza yuz beradiki, o'qituvchining nigohi ana shu o'nlab o'quvchilar orasidan bittasini ajratib olib, kuzatib boradi. Qolgan butun sinf fon vazifasini o'taydi. Ba'zan obyekt bilan fon o'zaro o'rin almashib turishi mumkin (vaza, o'rdakcha, ayol va hokazo). Bunday rasmlar **ikkilanuvchi tasvirlar** deb ataladi.

Analizatorlarimizga keluvchi ko'pdan ko'p qo'zg'alishlar orasidan qaysi biriga diqqatimizni qaratsak, faqat shunisinigina biz ayni chog'da idrok qilamiz. Bu hol idrokning tanlab (ajratib) oluvchanlik xossasi deb ataladi. Idrokning yaxlitligi va ongliligi o'tmish tajribamizning natijasi hisoblanadi. Agar derazadan olisdagi simyog'ochlarga qaratsak, ular ko'z to'r pardasida juda kichrayib aks etadi, oldimizda yotgan qalamdan ham kichikdek. Lekin biz ikkalasini ikki xil idrok qilamiz. Bu idrokimizning konstantligidan, ya'ni doimiyligidan dalolat beradi. Bolalarda turmush tajribasi oz bo'lganligi sababli idrokning konstantlik xususiyati amaliy faoliyatlari jarayonida yuzaga keladi.

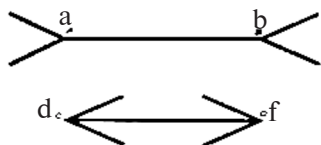

13-rasm. Ikkilanuvchi tasvirlar: a – Rubin vazasi; b – rasmda nimalarni ko'rayapsiz? (Psixolog Djozef Yastrov chizgan rasmlar).

Idrok darajalari. Idrokning o'tmish tajribaga bog'liqligi ap-persepsiya (lotincha ap – taalluqli, perceptio – idrok demakdir) deb ataladi. Turli kasb kishilari bitta narsaning o'zini turli-

cha idrok qiladilar. Gulni ko‘zdan kechirayotgan rassom guldagi ranglarning uyg‘unligiga e‘tibor bersa, botanik qaysi sinfga mansubligi nuqtayi nazaridan qaraydi, agronom yem-xashak turi sifatida qaraydi va hokazo. Bizning ongli idrok etishimiz persepsiya deyiladi. Narsalarni noto‘g‘ri, buzib idrok qilish illuziya deb ataladi. Bu singari rasmlarni ko‘zdan kechirishda xatoga yo‘l qo‘yadilar, chunki bu illuziyalar sezgilarimiz va idrokimizning xususiyatlariga bog‘liqdir. Ayrim illuziyalarning nomlarini aytib o‘tamiz:

- 1) ochiq (yorqin) va bo‘g‘iq rang illuziyasi;
- 2) kontrastlik illuziyasi;
- 3) butun xususiyatlarning bo‘laklarga ko‘chishi illuziyasi;
- 4) narsalar tepa qismining kattalashib ko‘rinishi illuziyasi;
- 5) chiziqlar yo‘nalishining o‘zgarishi illuziyasi;
- 6) perspektiva illuziyasi.

14-rasm.

15-rasm.

14-rasmdagi chiziqlarning qaysi biri uzun?

15-rasmdagi kvadratlarning qay biri katta?

Gallutsinatsiya – (lot. hallucinatio – alahlash, bosinqirash, valdirash) real voqelikdagi narsa va hodisalarning analizatorlarga bevosita ta‘siriziz ongimizda turli obrazlarning xayolij ravishda paydo bo‘lishidan iborat psixopatologik hodisa. Gallutsinatsiya sezgi a‘zolarimizning normalariga qarab ko‘ruv, eshituv, hid va boshqa turlarga bo‘linadi. Gallutsinatsiya psixik kasallikning belgisi bo‘lib, bosh miya qobig‘idagi qo‘zg‘alish jarayonlarining patologik sustligi natijasida, ba‘zan nerv sistemasining zaharlanishi yoki haddan tashqari toliqishi natijasida ro‘y beradi.

Idrokning shakllari

Tevarak-atrofimizni qurshab olgan moddiy olamdagi barcha narsalar fazoda joylashgan bo‘lib, muayyan o‘rin egallaydi,

ulardan har birining o'z katta-kichikligi, hajmi va shakli bor. Ular bizga va boshqa narsalarga nisbatan ma'lum masofada turadi. Narsalarning ana shunday fazoviy holatlarini ko'z o'ngimizda aks ettirishimiz **fazoni idrok qilish** deb ataladi. Bundan tashqari moddiy olamdagi narsalar doimo harakatda va o'zgarishdadir. Bu harakat va o'zgarishlar ma'lum bir vaqt ichida yuz beradi. Narsalar harakati va o'zgarishidagi oldinma-ketinlik, tezlik va davomiylikning odam ongida aks ettirilishi **vaqtni idrok qilish** deb ataladi. Obyektlarning fazoda egallagan holati o'zgarishining aks ettirilishi **harakatni idrok** etish deyiladi.

Olam materiyadan iborat, materiya hamisha fazo va vaqt ichida mavjuddir, yoki faylasuflar ta'biri bilan aytganda yashash formalaridir. Bir qancha sezgi organlari va miya katta yarimsharlari po'stlog'ining birgalikda ish bajarishi fazo va vaqtni idrok qilishning fiziologik asosi hisoblanadi. Biz narsalarning fazoviy xususiyatlarini avvalo ko'rib idrok qilamiz. Ammo bu xususiyatlarni idrok qilishda yolg'iz ko'rishning o'zi kifoya qilmaydi. Ko'zimizning to'r pardasida shar tekis doira sifatida, kub esa kvadrat shaklida aks etadi, bu yo'sinda aks ettirish orqali mazkur buyumning hajmini idrok etib bo'lmaydi. Turlicha masofadagi narsalarni idrok qilishda ham shunga o'xshash hodisa ro'y beradi. Ularning ko'z pardasiga tushuvchi aksi katta-kichikligi jihatidan teng bo'lishi mumkun. Bu esa ularning katta-kichikligi hamda ulargacha masofa haqida aniq tasavvur bera olmaydi. Ko'rish va muskul-harakat sezgilarining birga qo'shilishi tufayli biz narsalarning fazoviy holatlari haqida to'g'ri ma'lumotga ega bo'lamiz. Masalan, harakat qilish sohasida ham yetarli darajada tajriba orttirmagan go'dakning to'g'ri tasavvur eta olmasligining boisi ham shundadir. Go'dak o'zidan ancha olisdagi narsaga qo'l cho'zib, uni ushlashga harakat qiladi. Tug'ma ko'rlar operatsiyadan keyin ko'ra oladigan bo'lgach, ular dastlabki paytda ko'rish idroki yordamida shar bilan doirani bir-biridan farq qila olmaydilar. Narsalarni qo'l bilan paypaslab ko'rgandan keyingina uning fazoviy xususiyatlarini to'g'ri aytib bera oladilar.

Odamning binokular ko'rishi narsalarning hajmini idrok qilishda katta ahamiyatga ega. Binokular ko'rish (lotincha bini –

ikkitadan, okulus – ko‘z ya‘ni ikki ko‘z bilan ko‘rish)da ko‘z to‘r pardasida biz ko‘rayotgan narsaning ikki xil tasviri hosil bo‘ladi: o‘ng ko‘zda narsaning ko‘proq o‘ng tomoni aks etsa, chap ko‘zda chap tomoni aks etadi. Bu tasvirlar ongimizda yaxlit bir holat tasviriga keltiriladi, shu tufayli ham biz narsaning hajmli ekanini bilamiz. Ko‘rishimizning binokularligi masofani idrok qilishimizda ham yordam beradi. Narsalarning uzoq-yaqinligini idrok qilishda ikki ko‘zdagi ko‘rish o‘qlarining yo‘nalishi tufayli sodir bo‘luvchi sezgilar katta ahamiyatga ega, ikki ko‘z o‘qining bir narsaga tomon yo‘naltirilishi konvergensiya (lot. konvergare – yaqinlashish, tutashish) deb ataladi. Ko‘zning bu harakatlari ixtiyorsiz ravishda yuz beradi. Narsaning bizdan qanchalik olis yoki yaqinligini bildiradi.

Vaqtни idrok qilish bizga voqelikdagi hodisalarning davomiyligi, tezligi va ketma-ketligi haqida tasavvur beradi. Tabiatdagi davriy harakatlar va bir me‘yorda yuz beruvchi o‘zgarishlar, yerning aylanishi, kunduz va kechaning almashinishi, yil fasllari, vaqtни (oy, yil, sutka) aniq o‘lchash imkonini beradi. Vaqtning qisqacha bo‘laklarini (soat, daqiqa, soniya) aniqlashda biz asboblardan (soatdan) foydalanamiz, soatning millari ma‘lum vaqt birligida bir xil yo‘lni bosib o‘tadi. Bu yo‘sinda vaqtни o‘lchash vaqtни bilishning obyektiv usulidir, bu tarzda vaqtни o‘lchash bizdan tashqarida, ya‘ni obyektiv ravishda sodir bo‘luvchi jarayonlar yordamida amalga oshadi. Biroq vaqtни baholash subyektiv xarakterda ham bo‘ladi, ya‘ni ma‘lum baholanadigan vaqt oraliq‘i davomida yuzaga keladigan tasavvur hamda kechinmalar bizning vaqt haqidagi fikrimizni belgilaydi. Agar ana shu vaqt oraliq‘i davomida odamda tasavvur hamda kechinmalar paydo bo‘lsa, vaqt sekin o‘tayotgandek tuyiladi. Agar aksincha, biz ko‘proq taassurotlar olsak, masalan sayr yoki ekskursiya qilsak, nazarimizda vaqt juda tez o‘tib ketgandek bo‘ladi.

Harakatning idrok etilishi hayotiy ahamiyatga ega bo‘lib, unda ko‘rish va kinestezik analizatorlar asosiy o‘rin tutadi. Ko‘rish orqali biz obyektlar harakati haqidagi axborotni ikkita har xil usul bilan, qayd etilgan nigoh va ko‘zlarning kuzatuvchi harakati yordami bilan olishimiz mumkin.

Kuzatuvchanlik – shaxs sifati ekanligi

Odamlar tashqi olamni idrok qilish qobiliyatlariga ko'ra bir-birlaridan farq qiladilar. Ayrim kishilar yaxshi kuzata oladilar, ularning bu fazilati **kuzatuvchanlik** deb ataladi. Boshqa kishilar bu sifatga ega bo'lmaydi. Odatda qiziquvchan odamlar kuzatuvchan bo'ladilar. Kuzatuvchanlik qobiliyati odamda biron-bir narsani kuzatishni avvaldan o'z oldiga maxsus ravishda maqsad qilib qo'yishdangina emas, balki odatdagi kundalik sharoitlarda, kuzatish niyati bo'lmagan sharoitlarda ham ko'zga tashlanadi. Bunda kuzatuvchan odam narsalarni ancha aniq idrok qiladi, aksincha bu qobiliyatga ega bo'lmagan kishi ko'pgina narsalarni payqamaydi, idrokda esa ko'pgina xatoga yo'l qo'yadi. Shaxsning xislati bo'lmish kuzatuvchanlik faoliyatning hamma turlari uchun zarurdir. I.P. Pavlov shaxsning kuzatuvchanlik fazilatini yuksak darajada qadrlagan. Rassom va yozuvchining muvaffaqiyati ko'p jihatdan ularning ana shunday shaxsiy fazilatga ega bo'lishlariga bog'liqdir, ular o'zlarining ijodiy ishlari uchun doimo kuzatib, ma'lumot to'playdilar.

Ayrim kishilarning kuzatuvchanligi moddiy narsalar bilan ko'proq aloqador bo'ladi. Ular buyumning sifatiga, uning qanday materialdan tayyorlanganligiga ko'proq e'tibor beradi, buyumning afzal tomonlarini yaxshiroq ko'radi. Bu xildagi zehni o'tkirlik narsalarga nisbatan kuzatuvchanlik deb ataladi. Boshqa odamlar shaxsning psixik xususiyatlarini yaxshi payqab oladi, odamning ichki dunyosini yaxshi biladi. Bu odamlarda psixologik kuzatuvchanlik o'sgan bo'ladi. Ayrim kishilar kuzatuvchanlikning ikki turiga ham ega bo'ladilar.

Odamlar idrok qilish sohasida bir-birlaridan yana shunisi bilan farq qiladilarki, kuzatuvchan kishilarning ayrimlari narsani o'rganishda unga obyektiv ravishda yondashib, idrok etilayotgan narsaga xolisona munosabatda bo'lishga harakat qiladi. Ularning idroki aniq bo'ladi, voqelikka muvofiq keladi, ular idrok jarayonida o'zlaridan hech narsa qo'shmaydilar. Boshqalarda esa idroklari mazmuniga, ehtimol his-tuyg'ulari va boshqa shu kabilar ta'sirida ko'pgina shaxsiy subyektiv munosabatlari qo'shilib ketadi. Bunday odamlar hodisalarni ko'pincha yorqin, rangdor

qilib tasvirlaydilar-u, ammo ularning tasviri ko'pincha noto'g'ri bo'ladi, unchalik aniq bo'lmaydi.

Narsa va hodisalarni rejali, izchil, ma'lum bir maqsadni ko'zlab idrok qilish **kuzatish** deb ataladi. Kuzata olish qobiliyati kishiga vaziyatni yaxshiroq fahmlab olishga, narsalarni yanada aniqroq idrok etishga, odamlarni durustroq tushunishga, ularning tashqi xususiyatlari va ichki psixik sifatlarini puxta-roq bilib olishga imkon beradi. Ularning barchasi odamga yanada to'g'riroq ish ko'rish, tevarak-atrofimizni qurshab olgan olam tomonidan ko'rsatuvchi ta'sirlarga oqilona javob qaytarish imkoniyatini yaratadi. Kuzatishni hamma odam ham uddalayvermaydi.

Quyidagi shartlarga rioya qilingan taqdirda kuzatish to'g'ri o'tkazilishi mumkin:

1. Kuzatishdan ko'zlangan maqsadni odam tushunib yetgan bo'lishi zarur. Bordi-yu biror kimsaga: «Kuzating!» – desak-u, nimani va nima maqsadda kuzatish lozimligini tushuntirib bermasak uning kuzata olmasligi muqarrardir.

2. Kuzatish o'tkazuvchi odam o'zi kuzatmoqchi bo'lgan narsasi haqida ozmi-ko'pmi bilimga ega bo'lishi zarur. Kuzatishimiz lozim bo'lgan narsa haqida avvaldan hech narsani bilmasak, kuzatishga ancha qiynalishimizga to'g'ri keladi.

3. Kuzatishni izchil ravishda, reja bo'yicha o'tkazish talab etiladi. Kuzatiladigan obyektни tartibsiz ravishda ko'zdan kechirish kamdan kam holdagina zarur natijalarga erishtiradi.

4. Kuzatish mumkin qadar mukammal, chuqur bo'lmog'i kerak. Kuzatiladigan obyektдаги eng muhim tomonlarni topish va narsani to'g'ri tushunishda ahamiyatli qismlarni sinchiklab ko'zdan kechirish zarur.

5. Odamlarning tevarak-atrofidagi barcha narsalarga nisbatan qanchalik o'tkir mushohadaliligi ham idrokning sifatlariga bog'liq. O'tkir mushohadalilik shaxsning muhim xususiyati bo'lib, ta'lim jarayonida uning ahamiyati kattadir.

Ko'rgazmalilik – o'zlashtirishning asosiy sharti ekanligi

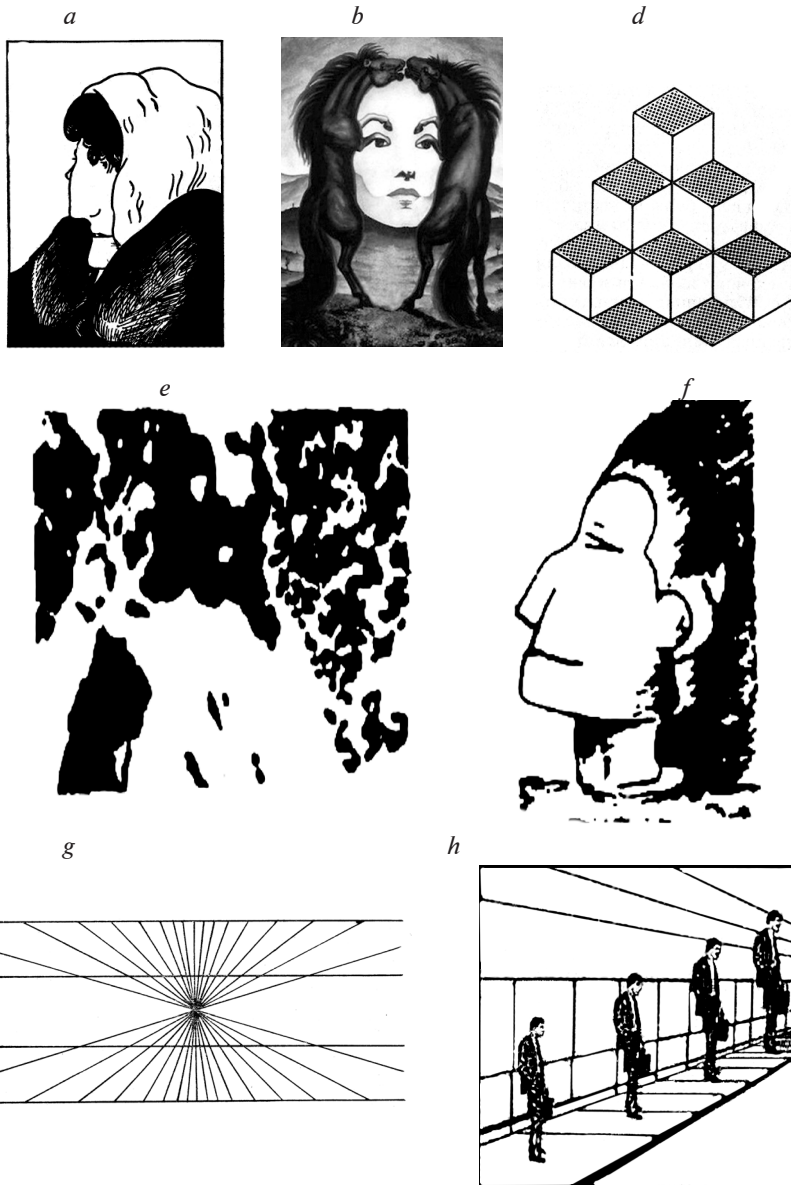
Bolalarning kuzatishini uyushtirgan va yangi bilimning ancha samaraliroq o'zlashtirilishini ta'minlash ishiga pedagogika-

da ko'pdan buyon ishlab chiqilayotgan ta'limning ko'rgazmalilik prinsipi ham xizmat qiladi. K.D.Ushinskiy (1824–1870) ham ta'lim berishdagi ko'rgazmalilik haqida so'z yuritgan: «Ko'rgazmali tarzda ta'lim berish bu shunday ta'limki, u mavhum tasavvurlar va so'zlar negizida emas balki bola bevosita idrok etgan konkret obrazlar (bu obrazlar o'qish davomida, yoki murabbiyning rahbarligi ostida idrok etiladimi, yoxud ular oldinroq, bolaning mustaqil kuzatishi natijasida idrok etilganmi, bundan mustasno holda) negizida tashkil etiladigan bo'lishi kerak...». Ta'limning ko'rgazmaliligi tarbiyachining so'zi bilan uyg'unlashtirilgan tarzda maxsus vositalar (ko'rgazmali qurollar, texnik vositalar, namoyish qilinadigan tajribalar, turli ekskursiyalar va hokazo)dan foydalanish yo'li bilan erishiladi. Bu vositalar bilimlarning o'zlashtirilishini osonlashtiradigan va bolalarda o'rganilayotgan mavzuga qiziqish uyg'otishga yordam beradigan vositalar sifatida ishlatiladi. Hozirgi paytda ta'limda qo'llanilayotgan ilg'or innovatsion texnologiyalardan foydalanish, ta'lim berishning turli metodlari bunga yaqqol misoldir. Tadqiqotlarning natijalari shuni ko'rsatadiki, ko'rgazmalilik prinsipi ushbu metodlar jarayonida uyg'unlashib ketadi, ta'lim jarayoniga boshqacha yondashish imkonini beradi.

Inson idrokining eng muhim va o'ziga xos bo'lgan xususiyatlaridan yana biri nutq materiallarini idrok qila bilishdir. Ma'lumki, odamga til tug'ma ravishda berilmaydi. Har bir bola yoshlik chog'idan boshlab o'z ona tilini o'zlashtira boshlaydi. Bu jarayonda til materiallarini, ya'ni tovushlarni, urg'ularni, bo'g'inlarni, so'zlarni, gaplarni, intonatsiyalarni to'g'ri idrok qila bilish juda katta ahamiyatga egadir. Bolalar har bir tovushni, har bir so'zni o'zlarining o'yin faoliyatlarida juda ko'p martalab takrorlash orqali ularning to'g'ri aytilishini (ya'ni to'g'ri talaffuz qilinishini), mazmunini o'zlashtirib boradilar. Shu tarzda bolalarda nutq materiallarini idrok qilish davomida har bir so'zga nisbatan murakkab dinamik stereotip tarzidagi muvaqqat aloqalar yuzaga keladi. Ana shu dinamik stereotip tarzidagi muvaqqat aloqalar hosil bo'lgani tufayli bolalar har bir murakkab iborani yengillik bilan idrok qila oladigan bo'ladilar. Nutqni idrok qilish bolalarning dunyoni bilish imkoniyatlarini kengaytirib boradi.

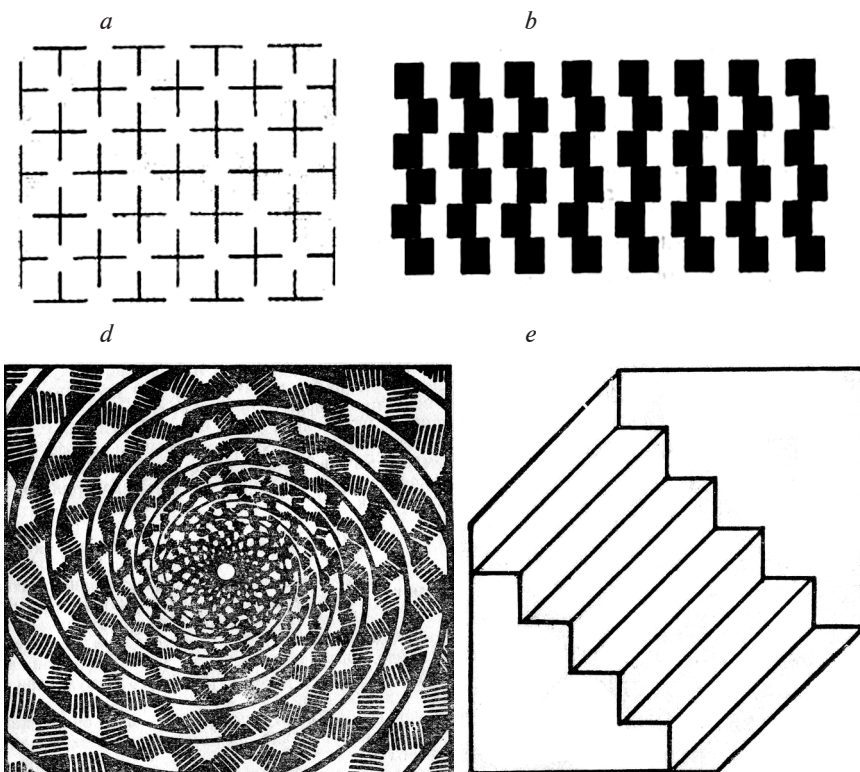

Amaliy mashg'ulot uchun mashq va topshiriqlar:

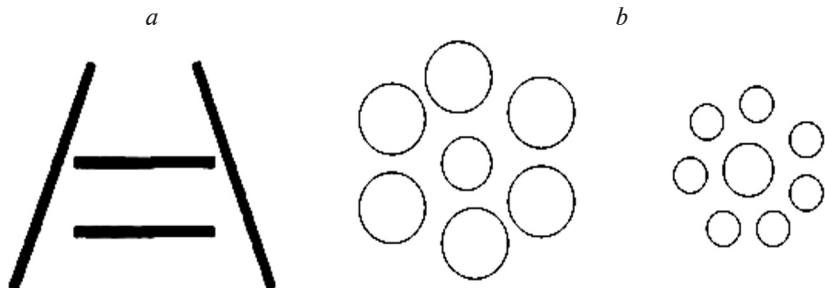
13-rasm. Ikkilanuvchi tasvirlar.

a, b – idrokning tanlab oluvchanlik xususiyati; *d* – rasmda nechta kubik ko‘rsatilgan? *e* – bu rasmda odam tasvirini toping? *f* – Amerika, yovvoyi g‘arb, yovvoyi otlar; odam, uy, Arktika, muzliklar; *g* – yelpig‘ich illuziyasi; *h* – odamlar bir xilmi?

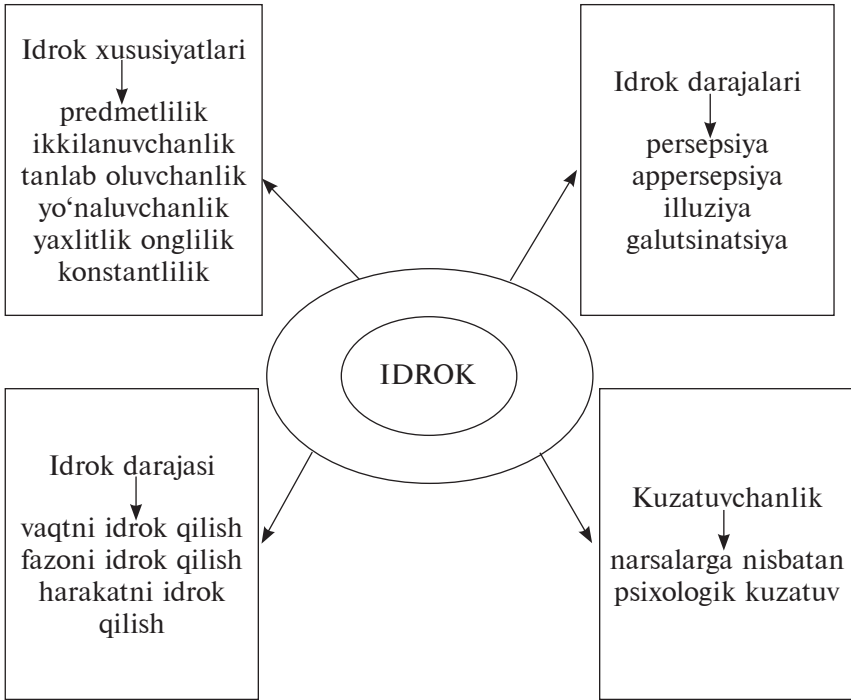
14-rasm. Ikkilanuvchi tasvirlar.

a – chiziqlar nimani eslatadi? Gorizontal va vertikal chiziqlarning hech biri tutashmagan. Bizning xayolimiz kvadratlarni qo‘shib panjara hosil qiladi; *b* – gorizontal chiziqlar paralleli? *d* – umumiy markazli doiralalar; *e* – rasmda nimani ko‘ryapsiz?

15-rasm. *a* – parallel chiziqlar tengmi? *b* – markazdagi doiraning qay biri katta?

«TARMOQLAR» METODI

Nazorat savollari:

1. Idrok deb nimaga aytiladi?
2. Idrokning qanday xususiyatlari bor?
3. Idrok darajalarini farqlab bering.
4. Idrok qilishda illuziya hodisasi nima?
4. Fazo va vaqtni idrok qilish deganda nimani tushundingiz?
5. Kuzatuvchanlik nima? Kuzatishda qanday qoidalarga rioya qilish kerak?
6. Nutqni idrok qilish haqida soʻzlab bering.

TEST

«SIZ KUZATUVCHANMISIZ?»

Kuzatuvchan odam boshqalarning tashqi koʻrinishiga qarab koʻp narsa aytib bera oladi. Mashhur Sherlok Xolms buni qanday amalga oshirganini bir eslab koʻring-chi. Ushbu test sizning qay

darajada kuzatuvchan ekanligingizni bilib olishga yordam beradi. Xulosa chiqarish esa o'zingizga havola.

1. Siz qaysidir tashkilotning birorta xonasiga tashrif buyurdingiz ...

- a) stol va stullar qanday joylashuviga diqqatingizni qaratasiz;
- b) narsa va buyumlarning aniq joyda turganiga e'tibor berasiz;

c) devorda nimalar osig'liq turganiga qarab chiqasiz.

2. Biror tanishingiz bilan uchrashib qoldingiz, siz ...

- a) faqat uning aftiga qaraysiz;
- b) o'ziga bildirmasdan boshdan oyoq qarab chiqasiz;
- c) yuz ifodasidagi o'zgarishlarga diqqatingizni qaratasiz.

3. Biror manzarali rasmni kuzata turib nimalarga e'tiboringizni qaratasiz?

- a) rangiga;
- b) joylashuviga;
- c) sizni qamrab olgan his-tuyg'ularga.

4. Siz ertalab uyg'onganingizda ...

- a) bugun nimalar qilishingiz kerakligi haqida o'ylaysiz;
- b) qanday tush ko'rganligingizni eslaysiz;
- c) kecha bo'lib o'tgan hodisalarni tahlil qilasisiz.

5. Siz jamoa transportiga chiqdingiz ...

- a) hech kimga qaramasdan oldinga tomon ketasiz;
- b) yoningizda kim turganiga e'tibor berasiz;
- c) sizga yaqin turgan odamga so'z qotasiz.

6. Siz ko'chaga chiqqaningizda ...

- a) transport vositalarini kuzatasiz;
- b) uylarning tashqi ko'rinishini kuzatasiz;
- c) yo'lovchilarni kuzatasiz.

7. Siz magazin peshtaxtasi oldida turib ...

- a) o'zingizga kerakli bo'lgan narsalarga qiziqib qaraysiz;
- b) sizga hozir kerak bo'lmagan narsalarni ham ko'rib chiqasiz;
- c) har bir narsani diqqat bilan ko'zdan kechirasiz.

8. Uyda biror narsani qidirib topishingiz kerak, siz ...

- a) shu narsani qayerga qo'yishingiz mumkinligiga ko'ra mo'ljallab qidirasisiz;

- b) hamma yerni qidirasiz;
- c) boshqalardan topishib yuborishga yordam so'raysiz.

9. Yaqinlaringiz bilan birga guruh bo'lib tushgan suratni ko'ra turib, siz ...

- a) hayajonlanasiz;
- b) kulgingiz keladi;
- c) suratda kimlar borligini bilishga harakat qilasiz.

10. Tasavvur qiling, sizga o'zingiz bilmaydigan karta o'yinini taklif qilishdi, siz ...

- a) o'yinni o'rganib olishga harakat qilasiz;
- b) biroz vaqt o'ynagach o'yindan voz kechasiz;
- c) umuman o'ynamaysiz.

11. Siz istirohat bog'ida kimnidir kutyapsiz ...

- a) atrofingizdagi odamlarni diqqat bilan kuzatasiz;
- b) gazeta o'qiysiz;
- c) nimalarnidir o'ylaysiz.

12. Yulduzli tunda siz ...

- a) yulduzlarni kuzatasiz;
- b) shunchaki osmonga tikilasiz;
- c) umuman qaramaysiz.

13. Kitob o'qib turib kelgan joyingizni ...

- a) qalam bilan belgilab qo'yasiz;
- b) xatcho'p qo'yasiz;
- c) xotirangizga ishonasiz.

14. Siz qo'shnilaringizning ...

- a) ism va familiyasini bilasiz;
- b) tashqi ko'rinishini bilasiz;
- c) uni ham, buni ham eslolmaysiz.

Natijalaringizni jadval asosida tekshiring

savol	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
A	3	5	10	10	3	5	3	10	5	10	10	10	10	15
B	10	10	5	3	5	3	5	5	3	5	5	5	5	3
C	5	3	3	5	10	10	10	3	10	3	3	3	3	5

150–100 ball. Siz soʻzsiz juda kuzatuvchansiz. Shu bilan birga siz oʻzingizni va oʻz harakatlaringizni tahlil qilishga qodirsiz.

99–75 ball. Sizdagi kuzatuvchanlik yetarli darajada rivojlangan. Lekin bu toʻgʻri tushunchalar chiqarish uchun kamlik qiladi.

74–45 ball. Sizni atrofingizdagilarning fikri va kayfiyati aslo qiziqitirmaydi. Siz juda band odamsiz, tashvishlaringiz oʻzingizga yetadi. Boshqalarning xatti-harakati u yoqda tursin, oʻz harakatlaringizni tahlil qilishga ham vaqtingiz yoʻq. Atrofingizdagi baʼzi birovlar faqat oʻzini oʻylaydi deb hisoblashlari aniq.

3.3. Xotira.

Xotira toʻgʻrisida tushuncha va uning fiziologik asoslari

Xotira – bu tajribamizga aloqador har qanday maʼlumotni eslab qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish bilan bogʻliq murakkab jarayondir. Xotira har qanday tajribamizga aloqador maʼlumotlarning ongimizdagi aksidir.

Tevarak-atrofdagi biz idrok qilgan narsa va hodisalar ongimizda izsiz yoʻqolib ketmaydi, balki miya poʻstlogʻida obrazlar tarzida saqlanib qoladi. Keyinchalik narsa va hodisalarning oʻzi koʻz oldimizda boʻlmagan paytda ham biz bu obrazlarni ongimizda qayta tiklay olamiz.

Odatda biz biror-bir maʼlumotni oʻqiydigan boʻlsak, uni hech bir oʻzgarishsiz eslab qolishga harakat qilamiz. Lekin ajablanarlisi shundaki, borgan sari maʼlumot maʼlum oʻzgarishlarga yuz tutib, xotirada dastlabki paytdagisidan boshqacharoq boʻlib saqlanadi. Baʼzi bir maʼlumotlar xohlasak ham xotiradan oʻchmaydi, boshqasini esa juda qattiq xohlasak ham kerak paytda yodimizga tushira olmaymiz. Maʼlum boʻlishicha inson miyasi har qanday maʼlumotni saqlab qoladi. Agar shu maʼlumot biror sabab bilan odamga kerak boʻlmasa, yoki oʻzgarmasa, u ongdan tabiiy tarzda yoʻqoladi, lekin har doim ham bizning professional faoliyatimiz manfaatlariga mos maʼlumotlarni esda saqlash juda zarur va shuning uchun ham koʻpchilik ataylab xotira tarbiyasi bilan shugʻullanadi. Inson xotirasining yaxshi boʻlishi, yaʼni his-kechinmalarimiz, koʻrgan-kechirganlarimizning mazmuni toʻlaroq miyamizda saqlanishi quyidagi omillarga bogʻliq:

– esda saqlab qolish bilan bog‘liq harakatlarning yakunlan-
ganlik darajasiga;

– shaxsning o‘zi shug‘ullanayotgan ishga nechog‘liq qiziqish
bildirayotganligi va shu ishga moyilligiga;

– shaxsning bevosita faoliyat mazmuni va ahamiyatiga muno-
sabatining qandayligiga;

– shaxsning ayni paytdagi kayfiyatiga;

– irodaviy kuchi va intilishlariga.

O‘tmish tajribalarimizda nimaiki hodisa yuz bergan bo‘lsa,
shuni esda olib qolish esda saqlash va keyinchalik esga tushirish
yoki unutish **xotira** deb ataladi.

Tashqi va ichki qo‘zg‘atuvchilar ta‘sir ko‘rsatishi tufayli miyaga
keluvchi qo‘zg‘alishlar miyada «izlar» qoldiradi, bu izlar-uzoq yil-
lar (ba‘zan butun hayot) davomida saqlanib qoladi. Yarimsharlar
po‘stlog‘ida qo‘zg‘alishlar uchun go‘yo yo‘l ochiladi, buning nati-
jasida nerv bog‘lanishlari keyinchalik oson va tez vujudga keladi.
Agar qo‘zg‘alishlar takrorlanib tursa nerv bog‘lanishlari saqlana-
di va jonlanadi, aksincha qo‘zg‘alishlar takrorlanmasa nerv bog‘-
lanishlari so‘nadi. Nerv bog‘lanishlari so‘nsa ilgari esda qoldiril-
gan ma‘lumotlar unutiladi. Vaqtincha nerv bog‘lanishlarining
vujudga kelishi va saqlanishi xotiraning fiziologik asosini tashkil
etadi.

Xotiraning mohiyati narsa va hodisalar o‘rtasida aloqa o‘rnatish-
dan iborat ekanligini qadim zamonlardayoq greklar tushunib yet-
gan edilar. Bunday aloqalar assotsiatsiyalar deb atab kelinadi.
Assotsiatsiyalar uch xil bo‘ladi:

Izdoshlik – (yoki ketma-ketlik) assotsiatsiyasi, masalan: bi-
ror hodisa esga keltirilgan paytda, shu davrda yuz bergan boshqa
faktlar ham xotirada gavdalanadi.

Kontrastlik – shovqin-suronli shaharga kelib qolsam tinch
qishloq hayotini eslayman.

O‘xshashlik – tanishimni portretini ko‘rsam uni o‘zini ham
eslayman.

Ilgari idrok qilingan narsa va hodisalar obrazlarining ongimiz-
da qayta gavdalanishiga tasavvur deb ataladi. Tasavvurlar tufayli
ayni paytda ko‘z o‘ngimizda bo‘lmagan lekin ilgari idrok qilgan
narsalarni aks ettira olamiz.

Tasavvurlar va uning turlari

Esda olib qolish va qayta esga tushirish tasavvur obrazlari asosida amalga oshiriladi. Odatda mazmun jihatidan ikki xil tasavvur ya'ni **xotira tasavvuri va xayoliy tasavvur** farqlanadi. Xotira tasavvuri ilgari idrok qilingan, ya'ni ilgari o'z shaxsiy tajribamizda bo'lib o'tgan, lekin hozir ko'z o'ngimizda bo'lmagan narsalarning obrazlarini ongimizda gavdalantirishdan iboratdir. Masalan, birinchi marta maktabga borganimizdagi taassurotlarni ongimizda qayta tiklashimiz xotira tasavvuri bo'ladi. Xayoliy tasavvur xotira tasavvuriga qaraganda murakkab bo'lib, ongimizdagi bilimlarimiz, tajribamiz asosida ilgari idrok qilinmagan, shu paytgacha turmush tajribamizda uchratmagan narsalarning obrazlarini yaratishdan iboratdir. Xayoliy tasavvur ijod qilish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan tasavvurdir. Masalan: matndagi obrazlarning tasvirlanishiga qarab, ular obrazlarining ko'z oldimizda paydo bo'lishi xayoliy tasavvurga misol bo'la oladi.

Tasavvurlar narsa va hodisalarni bevosita idrok qilish orqali hosil bo'lishdan tashqari so'zlar orqali, ya'ni so'z bilan biron narsani tasvirlab berish orqali ham hosil bo'lishi mumkin. Tasavvur obrazlarining to'la va ravshan bo'lishi birinchi navbatda idrokning chuqur va to'laligiga bog'liqdir. Unchalik e'tibor bermay pala-partish idrok qilgan narsalardan hosil bo'lgan obrazlar juda xira bo'ladi. Binobarin, bunday obrazlar tasavvurda qayta tiklanganda undan ham xira va noaniq bo'ladi.

Bundan tashqari tasavvur obrazlarining sifati odamning ayni chog'dagi ahvoriga, his-tuyg'ulari va diqqatiga bog'liq bo'ladi. Chunonchi, tobi qochib kayfiyati buzilib (ko'ngli biron narsaga g'ash bo'lib), diqqati chalg'ib turgan paytida odam idrok qilgan narsalarini yaxshi va osonlik bilan tasavvur eta olmaydi. Idrok qilish jarayonida qaysi sezgi a'zosining ustunlik qilishiga qarab tasavvurlar quyidagi turlarga bo'linadi: ko'rish tasavvuri, eshitish, hid bilish tasavvurlari, ta'm bilish tasavvuri, harakat tasavvuri va shu kabilar. Odamlarning kasbiga qarab tasavvurlarning ayrimlari nisbatan kuchli rivojlanadi. Masalan: rassomlarda ko'rish tasavvuri, kompozitor va sozandalarda eshitish tasavvuri, raqqosalarda harakat tasavvuri nisbatan ustun turadi. Tasavvurlar yakka va umumiy tasavvurlarga bo'linadi. Yakka tasavvur deb birorta

yakka narsa yoki hodisaning obrazini tasavvur qilishga aytiladi. Masalan: tanish bo'lgan odamlar (o'rtog'i, sinfdoshi haqidagi) va shaxsiy narsalari haqidagi (avtoruchkasi, portfeli kabi) tasavvurlar. Umumiy tasavvur deb bir jins, bir tur, bir guruhni tashkil qilgan narsalarning obrazlarini tasavvur etishga aytiladi. Masalan: umuman odamni, umuman daraxtni yoki umuman o'simlikni tasavvur qilish. Odamda dastavval yakka tasavvurlar undan keyin esa umumiy tasavvurlar yuzaga keladi. Chunki umumiy tasavvurlar bir qancha bir-biriga o'xshash narsani qayta-qayta idrok qilish natijasida hosil bo'ladi.

Xotira turlari. O'zlashtirish va esga tushirish xususiyatlariga ko'ra xotira bir necha turlarga ajratiladi. Masalan: muzeyga uyushtirilgan sayohatni eslar ekanmiz, o'zimiz ko'rgan narsalarning obrazini va o'zimiz guvohi bo'lgan hodisalarni fikran ko'z oldimizda gavdalantiramiz. Bu obraz xotirasidir. Bunda birinchi signal sistemasi katta o'rin egallaydi. Ekskursiya rahbarining tushuntirishlarini, ular bilan o'tkazilgan suhbatlarni, ekskursiyaga birga borilgan o'rtoqlar bilan o'zaro fikr almashuvlarni eslash chog'ida biz ma'no xotirasidan yoki so'z-mantiq xotirasidan foydalanamiz. Bu xotira ikkala signal sistemasining o'zaro bir-biriga ta'sir ko'rsatishiga tayanadi, bunda ikkinchi signal sistemasi dominantlik (ustunlik, yetakchilik) rolini o'ynaydi. Agar biz o'z do'stimizning boshiga tushgan baxtsizlikni eslasak, bunda biz yana yangidan g'amginlik yoki hatto musibat hissini kechiramiz, bu esa emotsional xotiraning yoki his-tuyg'ular bilan aloqador xotiraning ko'rinishidir. Harakatlar bilan aloqador motor yoki harakat xotirasi (sportchi, raqqosa, suzuvchi va h.k.) deyiladi.

Xotira jarayonlari

Xotira quyidagi jarayonlardan iboratdir:

- a) esda olib qolish;
- b) o'zlashtirilgan ma'lumotni esda saqlash;
- d) esga tushirish va tanish;
- e) unutish.

Esda olib qolish va uning turlari. Xotira jarayonlari esda olib qolishdan, ya'ni narsa va hodisalar o'rtasida aloqa o'rnatishdan iboratdir. Esda olib qolish bosh miya po'stlog'ida yuzaga ke-

ladigan turli murakkablikdagi assotsiatsiyalarga bog‘liqdir. Xotiramizda nimaiki saqlanayotgan bo‘lsa, shularni ko‘pchiligini biz ixtiyorsiz ravishda esda olib qolganmiz. Masalan: ko‘chada ketayotgan paytimizda oldimizga aniq maqsad qo‘ymagan bo‘lsak ham juda ko‘p narsalar ixtiyorsiz tarzda esda saqlanib qoladi. Ko‘pincha beixtiyor idrok qilingan narsa va hodisalar esda saqlanib qoladi. Lekin esda saqlanib qoladigan ma‘lumotga hissiyot ta‘sir qilishi mumkin. Masalan: bizda biron-ta hissiyot tug‘diradigan ma‘lumot hissiyotimizga hech bir ta‘sir qilmaydigan ma‘lumotga qaraganda esimizda ham tezroq, ham mustahkamroq o‘rnashib qoladi.

Ammo odamning hayoti va faoliyati undan ixtiyoriy esda olib qolishni talab etadi. Maktabda fan asoslarini o‘rganish, biron-bir kasb bo‘yicha ishga tayyorgarlik ko‘rish odatda ixtiyoriy esda qoldirishni talab etadi. Muayyan bilimlarni egalash uchun sistematik va ixtiyoriy ravishda esda qoldirish uqib olish deb ataladi. Uqib olish maktab o‘quvchilari o‘quv ishining muhim qismi hisoblanadi. Ixtiyoriy esda olib qolish deb ko‘zda tutilgan maqsadga muvofiq tanlangan ma‘lumotlarni ongli ravishda kuch sarf qilib esda olib qolishga aytiladi. Ixtiyoriy esda olib qolish anglab, bilib esda olib qolishdir. Masalan: esda olib qolishga jazm qilish, maqsadga erishish uchun intilish, kerak ma‘lumotni tanlash, motivatsiya (nima maqsad bilan esda qoldirish kerakligini bilish) – bularning hammasi tafakkur faoliyati bilan bog‘liq bo‘ladi. Ixtiyoriy esda qoldirishda irodaning ham ahamiyati katta. Masalan: ba‘zi paytlarda esda olib qolishning qiyinchiliklariga duch kelar ekanmiz, bunda albatta iroda ishtirok etadi. Ixtiyoriy esda olib qolishning nerv-fiziologik asosida birinchi va ikkinchi signallar sistema doirasida yuzaga keladigan shartli reflekslar, muvaqqat aloqalar yotadi. Odatda qiziqish yengillik bilan esda qoldirishning eng birinchi shartlaridandir. Bizda qiziqish tug‘dirgan narsa tezroq va mustahkamroq esda qoladi. Esda qoldiriladigan ma‘lumotga bo‘lgan qiziqish diqqatimizni o‘ziga jalb etadi, his-tuyg‘ularimizga ta‘sir qilib zavqlantiradi. Bu esa o‘z navbatida esda olib qolishni kuchaytiradi. Ayrim kishilar xotirasining zaifligi analiz qilinganda esda yaxshi saqlab qololmasliklarining sababi ular diqqatining bo‘shligida, tarqoqligida, ya‘ni miya po‘stidagi tegishli qo‘zg‘alish manbala-

rining zaifligida ekanligi aniqlangan. Ma'lumotni idrok qilishda sezgi organlari qanchalik ko'p ishtirok etsa, ma'lumot shunchalik tez va puxta esda qoladi.

Ma'lumotni idrok qilishda sezgi organlari qanchalik ko'p ishtirok etsa, ma'lumot shunchalik tez va puxta esda qoladi. Bu haqda mashhur rus pedagoglaridan K.D. Ushinskiyning quyidagi gaplari juda ham o'rinlidir. «Bolaning esida biror narsaning mahkam o'rnashib qolishini xohlovchi pedagog, bola sezgi organlarining mumkin qadar ko'prog'ini — ko'zi, qulog'i, tovush organi, muskul sezgisi va hatto, iloji bo'lsa, hidlash va ta'm bilish organlarini esda tutib qolish jarayonida qatnashtirishga harakat qilishi kerak», K.D. Ushinskiyning bu fikri allaqachon amalda isbot qilingan.

Ma'lumotni takrorlash ham albatta ixtiyoriy esda olib qolishga ijobiy ta'sir qiladi. O'tkazilgan tekshirishlardan ma'lum bo'lishicha, asosan uch xil yo'l bilan takrorlash mavjud:

- surunkasiga takrorlash;
- qismlarga bo'lib takrorlash;
- bir yo'la surunkasiga undan so'ng yana qismlarga bo'lib takrorlash.

Bu psixologiyada kombinatsiya usuli deb yuritiladi. Esda olib qolinishi lozim bo'lgan ma'lumotlarni taqsimlashda kishining tafakkuri va diqqati faol qatnashadi. Binobarin, ma'lumotlarni taqsimlash va rejalashtirish jarayonining o'ziyoq esda olib qolishning sifatiga ijobiy ta'sir qiladi.

Ma'nosiga tushunib, ya'ni mantiqiy (logik) tarzda esda olib qolish samarali va qulay usuldir. Ma'nosiga to'la tushunib esda olib qolingan ma'lumot odamning xotirasida mustahkam joylashib qoladi. Chunki, ma'nosiga tushunib esda olib qolinadigan narsa va hodisalarning umumiy va muhim belgilari, ular o'rtasidagi sababiy hamda natija bog'lanishlarni anglash demakdir. Shuning uchun, ma'nosiga to'la tushunib esda olib qolingan ma'lumot odamning ongida bor bilimlariga qo'shilib ketadi. Og'zaki ma'lumotlarni ma'nosiga tushunib esda olib qolish ayniqsa muhimdir. Ma'nosiga tushunib esda olib qolishning samarali bo'lishiga sabab shundaki, ma'nosiga tushunib esda olib qolish jarayonida odamning ixtiyoriy diqqati, tafakkuri va irodasi

faol ishtirok qiladi. Faqat takrorlash bilan esda olib qolish mexanik esda olib qolish deb ataladi, bunda ko'pgina hollarda odam o'zlashtirilishi lozim ma'lumotni tushunmagan holda takrorlayveradi. Bu yo'sindagi takrorlash oqibatida o'quvchi qiyin, noaniq ma'lumotni quruq yodlab oladi, xolos. Quruq yodlash yo'li bilan esda qoldirishda odatda odam ko'p qiynalishiga to'g'ri keladi, kishidan ko'p vaqt sarflash talab etiladi, o'zlashtirilgan material tez unutiladi. Bolalarda turmush tajribalarining ozligi va nerv sistemalarining nihoyat darajada pastligi, ya'ni juda plastikligi tufayli ular so'zlar bilan bog'liq har turli ma'lumotlarni mexanik tarzda esda olib qolishga intiladilar. Ayrim paytlarda mexanik esda qoldirish usulidan ham foydalanishga to'g'ri keladi. Chunonchi, bir necha marta takrorlash yo'li bilan biz telefon nomerini yoki tanishimizning manzilini, shuningdek chet tili so'zlarini, qiyin terminlarni va shu kabilarni esda olib qolamiz. Lekin bunda ham odam esda olib qolmochi bo'lgan narsani ilgari o'ziga tanish narsa bilan bog'lamog'i, oqilona o'zlashtirmog'i lozimdir, zotan ma'nosiga tushunib esda olib qolish mexanik esda olib qolishga qaraganda ancha puxtaroq bo'ladi.

Esda saqlab turish. Biz nimani esda olib qolgan bo'lsak, shundan nisbatan ozroq qismigina xotirada uzoq vaqt davomida, ba'zan bir umrga saqlanib qoladi. O'zlashtirilgan ma'lumotlar mustahkamlanmasligi tufayli asta-sekin unutilib boradi. Shu sababdan o'zlashtirilgan materialni xotirada saqlash uchun uni takrorlab turish kerak.

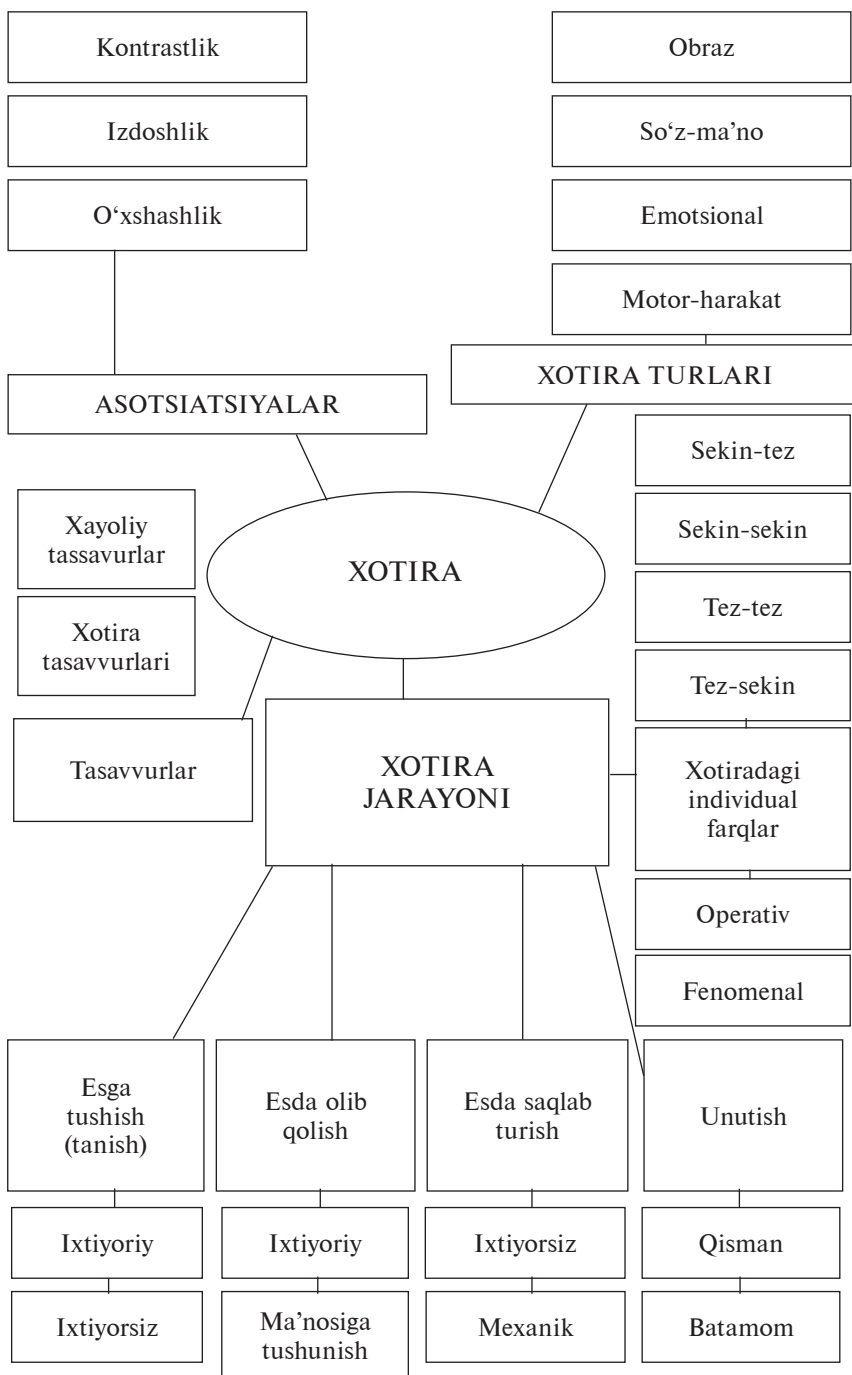
Esga tushirish va uning turlari. Esga tushirish odatda tanishdan boshlanadi. Tanish bu ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarni qayta idrok qilishda esga tushishidir. **Tanish** – yarim-yorti va to'liq tanish bo'lishi mumkin. Yarim-yorti tanishda ilgari idrok qilgan narsamiz g'ira-shira esimizga tushadi. To'liq tanishda esa idrok qilingan narsaga oid ilgari hosil bo'lgan tasavvur va fikrlar ongimizda tiklanadi. Bunday holda biz bu narsani qayerda va qachon ko'rganimizni ham eslay olamiz. Chunonchi, bayram kuni qayerda nima qilganimizni, kim bilan gaplashib kulganlarimizni juda yaxshi eslay olamiz. Esga tushirish, ya'ni eslash narsaning o'zini shu paytda idrok qilmay turib esga olishdir. Esga tushirish jarayoni tanish jarayoni bilan uzviy bog'liqdir. Esga tushirish ham

ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'lishi mumkin. **Ixtiyorsiz** esga tushirish deganda biz o'z oldimizga ma'lum bir maqsad qo'ymasdan va irodaviy kuch sarf qilmasdan esga tushirishni tushunamiz. Bunday esga tushirish jarayoni yuqorida ko'rib o'tilgan assotsiatsiyalar ishtirokida sodir bo'ladi. Ixtiyoriy esga tushirish deganda biz biron maqsad bilan esga olish kerak bo'lgan ma'lumotlarni tanlab, harakat qilib, maxsus ravishda esga tushirishni tushunamiz. **Ixtiyoriy** esga tushirish bilib, anglab esga tushirishdir. Ixtiyoriy esga tushirishda eslab topish usullaridan foydalanamiz. Masalan: telefon raqamini eslash, birovning ismini eslash va hokazo. Odatda biz ixtiyoriy esga tushirish jarayonlaridan juda keng foydalanamiz.

Unutish ham xotira jarayonlaridan biridir. Unutish batamom va qisman unutish kabi ikki turga bo'linadi. Unutishning bir qancha sabablari mavjud. Birinchidan, unutish esda olib qolingani ma'lumotlarning amalda tatbiq qilinishi yoki qilinmasligiga bog'liqdir. Ikkinchidan, unutish esda olib qolingani ma'lumotga nisbatan qiziqishning naqadar barqarorligiga bog'liqdir. Masalan: bizni nihoyatda qiziqtirgan biron kitobning mazmuni, biron kinoning mazmuni yoki juda yoqqan biron kuyning ohangi hech qachon esdan chiqmaydi. Nihoyat uchinchidan, unutish ma'lum darajada nerv sistemasining ahvoriga ham bog'liqdir.

Xotira sifatleri va xotiradagi individual farqlar

Xotira sifatleri xotirani qo'llash, ya'ni muayyan vaqt ichida odam esda qoldiradigan narsalar yoki faktlar miqdoriga, esga tushirishning aniqligiga, esda olib qolish tezligiga, o'zlashtirilgan ma'lumotning qanchalik uzoq esda saqlanishi, xotiraning tayyorligi, ya'ni talab etilgan narsani tezda esga tushira olish qobiliyati nazarda tutiladi. Xotiraning ana shu ko'rsatib o'tilgan xususiyatlari kimdagi yetarli rivojlangan bo'lsa, shu odamning xotirasi yaxshi xotira hisoblanadi. Xotira xususiyatlari shaxsiy fazilat sifatida odam qobiliyatlarining rivojlanishiga, faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi. Narsalarni oson esda olib qoluvchi kishiga qaraganda, xotirasi u qadar yaxshi rivojlanmagan odamning vaqti ham, kuchi ham ko'p sarf bo'ladi. Ko'pgina kasb-hunarlar uchun yaxshi xotira kerak.

Xotiradagi individual farqlar:

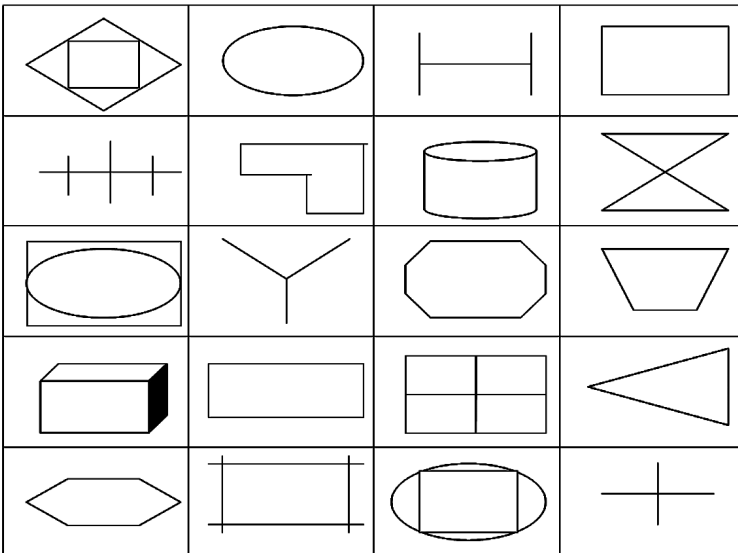
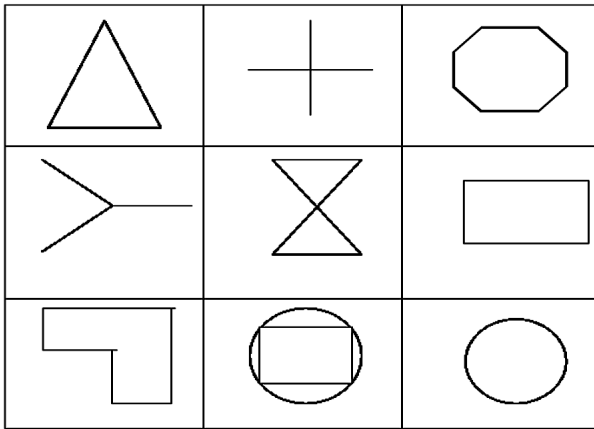
– materiallarni tez va puxta esda qoldiruvchi, sekin unutuvchi kishilar;

– materialni tez, ammo bo‘sh o‘zlashtiruvchi, tez unutib qo‘yuvchi kishilar;

– materialni sekin esda qoldiruvchi, ammo o‘zlashtirgan materialni xotirasida uzoq vaqt esda saqlovchilar;

– materialni sust o‘zlashtiruvchi va tez unutuvchi kishilar.

Amaliy mashg‘ulot: Tanib esga tushirish.

Xotirani baholash testi.

Savollarga «ha» yoki «yo‘q» deb javob bering.

1. Beshta telefon raqamini eslay olasizmi?
  2. Uchrashuvga borish esingizdan chiqib bormay qolganmisiz?
  3. Uch kun oldin ertalabki nonushtaga nima eganingizni eslay olasizmi?
  3. Birinchi uchrashuv esingizdami?
  4. Birinchi sevgingizni unutganmisiz?
  5. Maktabga borgan birinchi kunni eslay olasizmi?
  6. Bolalikda yodlangan biror she‘rni ayta olasizmi?
  7. O‘n beshta kiyimingiz yodingizdami?
  8. Qo‘ng‘iroq qilishdan oldin daftarga qaray olasizmi?
  9. Birinchi uchrashuvga qanday kiyim bilan borganingizni eslay olasizmi?
  10. Birinchi o‘rtog‘ingizni ismi esingizdami?
  11. Ayrim hidlar sizga tanish joyni eslatadimi?
  12. Maktabga borgan yo‘l esingizdami?
  13. O‘ртоqlaringizni tug‘ilgan kunini yoddan bilasizmi?
- Natija:** «ha» javoblar uchun o‘zingizga «1» balldan qo‘ying.
11 va undan yuqori – xotirangiz kuchli;
6 dan 10 gacha – xotirangiz yaxshi;
5 dan past – o‘rtacha.

Nazorat savollari:

1. Xotira nima? Odam hayotida xotiraning qanday ahamiyati bor?
2. Xotiraning nerv-fiziologik asosini nima tashkil etadi?
3. Xotira va xayoliy tasavvurlarning farqi nimada?
4. Ixtiyoriy va ixtiyorsiz esda olib qolishning farqi nimada?
5. Xotira sifatiga ko‘ra odamlar qanday tiplarga ajratiladi?

3.4. Tafakkur.

Tafakkur haqida tushuncha

Tashqarida ob-havo qanday ekanligini bilish uchun men uydan hovliga chiqishim va sovuq yoki issiqligini bevosita yuzim, qo‘llarim terisi, butun tanam bilan sezishim mumkin. Bu tevarak-

atrof olamni sezgilar hamda idrok orqali to'g'ridan to'g'ri, bevosita bilish yo'lidir. Ammo biz ob-havo masalasini uydan tashqariga chiqmay turib ham yecha olamiz. Chunonchi, hovli, tomda osig'liq turgan termometrqa derazadan qarash orqali biz tashqari ancha sovuq ekanligini, daraxt shoxlarining tebranayotganligini ko'rib, shamol esayotganligini bilamiz. Bu xildagi bilishni bevosita bilish yo'li deb ataladi, chunki bu yerda bilim to'g'ridan to'g'ri (bevosita) yo'l bilan emas, balki vositali ravishda (bavosita), ayrim hodisalarni (termometr nayidagi simobning balandligini, daraxt shoxlarining shamolda tebranishini) kuzatish hamda bu hodisalar bilan ob-havo o'rtasidagi aloqani tushunish orqali hosil bo'ladi.

Astronom olim planetaning o'zini hali ko'rmasdan turib, uning qayerda bo'lishi lozimligini matematik hisoblashlar orqali aniqlab bergan. Haqiqatdan ham oradan bir necha yillar o'tgach olimlar juda kuchli teleskop yordamida bu planetani ko'rganlar. Pluton planetasining kashf etilishi xuddi shunday bo'lgan.

Yana bir misolni ko'raylik: qaynoq suvni shisha stakanga solishim zarur bo'lib qoldi, deb faraz qilaylik. Bunda stakan yorilib ketmasligi uchun men avvaliga suvni stakanga asta-sekin quya boshlayman. Qaynoq suv solingan paytda stakan yorilib ketishini ilgari o'zim ko'p marta ko'rganman va shu sababdan ham hozir qilgan ishim nima bilan tugashini oldindan bila olmayman. Bu sifatni (issiqqa chidamliligini) men hamisha shisha stakarlarga xos deb umumlashtirdim. Ammo umumlashtirish uchun «qaynoqlik», «mayda bo'laklarga parchalanish» yoki «sovuqlik», «o'z holatini saqlab qolish» kabi sifatlarni avvalo ajratib olish, mavhumlashtirish zarur, bu xildagi ishlarni amalga oshirmasdan turib umumlashtirib bo'lmaydi. Ana shu yo'sinda mavhumlashtirish (abstraktlashdan) keyingina biz predmetning ajratib olingan xususiyatlarini ma'lum guruhdagi buyumlarga tatbiq etamiz, ya'ni umumlashtiramiz.

Tafakkur bu atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bavo-sita, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon hamda ijtimoiy-sababiy bog'lanishlarni anglangan, yangilik ochishga va bashorat qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir.

Tafakkurning nerv-fiziologik asoslari. Katta yarimsharlar po'stlog'ida hosil bo'luvchi muvaqqat nerv bog'lanishlari (**shartli reflekslar**) tafakkurning fiziologik asosi hisoblanadi. Bu shartli reflekslar real voqelikni aks ettiruvchi ikkinchi signallar (**so'zlar, fikrlar**) ta'sirida maydonga keladi, ammo ular albatta birinchi signallar sistemasiga (**sezgilar, idrok, tasavvurlarga**) asoslangan holda maydonga keladi. I.P.Pavlovning yozishicha: «Nutq organlaridan bosh miya po'stiga o'tuvchi maxsus kinestezik qo'zg'alishlar, ikkinchi signallardir, signallarning signalidir. Ular voqelikdan, mavhumlashishdan iborat bo'lib, umumlashtirishni taqozo qiladi, binobarin ular bizning ortiqcha maxsus insoniy, yuksak tafakkurimizdir...». Ikkinchi signal bog'lanishlari narsa va hodisalar o'rtasidagi turlicha munosabatlarni aks ettiruvchi ancha murakkab sistema bo'lib, ular shunisi bilan sezgilardan, idrok va xotiradan farq qiladi.

Tafakkur jarayonida har ikkala signal sistemasi bir-biri bilan chambarchas bog'lanib ketadi. Ikkinchi signal sistemasi tevarak-atrofdagi olamni yaxshiroq bilib olish imkonini beradi: Ana shu signal sistemasi vositasida «**odamning yuksak darajada moslashuvi**» ham yuzaga keladi (I.P.Pavlov). Ammo ikkinchi signal sistemasi birinчисiga tayanadi. Odam uchun muayyan real ma'nosini yo'qotgan, odam ularni qandaydir konkret buyumlar va hodisalar bilan bog'lay olmaydigan so'zlar voqeylikning signal-lari bo'la olmay qoladi. Tafakkur har ikkala signal sistemasi ishtirok etgan, lekin ikkinchi signal sistemasi yetakchi o'rin egallagan taqdirdagina normal ishlaydi, chunki so'z o'z mazmuniga ko'ra juda boy signal bo'lib, mavhumlik va umumlashtirish jarayonlari bilan bog'lanib ketgan.

Tafakkur nutq bilan bog'liqdir. Tafakkur tufayi biz fakt va hodisalarni faqat bilibgina qolmay, balki ular mavjudligining sabablarini ham tushuna olamiz. Tafakkur bizga bo'lg'usi voqealarni oldindan ko'ra olish imkonini beradi: bulutni ko'rib biz yomg'ir yog'adi deb hulosa chiqaramiz. Inson tafakkurini qanday shaklda rivojlantirilmasin, uni nutqsiz to'liq rivojlantirib bo'lmaydi. Har qanday fikr nutq bilan chambarchas bog'liq holda paydo bo'ladi va rivojlanadi.

Agar bilish jarayoni faqatgina sezgilar va idrok orqali hosil qiluvchi bilimlar bilan chegaralanib qolgudek bo'lsa, odam o'zi

uchun zarur ma'lumotlarni juda kam miqdorda qo'lga kiritgan bo'lar edi. Biz o'tmishda bo'lib o'tgan hodisalarni idrok qila olmasligimiz tufayli ham tarixda bizga qadar yuz bergan voqea-hodisalarni bila olmagan bo'lar edik.

Tafakkur turlari

Hayot mobaynida o'qiganlarimiz, ma'lum shart-sharoitlarda konkret dalillar va nazariy bilimlar asosida mushohada qilgan bilim va g'oyalarimiz asosida yuritgan fikrlash jarayoni **nazariy tafakkurdir**. Undan farqli **amaliy tafakkur** bevosita hayotda bo'lgan va harakatlarimiz mobaynida hosil bo'lgan fikrlarimizga asoslanadigan tafakkurimizdir. **Ko'rgazmali harakat tafakkurining** xususiyati shundaki, u ham odamning real perdmelar bilan ish qilayotgan paytdagi fikrlash jarayonini nazarda tutadi. Ko'rgazmali-obrazli tafakkur esa ko'rgan-kechirgan narsalar va hodisalarning konkret obrazlari ko'z oldimizda gavdalangan chog'da ularning mohiyatini umumlashtirib, bilvosita aks ettirishimizdir.

Mantiqiy tafakkur – bu mavhum tafakkur bo'lib, so'zlar, so'zda ifodalangan bilim, g'oya va tushunchalarga tayangan holda bevosita idrokimiz doirasida bo'lmagan narsalar yuzasidan chiqargan hukmlarimiz, mulohazalarimiz bu tafakkurga misol bo'la oladi. Masalan, olam, uning noyob va murakkab hodisalarini falsafiy o'rganish faqat mavhum, abstrakt tafakkur yordamida mumkin bo'ladi. Fikrlashimizning yana bir turi **reproduktiv** bo'lib, uning mohiyati ko'rgan-bilgan narsamizni aynan qanday bo'lsa, shundayligicha, o'zgarishsiz qaytarish va shu asosda fikrlashga asoslanadi. Undan farqli **produktiv yoki ijodiy tafakkur** – fikrlash elementlariga yangilik, noyoblik, qaytarilmaslik qo'shilgandagi tafakkurni nazarda tutadi. Shunga bog'liq **konvergent** fikrlash masalaning yechimi faqat bitta bo'lgandagi fikrlashni nazarda tutsa, **divergent tafakkur** fikrning shunday turiki, u shaxsga bir muammo yoki masala yuzasidan birdaniga bir nechta yechimlar paydo bo'lishini taqozo etadi. Aynan ana shunday ijodiy tafakkur divergent shaklda bo'lsa, u ijodiy parvoz, yangiliklarni kashf etishga asos bo'ladi. Fikrning kashf etish, yangilik yaratishga qaratilgan faoliyati ba'zan uning **krefaollik** sifati bilan bog'lab tushuntiriladi. Krefaollik shunday xislatki, u go'yoki yo'q joyda bor qila-

di, ya'ni oddiygina, jo'ngina narsalarga boshqacha, birovlarinikiga o'xshamagan yondashuvlarni talab qiladi. Masalan, uchta so'z berilgan «qalam», «ko'l», «ayiq». Uchlasini qo'shib yangi jumla-lar tuzish kerak.

Tafakkur shakllari. Psixologiyada nutq fikr yuritish faoliyatini-ning vositasi hisoblanadi. Odatda, nutq tafakkur jarayonida hukm-lar, xulosa chiqarish va tushunchalar shaklida ifodalab kelinadi. Shuning uchun hukm, xulosa va tushunchalar **tafakkur shakllari** deb ataladi.

Hukmlar. Harsa va hodisalarning belgi va xususiyatlari haqi-da tasdiqlab yoki inkor qilib aytilgan fikr **hukm** deb ataladi. Nar-sa va hodisalarda, voqelikda haqiqatdan o'zaro bog'liq belgilar, alomatlar, hukmlarda bog'liq ravishda ko'rsatib berilsa yoki vo-qelikda bir-biridan ajratilgan narsa hukmlarda ajratib ko'rsatilsa – bu chin hukm deb ataladi. Masalan, «Metallar qizdirilgan-da kengayadi» degani chin hukmdir, bu hukmda u yoki bu holat faqat tasdiqlanib aytilayapti. Moddiy olamda haqiqatdan bog'liq bo'lmagan narsa hukmda bog'liq qilib ko'rsatilsa, bunday hukm xato (yolg'on) hukm deyiladi. Chunki bu hukmda aks ettirilgan sifatlar (belgi va alomatlar) bu narsalarga aslo muvofiq kelmay-di. «Yer Quyosh atrofida aylanmaydi» degan misol ham chin bo'lmagan hukmlar doirasiga kiradi. Hukmlar quyidagi turlarga bo'linishi mumkin:

- tasdiqlovchi yoki inkor qiluvchi hukm;
- yakka, juziy, xususiy va umumiy hukmlar;
- shartli, ayiruvchi va qat'iy hukmlar;
- taxmimniy hukmlar.

Xulosa chiqarish. Psixologiyada xulosa chiqarish jarayoni-da foydalanilgan tayyor hukmlar asoslar deyiladi. Ularni tah-lil qilib chiqarilgan yangi hukmni esa xulosa deb atash qabul qi-lingan. Xulosa chiqarish shunday tafakkur shaklidirki, bu shakl vositasi bilan biz ikki yoki undan ortiq hukmlardan yangi hukm hosil qilamiz. Masalan: «Barcha sayyoralar harakatlanadi». Oy – sayyora. Demak, Oy harakatlanadi. Xulosa chiqarish uch turga bo'linadi: **induktiv, deduktiv va analogik.**

Induktiv xulosa chiqarish, bu xulosa chiqarishning shunday mantiqiy usulidirki, bunda bir nechta yakka yoki ayrim hukm-

lardan umumiy hukmga o'tiladi, yoki ayrim fakt va hodisalarni o'rganish asosida umumiy qonun va qoidalar yaratiladi. Masalan: «Temir elektr tokini o'tkazadi». Deduktiv xulosa chiqarishda umumiy xulosalardan yakka yoki juziy xulosa keltirib chiqariladi. Analogik xulosa chiqarishda ikki predmetning ba'zi bir belgilari o'xshashligiga qarab bu predmetlarning boshqa belgilari ham o'xshashligi to'g'risida xulosa chiqarishimizdir. Analogiya chin, taxminiy yoki yolg'on bo'lishi mumkin.

Tushunchalar. Narsa va hodisalarning muhim belgilarini, bog'lanishlarini, mohiyatini hukmlar orqali fikran keng va chuqur aks ettirishdan iborat fikr yuritish shakli **tushuncha** deyiladi. Tushunchalar mohiyati jihatidan konkret va abstrakt tushunchalarga ajratiladi. Alohida olingan bir butun narsaga aloqador tushuncha **konkret tushuncha** deyiladi. Masalan: stol, divan, traktor. Moddiy olamdagi narsalardan fikran ajratib olingan ba'zi sifat, holatlarga, shuningdek narsalar o'rtasidagi ichki munosabatlarga qonuniyatlarga qaratilgan tushunchalar abstrakt tushuncha deb ataladi. Masalan: oqlik, uzunlik, kenglik. Tushunchalar uch turga bo'linadi; yakka, umumiy, to'planma tushunchalar. Yakka tushunchalar yakka narsa va hodisa haqidagi tushunchalardir. Bunday tushunchalarga Alisher Navoiy, general Sobir Rahimov, Toshkent kabi tushunchalarni misol qilsa bo'ladi. Yakka tushunchalarning xususiyati shuki, bu tushunchalarda hamisha aniq obraz mavjud bo'ladi. Umumiy tushunchalarda bir jihsdan ko'p narsa va hodisalar gavalantiriladi. Masalan: yulduz, talaba, o'spirin. To'planma tushunchalar bir jinsdagi narsa va hodisalar toplami haqida yaxlit fikr yuritishdir. Masalan: paxtazor, kutubxona, yig'ilish. Demak, tushunchalarning mohiyati hukmlarda yoritiladi, mavjud hukmlar asosida xulosa chiqariladi, yangi hukm hosil qilinadi, topilgan yangi belgilar tushunchalarni yanada boyitadi, yangi tushunchalar, atamalar ijod qilinaveradi.

Tafakkur sifatleri. Tafakkur boshqa bilish jarayonlari kabi o'zining individual xususiyatlariga ega bo'lib, fikr yuritish faoliyatining shakllari, vositalari va operatsiyalarining kishilarda turlicha namoyon bo'lishida o'z ifodasini topadi. Tafakkurning mazmundorligi deganda, inson ongida tevarak-atrofdagi moddiy voqelik to'g'risidagi mulohazalar, tushunchalar qanday miqdorda joy ol-

ganligi nazarda tutiladi. Tafakkurning chuqurligi deganda, narsa va hodisalarning asosiy qonuniyatlari, sifatlari, bogʻlanishlari tafakkurimizda toʻliq aks etganligi tushuniladi. Tafakkurning kengligi oʻzining mazmundorligi, chuqurligi kabi sifatlari bilan muntazam aloqada boʻladi. Fikr doirasi keng, bilim saviyasi yuqori, sergʻoya ijodiy izlanishdagi kishilarni aql-zakovatli, bilimdon, tafakkuri keng kishilar deyish mumkin. Tafakkurning mustaqilligi deganda, kishining hech kimning koʻrsatmasisiz, koʻmagisiz, oʻzining aqliy izlanishi tufayli turli yoʻl, usul va vositalar topib, mustaqil ravishda hal qilishdan iborat aqliy qobiliyatini tushunish kerak. Tafakkurning mustaqilligi aqlning sertashabbusligi, pishiqligi va tanqidiyligida namoyon boʻladi. Aqlning sertashabbusligi deganda, insonning oʻz oldiga yangi muammo, aniq maqsad va konkret vazifalar qoʻyishini, yechimini qidirishda usul va vositalarni shaxsan oʻzi izlashi, aqliy zoʻr berib intilishi nazarda tutiladi. Aqlning pishiqligi vazifalarni tez yechishda, yecish paytida yangi usul va vositalarni tez izlab topishda ifodalaniadi. Tafakkurning tanqidiyligi insonning, oʻz-ozini baholash kabi yakka xususiyatlariga bogʻliq ravishda namoyon boʻladi. Agar tanqidiylik oqilona, muhim belgilarga, muammo mohiyatining toʻgʻri ochilishiga asoslanib amalga oshirilsa bunday tanqidiylik obyektiv tanqidiylik deb ataladi. Subyektiv tanqidiylik ziddiyatlarga olib keladi. Fikrni operativ jihatdan, tezkorlik bilan oʻzlashtirishdan va toʻgʻri yoʻnalishga yoʻnaltirib yuborishdan iborat tafakkur sifati uning ixchamligi deyiladi. Tafakkurning tezligi qoʻyilgan savolga toʻliq javob olingan vaqt bilan belgilanadi. U qator omillarga, zarur maʼlumotni tez yodga tushira olishga, muvaqqat bogʻlanishlarning tezligiga, turli hislarning mavjudligiga, diqqatiga, bilim saviyasiga, koʻnikma va malakalariga ham bogʻliq boʻladi.

Tafakkur operatsiyalari

1. Analiz – shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, uning yordami bilan biz narsa va hodisalarni fikran yoki ularning xususiyatlarini amaliy tahlil qilamiz. Butun bir narsani shu tarzda qismlarga boʻlish usuli analiz deb ataladi. Allomalarning aytishicha, maymunning yongʻoq chaqishining oʻziyoq boshlangʻich oddiy

analizdir. Tabiat va jamiyatdagi bilim va tajribalarni insonning o'zlashtirib olishi analizdan boshlanadi. Ma'ruza va dars jarayonlarida tafakkurning analiz qilish operatsiyasi muhim o'rin tutadi. Matnni gaplarga, gaplarni so'zlarga, bo'g'inlarga, tovushlarga ajratish singari aqliy faoliyatlar bajariladi. Muammoli topshiriq va masalalarni yechish ham analizdan boshlanadi.

2. Sintez – shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, biz narsa va hodisalarning analizga bo'lingan, ajratilgan ayrim qismlarini, bo'laklarini sintez yordami bilan fikran yoki amaliy ravishda birlashtirib butun holiga keltiramiz. Sintez elementlarining narsa va hodisalarning qismlari va bo'laklarini bir butun holga keltirishdan iborat aqliy faoliyatdir. Maktabga tayyorlov guruhida bolalar o'z harf xaltasidagi kesilgan harflardan foydalanib bo'g'in, bo'g'inlardan so'z, so'zlardan gap tuzadilar.

3. Taqqoslash. Insonning ijtimoiy faoliyatida, bilimlarni o'zlashtirishida, voqelikni to'laroq aks ettirishida bir-biriga o'xshash jihatlarning farqini, shuningdek, bir-biridan ajralib turadigan, ammo ular o'rtasidagi o'xshashlikni topishdan iborat fikr yuritish **operatsiyasi** katta ahamiyatga ega. Taqqoslash shunday bir tafakkur operatsiyasidirki, uning vositasida obyektiv dunyodagi narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshashligi va bir-biridan farqi aniqlanadi. Taqqoslab fikr yuritish sezgilarimiz va idrokimizda hali gavdalanmagan o'xshashlik va tafovutni topish zaruriyati vujudga kelgan paytda namoyon bo'ladi. Taqqoslash ikki yo'l bilan amalga oshiriladi; **amaliy** (konkret narsalarni bevosita solishtirish) va **nazariy** (tasavvur qilinayotgan obrazlar va narsalarni ongda fikran taqqoslash). Inson tevarak-atrofdagi barcha narsa va hodisalarni bevosita aks ettirish, qo'l bilan paypaslash imkoniyatiga ega emas. Shu bois to'planadigan bilimlarning aksariyati fikr yuritish orqali, mantiq yordamida anglashiladi. Ular o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar nazariy taqqoslash asosida ajratiladi.

4. Abstraksiya. Bu narsa va hodisalarning qonun va qonuniyatlarining ayrim belgisi, sifati, alomati yoki xususiyatlarini fikran ulardan ayirib olib, mustaqil fikr obyektiga aylantirishdan iborat fikr yuritish operatsiyasidir. Masalan, bilish jarayonida tabiat, jamiyat va ayrim insonlarga xos bo'lgan go'zallik belgisini ayirib

olib, ularning go‘zalligi to‘g‘risida emas, balki umuman go‘zallik, ya’ni estetik kategoriya mazmunidagi tushuncha yuzasidan mu-lohaza yuritiladi. Abstraksiyalash, shunday tafakkur operatsiya-sidirki, bu operatsiya yordamida avval moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning muhim xususiyatlarini farqlab olamiz, so‘ngra ulardagi muhim bo‘lmagan, ikkinchi darajali belgilarini fikran ajratib olamiz. Abstraksiya analiz natijasida vujudga keladi. Fan va texnika rivoji avj olgan hozirgi davrda kishilarga uzatilayotgan axborotlarning ma’lum qismi abstrakt holda inson ma’naviy mul-kiga aylanmoqda. Lekin abstrakt holatdagi axborotlar qiyinchilik bilan o‘zlashtiriladi. Shunga qaramay abstrakt holatdagi bilimlar ko‘lami kundan kun ortib bormoqda. Chunki yangi kashfiyot-lar, ixtirolar zamiridan kelib chiquvchi qonuniyatlar, murakkab bog‘lanishlarning barchasi abstrakt atamasida o‘z ifodasini top-moqda.

5. Umumlashtirish. Psixologiyada umumlashtirishning keng qo‘llaniladigan ikki turi: tushunchali umumlashtirish va hissiy-konkret umumlashtirish yuzasidan ko‘proq fikr yuritiladi. Tu-shunchali umumlashtirishda predmetlar muhim belgi asosida umumlashtiriladi. Hissiy-konkret umumlashtirishda esa pred-metlar topshiriq talabiga ko‘ra tashqi belgi bilan umumlashtirila-di. Umumlashtirish deganda psixologiyada narsa va hodisalardagi xossa, belgi, xususiyatlarni topish va shu umumiylik asosida ular-ni birlashtirish tushuniladi Masalan: temir, oltin va boshqalarda mavjud bo‘lgan o‘xshashlik va umumiy belgilarni yagona tu-shuncha ostuda to‘plab, uni metall degan ibora bilan nomlashi-miz mumkin. Umumlashtirish abstraksiya operatsiyasidan ajral-gan holda sodir bo‘lmaydi.

6. Konkretlashtirish — hodisalarning ichki bog‘lanishi va mu-nosabatidan qat’i nazar, bir tomonlama ta’kidlashdan iborat fikr yuritish operatsiyasidir. Odam eng murakkab qonun hamda tu-shunchalarni konkretlik darajasiga aylantirishga harakat qiladi. Masalan, inson «qiymat» tushunchasini «odamning qadr-qim-mati», «tovarning qiymati» shaklida konkretlashtiradi va hoka-zo.

7. Tasniflash. Insonning bilish faoliyatida muhim o‘rin tutuv-chi flkr yuritish operatsiyalaridan biri hisoblanadi. Bir turkum

narsalar ichida bir-biriga o'xshashlarini boshqa turkumdagilardan farq qilishiga qarab, narsalarni turkumlarga ajratish tizimi tasniflash deb alaladi. Bunga D.I. Mendeleyevning «Elementlarning davriy tizimi» jadvali tasniflash uchun yorqin misoldir. Masalan, kutubxonadagi kitoblar mazmuniga, shakliga, noyobligiga ko'ra teriladi. O'quvchilarning alifbe tartibi bilan tuzilgan ro'yxati, jinsiy belgilari, ulgurishlari va qiziqishlarini nazarda tutib turkumlarga ajratish ham tasnifga misol bo'ladi.

8. Sistemalashtirish. Fikr obyektiv hisoblangan narsa va hodisalarni zamon (vaqt), makon (fazo) va mantiqiy jihatdan ma'lum tartibda joylashtirishdan iborat fikr yuritish operatsiyasidir. U bilimlarni o'zlashtirishda, ko'nikma va malakalarni tartibga solishda muhim o'rin tutadi. Sistemalashtirish yordamida narsa va hodisalar, faktlar, fikrlar va obyektlar makonda, vaqtda egallagan o'rniga qarab mantiqiy joylashtiriladi.

Muammoli vaziyatlar

Tafakkur maqsadga yo'naltirilganlik xarakteriga egadir. Qachonki hayot va amaliyot jarayonida kishi oldida yangi maqsad, yangi muammo, yangicha vaziyat paydo bo'lsa, unda dastavval tafakkur qilishga zarurat tug'iladi. Masalan, o'qituvchi qandaydir yangi metodni qo'llamoqchi bo'lganda yangi usul, vositalarni qidirganda, yangi maqsadlar tug'ilib, bu maqsadlarga erishish uchun faoliyatning eski, avvalgi vosita va usullari yetishmay qoladi. Bunday vaziyatlar **muammoli vaziyat** deb yuritiladi. Muammoli vaziyatlardan boshlanadigan aqliy faoliyat yordami bilan maqsadga erishish va ehtiyojlarni qondirishning yangi usullari hamda vositalarini yaratish, ochish, topish, kashf etish mumkin bo'ladi. Tafakkur – yangilikni izlash, ochish demakdir. Harakatning ilgaridan ma'lum eski bilimlar va malakalar bilan cheklash mumkin bo'lgan hollarida muammoli vaziyat yuzaga kelmaydi va shuning uchun tafakkur ham mutlaqo talab qilinmaydi. Masalan, 2-sinf o'quvchisini «2x2 qancha bo'ladi?» tipidagi savol fikr yuritishga majbur qilmaydi. Bunday savolga eski bilimlarning o'zi kifoya, bu yerda tafakkur ortiqchadir. Muammoli vaziyat bilan masalani farq qilish zarurdir. Muammoli vaziyatda kishi faoliyat davomida ko'pincha kutilmagan-

da, qandaydir, tushunib bo‘lmaydigan, noma’lum, tashvishli narsalarga duch kelib qoladi. Muammoli vaziyat bamisoli «nimalardir ko‘ngildagidek emasligi»dan go‘yo signal beradi. Masalan, uchuvchi samolyotni boshqarib ketayotganda, to‘satdan motorda noaniq shovqinni payqay boshlaydi. Lekin u motorning qaysi qismida nima sababdan, qanday hodisa ro‘y berayotganini aniqlay olmagan. Bundan tashqari, u yuz berishi mumkin xavfning oldini olish uchun qanday harakat qilish kerakligini hali bilmaydi. Mana shunday tarzdagi muammoli vaziyatdan tafakkur jarayoni boshlanib ketadi. Muammoli vaziyatni tahlil qilish natijasida sof ma’nodagi masala, sof ma’nodagi muammo paydo bo‘ladi.

Tafakkurning tuzilishi

Tafakkur turlari	Ko‘rgazmali harakat. Nazariy, amaliy. Ko‘rgazmali-obrazli. Konvergent, divergent. Mavhum. Reproduktiv, produktiv.
Tafakkur shakllari	Hukm – tasdiqlovchi, inkor qiluvchi, juziy, yakka, xususiy, umumiy, shartli, ayiruvchi, qat’iy, taxminiy, chin, xato, ehtimollik, voqelik, zarurlik. Tushuncha – yakka, umumiy, to‘planma. Xulosa – induktiv, deduktiv, analogik – chin, taxminiy, yolg‘on.
Tafakkur sifatleri	Mazmundorligi, mustaqilligi, kengligi, chuqurligi, sertashabbusligi, pishiqligi, tanqidiyligi, ixchamligi, tezligi, samaradorligi...
Tafakkur operatsiyalari	Analiz, sintez, taqqoslash, abstraksiya, umumlashtirish, konkretlashtirish, tasniflash, sistemalashtirish.

Aqlning muhim xossalari

Fikrlash faoliyati shaxsning aqliy xossalarni tavsiflab beradi. Aqlning eng muhim sifatleri haqida to‘xtalib o‘tamiz:

a) fikrning chuqurligi, ya'ni nazariya va praktikaning eng qiyin masalalari mohiyatiga kirib bora olish, ularni bilib, voqealar sabablarini tushunib olish, hodisalarning bundan keyingi jarayonini oldindan ko'rish. Aqlga teskari chuqurlik sifati odam arzimagan narsalarga e'tibor berib, asosiy narsalarni ko'rmagan vaqtda chiqarilgan hukm va xulosalarning yuzakiligidir;

b) fikr kengligi odamning muayyan ishining mohiyatiga tushunibgina qolmasdan, balki u nima bilan bog'liq ekanligi haqida ham o'ylaydigan, ayni vaqtda jarayon yoki hodisalarning ikirchikirlarini nazardan ham qochirmaydigan umuman masalani qamrab olish qobiliyatidan iboratdir;

d) aqlning o'tkirigi, ya'ni o'zgargan sharoitga qarab o'z xulosa va qarorlarini qayta ko'rib chiqa olish, olingan fikrlardan tashkil topgan masalani yechishda tayyor andazalarning yo'qligi. Ana shu sifati bilan ajralib turmaydigan kishilar faqat bir andaza asosidagina o'ylay va ishlay oladilar, fikrlarida sustkashlik bo'ladi, yangiliklardan qo'rqadilar;

e) aqlning tanqidiyligi, ya'ni har bir fikrga ishonavermaslik, balki unga tanqidiy qarash, uning uchun va unga qarshi hamma dalillarni o'lchab ko'rish, ana shundan keyingina muayyan fikrga rozi bo'lish yoki uni rad etish.

Tafakkurni rivojlantiruvchi mashq va topshiriqlar:

1. 16-rasm, *a*. 9 ta nuqtadan o'tuvchi 4 ta kesma o'tkazing.

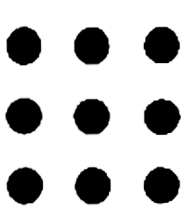
2. 16-rasm, *b*. Tasavvur qiling, Siz rasmdagi odamsiz. Sizning vazifangiz shiftdan osilib tushgan ikki arqonni birlashtirish. Arqonlar shunday turibdiki, uning bir uchini ushlangiz, ikkinchi uchini ushlolmaysiz. Xona bo'm-bo'sh, cho'ntagingizda esa har doimgi narsalar tanga, kalit, pullar. Qanday qilib arqonni ushlash mumkin?

3. 16-rasm, *d*. Original fikrlash uchun hamma ko'rayotgan narsani ko'ribgina qolmasdan, ma'lumotlarga yangilik kirita olish kerak. Bu faol fikrlash deb ataladi.

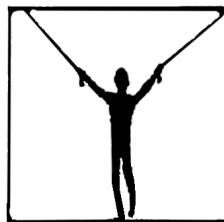
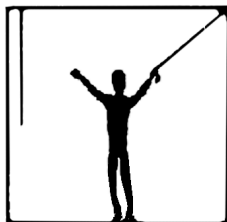
4. 16-rasm, *e*. Zinapoyadan har qancha chiqishga harakat qilmang na tepaga, na pastga harakat qila olmaysiz. Agar odam o'z ustida ishlamas, o'z bilimini boyitmas ekan uning fikrlash darajasi ham «qotib» qoladi.

5. 16-rasm, *f*. $6-3=4$ hosil qilish mumkinmi?

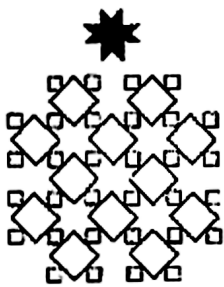
6. 16-rasm, *g*. Rasmdagi javob to'g'rimi?

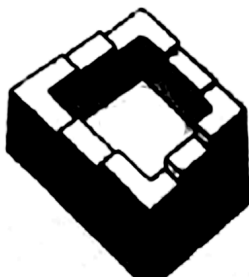
a

b

d

e

f

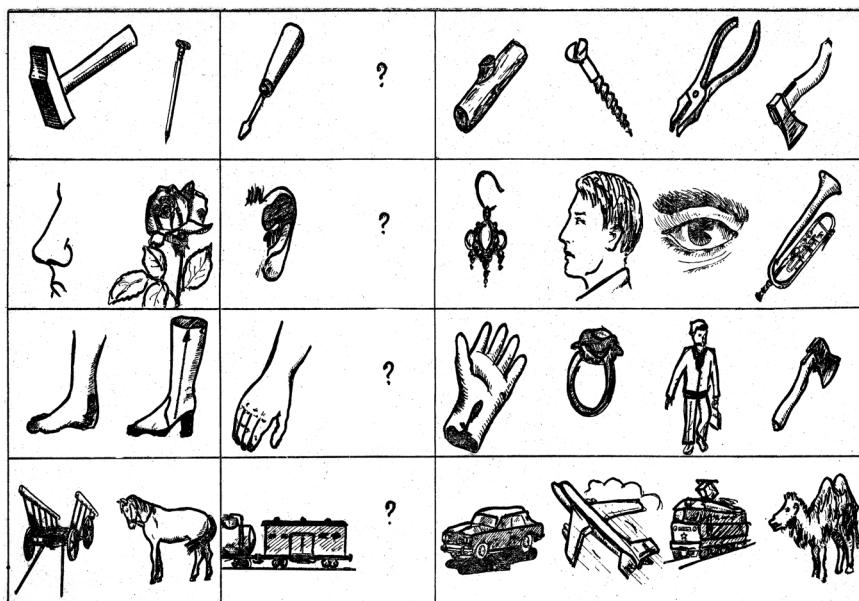

g

16-rasm.

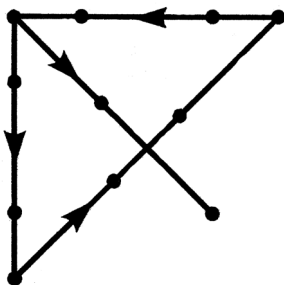
Mantiqiy sonlar qatorini davom ettiring:

- 1) 24 21 19 18 15 13 -- 7
- 2) 1 4 9 16 -- 49 64 81 100
- 3) 16 17 15 18 14 19 --
- 4) 1 3 6 16 18 -- 76 78
- 5) 7 16 19 5 21 16 9 - 4
- 6) 2 4 8 10 20 22 -- 92 94
- 7) 24 22 19 15 -- 9

17-rasm.

17-rasm. Chap tomondagi ikki rasmning munosabatiga qarab, o'ng tomondagi rasmlarning chap tomonda turganiga munosibini toping (farosatlilik). 16, a-rasmning javobi:

Nazorat savollari:

1. Tafakkur deb nimaga aytiladi?
2. Tafakkurning nerv-fiziologik asosini nima tashkil etadi?
3. Tafakkur turlari qanday?
4. Xulosa chiqarishning qanday turlari bor?

5. Tafakkur sifatlari deganda nimani tushunasiz?
6. Analiz, sintez, taqqoslash operatsiyalari haqida nimalarni bilasiz?
7. Tasniflash va sistemalashtirishning farqi nimada?
8. Muammoli vaziyat nima?

3.5. Nutq. Nutq haqida tushuncha

Kishilarning til vositasida o'zaro munosabatda bo'lish jarayoni nutq deb ataladi. Nutq va tilni aynan bir narsa deb hisoblash yaramaydi. Nutq odam boshqa kishilar bilan munosabatda bo'lish maqsadida tildan foydalanish faoliyatidir. Har bir odam muomalani o'zicha amalga oshiradi.

Kishilar nutq yordamida o'z zamondoshlariga muayyan vaqtda nimalar yuz berayotganini xabar qilibgina qolmaydilar, balki insoniyat to'plagan bilimlarining hamma boyligini avloddan avlodga o'tkazib beradilar ham. Bola nutqni egallab olgandan so'ng o'zi tugilgan jamiyat hayotida kishilar bilan munosabatda bo'ladi. Til milliy xarakterga ega ijtimoiy tarixiy hodisadir. Turli kishilarda jumla tuzilishi ham bir-biridan farq qiladi. Agar bola biror sabablarga ko'ra nutqni egallab olmasa, uning aqliy kamoloti juda past darajaga tushib qolgan bo'lar edi. Yuqorida aytib o'tilganidek tafakkur va nutq bir-biri bilan bog'lanib ketgan. Odam o'ylayotganda odatda fikrlar jumlar tarzida, ichki nutq deb ataluvchi nutq tarzida ifoda etiladi. Darhaqiqat, bir-ikki so'zni ichingizda aytmasdan turib, biror narsa haqida so'zlab ko'ringchi, siz bunga erisha olmaysiz.

Nutqning anatomik-fiziologik mexanizmlari. Nutq jarayoni periferik organlarning ishi bilan ham, bosh miya po'sti faoliyati bilan ham bog'liq ravishda sodir bo'ladi. Nutq apparatning periferik qismiga nutq organlari, eshitish va ko'rish organlari kiradi. Nafas olish organlari (o'pka, bronxlar, nafas olinadigan bo'g'iz), ovoz vibratori (bo'g'izning ovoz muskullari) va ovoz muskullarining tebranishi natijasida hosil bo'ladigan ovozni kuchaytiruvchi rezonator (og'iz, burun bo'shliqlari, halqum) nutq organlari hisoblanadi. Eshitish organi nutqni, ko'rish organi yozma nutqni, shuningdek, og'zaki nutqni to'ldiruvchi imo-ishoralarni idrok etishni ta'minlaydi. Yozishda (ko'zi ko'rmaydigan kishilarni

o'qitishda) nutq apparatiga qo'lning muskul-harakat sezgilari ham qo'shiladi. Bola dastlab nutqni egallayotgan davrida uning nutq tovushlariga bo'lgan reaksiyasi juda umumlashgan xarakterga ega bo'ladi. Masalan, agar soatni bolaga «chiq-chiq» deb tushuntirilgan bo'lsa u «tik-tik» degan so'zga ham baribir soatni ko'rsataveradi. Bolalarda hali nutq tovushlari yaxshi differensirovka qilinmagan bo'ladi.

Bosh miya po'slog'ining nutq-eshitish, nutq-ko'rish va nutq-harakat markazlari deb ataluvchi qismlari nutq apparatining markaziy qismi hisoblanadi. Nutqning eshitish markazi bosh miya po'slogining chap chakka tomonidagi nutqning orqaroq qismida joylashgan. Nutqning harakat markazi chap yarimsharning manglay qismida joylashgan. Bu markazning ishi buzilsa, harakat affaziyasi paydo bo'ladi, ya'ni kishi gapira olmaydigan bo'lib qoladi. Bola qo'lida qo'ng'iroq ushlab turibdi deb faraz qilaylik. Bu holda bolada muskul harakat sezgilari paydo bo'lishi bilan bir vaqtning o'zida, qo'ngiroqni ushlab paytida u chiqargan ovoz, bolaning eshitish nervini ham qo'zg'atadi, shundan so'ng harakat vujudga keladi va nihoyat harakat bolaning ongida ancha kengroq aks ettiriladi: yuqoridagi uch refleksiga to'rtinchisi qo'shiladi.

I.P.Pavlov ta'limotiga ko'ra, odamda muaffaqiyatli nerv bog'lanishlari qo'zg'atuvchilarning faqat bevosita ta'sir ko'rsatish natijasiga emas, balki ana shu bevosita qo'zg'atuvchilar o'rniga keluvchi so'z ta'sirida ham paydo bo'ladi. Bunda so'z bevosita qo'zg'ovchilar bilan, voqelikning birinchi signallari bilan uzviy bog'lanishi tufayli, ya'ni o'zining ma'nosiga ko'ra qimmatli tufayligina voqelikning signali bo'lib xizmat qiladi. Odam so'zni voqelik bilan bog'lay olgan taqdirdagina uning ma'nosiga tushunadi.

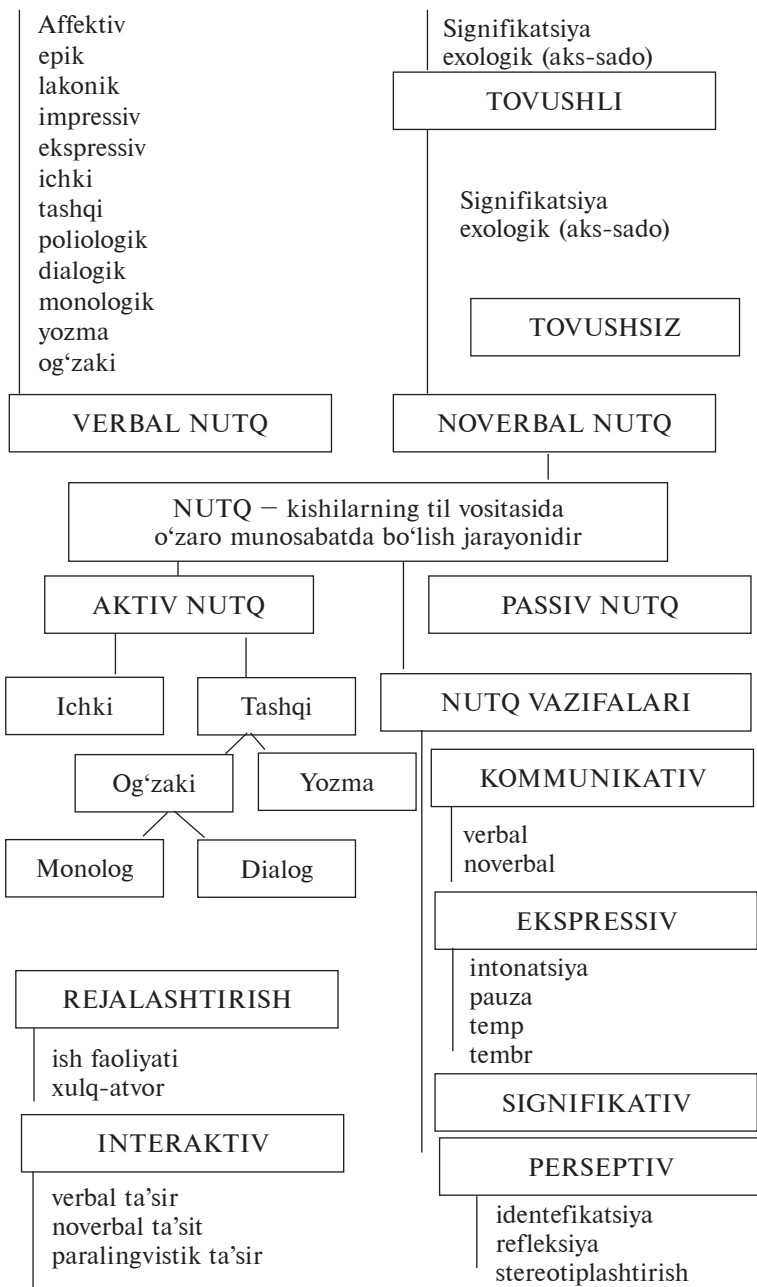
Nutq turlari

Ovoz chiqarib talaffiz etiladigan nutq **tashqi nutq** deb ataladi. Lekin biz yuqorida aytib o'tdik-ki, o'ylayotgan paytimizda ovoz chiqarmasdan ham nutqdan foydalanamiz. Tashqi nutq og'zaki va yozma bo'ladi. Og'zaki nutq monologik va dialogik nutq bo'lishi mumkin. Monologik nutq, nomining o'zi ko'rsatib turganidek bitta odamning nutqidir. U ko'pincha boshqa kishi-

larga, tinglovchilarga (ma'ruza, hikoya, majlisda so'zga chiqish va hokazolar tarzida) qaratilgan bo'ladi, lekin tinglash paytida ham o'zi uchun ovoz chiqarib talaffuz etilishi mumkin. Monologik nutq tinglovchilarga qarata aytilayotgan vaqtda ular uchun tushunarli bo'lishi kerak. Shuning uchun boshqalarga qarata gapirayotgan odam o'zining nutqi qanday idrok etilayotganini hisobga olib borishi zarur. Shuni aytish kerak-ki boshlang'ich sinfda nutqning monologik shaklini suiiste'mol qilmaslik lozim, kichik yoshdagi o'quvchilar jonli suhbat jarayonida aytilgan matnni ma'ruza tarzida bayon etilgan matnga qaraganda ancha durustroq idrok etadilar, tushunadilar va o'zlashtirib oladilar.

Diologik nutq ikki yoki undan ko'proq kishining suhbatidan iborat bo'ladi. Har bir so'zlovchining fikrlari odatda almashinib turadi va monologik nutqdek ancha davomli bo'lmaydi. Ba'zan dialogik nutq biror masala aniqlab beriladigan disput, munozara formasini kasb etadi. Yozma nutqqa alohida talablar qo'yiladi. Kitobxon, odatda avtor yo'qligida nutq mazmuni bilan tanishadi, shuning uchun nutq juda tushunarli, aniq bo'lishi kerak. Bundan tashqari yozma nutqda nutqni aniqroq qilishga yordam beradigan tegishli intonatsiya, mimika, imo-ishoralardan foydalanish imkonini bermaydi. Shu munosabat bilan yozma nutq ancha qiyinchilik tug'diradi. Og'zaki nutq ancha qiziqroq bo'lishi mumkin, tinglovchi suhbatdoshidan tushunarsiz narsani hamisha aniqlab olishi imkoniga ega bo'ladi, yozma nutqni esa to'liq, kengaygan holda tuzish zarur. Og'zaki yoki yozma nutq odamga har xil talablar qo'yadi. Bir xil kishilar yaxshi gapira oladilar-u yomon yozadilar, boshqalari o'z fikrlarini yozma ravishda yaxshi bayon qiladilar-u, lekin ularning og'zaki nutqlarida (ayniqsa ko'pchilik oldida gapirishga to'g'ri kelsa) nuqsonlar bo'ladi. Nutqning aytib o'tilgan hamma turlari **faol nutq** tushunchasiga kiradi. Ammo **passiv nutq** ham bo'ladi, bunda odam gapirmay (yozmay) faqat tinglaydi. Passiv nutq boshqa kishining nutqini idrok etish va tushunishini o'z icniga oladi. Buning uchun til vositalarini (tovushlar, so'zlar ularning birikmalarini), ana shu vositalar bilan ifodalanadigan fikrlarni ham aniqlab olish zarur.

Affektiv nutq turli omillar ta'sirida birdaniga vujudga keluvchi, jahlning mahsuli bo'lib, bunda u to'satdan suhbatdosh, raqib to-monga uzatiluvchi, o'ta ta'sirchan, xavfli, ruhiy nishon vazifasini bajarib, zarbasi jihatidan alternativi yo'qligi bilan boshqa nutq turlaridan keskin ajralib turadi. Jahl, qasos, alam, tajovuz kechinmalarini o'zida aks ettirib, o'ta tanglik, zo'riqish (stress) mahsuli bo'lib hisoblanadi («Jahl kelganda aql ketadi»; «Hissiyot bilan emas, balki aql bilan ish tut»).

Yozma nutq insoniyat tarixining taraqqiyot bosqichida paydo bo'lib, hozirgacha u o'z rivojlanishida davom etmoqda. E.G'.G'oziev ta'rificha, tilning barcha qoidalariga (orfografik, morfologik, sintaksik, leksik, orfoepik, lingvistik, fonematik, fleksiv va h.k.), qonuniyatlariga, mexanizmlariga (jonli ifodalarni mujassamlashtirgan holda) asoslangan tarzda, muayyan shartli alomatlar (grafiklar) yordamida shakl, tuzilish, ma'no, mazmun va mohiyatni uzluksiz, tadrijiy ravishda axborotlarga aylantirib beruvchi nutq turi yozma nutq deyiladi.

Yozma nutq turlari:

- monologik (drama);
- dialogik (badiiy asar janrlarida);
- ichki;
- lakonik (yig'iq, qatra);
- epik (yoyiq, yirik roman, qissa va boshqalar).

Yozma nutqning monologik va dialogik turlari badiiy asarlarda o'z ifodasini topgan bo'lib, og'zaki nutqdagidan farqli o'laroq til boyliklariga bevosita asoslanib, yangiliklar yaratish, ijod qilish so'zlar orqali mohiyat kasb etadi, u yoki bu shaklda tartibga keltiriladi. Lakonik (yig'iq, qatra) nutq ham og'zaki nutqdagiday ma'no kasb etsa, epik (yoyiq) nutq yirik asarlar, monografiyalar mohiyatini to'laqonli aks ettirish bilan boshqa nutq turlaridan farqlanadi.

Nutq sifatlari va vazifalari

Nutq sifatlari ikki gruppaga ajratiladi. Nutqni leksika, fonetika nuqtayi nazaridan to'g'ri qiladigan sifatlar, jumalarning talaffuz etilishi, tuzilishi, noaniq, noto'g'ri va keraksiz so'zlarning yo'qligi birinchi guruhga kiradi. Ikkinchi guruhga nutqning shunday sifatlari kiradiki, ular tufayli so'zlovchining fikrlari tinglovchi-

ning ongiga qadar yetib boradi va tinglovchiga kutilgan ta'sirni ko'rsatadi, unda ishonch hosil qiladi. Nutqning mazmundorligi, aniqligi, tushunariligi, bayon etishning to'g'ri shakli mantiqiylik, obrazlilik, emotsionallik shunday sifatlar jumlasiga kiradi.

Tarbiyachining nutqiga ayniqsa katta talablar qo'yiladi. Tarbiyachining nutqi tushunariligi, aniqligi, jonliligi, ishonarliligi, to'g'riligi va hokazolar bilan ajralib turishi kerak, agar unda hammadan qolgan, bir qolipdagi fikrlar ko'p bo'lsa, bu nutq natija bermaydi. Nutqning ta'sirchan bo'lishi, uning bolalarga ta'sir etishida intonatsiya muhim ahamiyatga ega.

Tilning asosiy funksiyalari:

1) til yashashning vositasi, ijtimoiy tajribani avloddan avlodga uzatish, berish va o'zlashtirish quroli tarzida vujudga keladi;

2) til vosita yoki kommunikatsiya usuli, hatto odamlarning xatti-harakatlarini boshqaruvchi qurol sifatida namoyon bo'ladi;

3) til intellektual faoliyatning quroli sifatida xizmat qiladi (muammoli vaziyat mohiyatini tushunish, yechishni rejalashtirish, ijro etish, maqsad bilan solishtirish).

Odam o'zi xoh amaliy xoh aqliy harakat qilishidan qat'i nazar uni rejalashtirib, buning yechimi uchun vosita qidirishning va umumiy fikriy masalalarini hal qilishning asosiy quroli til hisoblanadi.

Nutq faoliyati odam tomonidan ijtimoiy-tarixiy tajribani o'zlashtirish, avlodlarga uzatish yoki kommunikatsiya o'rnatish, o'z shaxsiy harakatlarini rejalashtirish va amalga oshirish maqsadida tildan foydalanish jarayonidir.

Nazorat savollari:

1. Nutq deb nimaga aytiladi?
2. Nutqning tildan farqi nimada?
3. Nutqning qanday turlaridan foydalaniladi?
4. Nutqning qanday funksiyalari farqlanadi?

3.6. Xayol.

Xayol tavsifi, fiziologik asoslari

Predmet va hodisalarning obrazlari garchi kishining xayoliy tasavvurlarida (obrazlarida) ilgari u shu holda idrok qilmagan

tarzda vujudga kelsa ham, biroq bu obrazlar hamisha kishi hayotida kuzatgan elementlar, qismlardan tashkil topgan bo'ladi. Kishi biror yangi predmetni, masalan, mashinani yaratar yoki ixtiro qilar ekan, uni o'zi qayerdadir ko'rgan, unga (nazariy yoki amaliy jihatdan) tanish qismlar va detallardan tuzilganligini fikran tasavvur qiladi. Hatto fantast yozuvchilar ham o'z asarlarining g'ayritabiiy, aqlga to'g'ri kelmaydigan qahramonlarini hayotda kuzatgan narsalarning elementlaridan yaratadiladi. Masalan, Gerbert Uells «Dunyolar kurashi» degan fantastik romanida boshi metall silindrga o'xshagan, qushning tumshug'i singari tumshug'i, oyoqlari juda katta hasharotning qo'l-oyoqlarini eslatuvchi Mars odamlarini tasvirlaydi. Bu narsa ertaklarda, dostonlarda va xalq fantaziyasi bilan yaratilgan obrazlarga ham taalluqlidir. Shunday qilib, ijod jarayonida hamisha ilgari idrok qilingan narsalarning qayta ishlanishi ro'y beradi. Xayol deb odamning ongida ilgari bor bo'lgan vaqtli aloqalarning (assotsiatsiyalarning) qaytadan tiklanish va bir-biri bilan yangicha qo'shilishi orqali yangi narsa va hodisalarning obrazlarini hosil qilishiga aytiladi.

Inson xayolining eng murakkab va eng fantastik obrazlari idrok qilingan obrazlarni qayta ishlashga asoslanadi. Chunonchi, afsonaviy hikoyalardagi obrazlar — dev, pari, suv parisi va boshqalar ham inson xayolining mahsulidir. Bu afsonaviy hikoya va ertaklar juda katta mubolag'alarga qaramay, xalqning hayoti, uni o'rab olgan tabiiy muhit hamda manzaralarni yorqin obrazlar orqali aks ettiradi. Mana shunday afsonaviy, xayoliy ertaklarda xalqning orzu-umidlari ifodalanadi, masalan «Ur to'qmoq», «Ochil dasturxon», «Uchar gilam» kabilar.

Xayolni ko'pincha fantaziya deb ataydilar, holbuki, ba'zan «fantaziya» degan so'z bilan haqiqiy hayotga kam aloqador xayolni tushunadilar. Xayolning boyligi idrok qilish ko'nikmasiga, predmetlar va hodisalarning obrazlarini kuzatish va xotirada saqlab qolishga bog'liq bo'lib, ular keyinchalik qayta ishlab chiqiladi. Bu jarayonda tafakkur muhim rol o'ynaydi. Tafakkur fantaziya natijalariga tuzatishlar kiritadi, ya'ni tanqidiy baholaydi. His-tuyg'ular ham xayolga ta'sir ko'rsatadi va ularning o'zlari ko'p jihatdan xayolga bog'liq bo'ladi. Nihoyat kishining xayoli bi-

lan yaratilgan ijodiy niyatlarni amalga oshirish uchun iroda zarur bo‘ladi.

Xayolning fiziologik asosi miyaning katta yarimsharlar po‘stlog‘ida ilgari hosil bo‘lgan muvaqqat bog‘lanishlar o‘rtasida yangi birikmalarning paydo bo‘lishidir. Avvalgi bog‘lanishlarning tiklanishi bu xotira jarayonlaridir. Xayolning ishlashi uchun bu bog‘lanishlarning miya po‘stlog‘ida hali mavjud bo‘lmagan, lekin u yerda bor qo‘zg‘alishlarning qoldiqlaridan tashkil topadigan birikmali yangi sistemalari vujudga kelishi zarur. Xayol ikkala signal sistemasining faoliyati bilan mustahkam bog‘langan. Agar kishi tegishli sezgilar, idroklarga ega, ya‘ni atrofdagi voqelikning dastlabki signallarini olgan taqdirdagina, unda narsalar va hodisalar to‘g‘risidagi obrazlar, tasavvurlar hosil bo‘lishi mumkin.

Psixologiyada qo‘rqinch holati (yunon. «phobos» – qo‘rquv) **fobiya** deb nomlanadi. Fobiya muayyan sharoitlar va vaziyatlarda shaxsda vujudga keladigan kuchli asosga ega bo‘lmagan qo‘rqinch va tashvishlanishdan iborat, inson tomonidan yengish imkoniyati yo‘q muttasil psixopatologik holat. Mazkur patologik holatning ba‘zi birlari haqida ma‘lumot berishga harakat qilamiz:

1) agarafobiya – shaxsning gavjum maydonlardan, shox ko‘chalardan o‘tishga qo‘rqishi;

2) kaustrofobiya – insonning eshigini qulflab yolg‘iz o‘tirishdan qo‘rqishi;

3) monofobiya – shaxsning yakka-yu yolg‘iz, hech kimsiz qolishdan qo‘rqishi;

4) atropofobiya – insonning ko‘pchilik davrasidan, xaloyiqdan qo‘rqishi;

5) nazofobiya – odamning kasal bo‘lib qolishdan qo‘rqishi;

6) eyrotrofobiya – shaxsning ko‘pchilik davrasida izza bo‘lishdan, o‘zini yo‘qotib qo‘yishdan qo‘rqishi;

7) didaktrofobiya – o‘quvchi yoki talabanning o‘qituvchidan qo‘rqishi;

8) yatrofobiya – bemorning shifokordan qo‘rqishi va h.k..

Xayol jarayonining asosiy xususiyatlari

Xayol jarayoni va uning vujudga kelishi bir qancha sharoitlar-ga bog‘liqdir. Xayol har doim ma‘lum bir yo‘nalishga ega bo‘ladi.

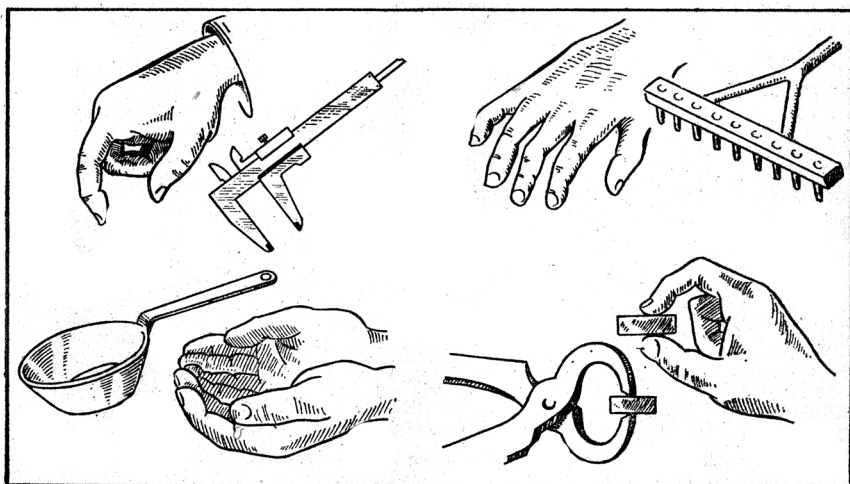
Odatda vujudga kelgan xayol odamning o'z faoliyati davomida nimaga intilayotgani, nimani istayotgani bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, quruvchi qurayotgan binosining qanday bo'lishini, tarbiyachi tarbiyalayotgan bolalarining kim bo'lib yetishishlarini xayolan ko'z o'ngiga keltiradi. Xayolning ana shu xususiyati, xususan bolalarda juda yaqqol ko'rinadi. Chunonchi, bog'cha yoshidagi kichik bolalar haydovchi bo'lgilari keladi. Buni amalga oshirish qiyin albatta, lekin bu mushkul masalani hal qilishda xayol jarayoni yordam beradi. Bola xayolan haydovchi bo'lib olib, stulni mashina qilib, haydab ketaveradi.

Xayol xususiyatlaridan biri shundan iboratki, xayol odamning ehtiyojlari, qiziqishlari va o'z oldiga qo'ygan vazifalari bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Odamning ehtiyojlari va qiziqishlari hamma vaqt ham xayolga to'g'ridan to'g'ri ta'sir etavermaydi. Odam hamma vaqt ham istagan narsalariga erishavermaydi. Qo'rqoq odamning xayolida hamma vaqt qo'rqinchli narsalar gavdalana-veradi. Ayni shu paytdagi ehtiyojning ta'siri bilan odamning xayoli o'tmishda idrok qilingan narsalardan hosil bo'lgan tasavvurlarni ijodiy ravishda qayta ishlab, yangi obrazlar yarata boshlaydi.

Xayol jarayonining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri uning boy tajriba hamda bilimlarga asoslanishidir. Agar bilim yetarli darajada bo'lmasa, xayoliy tasavvurlar hosil bo'lmaydi. Bolalar muzeylarda bo'lmaganlari, teatrlarga tushib tarixiy postanovkalarini ko'rmaganlari, kinolarni hali juda kam ko'rganlari tufayli bunday tasavvurlarni xayol qilishning uddasidan chiqa olmaydilar.

Xayol jarayonining o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri xotira tasavvurlarini analiz va sintez qilishdir. Xayol uchun material bo'ladigan tasavvurlar xayol yaratib berayotgan obrazlarga ko'pincha to'liq holda kirmasdan, balki qisman kiradi. So'ngra xayolning sintez, qilish faoliyati ro'y beradi. Bunda muayyan tasavvurlardan ajratib olingan elementlarni qo'shish va bir turkum qilish jarayoni ro'y beradi. Mana shunday sintez qilish faoliyatida yangi tasavvur — xayol tasavvuri vujudga keladi. Yozuvchilar adabiyotidagi badiiy obrazlarni yaratayotganlarida xayolning analiz va sintez qilish xususiyatidan foydalanadilar. Ular o'z asarlaridagi qahramonlarning tiplarini bir qancha ayrim taassurotlardan vu-

judga keltiradilar. Qahramonning xarakteri shu qahramon mansub bo'lgan ijtimoiy guruhdagi turli odamlarning qiyofalaridan olingan bir qancha xususiyatlardan bunyodga keladi.

18-rasm. Oddiy ixtirolar.

Xayol qilish orqali vujudga keltirilgan obrazlar ko'pincha juda yaqqol, konkret xarakterga ega bo'ladi, masalan, biron narsani xayolan tasavvur etib ko'rish uchun u haqida o'ylab ko'rishning o'zi kifoya qilmaydi. Xayolan tasavvur etib ko'rishda biz shu narsaning obrazini yaratamiz va tafakkur ko'zi bilan ko'ra boshlaymiz. Ba'zi paytlarda ana shunday xayolan yaratilgan obrazlar shu qadar yorqin, shu qadar konkret bo'ladiki, ularni haqiqiy voqelikdagi narsalar bilan almashtirib yuboriladi. Masalan, bog'cha yoshidagi kichik bolalar buvilarini juda yaxshi ko'radilar. Lekin buvisi bo'lmagan bolalar buvini juda zoriqib orzu qila boshlaydilar. Natijada ular xayolan buvining obrazini yaratadilar. Buvisi bo'lmagan uch yoshli qizcha tarbiyachisiga kelib, buvisi Farg'onadan kelganini, juda muloyim kampir ekanligini, unga sovg'a-salomlar olib kelganini va endi buvisi bilan mehmonlarga borishini aytgan. Tarbiyachi kechqurun qizchanning onasi kelganida uning oyisi kelgani bilan tabriklaydi va juda xursand bo'lganini izhor qiladi. Qizchanning onasi hech narsaga tushuna olmay, nima gap ekanini so'raydi va onasi al-

laqachonlar o'lib ketganini aytadi. Shunda tarbiyachi qizchani chaqirib, nima sababdan shunday yolg'on gapirganini so'raydi va urishadi. Qizcha bo'lsa, yig'lab buvisi borlarga juda havasi kelganini va o'zi xayolida ana shunday buvi yaratganini aytadi. Ana shunday hollarda, albatta, bolalarni yolg'onchilikda ayblab bo'lmaydi.

Nihoyat, xayolning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, agar idrok obrazlari ayni hozirgi paytdagi narsalar bilan bog'liq bo'lsa, xotira obrazlari o'tgan zamondagi narsalarning obrazlarini tiklash bilan bog'liq bo'lsa, xayoliy yo'l bilan yaratilgan obrazlar hozirgi va o'tgan zamongagina emas, balki kelajak zamonga, odam intilayotgan maqsadlarga qaratilgan bo'ladi. Masalan, odam kelajakda nima ishlar qilishini xayolan tasavvur qilib ko'rish mumkin.

Xayol turlari

Inson quyidagi holatlarda xayolot olamiga kirib borishi mumkin:

- 1) inson hech qanday yo'l bilan hal qilib bo'lmaydigan masalalar, muammolar iskanjasidan berkinish maqsadida;
- 2) turmushning og'ir sharoitlaridan, zahmatlaridan himo-
yalanish niyatida;
- 3) shaxsiy nuqsonlarning tarkibidan;
- 4) ushalmagan armondan;
- 5) patologik holatga (ruhiy nuqsonga) uchraganda;
- 6) alkogolizm, narkomaniya va boshqa vaziyatlarda.

Xayolot (fantaziya) turmushda gavdalanishi mumkin bo'lmagan, amalga oshirish imkoniyati yo'q xatti-harakatlar dasturini namoyon etib, u passiv (sust) xayol deb nomlanadi.

Xayolning bundan tashqari ixtiyoriy, ixtiyorsiz, qayta tiklovchi va ijodiy turlari ham mavjud. Ixtiyoriy xayol qandaydir ijodiy mehnat bilan band bo'lgan kishi o'z xayolini ishlashga majbir qilganda ro'y beradi. Bu hol badiiy asarlarni yaratish jarayonida, ixtirochi, konstruktorning faoliyatida va hatto qilayotgan narsani o'ylab ko'rish va yaxshi tasavvur qilish zarur bo'lgan oddiy ishda ham yuz beradi.

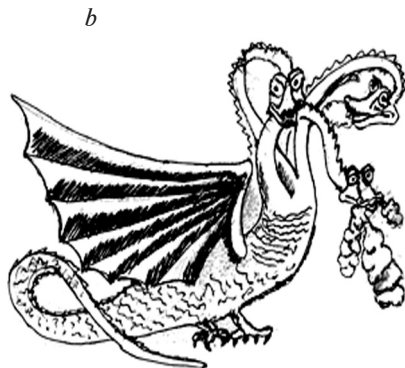
Ixtiyorsiz xayol kishining oldida hech qanday vazifa turmagan vaqtda, lekin beixtiyor ravishda orzu qilib, xayol sura boshlaganda paydo bo'ladi. Ixtiyorsiz xayol kuchli ehtiyojlar tufayli ham paydo bo'ladi. Masalan: odam juda tashna yoki och paytida uning xayolida turli taomlar, suvlar paydo bo'la boshlaydi. Shuningdek, kishining hissiy holatiga ham bog'liq. Qo'rqayotgan vaqtda odam xayoliga qo'rqinchli obrazlar kela boshlaydi.

Obrazlarning mustaqilligi va originalligiga qarab xayol **esga tushiradigan** va ijodiy bo'ladi. Esga tushiradigan xayol (uni tasavvur xayoli yoki reproduktiv ishlab chiqarish xayoli ham deb ataydilar) boshqalar tomonidan bajarilgan tasvirlashlar yoki aks ettirishlar (masalan, chizmalar, sxemalar va h.k.) asosida paydo bo'ladi. Biz kitob o'qir ekanmiz, tabiat manzarasi yoki voqealarni tasavvur qilamiz, yozuvchi tasvirlagan obrazni fikran ko'ramiz. O'quvchi tarixni o'qir ekan o'z xayolida uzoq o'tmish gavdalangani. Ijodiy xayol obrazlarni (albatta, ilgarigi idroklar asosida) mustaqil ravishda yaratishdan iboratdir. Bu xayol kishining ijodiy faoliyati bilan bog'langan. Xayolning ana shu turi esga tushiradigan xayoldan murakkabroqdir. Olim, ixtirochi, konstruktorning va umuman biror yangi, original narsani yaratmoqchi bo'lgan har qanday kishining faoliyatini ijodiy xayolsiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

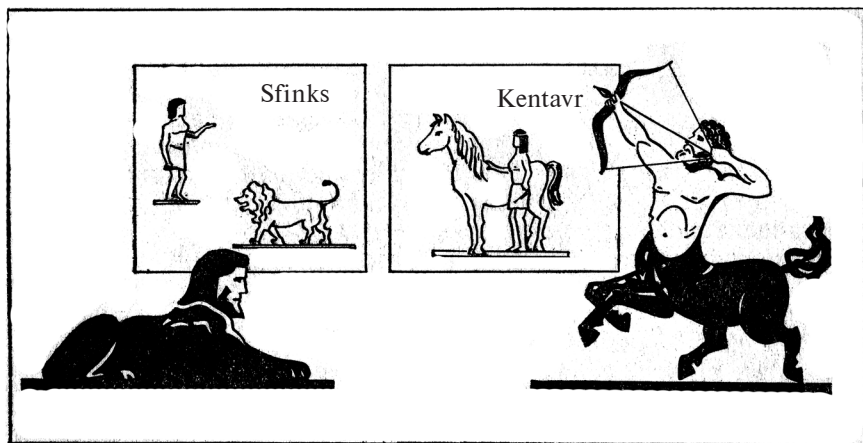
Xayol jarayonlari, shakllari

Insoniyat taraqqiyotining boshlaridanoq kishilar o'z ehtiyojlarini qondirish maqsadida yangi narsalarni o'ylab topganlar. Odamlar qo'llari bilan ishlar ekanlar, eng oddiy mehnat qurollarini ixtiro qilganlar, bu qurollar qo'llar vazifasini tezroq va yaxshiroq bajargan. Ayrim san'at asarlari predmetlardan bir xil xususiyatlar va xossalarni ajratib olish va ularni yangidan birlashtirib, uyg'unlashtirish yo'li bilan hosil qilingan. Bu timsollarni sintezlashning eng sodda shakli agglutinatsiya (lot. agglutinare — yopishtirmoq, yelimplamoq) bo'lib, kundalik hayotda birlashtirib bo'lmaydigan turli sifatlarni birlashtirib, muayyan tasavvurlarni bir-biriga qo'shib yoki ulardan foydalanib, narsa va hodisalarning yangi obrazlarini yaratishdan iborat xayol fenomenidir.

Agglutinatsiya yo‘li bilan ertak obrazlari, afsonalar, mult-filmlar yaratiladi (Suv parisi, tovuq oyog‘ida turgan uycha, hind afsonalaridagi ko‘p qo‘lli xudolar, yetti boshli ajdar va h.k.). Hozirgi zamon agglutinatsiyasidan texnik, badiiy ijodiyotda keng foydalanilmoqda. Masalan, samolyot amfibiya (yunon. amibtos – ikki yoqlama hayot kechirish), quruqlik va suvga moslashgan gidrosamolyot, avtokran, – avtomobil va kran qorishig‘i va h.k.. Tassavvur formalarini o‘zlashtirish jihatidan agglutinatsiyaga yaqin turuvchi giperbalizatsiya (yunon. huperbole – bo‘rttirish, kuchaytirish)dir, ya‘ni obrazlarni kattalashtirish yoki kichraytirishdir. Xalq ertaklarida jimitdek bola o‘ylab topilgan, Gulliver, No‘xotpolvon, Dyumovochka, gnomlar va boshqa obrazlar yaratilgan. Rassomning o‘simliklar dunyosidan andaza olib, naqsh yaratishi sxematizatsiya (yunon. sxema – obraz, shakl vujudga keltirish)ga misol bo‘la oladi. Bu usul bilan o‘rtoqlik hazillari, karikaturalar yaratiladi. Tipiklashtirish (yunon. tupos – iz, chiziq)dan badiiy adabiyotda keng qo‘llaniladi, ular orqali narsalarning takrorlanadigan muhim tomonlari ajratilib konkret obrazlarda gavdalantiriladi. Xayolning ishlashi uchun bilimlar nihoyatda zarur bo‘ladi. Xayoli jamiyat uchun foydali narsalarni yaratishga qaratilgan kishilarda bilim ayniqsa ko‘p bo‘ladi. Xayol bunday kishilarni ijod qilishga, gipotezalar yaratishga, ularni tekshirib ko‘rishga undaydi, bilim va tajriba esa kishining fikr doirasini kengaytirib, fantaziya uchun boy ma‘lumot beradi.

19-rasm. a – suv parisi; b – uch boshli ajdarho.

21-rasm. Sfinks.

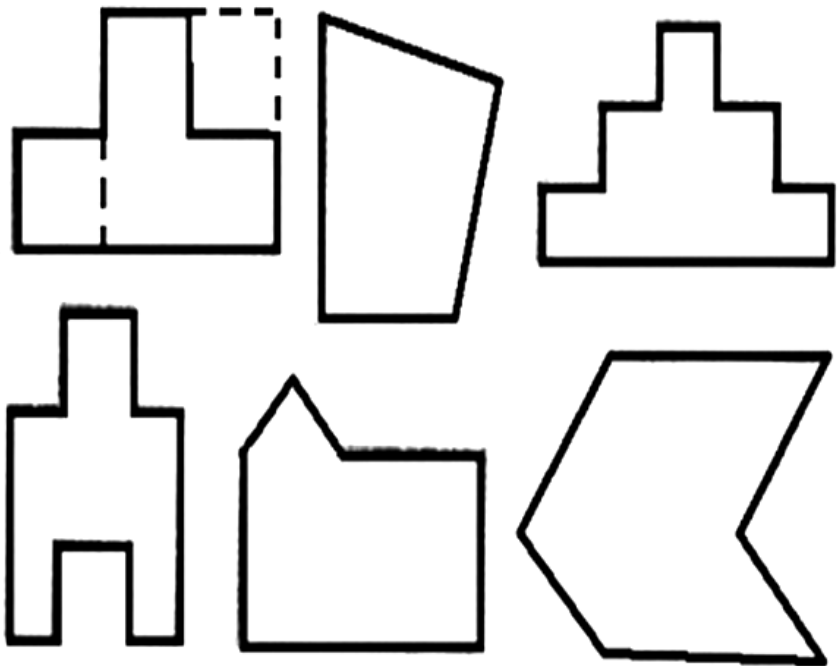
22-rasm. Kentavr.

Xayolning **orzu va fantaziya** kabi shakllari farqlanadi. U ham mustaqil tarzda yangi obrazlar yaratishdan iboratdir, lekin orzu hamisha kelajakka qaratilgan bo'lib, kishining istaklarini ifodalaydi. Ijodiy xayoldan farqli orzu ayni vaqtdagi faoliyatga bevosita kiritilmagan bo'ladi. Orzu qilishning ikki xili: **foydali va zararli** (quruq so'zlar) orzular bo'ladi. Ma'lum maqsadga intilgan kishilarning orzulari butunlay boshqacha xarakterga ega bo'ladi. Fantaziya «go'yo» degan so'z yordami bilan o'yinga olib kirilgan xayoliy vaziyatdir. Fantaziya o'yin faoliyatining dasturi sifatida namoyon bo'la oladi. Masalan, bola go'yoki o'zini shifokor hisoblab kasallarni davolaydi.

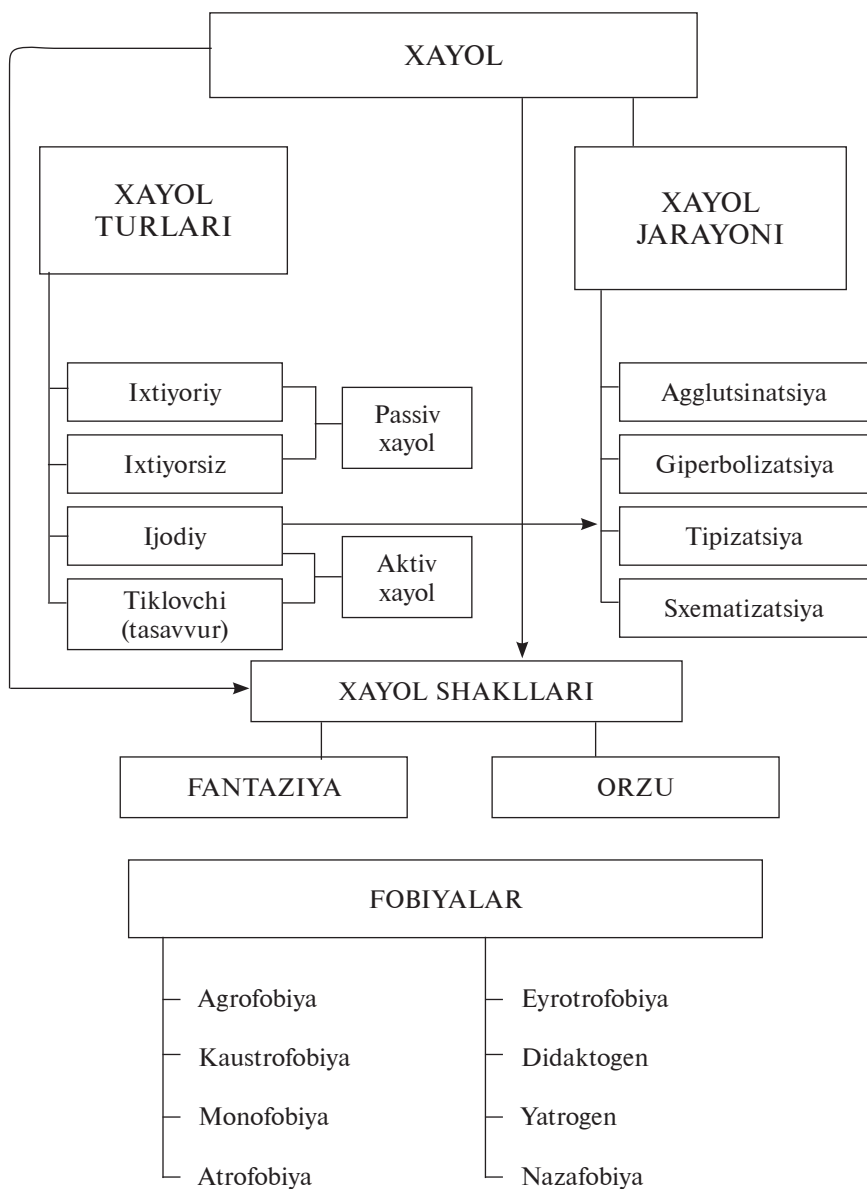
Xayol sifatlari

Xayol odatda kechinmalarga boy bo'ladi. Xayolda tasvirlanadigan yorqin manzaralar ko'pincha yuksak ta'sirchanlik oqibatida vujudga keladi. Qo'rquv tuyg'usi kishini xayoliy xavf-xatarlarni tasavvur etishga majbur qiladi va aksincha bu xavf-xatarlarni xayol qilish qo'rquv tuyg'usini ko'p marta kuchaytirishi mumkin. Bu narsa quvonch yoki qayg'u emosiyalariga ham taalluqlidir. Xayol ularni kuchaytiradi, bu kechinmalarning o'zi esa xayolni kuchli ravishda ishlashga undaydi. Kuchli va faol xayol surish buyuk mutafakkirga xos zarur narsalardir.

Faktlar, hodisalar va voqealarni noaniq ko'rsatish, bo'rttirib yuborish, yoki kamaytirishga moyillik ko'pincha xayol ustidan nazoratning yo'qligi tufayli yuz beradi. Bu sifat ayrim bolalarda mavjud bo'lib ular yolg'on gapirganlarida ba'zan haqiqiy narsa bilan xayoldagi narsani aralashtirib yuboradilar, lekin yillar o'tishi bilan to'g'ri tarbiyalangan bolalardagi bu kamchilik yo'qoladi. Bunday sifat katta yoshdagi kishida avj olsa ancha yomon bo'ladi. Bu kishi o'ziga-o'zi baho berishda, haqiqatda o'zida yo'q ustunlik mavjud deb, tasavvur qilishi mumkin. Bunday kishi o'z kamchiliklarini sezmaydi va atrofdagi kishilar nafratini qo'zg'atuvchi maqtanchoq bo'lib qolishi mumkin. Aksincha ong tomonidan nazorat qilib turiladigan xayol o'z-o'zini tanqidiy baholashga yordam beradi. Chunki kishi o'zining qanday bo'lmoqchi ekanligini aniq tasavvur qiladi.

23-rasm. Shakllarni fikran ikki qismga bo'lib kvadrat hosil qiling.

Ilgari idrok etgan va etmagan predmet va hodisalarni ongimizda yaratishdan iborat bo'lgan psixik jarayon XAYOL deyiladi.

Tarbiyachi mashg'ulotga tayyorgarlik ko'rar ekan uning borishini tasavvur qiladi. Xayol yetarli darajada rivojlantirilmasa bolalarning intellektual o'sishlari ham yaxshi rivojlanmay qoladi. Tarbiyachi badiiy asarlarni o'qish yoki aytib berish bilan shug'ullanar ekan, muallif gapirgan narsalarni fikran tasavvur qiladi. Bola ertak va hikoyalarni eshitayotganda o'zi ko'rmagan, xayolida o'ziga notanish tabiat manzarasini tasavvur qiladi. Tasavvur obrazlari bo'lmasa hikoyalarni tushunib bo'lmaydi. Xayol bola shaxsining umumiy rivojlanishiga, xususan, axloqiy tarbiyasiga ta'sir ko'rsatadi. Xayol ta'siri ostida qahramonning ideal obrazi yaratiladi va kishi ana shu obrazga o'xshash uchun intiladi.

Amaliy ish:

1. Fanda ijodiy xayolga oid misollar keltiring.
2. Foydali va foydasiz orzu haqida gapirib bering.

Nazorat savollari:

1. Xayol tasavvurlari xotira tasavvurlaridan nimasi bilan farq qiladi?
2. Kishi hayotida xayol qanday ahamiyatga ega?
3. Xayol xususiyatlarining kechishi nimada ko'rinadi?
4. Xayol obrazlarini yaratishning ayrim yo'llarini aytib bering.
5. Orzu xayolning boshqa turlaridan nimasi bilan farq qiladi?

IV bob. SHAXSNING HISSIY-IRODAVIY HOLATLARI

4.1. His-tuyg'ular. Hissiyot va emotsiya to'g'risida tushuncha

Kishilar idrok qilayotgan narsalariga, bajarayotgan va o'ylayotgan narsalariga befarq bo'lmaydilar. Bir xil predmetlar, shaxslar, harakatlar, voqealar bizni quvontiradi, boshqalari xafa qiladi, yana boshqalari g'azab, nafratimizni qo'zg'atadi. Biz xavf ostida qolganimizda qo'rquvni his qilamiz, qiyinchiliklarni yengish zavq, shodlik uyg'otadi. Har bir kishi mehnat qilar ekan, o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishish uchun intilar ekan ana shunday va boshqa kechinmalarni boshidan o'tkazadi.

Odamning o'zi bilgan va bajarayotgan narsaga o'z munosabatini boshdan kechirishi **his-tuyg'ular yoki emotsiyalar** (lot. *emovere* — qozg'atish, hayajonga solish) deyiladi. His-tuyg'ularning manbai biz idrok qiladigan, ish ko'radigan predmetlar va hodisalarning xususiyatlari vujudga keltiradigan ehtiyojlar, intilishlar, istaklardir. Oddiy nutqda sezish, his qilish tushunchalari aralashtirib yuboriladi. Biz: «Men qo'rquvni sezyapman», «Og'riqni his qilyapman» deymiz, holbuki, «Qo'rquvni his qilyapman», «Og'riqni sezyapman» deyish to'g'riroq bo'ladi. Sezgilar bizga narsa va hodisalarning xossalarini bildiradi, his-tuyg'ular esa kishining ichki holatini, uning ana shu narsa va hodisaga munosabatini ahglatadi. His-tuyg'ular barcha psixologik jarayonlar bilan mustahkam bog'langan bo'lib, ko'pincha ular tomonidan keltirib chiqariladi va o'z navbatida ularga ta'sir ko'rsatadi. Sezgilarning o'zi ham ko'pincha kechinmalarimiz ostida o'zgaradi. Kishi kayfiyatiga qarab ayni bir xil predmetni ba'zan turlicha idrok qiladi. Vaxshiy hayvonlar to'g'risidagi hikoyalardan qo'rqib ketgan bola qorong'ida shox-shabbani ham bo'ri deb qabul qilishi mumkin, odatda kunduzi shu joydan o'tayotganda hech qanday qo'rquvni his qilmaydi.

Emotsiyalar xotiralar bilan mustahkam bog'langandir. Biz boshdan kechirgan, ya'ni muayyan his-tuyg'u bilan idrok qilgan hamma narsa xotiramizda yaxshi saqlanadi, o'tmish haqidagi xotiralar bizda biror his-tuyg'u uyg'otadi. Hissiy qo'zg'alishlar

yurakda ham aks etadi. Shuning uchun ham qadimgi faylasuflar miyaning ba'zi funksiyalarini, ayniqsa hissiyot bilan bog'liq bo'lganlarini yurak bilan bog'lashgan.

Sezgi va idrokdan tortib to tafakkurgacha bo'lgan barcha operatsiyalar hissiy o'zgarishlar bilan kechadi. Inson tabiati shunday tuzilganki, u hissiy voqealarga ko'proq ahamiyat beradi. Hissiyot haqidagi dastlabki nazariyalar XX asr boshlarida odam o'z-o'zini bayon etishiga asoslangan edi. O'sha davrda ikkita kashfiyotchi P. Jeyms va G. Lange nomi bilan atalgan nazariya keng ko'lamda tarqalgan edi. Jeyms-Lange nazariyasi his-tuyg'ularning paydo bo'lishini quyidagi tarzda tushuntirib beradi. Atrof-muhitdagi hodisalar odam ruhiyatiga, u orqali esa vegetativ nerv sistemasiga ta'sir o'tkazar ekan, organizmda muayyan o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Bu o'zgarishlar odam tomonidan talqin qilinadi, aynan ana shu talqin hissiyotning o'zi ekan. Bu jarayon quyidagicha ta'riflanadi. Avval odam tanasida qandaydir bir his paydo bo'ladi, masalan, eti jimirlaydi, ko'zi yosharadi, keyin esa qalbida qandaydir tuyg'u paydo bo'ladi.

XX asr boshlanishida Jeyms-Lange nazariyasi juda ko'p tanqidga uchragan bo'lsada, lekin so'nggi paytlarda bu nazariyaga qiziqish paydo bo'lib, bu nazariyaga yaqin turadigan hissiyot haqida yangi nazariyalar paydo bo'ldi. Bu nazariyalarning paydo bo'lishi ko'p jihatdan individual psixologiyaning rivojlanishi bilan ham bog'liq.

Psixologiyada kuchli his-tuyg'ular hisoblangan qo'rquv, hayajon, tushkunlik, rashk odatiy ruhiy faoliyatni izdan chiqaradi. Bolalarda hislarning tashqi ifodasi juda ham yaqqol namoyon bo'ladi. Katta odamlar o'zlarining ayni chog'dagi hissiyotlarini yashirishlari mumkin. Lekin bolalar, ko'pincha, buning uddasidan chiqa olmaydilar.

Psixik jarayonlar qatori hissiyotlar ham bolalarda juda erta boshlanadi. Birinchi bosqich — his-tuyg'u va ehtiyojga qarab qoniqish-qoniqmaslik birga keladigan hisdir. Ikkinchi bosqich — ijtimoiy hislar: yoqtirish, o'z-o'zini yaxshi ko'rish, xafagarchilik hissidir. Birmuncha kechroq (qariyb uch yoshdan boshlab) bolalarda estetik did hissi rosmama namoyon bo'ladi. Bola «chiroyli-xunuk» degan narsalarga aqli yeta boshlaydi. Uchinchi bosqich — hissiyotning

jadal, hattoki, zo‘r berib avj olishi, qo‘zg‘aluvchanlikning oshganligi va maktabgacha yoshda beqaror bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Ayni paytda axloq-odob hissi rivojlana boshlaydi. So‘nggi bosqich – bolalarda maktab yoshida oliy hissiyotning rosmana rivojlaniishi bilan xarakterlanadi. His-tuyg‘uni tarbiyalash katta ahamiyat kasb etadi. U umuman tarbiyaning doimiy hamrohi bo‘lmog‘i lozim.

Pedagog his-tuyg‘ularning ta‘lim-tarbiyaviy ishdagi ahamiyatini esda tutishi lozim. Bolalarda kuchli ijobiy emotsiyalar uyg‘otadigan bilimlar bola beparvolik bilan qaraydigan ma‘lumotlarga nisbatan tezroq va mustahkamroq o‘zlashtiriladi. Erishilgan muvaffaqiyatlar va yaxshi xulq-atvor uchun aytiladigan maqtovli gaplar odatda bolada yoqimli his-tuyg‘uni uyg‘otadi, rag‘batlantiruvchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. Ma‘qullamaslik, tanbeh, jazolashlar odatda bolada yoqimsiz emotsional holatning vujudga kelishiga sabab bo‘ladi va bola bunday kechinmalarning takrorlanmasligi uchun harakat qiladi.

His-tuyg‘ularning nerv-fiziologik asoslari

Eng oddiy emotsiyalar asosida murakkab shartsiz reflekslar, miya po‘stlog‘i ostida ro‘y beradigan jarayonlar yotadi. Lekin miya po‘stlog‘i ostining faoliyati, miya katta yarimsharlari po‘stlog‘ining ishi bilan nazorat qilib turiladi. U I.P. Pavlovning so‘zlari bilan aytganda, «...badanda ro‘y beradigan hamma hodisalarni o‘z ixtiyorida ushlab turadi». Bunda II signallar sistemasi katta o‘rin egallaydi. Aynan so‘z, fikr, noma‘qul hislarni vujudga keltiruvchi biror hodisaga ongli munosabatda bo‘lish, kishiga ularni yechgish uchun, umuman his-tuyg‘ularni boshqarish uchun kuch bag‘ishlaydi.

Katta yarimsharlar po‘stlog‘idagi shartli reflekslarning muvaqqat aloqalari sistemasi murakkab his-tuyg‘ularning fiziologik asosidir.

His-tuyg‘ularning paydo bo‘lishi uchun dinamik stereotiplar katta ahamiyatga ega. «Meningcha odatdagi yashash sharoiti o‘zgarganga, odat bo‘lib qolgan mashg‘ulotlar to‘xtab qolganda, yaqin kishilardan judo bo‘lganda ko‘pincha kechiriladigan og‘ir his-tuyg‘ular, aynan eski dinamik stereotipining o‘zgarishida, buzilishida va yangi stereotipni vujudga keltirishning qiyinli-

gida ma'lum darajada o'zining fiziologik asosiga ega bo'ladi». I.P. Pavlov to'qnashuvlar, qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining «turtkilari» yoqimsiz kechinmalarning sababi bo'ladi. Agar men biror narsa bilan band bo'lib turganimda, meni muayyan qo'zg'atuvchi jarayon yo'lga solib turadi. Agar mana shu vaqtda menga «falon narsani qil!» desalar men o'zimni noqulay sezaman. Bu meni band qilib turgan kuchli qo'zg'atuvchi jarayonni to'xtatishim, so'ngra boshqasiga o'tishim kerak, degan gapdir. Injiq bolalar deb ataluvchi bolalar bu jihatdan klassik misol bo'la oladi. Siz ularga biron narsa qilishni buyurasiz, ya'ni boladan bir qo'zg'atuvchi jarayonni to'xtatib, boshqasini boshlashni talab qilasiz. Ahvol shu darajaga borib yetadiki bola o'zini polga otib, oyoqlari bilan uni tepa boshlaydi va h.k.».

Katta yarimsharlar po'stlog'i tomonidan nazorat qilinadigan qo'zg'alishlar po'stloq ostining, xususan ko'rish bo'rtmasi deb ataluvchi joyidan boshlanadi. Agar miya po'stlogi tomonidan qilinadigan ana shu nazorat va tormozlanish zaiflashib qolsa, (kasallanish yoki boshqa sabablarga ko'ra) kishi har qanday sabablarga ko'ra affekt holatiga keladi va o'zini to'xtatib qololmaydi. Sinpatik nerv sistemasi (ichki sekretiya ishlarini boshqaradi) ham emotsiyalar uchun muhim ahamiyatga ega. Kuchli ta'sirlangan (qo'rqan, kuchli to'lqinlangan, g'azablangan) kishida buyrak usti bezlaridan alohida bir modda — adrenalin ajralib chiqadi. Uning ta'sirida qonga ko'proq qand moddasi kela boshlaydi. Bularning hammasi qo'zg'alish vaqtida faol harakat qilish uchun zarur muskullar ishini kuchaytiradi.

Hal etilmagan hissiy raqobatlar tomirlarning qisqarishiga va tana haroratining pasayishiga olib keladi, hissiyotlarning erkin namoyon bo'lishi, ya'ni ijobiy his-tuyg'ular, tomirlarning kengayishi bilan tavsiflanadi. Og'riq turganda va qo'rquvda ko'z qorachig'ining kengayishi simpatik asab sistemasining qo'zg'alishiga bog'liqdir. «Tovuq terisi»ning paydo bo'lishi, kutish, qo'rquv, g'azab paytida og'iz qurishi ham shular jumlasidandir.

Hissiyot shakllari

His-tuyg'ular ko'pincha kishining xulq-atvoriga alohida bir hissiy ohang bag'ishlaydi, ma'lum darajada davom etadigan, an-

cha mustahkam kechinmalarni vujudga keltiradi. Baʼzan his-tuygʻular birdaniga paydo boʻlib, shiddatli va nisbatan tez oʻtadi. Ana shu uzoq davom etadigan yoki qizqa muddatli kechinmalar hissiy holatlar deb ataladi. Ular jumlasiga hissiy ton, (stenik va astenik holatlar), kayfiyatlar, affektlar, ehtiroslar, stressli holatlar kiradi.

Hissiy ton (yunon. tonus — zoʻriqish, urgʻu berish) psixik jarayonning oʻziga xos sifat jihati tarzida vujudga keladi. Hissiyot bu oʻrinda bilishga intilayotgan, oʻzgartirayotgan, egallayotgan shaxsda maʼlum munosabatni namoyon qiluvchi narsalar, hodisa va harakatlarning alohida xossasi, xislati hamda xususiyati maʼnosida gavdalanadi. Masalan, yoqimli muloqotdosh, kulgili hangoma, badboʻy hid, behayo kino va h.k..

Emotsiyalar hissiy kechinmalarning oʻziga xos shakllaridan biridir. Emotsiya u yoki bu hissiyotning insonda bevosita kechishi jarayonidan iborat. Masalan, shaxs tomonidan musiqani se-vish emotsiyani vujudga keltirmaydi, balki buning uchun musiqani eshitish, ijrochi mahoratiga tahsin aytish, undan huzurlanish kabilar salbiy va ijobiy emotsiyalar deyiladi. Qoʻrqish, dahshat hissiy kechinma sifatida obyektlarga shaxsning munosabatini aks ettirib turlicha shaklda namoyon boʻlishi mumkin; odam dahshatdan qochadi, qoʻrquvdan serrayib qoladi, oʻzini idora qilolmay har tomonga uradi, hatto oʻzini xavf-xatarga tashlashi ham mumkin. Koʻpincha emotsiyalar oʻzining taʼsirchanligi bilan bir-biridan farq qilishiga qaramay, bunday hissiy holatlar stenik (yunon. sthenos — kuch xususiyati) deyiladi. Bunday emotsiyalar dadil harakatlarga, ijobiy izlanishlarga kuch bagʻishlaydi. Xursandchilikdan parvoz qilish, kimlargadir yordamga shoshilish, faollik uning asosiy sifati boʻlib qoladi.

Baʼzi hollarda esa emotsiyalar oʻzining sustligi, zaifligi bilan ajralib turadi, bu astenik (yunon. acteniya — kuchsizlik, zaiflik) holat deb ataladi. Bunday holat kishini boʻshashtiradi, xayolparast qilib qoʻyadi, shaxsda paydo boʻlgan rahmdillik befoyda kechinmaga, uyalish vijdon azobiga, andisha esa qoʻrqoqlikka aylanib qolish xavfi tugʻiladi.

Kayfiyatlar deb nisbatan zaif, lekin ancha davom etadigan, kishining psixik jarayonlarida va uning butun xulq-atvorida aks

etadigan umumiy hissiy holatlariga aytiladi. Kayfiyati yomon odam o'zini g'amgin his qiladi yoki har qanday asossiz sabablar bilan jahli chiqadi. Ba'zan esa hech bir sababsiz quvnoq ko'rinadi, boshqacha kayfiyat paytida e'tibor bermagan narsalardan quvonadi, hamma narsa unga chiroyli bo'lib ko'rinadi. Bir qarashda bunday holatlarning sababini aniqlash mumkin emasdek tuyiladi. Kishining psixikasidagi hamma narsaning sababi bor. Bunday kayfiyatga ko'ngilsiz voqea, uchrashuv yoki organizmning fiziologik holati sabab bo'lishi mumkin. Yaxshi o'qish va sevimli mashg'ulot sog'lom hordiq chiqarish bilan almashtirib turilsa, odatda kishida tetik va quvnoq kayfiyat hosil qiladi.

Kayfiyat shod-xurram yoki qayg'uli, tetiklik yoki lanjlik, hayajonlilik yoki ma'yuslik, jiddiylik yoki yengiltaklik, jizzakilik yoki muloyimlik va hokazo tarzda bo'ladi. Jizzakilik va ma'yuslik biror xastalik boshlanganining ilk alomati bo'lishi mumkin. Kayfiyatning turli xil buzilishlaridan bo'lmish eyforiya va disforiya ham keng tarqalgandir. Eyforiya bu ko'tarinki, quvonchli kayfiyat bo'lib, patologik belgi hisoblanadi. Ularga atrofda barcha narsalar quvonchli, jozibali bo'lib ko'rinadi. Ular bunga hech qanday asos bo'lmasada o'zlarini dunyoda eng baxtiyor kishidek his qilishadi. Disforiya esa ortiqcha jizzakilik, o'z-o'zidan va atrofda gildardan xafa bo'lish, kerak bo'lmagan narsaga asabiylashaverish bilan ifodalanadi. Bunga badqovoqlik, yoqtirmaslik va badjahllik ham qo'shilishi mumkin.

Bolalar o'zlarining kayfiyatlarini katta odamlarga nisbatan mutlaqo idora qila olmaydilar. Yig'lab turgan bolaning kayfiyatini arzimagan narsa bilan o'zgartirib yuborish hech gap emas. Buni hamma o'z shaxsiy hayotidan biladi. Bolalarda kayfiyatning ana shunday nihoyatda beqaror bo'lishiga sabab ularda hali tormozlanish jarayonining yaxshi rivojlanmaganligidir. Bog'cha yoshidagi bolalarda, xususan kichik guruh bolalarida hali qo'zg'alish jarayoni tormozlanish jarayonidan ustunlik qiladi.

Ba'zan kishilarda psixik holatlarning shunday bir turi paydo bo'ladiki u tez o'tib ketadi, lekin kuchli va juda shiddatli namoyon bo'ladi. Bular **affektlar** deb ataluvchi holatlardir. Affektlar (lot. affektus – ichki hayajonlanish) odatda birdan avj olish yoki portlash xarakteriga ega bo'ladi, bu vaqtda ko'pincha kishi

o'zining qamrab olgan tuyg'usiga berilib, o'zini boshqara olmay qoladi. Affektiv holatning paydo bo'lishi miya po'stlog'ida kuchli qo'zg'alish manbaining vujudga kelishi bilan bog'liqdir. Buning natijasida tormozlanish jarayonlari susayadi va katta yarim-sharlar po'stlog'i, po'stloq osti markazlaridan kelayotgan shiddatli impulslar oqimini nazorat qilish, bostirish imkoniga ega bo'lmay qoladi. Shunday qilib miya po'stlog'i bilan po'stloq osti faoliyati o'rtasidagi zarur muvozanat buziladi. Lekin har bir kishi bu ta'sirlanishga qarshi tura olishi mumkin. Affekt holatining boshlanish vaqtidayoq barham berish, kuchli tuyg'uga aylanishining oldini olishga yordam beradi. Affektlar tashqi alomatlar keskin ifodalangan zo'r berib kechadigan hissiyotlardir. Masalan, chinqirib yig'lagan, sochini yulgan, farzandidan mahrum bo'lgan onaizorda qayg'u affekti bor, deb fikr yuritamiz. Ba'zi bir hollarda affektlar shunchalik kuchli bo'ladiki odam es-hushini yo'qotadi, shunday vaziyatlarda odamlar nimalar qilganlarini bilmay ham qoladilar. Es-hush buzilishlari rosmiyan ifodalangan affektlar patologik affektlar deb ataladi va ular asosan psixozlarda kuzatiladi. Affektning fiziologik va patologik turlari farqlanadi. Birinchisi sog'lom odamlarda kuzatilsa, ikkinchisi ruhiy kasallikda uchraydi.

Affekt paytida odam o'zini boshqara olmay qoladi va bemalol birovning (o'zining ham) joniga qasd qilib qo'yadi. Qahr, g'azab, rashk, ajablanish va xursandchilik affektlari farq qilinaadi. Patologik affektida ongning torayishi tufayli qisman yoki to'la amneziya ham kuzatiladi. Shuning uchun ham affekt paytida odam nima qilganini eslay olmaydi.

Affekt holatini bog'cha yoshidagi bolalarda ham uchratish mumkin. Ayrim tajang, injiq bolalar ozgina yoqmaydigan holatga duch kelib qolsalar to'satdan yerni tepib yoki yerga ag'anab yotib olib baqira boshlaydilar. Aytgani qilinmaguncha ularni mutlaqo tinchitib bo'lmaydi. Tarbiyachi ana shunday bolalarga nisbatan nihoyatda ziyrak bo'lishi kerak. Affekt holati boshlanadigan bo'lsa, ularning diqqatini boshqa narsalarga jalb qilib, ularni bu holatdan chiqarib olish lozim. Faqat mana shunday yo'l bilan bolalarni affekt holatiga berilmaydigan qilib tarbiyalash mumkin.

Affektiv holatga yaqin turadigan lekin davomli boshdan kechiriladigan holat kuchli hayajonlanish stress holati (ingl. stress – zo‘riqish, jiddiylik, keskinlik) hisoblanadi. Stress og‘ir jismoniy va murakkab aqliy zo‘riqishlar, ishlar me‘yorida oshib ketib, xavfli vaziyatlar tug‘ilganda, zaruriy chora-tadbirlarni zudlik bilan topishga intilganda vujudga keladigan hissiy zo‘riqishdir. Stress tushunchasini psixologiya faniga olib kirgan kanadalik fiziolog G.Selye (1936) hisoblanadi. Stress holatida shaxsning xatti-harakatlari o‘ziga xos tarzda o‘zgaradi, uning harakatlari tartibsiz ravishda amalga oshadi. Stressning kuchayishi teskari reaksiyaga olib keladi, natijada tormozlanish, sustlik, zaiflik, faoliyatsizlik ustuvorlik qiladi. Lekin fiziologik o‘zgarishlar tashqi tomondan ko‘rinmaydi. Biroq muammoni yechishdagi qiyinchilik, diqqatni taqsimlashdagi sarosimalilikni diqqatning tashqi ifodasi desa bo‘ladi. Shaxs stress holatida telefon raqamlarini adashtiradi, vaqtni chamalashda yanglishadi, ong faoliyati yengil tormozlanadi, idrok ko‘lami torayadi.

Hissiy zo‘riqish xavf-xatar tug‘ilganda, kishi xafa bo‘lganda, uyalish, tahlika ostida qolib ketish kabi vaziyatlarda ro‘y beradi. «Stress» so‘zi odatdagi turmushda va tibbiy atamashunoslikda ancha keng tarqalgan so‘zdir. Odam qattiq siqilsa: «Kecha men stressga uchradim» deb xitob qiladi. Bu so‘zni turmushda ishlatish shunga olib keldiki, XX asr oxiri madaniyatida «stress» so‘zi ishlatilganda odamlar faqat salbiy ruhiy zo‘riqishni tushunadigan bo‘lib qolishdi. Aslida «stress» so‘zini faqat salbiy ma‘noda tushunish noto‘g‘ridir.

Odam stressiz yashay olmaydi, hayot bor joyda stress bor, uning bo‘lmasligi o‘lim deganidir (G.Selye, 1956). Stress aslida «hayot» tushunchasi bilan bir xildir. Savol tug‘iladi: bordiyu, odam hali tirik ekan, u stress holatida bo‘lsa, unda qanday qilib u xastalikka duchor bo‘ladi? G. Selye bu muammoni ochiq-oydin yoritib berdi. «Stress odam uchun xavf tug‘dirmaydi, aksincha, distress xavflidir, bunda odam ancha vaqt kuchli darajada zo‘riqqan bo‘ladi. Stressni ijobiy va salbiy turlarga ajratishdan hech qanday ma‘no yo‘q, chunki fiziologik nuqtayi nazardan organizmning kuchli shodlikka va kuchli qayg‘uga javob reaksiyasi bir xil bo‘ladi. «Stress xastaliklari» degan tushuncha noto‘g‘ri.

«Distress kasalliklari» deyilsa, to'g'riroq hisoblanadi», — degan edi G.Selye.

Hayotda stresslar bo'lib turishi tufayli ularni boshqarishni, ular keltirishi mumkin bo'lgan zararni kamaytirishni bilish zarur. Taxminiy hisoblarga qaraganda hozir yer sharida 40 mln dan oshiq odam turli darajada rivojlangan depressiyaga mubtalo bo'lgan. Xo'sh, depressiya nima o'zi? Depressiya bu hozirgi kunga va kelajakka ishonchsizlik bilan qarash, doimo past kayfiyatda bo'lish, horg'inlik, hech narsa qilishga intilmaslik va fikrlashning sustlashuvidir. Depressiya (tushkunlik) bu siqilish, ma'yuslik va g'amgin kayfiyatdir. Albatta, fikrlashning sustlashuvi og'ir depressiv holatlar uchun xosdir. Ko'rib turganingizdek, depressiya inson uchun xos bo'lgan barcha ijobiy faoliyatni yo'qqa chiqaradi. Bunda bemorlar atrofdagilarga befarq, kamgap, ma'yus bo'lib qoladilar, ko'pincha ko'z yoshi qiladilar. Ularning ongi ma'yus, g'amgin kechinmalarga to'lib ketadi. Hozirgi, o'tgan zamon va kelajak ularga qayg'uli bo'lib tuyiladi. Ular olamga go'yo qora ko'zoynak taqqan holda qaraydilar. Depressiv kayfiyat hayotdan qoniqmaslik va ruhiy xastalanishlar oqibati bo'lishi mumkin. Sabablari aniq bo'lsada, lekin unchalik ifodalanmagan bunday holatga odatdagi reaksiya deb qarash mumkin.

Ruhiy kasalliklarda bemorlar juda og'ir va uzoq vaqt davom etadigan tushkunlikka tushib, ovqat yeyishdan bosh tortishadi, o'z joniga suiqasd qilishga urinadilar. Aynan depressiv holatlarda o'z joniga qasd qilish ko'p uchraydi, ayniqsa o'smirlar orasida. Ba'zan depressiyaga chalingan o'smirlarda o'z joniga qasd qilishlari uchun arzimagan sababning o'zi ham yetarlidir. Masalan, ota-onasi aytgan qimmatbaho paltosini sotib olib bermaydi yoki diskotekaga yubormaydi, sevgan kishisi bilan uchrashgani qo'ymaydi va h.k.. Rossiyada bo'lib o'tgan birikkita o'smirlar orasida o'z joniga qasd qilishlarning sababini keltiramiz. Barcha yoshlarning sevimli estrada qo'shiqchilari Viktor Soy, Igor Sorin hayotdan ko'z yumganlaridan keyin Rossiya yoshlari orasida o'z joniga qasd qilishlar juda ko'p kuzatilgan. Bular ayniqsa 15–17 yoshdagi bolalar edi. Igor Sorin o'zi yashaydigan uyning 6-qavatidan sakrab o'ladi. U o'lim ol-

di xatida «Hammangizni mening ortimdan yulduzlarga ravona bo'lishga chorlayman!» deb yozgan edi. Biroz vaqt o'tgach 15 yoshga hali to'lmagan qiz dugonasi bilan birga 9-qavatning tomiga chiqib yerga sakrashadi va jon berishadi. Ularning yon daftarlarida shunday gaplar bitilgan edi. »Igor! Menga sensiz hayotning ne keragi bor. Men ham sening izingdan, sening bag'ringga, yulduzlarga ravona bo'laman! Meni kechiringlar!» Nima uchun o'z joniga suiqasd qilishadi? Buning psixologik mexanizmlari nimalardan iborat? Barcha o'z joniga suiqasdlarni 3 turga bo'lish mumkin: haqiqiy, yashirin va tantanavor. Haqiqiy suiqasd hech qachon to'satdan bo'lmaydi. Unga doimo past kayfiyat, depressiya hamroh bo'ladi. Ular tez-tez hayotning mantig'iga murojaat qilib turishadi. O'smirlar suiqasdning bu turiga javobsiz sevgidan, yorining bevafoolidan murojaat qilishsa, qariyalar farzandlaridan keskin xafa bo'lgan paytlarida o'limning ushbu turini tanlashadi. Odam o'zining muammolariga boshqalarning e'tiborini qaratmoqchi bo'lsa, o'z joniga suiqasd qilishning yashirin turini tanlaydi. Bunday odamlar, ba'zan o'z joniga qasd qilajagini eng yaqin odamlariga aytib ham yurishadi. Lekin, bunga e'tibor berilmaydi yoki kulib javob berishadi. Suiqasdning bu turi ko'pincha iqtisodiy qiynalgan odamlar orasida uchraydi. Tantavor tarzda hayotdan ko'z yumuvchilar o'smirlar orasida ko'p uchraydi. Bunga misol, yuqorida keltirganimizdek, sevimli qo'shiqchisi o'lganidan keyin o'z joniga suiqasd qilgan qizlardir. Keltirgan misollarimizning barchasi eng avvalo hissiy qo'zg'aluvchanlik darajasiga tegishlidir. Bu daraja individual ravishda xilma-xil bo'ladi.

Kishining fikrlari va xatti-harakatlari yo'nalishini belgilaydigan barqaror, chuqur va kuchli his-tuyg'u **ehtiros** deb ataladi. Masalan, kishi fan, san'at, musiqa, sportga qiziqishi mumkin. Lekin kishi hayotiga yomon ta'sir ko'rsatadigan havaslar ham bo'ladi (narkotik, ichkilik va h.k.). Ehtiros kishini his-tuyg'ular predmeti haqida astoydil fikrlashga, bu ehtiyojlarni qondirish yo'lida uchraydigan qiyinchiliklar haqida o'ylashga majbur qiladi. Hukmron ehtiros bilan bog'liq bo'lmaganlari kishini hayajonlantirmay, qiziqitirmay qo'yadi, ba'zan esa unutilib ketadi. Bog'liqlari esa kishini hayajonlantiradi, o'ziga rom etadi, ikir-

chikirlarigacha esida qoladi. Qoniqtirilmay qolgan ehtiros kuchli hissiyotlarni va hatto affektiv portlashlarni keltirib chiqaradi. I.P. Pavlov: «Ilm-fan odamdan ko'p kuch sarflab, zo'r ehtiros bilan ishlashni talab qiladi. O'zlaringizning ishingizda va qiziqishlaringizda ehtirosli bo'lingiz» – deydi.

Yuqorida qayd etilgan his-tuyg'ulardan tashqari quvonch, g'azab, g'am-g'ussa, vahima va shuningdek, organizmda kuchli vegetativ o'zgarishlar bilan kechadigan ochlik, chanqash, og'riq va jinsiy hissiyotlar mavjud. Ular ayni paytda organizmdagi biologik jarayonlar bilan chambarchas bog'langan bo'ladi.

Asosiy hissiy holatlar va ularning tashqi ifodasi. His-tuyg'ularning hissiyot (emotsiyalar), kayfiyatlar, kuchli hayajonlanish tarzida boshdan kechirilishi chog'ida ma'lum darajada seziladigan tashqi belgilariga ham ega bo'ladi. Yuzning ifodalil harakatlari (mimika), qo'l va gavdaning ma'noli harakatlari, turqu tarovat, ohang, ko'z qorachig'ining kengayishi yoki torayishi kabilar shular jumlasiga kiradi. Kishi o'zining qahr-g'azabini tevarak-atrofdagilarga qo'llarini musht qilish, ko'zlarini chimirib qarash, do'q-po'pisali ohang bilan namoyish qiladi.

Asosiy hissiy holatlar quyidagilar (K. Izard klassifikatsiyasi bo'yicha):

Qiziqish – malaka va ko'nikmalar rivojiga, bilim egallashiga moyillik tug'diradigan ijobiy hissiy holat.

Quvonch – to'la qondirilishi mumkin bo'lmagan, har holda qondirilishi noaniq dolzarb bo'lgan ehtiyojni qondirilishi mumkinligi bilan bog'liq ijobiy hissiy holat.

Hayratlanish – to'satdan ro'y bergan holatlardan hissiy jihatdan ta'sirlanishning ijobiy yoki salbiy jihatdan aniq-ravshan ifoda etilmagan belgisi.

Iztirob chekish – hozirga qadar qondirilish ehtimoli ozmi-ko'pmi darajada mavjud deb tasavvur qilingan hayotiy muhim ehtiyojlarning qondirilishi mumkin emasligi haqida aniq yoki shunday tuyilgan axborot olinishi bilan bog'liq salbiy hissiy holat.

G'azablanish – odatda affekt tarzida kechadigan va subyekt uchun g'oyat muhim ehtiyojni qondirish borasida jiddiy to'siq paydo bo'lishi oqibatida kelib chiqadigan, ifodalanishiga ko'ra salbiy

hissiy holat. Iztirob chekishdan farqi g‘azablanish stenik tarzda, ko‘rinishda bo‘ladi. Kuch-g‘ayratni oshirib yuboradi.

Nafratlanish – obyektiv holatga subyektning mafkuraviy, ma‘naviy, estetik prinsiplari va yo‘l-yo‘riqlariga keskin zid kelib qolishi oqibatida ro‘y beradigan salbiy hissiy holatdir. Nafratlanish tajovuzkorlik xulq-atvoriga sabab bo‘lishi mumkin.

Jirkanish – shaxslararo munosabatlarda ro‘y beradigan va subyektning hayotiy nuqtayi nazari, qarashlari va xulq-atvoriga nomutanosibligi oqibatida hosil bo‘ladigan salbiy hissiy holatdir.

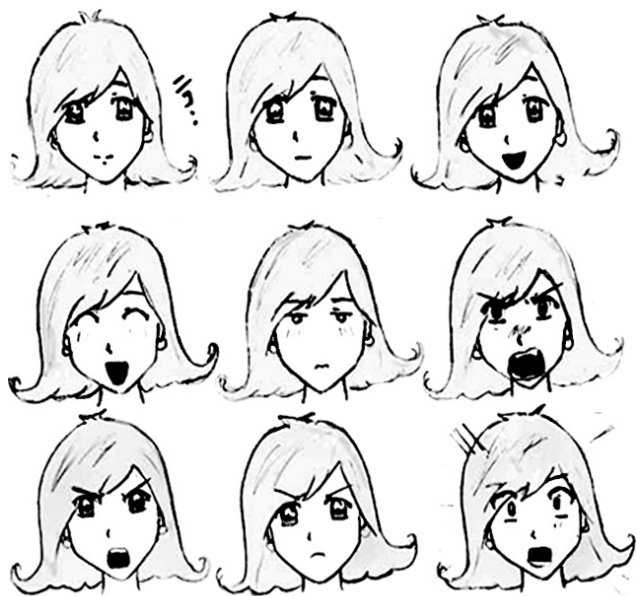
Qo‘rquv – subyekt o‘zining xotirjam hayot kechirishiga ziyon yetishi mumkinligi haqida, unga real tarzda tahdid solayotgan yoki tahdid solishi mumkin bo‘lgan xavf-xatar haqidagi xabarni olishi bilan paydo bo‘ladigan salbiy hissiy holat. Qo‘rquv hissiyoti stenik tusda ham, astenik tusda ham bo‘lishi mumkin, yoki hissiy zo‘riqishlar tarzida, yoxud ruhan astoydil tushkunlikka berilgan va xavotirlangan tarzda, yoxud affektiv holatga tushgan tarzda (dahshatli qo‘rquv hissiyotning eng so‘nggi turidir) kechishi mumkin.

Uyalish – o‘zining niyat-maqсадlari, xatti-harakatlari va tashqi qiyofasi faqat tevarak-atrofidagilar tomonidan kutilganiga mos kelmaganligini emas, balki o‘ziga loyiq xulq-atvor va tashqi qiyofa haqidagi shaxsiy tasavvurlarga ham mos kelmayotganligini anglab yetishida ifodalangan salbiy holat.

Aytib o‘tilgan hissiyotlarning har biri ifodalanish darajasiga ko‘ra turli hissiy holatlarning mimikada ko‘rinishi tobora kuchayib boradigan holatlar tarzida xotirjamlik bilan qoniqish, shodlanish, zavqlanish, shod-xurramlik, o‘zini tuta olmaydigan darajada zavqlanish, tortinchoqlik, iymanish, uyalish, o‘zini ayblash, norozilik, iztirob chekish, qayg‘urish va hokazo.

Kishilar **his-tuyg‘ularining sifatlari** va hatto turlarining xilma-xilligi bilan farq qiladilar. His-tuyg‘ulaming xususiyatlaridan biri ularning ziddiyatliligi, ya‘ni bir-biriga qarama-qarshiligidir. Masalan, quvonch va qayg‘u, xursandchilik va azob chekish, sevgi va nafrat, qo‘rquv va mardlik va h.k.. His-tuyg‘ularni biz uchun yoqimli va yoqimsiz bo‘lgan his-tuyg‘ularga ajratish mumkin. Yoqimli his-tuyg‘ular – ularni boshdan kechirayotgan kishining nuqtayi nazaridan qaraganda ijobiy his-tuyg‘ular bo‘ladi. Ular o‘rtasida ko‘pgina oraliq his-tuyg‘ular mavjuddir. Masalan,

qoʻrquv baʼzan jangavor ruhni oʻzini himoya qilish uchun faol harakat qilishni oʻz ichiga oladi. Qurquv hissi orqaga qaytishga ham dadil hujum qilishga ham undashi mumkin. Ayrim kechinmalar shu qadar murakkab boʻladiki, ularni yoqimli va yoqimsiz his-tuygʻularga ajratish qiyin. His tuygular faol yoki passiv boʻlishi mumkin. Agar kishi hayajonlangan, diqqati kuchaytirilgan boʻlsa uning tuygʻulari faol boʻladi. Aksincha kishining holati noaniq boʻlsa his-tuygulari ham sust oʻtib boradi. His-tuygʻularning faolligi ularni stenik tuygʻularga aylantiradi. Ular kishining kuch va gʻayratini oshiradi. His-tuygʻular intensivlik va davomiylikning turli darajasiga ega boʻladi. Baʼzan ular uzoq davom etsa ham sust boʻladi. Boshqa vaqtda xuddi shu kishida ular juda kuchli davom etib uni yetarli oʻylab koʻrilmagan harakatlar qilishga undaydi.

24-rasm. Turli hissiy holatlarning mimikada koʻrinishi.

Yuksak hislar va ularni tarbiyalash

Mazmun nuqtayi nazaridan yuksak hislar maʼnaviy, intellektual va estetik his-tuygʻulardan iborat boʻladi. Ularni qoʻrquv, asossiz gʻazablanish, organizmning och qolishi, kasallik tufayli vujudga keladigan emotsiyalaridan farq qilib **yuksak hislar** deb

ataydilar. Axloqiy tuyg'ular yoki **ma'naviy his-tuyg'ular** harakatlari, xulq-atvoriga jamiyatda qabul qilingan axloq asosida baho berish bilan bog'liq bo'lgan kechinmalardir.

Vatanga muhabbat – bu his-tuyg'u tug'ilgan joylar va yaqin kishilar bilan ko'pdan ko'p aloqalardan vujudga keladi. Burch tuygusi bu o'zining jamiyat, oila oldidagi vazifalarini anglash tufayli vujudga keladigan kechinmalardir. Bu tuyg'u kishini o'z burchini bajarishga undaydi, bunga vijdon deb ataluvchi bir kechinma yordam beradi. Kishining o'z burchini, aytib turgan narsani bajarmasligi, nojo'ya xatti-harakatlari vijdonini azoblaydi va kishini pushaymon qiladi. Do'stlik tuyg'usi jamiyatda keng rivojlangan. Chinakam do'stlik tuyg'usini oshnachilik munosabatlari va soxta o'rtoqchilikda ro'y beradigan yuzaki kechinmalar bilan aralashtirib bo'lmaydi. Chinakam do'stlik yaqin kishiga nisbatan adolatli munosabatda bo'lishni talab qiladi. Muhabbat tuyg'usi do'stlik tuyg'usiga yaqindir. Chinakam muhabbat kishining ko'nglini ko'taradigan go'zal his-tuyg'u bo'lib u o'z-o'zini mukammallashtirishga undaydi. Faqat sevimli kishi uchungina emas balki boshqa kishilarning baxt-saodati uchun ham jasorat ko'rsatishga chaqiradi. Shuning uchun bir-birini sevgan kishilar yaxshiroq bo'lishga intiladilar.

Praksik his-tuyg'ular mehnat faoliyati davomida kechirilib, unda shaxs biror maqsadni angelaydi, uni e'tirof yoki inkor qiladi, maqsadga erishish yo'llarini baholaydi, unga tatbiq etish usullari va qurol vositalarini ma'qullaydi yoki ma'qullamaydi, ularning tanlanganligiga shubhalanadi, muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik va hokazo hislarini boshdan kechirilishi tushuniladi.

Intellectual his-tuyg'ular. Aqliy faoliyat jarayonida vujudga keladi va bilish jarayonlari hamda ijod bilan bog'langan bo'ladi. Bu biror masalani hal qilish vaqtidagi izlanish quvonchi ba'zan esa uni hal qilish mumkin bo'lganda qanoatlanmaslikdan iborat og'ir his-tuyg'udir. Har qanday ijodiy ish intellektual his-tuyg'ular bilan bog'liq bo'ladi. Bilim olishga qiziqish va uning qondirilishi ham shunday emotsiyalarni vujudga keltiradi. Ular faqat katta yoshdagi o'quvchilar uchun emas balki kichik bolalarda ham bo'ladi. Ajablanish yoki ruhlanish va keyin masalani yechish vaqtida paydo bo'ladigan ishonch, faxrlanish, bilimlarini oshirishga yanada intilish tuyg'usi ham intellektual tuyg'ularga kiradi.

Estetik his-tuyg'ular. Bu biz tabiatda, san'atda va umuman xayotda idrok qiladigan go'zal yoki xunuk narsani his qilishdir. Ular jamiyatning taraqqiyot darajasini aks ettiradi. Musiqa, tasviriy san'at, she'riyat, teatr va kino estetik didni tarbiyalashda ma'lum ahamiyat kasb etadi.

Nazorat savollari:

1. His-tuyg'ular deb nimaga aytiladi? Shaxs hayotida qanday ahamiyatga ega?
2. His-tuyg'ularning fiziologik asoslari nimalardan iborat?
3. Hissiy kechinmalarning shakllarini aytib bering? Hissiy ton nima?
4. Kayfiyatning inson hayotidagi ahamiyati nimadan iborat?
5. Affekt qanday holat?
6. Stress nima?
7. Ehtiros insonda qanday kechadi?
8. His-tuyg'ularning asosiy sifatlarini qisqacha tavsiflang.
9. Yuksak hislarga nimalar kiradi, misollar keltiring.

4.2. Iroda.

Iroda to'g'risida tushuncha. Tavakkalchilik

Faoliyatni ma'lum yo'nalishda tashkil qilish, muammolarni yechish uchun bir qarorga kelish, uni amalga oshirish jarayonidagi qiyinchiliklarni yengish harakatlar yordamida amalga oshiriladi. Odatda, ixtiyorsiz harakatlar anglangan yoki anglanmagan istak, xohish, mayl, ustanovka va shu kabilarning ichki turtkisi ta'sirida ro'yobga chiqadi. Ular impulsiv (lot. impulses – ixtiyorsiz qo'zg'alish) xususiyatga ega bo'lib, anglanilmagan, rejalashtirilmagan bo'ladi. Masalan, bolalar bir-birini turtib biri yiqilib tushdi, tarbiyachi ularga beixtiyor baqirib yubordi-yu keyin o'zi afsuslandi. Bunday harakatlar kutilmaganda bexosdan bo'lgan **refleksiv harakatlar** deyiladi. Kishining hamma ta'sirlanishilari reflektor xarakterga ega bo'ladi. Lekin yuqorida tasvirlangan harakatlarlar ongning nazoratisiz yoki uning yetarli ishtirokisiz maxsus niyatni ko'zlamay amalga oshirilgan bo'ladi va shu sababli ixtiyorsiz harakatlar yoki ataylab qilinmagan harakatlar deyiladi. Lekin har bir kishi juda ko'p oddiy harakatlarni amalga oshiradiki ular batamom

ongli ravishda maqsadni koʻzlab bajariladi. Bunday harakatlar ixtiyoriy yoki ataylab qilingan harakatlar deyiladi. Ularning atalishi-ning oʻzi bu harakatlarda irodaning ishtirok etishini koʻrsatadi. Ongli ravishda amalga oshiriladigan va maqsadni koʻzda tutgan barcha ixtiyoriy harakatlar **irodaviy harakatlar** deb ataladi. Kishi suv ichgisi kelib stakanga qoʻl uzatdi va unga suv quyib ichdi. Bu garchi bajarish qiyin boʻlsa ham aniq maqsadga qaratiladi shu sababali irodaviy harakatdir. Har bir kishining qandaydir qiyinchiliklarni, qoʻyilgan maqsad yoʻlida gʻov boʻlib turgan toʻsiqlarni yengishi, lozim boʻladigan harakatlarni amalga oshirishiga toʻgʻri keladi. Bu harakat chinakam irodaviy harakatlar deyiladi. Ularda ongning ishlashi bilan bogʻliq shaxsiy faollik namoyon boʻladi. Kishining oʻz oldiga qoʻyilgan maqsadiga erishish uchun ichki va tashqi toʻsiqlarni yengish vaqtida vujudga keladigan psixik jarayon iroda deb ataladi. Kishi yengadigan tashqi toʻsiqlar deganda ishning oʻziga xos qiyinchiliklari, uning murakkabligi, har xil xalal berishlar, boshqa kishilarning qarshilik koʻrsatishi, ishning ogʻir sharoitlari va shu kabilar tushuniladi.

Ichki toʻsiqlar kishi oʻzini ishlashga, charchoqni, bajari-lishi kerak vazifasiga aloqasi boʻlmagan boshqa biror narsa bilan shugʻullanish istagini yengishga majbur qilish, qiyin vaqtda belgilangan narsani bajarishga xalal beradigan shaxsiy mayllardir. Ichki toʻsiqlarga zararli odatlar, mayllar, istaklar kiradi. «Iroda» termini deganda shaxsning qiyinchiliklarini yengib aniq maqsadni koʻzlab harakat qilish qobiliyati tushuniladi.

Zoʻr iroda bu biror narsani qilishga intilish va unga erisha olishgina emas balki zarur boʻlib qolganda oʻzini biror narsadan voz kechishga majbur qila olish hamdir. Iroda shunchaki istak va uning qondirilishi emas, balki bu ham istak, ham uni toʻxtatilishi, ayni vaqtda undan voz kechish hamdir.

Kishi hayotida irodaning ahamiyati nihoyatda kattadir. Ilroda oddiy kundalik hayotda, ayniqsa, katta qiyinchiliklarni yengishga toʻgʻri keladigan qiyin paytlarda zarur boʻladi. Irodaning oʻziga xos koʻrinishlari shaxsning tavakkalchilik vaziyatidagi xatti-harakatida koʻrinadi. Oʻziga mahliyo qiluvchi maqsadga erishish yoʻlida xavf-xatar, yoʻqotish dahshati, muvaffaqiyatsizlik bilan hamohang, ogoh, dadil harakat **tavakkalchilik** deyila-

di. Tavakkalchilikda yutuq bilan yo‘qotish uyg‘unlashib keladi, yutuq quvonch nashidasini uyg‘otsa, omadsizlik jazo, moddiy va ma‘naviy yo‘qotishni keltirib chiqaradi. Shunga qaramay, insonlar tavakkal qilish harakatidan voz kechmaydilar. Tavakkalchilik harakatining ikki sababi farqlanadi:

1) yutuqqa umidvorlik hissi, yani ehtimol tutilgan mag‘lubiyat oqibati ko‘rsatkichidan yuksakroq bo‘lishiga ishonch;

2) xatti-harakatning xavfli yo‘lini afzal bilish, yoki, «tavakkalchining tavakkalchiligidir». Shaxsdagi tavakkalchilikni riskometr degan asbobda o‘lchash mumkin.

Irodasi zaif kishilar ulkan ishlarni bajarish u yoqda tursin kundalik hayotda uchraydigan vazifalarning ham uddasidan chiqa olmaydilar, yetarli darajada ishchan bo‘lmaydilar, boshqalarning yordamiga muhtoj bo‘ladilar. Ularda ana shu xususiyatlarni yengish uchun iroda kuchi yetishmaydi. Iroda kuchsizligining patologiyasi mavjud bo‘lib u **abuliya** (yunon. abuliya – qat‘iyatsizlik) miya patologiyasi negizida vujudga keladigan faoliyatda intilishning mavjud emasligi, harakat qilish, amalga oshirish uchun qaror qabul qilish zarurligini anglagan holda shunday qila olmaslikdan iborat inson ojizligidir. **Apraksiya** – (yunon. apraksiya – harakatsizlik) miya tuzilishining shikastlanishi tufayli yuzaga keladigan harakatlar maqsadga muvofiqligining murakkab buzilishidir. Abuliya va apraksiya psixikasi xasta insonlarga xos, noyob fenomenal psixopatologik hodisadir.

Irodaning nerv-fiziologik asoslari

I.M. Sechenovning so‘zlari bilan aytganda har qanday xatti-harakatning dastlabki sababi tashqi hissiy qo‘zg‘alishdir. Keyinchalik hayot tajribasi asosida ko‘pgina xatti-harakatlar bevosita hissiy qo‘zgalmasdan unga qarama-qarshi tarzda amalga oshiriladi. Tashqi qo‘zgatuvchi masalan, televizor kishini qiziqarli ko‘rsatuvlarni tomosha qilishga undaydi, u bo‘lsa burch haqidagi yoki ish bajarilmay qoladigan bo‘lsa ro‘y beradigan noqulay oqibatlar haqidagi fikrga amal qilib, ishlash uchun o‘tiradi.

Irodaviy harakatning fiziologik asosi miya po‘stlog‘ida avvalgi tajriba natijisida ilgari hosil bo‘lgan nerv aloqalarining ikkinchi signal sistemasidir. Bu sistemalar irodaviy harakat paytiga kelib

qo'zg'algan bo'ladi. Bu esa ayrim harakatlarni amalga oshirishga imkon beradi, natijada kishi o'zini, garchi televizordagi ko'rsatuv qiziqarli bo'lsa ham uni ko'rishga emas, balki ishlashga majbur qiladi.

Qo'zgatuvchi vosita — so'z irodaviy harakatda alohida o'rin egallaydi. So'z kishiga tashqaridan ta'sir qiladigan signal bo'lishi mumkin. Lekin u ko'pincha kishining o'z-o'ziga ichki talabi, mustaqil buyrug'i ham hisoblanadi. Hamma hollarda ular javob tariqasida ixtiyoriy harakat uchun real qo'zgatuvchi bo'ladilar. Qo'zg'alishning barqaror manbai mavjud bo'lgan kishi o'z oldiga qo'yilgan maqsadiga erishadi. Bizning harakatlarimizni boshqarib turadigan miya hujayralari katta yarimsharlar po'stlog'idagi boshqa hujayralar bilan hamisha bog'langan bo'ladi. Har qanday boshqarishni nazoratsiz yoki tuzatish kiritmasdan amalga oshirib bo'lmaydi. Kishi o'z harakatlarini va ishlarini boshqarishga qodir bo'ladi va haqiqatdan ham boshqara oladi. Bunga sabab: miya hujayralari bir tomondan gavda muskullariga impulslar yuborib turadi, ikkinchi tomondan harakat a'zolaridan amalga oshirilgan ish to'grisida qaytish signallarini olib turadi. Miya po'stlog'ida shu axborotlar qayta ishlanadi va u yerdan harakatga kiritilishi lozim tuzatishlar haqida yana signallar keladi. Katta yarimsharlar po'stlog'idagi tormozlanish jarayonlari ortiqcha ixtiyorsiz harakatlarni to'xtatib qoladi. Bu jarayonlar haddan tashqari qo'zg'alishni (mas. affektiv holatdagi) bostirib turadi va vazminlik o'zini tuta bilish, chidam harakatlar izchilligi va hokozolarining paydo bo'lishiga yordam beradi. Iroda katta yarimsharlar po'stlog'ining miya po'stlog'i osti ishini boshqarib turish qobiliyatiga to'gridan to'g'ri bog'liq bo'ladi. Miya po'stlog'ining osti kishi organizmidagi ko'pgina qo'zgatuvchi jarayonlarning (instinktlar, mayllar, affektlar va h.k.) manbai hisoblanadi.

Irodaviy sifatlar, tuzilishi va talqini

Kishi faoliyati jarayonida irodaviy xatti-harakatlarni amalga oshirar ekan, o'zida o'z shaxsini xarakterlab beradigan va hayoti hamda mehnati uchun juda katta ahamiyatga ega sifatlarini hosil qiladi. Ayrim xususiyatlar kishini yanada faol qiladi, bu hol yarimsharlar po'stlog'ida qo'zg'alish jarayonlarining ustunlik

qilishi bilan bog‘langan bo‘ladi. Boshqa sifatlar yoqimsiz psixik jarayonlarga va harakatlarga xalaqit berishda ularni to‘xtatib qo‘lishda, yo‘q qilishda namoyon bo‘ladi.

1. Faollik bilan bog‘liq bo‘lgan sifatlarga qat‘iylik, dadillik, sabot-matonat, mustaqillik kiradi:

Qat‘iylik ortiqcha ikkilanmasdan o‘z vaqtida qat‘iy qarorlar qabul qila bilishdir. Bu o‘ylab ko‘rilmagan, shoshilinch qabul qilingan harakatlarda emas, yetarli darajada chamalab ko‘rilgan asoslangan xatti-harakatlarda namoyon bo‘ladi. Qat‘iy kishi boshqacha emas, ayni shunday ish qilishi kerakligiga chuqur ishonadi. Qat‘iylik ko‘rsata bilish, dadil, ikkilanmay talab qilish o‘qituvchining muhim fazilatidir.

Dadillik – kishining dovdirab qolish tuyg‘usini yengish qobiliyatidir. U faqat kishi hayoti uchun xavfli paytlardagi harakatlardagina namoyon bo‘lib qolmaydi, dadil kishi murakkab ishdan, katta mas‘uliyatdan cho‘chimaydi. Dadillik ahvolga oqilona sog‘lom munosabatda bo‘lishni talab qiladi. Ba‘zan kishining xayoli unga haqiqatda yo‘q holatdan darak berishi mumkin. Iroda kuchi bilan qo‘rquvni yengadi va zarur deb hisoblagan narsasini bajaradi. Dadillikni kishining mardlik ko‘rsatmoqchi bo‘lib xavf-xatarli ishga qadam qo‘yishi bilan aralashtirmaslik kerak. Bunday kishilarni irodali kishilar deb bo‘lmaydi.

Sabot-matonat – bunga qo‘yilgan maqsadga erishish yo‘li qanchalik uzoq va qiyin bo‘lmasin, ularga erisha bilishdan iborat. Sabot-matonat tashqi va ichki to‘siqlarni yengishda namoyon bo‘ladi. Irodali kishi o‘z kuchlarini zo‘r berib sarflashga qobiliyatli bo‘ladi. I.P.Pavlov aytib o‘tganidek, u o‘z ishini davom ettirish istagini orttiradi, xolos. Sabot-matonat pedagoglik ishida o‘zining arzimagan manmanlik tuyg‘usi tufayli xato qarordan bosh tortishga qobiliyatli bo‘lmagan vaqtidagi o‘jarlik bilan aynan bir narsa deb bo‘lmaydi. O‘jarlik shaxsning salbiy xususiyatidir.

Mustaqillik kishining boshqalar ta‘siriga berilmasdan qaror qabul qilish va belgilangan harakatni bajarish qobiliyatidir. Ana shu irodaviy sifati bilan ajralib turmaydigan kishilar odatda o‘z yo‘llarida uchragan qiyinchiliklar oldida o‘zlarini yo‘qotib qo‘yadilar. Bunday zaiflikka ko‘pincha maktab yoshidagi tarbiyaning xususiyatlari sabab bo‘ladiki, bolaga mustaqil ishlash

malakasini o'rgatishmagan va unda o'z harakatlari, ishlari uchun mas'uliyatdan qochishga intilish avj olgan bo'ladi. Irodali kishi ta'sirga beriluvchanlik kabi salbiy sifatga ega bo'lmaydi. Bunday sifat mavjud bo'lganda kishilar o'z fikrlaridan juda osonlik bilan qaytadilar, boshqalarga bo'ysunib qoladilar. Chinakam mustaqillik bilan negativizm (lot. negativus — salbiy), ya'ni qanday qilib bo'lsa ham tashqaridan bo'ladigan ta'sirga qarshilik ko'rsatishga intilish o'rtasida hech qanday umumiylik yo'q. Agar ta'sirga beriluvchanlik kishini o'zining niyatlar va e'tiqodlariga muvofiq kelmaydigan xatti-harakatlarga undasa uni boshqalarga qarama-qarshi o'laroq nomaqbul harakatlar qilishga undaydi. Ta'sirga beriluvchanlik va iroda kuchining belgilari emas, balki uning zaifligiga oid belgilardir. Ko'pgina yomon odatlar irodasi zaif kishilarda aynan mustaqillikning yetishmasligi tufayli ta'sirga berilishga va taqlid qilishga moyil kishilarda bo'ladi. Harakatni mustaqil bajarish o'z kuchiga ishonch hosil qilishda yordam beradi, bu ishonch kishining muhim irodaviy xususiyatidir.

2. Noma'qul psixik jarayonlar va harakatlarning tormozlanishi bilan bog'liq iroda sifatlariga chidam, bardoshlilik, sabr-toqat, intizomlilik va uyushqoqlik kiradi. Chidam yoki o'zini tuta bilish bu kishining o'z-o'zini boshqara olishidir. U o'zining xulq-atvori ustidan to'liq nazorat qilish xususiyatini saqlab qolar ekan o'zidagi yomon niyatlarni, ixtiyorsiz harakatlarni, affektlarni, g'azablanishni, qo'rquvni yengadi. Chidamning mavjudligi kishini o'z-o'ziga tanqidiy qarashga o'rgatadi, oqilona bo'lmagan xatti-harakatlardan o'zini tiyishga yordam beradi. Chidam, o'zini tuta bilish o'qituvchi uchun juda zarur. Bolalarning xulq-atvori ularning o'quv ma'lumotlarini tushunmasligi ko'pincha o'qituvchining jahlini chiqaradi va vujudga kelgan vaziyat talab qiladigan darajada yo'l tutish uchun zo'r chidam zarur bo'ladi. O'zini tuta bilish o'qituvchiga qattiq jahli chiqishdan o'zini tiyishga, xijolatni, sarosimalikni bosishga yordam beradi.

Bardoshlilik va sabr-toqat singari irodaviy sifatlar ham o'zini tuta bilishga yaqin turadi. Bunda kishi azob va qiyinchilik chekishni yenga olishga qodir bo'ladi. Irodali kishi qiyinchiliklarga qaramay o'z oldiga qoygan maqsadiga erishishga intiladi. Shaxsning barcha irodaviy sifatlarini, qo'zg'alish yoki tormozlanish jarayonining us-

tunligiga qarab, guruhlarga bo'lish mumkin. Ba'zan kishi bir xil harakatlarni cheklab boshqalar borasida faollik ko'rsatadi. **Intizomlilik va uyushqoqlik** singari iroda sifatlari ana shu tomonlari bilan farq qiladi. Intizom avvalo jamoa talablariga bo'ysunishdan iborat bo'ladi. Uyushqoqlik kishi o'zini, kerak bo'lsa boshqalardan ham samarali ishlashga majbur qila oladi. Tartibsizlik, o'z vazifalariga befarq bo'lish kabilar intizomsizlik va uyushmaganlikning ko'rinishlari bo'lib, ular iroda kuchining yetishmasligini bildiradi. Intizomsiz kishi boshqalarning ishiga ham muvaffaqiyatli rahbarlik qila olmaydi. **Batartiblik, aniqlik, puxtalik** har sohada namoyon bo'ladi, ular kundalik xulq-atvorda va hatto mayda-chuyda bo'lib ko'ringan narsalarda ham seziladi.

Irodani tarbiyalashda mashq va treninglar

Har bir kishi irodani tarbiyalash ustida ishlashi zarur. Barcha atoqli kishilar buni tushungan holda, yoshlik yillaridanoq irodani mustahkamlash ustida ko'p ishlaganlar.

Kunlar va soatlar bo'yicha mashg'ulotlar, o'qimoqchi bo'lgan kitoblar ro'yxatini tuzib chiqish, xulq-atvor qoidalarini belgilab olish va ularning bajarilishini nazorat qilish kabilar irodani mustahkamlashga yordam beradi. 19 yoshli L.N.Tolstoy ham o'ziga «irodani rivojlantirish uchun qoidalar» tuzib olgan ekan, u bu qoidalarga butun hayoti davomida amal qiladigan kun tartibini va ovqatlar ratsionini ham kiritgan edi. Irodani tarbiyalashda atrof-dagilarning fikri, ularning kishi xulq-atvoriga ijobiy ta'siri yordam beradi. Kundalik mehnat shu jumladan o'qish faoliyati ham irodani mustahkamlash uchun yaxshi maktab bo'lishi mumkin. Agar ishda yoki o'qishda ko'p qiyinchiliklar mavjud bo'lsa, ularni yengish irodaviy sifatlarni tarbiyalashning vositasi bo'lib xizmat qiladi. Irodani tarbiyalash uchun o'z ustida muntazam ish olib borish kerak, bu ishni iloji boricha erta boshlash zarur. Shaxsning irodaviy sifatlari irodaviy faoliyatda tarkib topishini unutmash kerak. Shuning uchun ham mehnat hamisha irodani mustahkamlashning vositasi bo'lib kelgan. Har bir ishni oxiriga yetkazish o'z harakatlarni puxna o'ylab bajarishga erishish juda muhimdir. Irodani tarbiyalash kishi o'z oldiga qo'yadigan maqsadga ham bog'liqdir, bu maqsadni anglash irodani chiniqtirishga yordam beradi.

Kishi o'zini qat'iy nazorat qilishi, o'z ishini va xulq-atvorini nazorat qilish odatini o'zi tarbiyalamog'i kerak. O'z irodasini o'z kamchiliklarini yengish bilan chiniqtirishi kerak. Bu sohadagi har bir muvaffaqiyat kishining o'ziga ishonchini oshiradi, uni yanada irodalirioq qiladi. Bunda to'g'ri hayot kechirish, kun tartibi, nerv sistemasini umumiy mustahkamlash, o'zining iroda kuchini doimiy mashq qildirib borishdan iborat jismoniy va psixik chiniqish yordam beradi.

Irodani mustahkamlash va chiniqtirishda treninglarning muhim o'rni bor.

Mumkin emas. Guruh ikkiga bo'linadi. 1-guruh o'z istak-xohishlarini bayon qiladi, 2-guruh bunga rad javobini berishi kerak. 10 daqiqadan so'ng guruhlarining o'rin almashadi. Masalan, «Men bugun diskotekaga bormoqchi edim». Javob: «Yo'q, mumkin emas, kech bo'lib qoldi». O'yindan so'ng xohishlarni rad qilish uchun qo'llanilgan dalillar, sabablar va mazmunlar tahlil qilinadi. Boshlovchi quyidagi xulosaga keladi: «Asosli va asossiz rad etishlar bor. Ko'pincha sizga ba'zi ta'qiqlar asossizdek tuyilishi mumkin, biroq ularda ham maqsad, mazmun borligini inkor eta olmaymiz. Agar biz istagimiz nega rad etilayotganligini anglasak, bunga ko'nishimiz oson bo'ladi. Ba'zan qilayotgan xatti-harakatlarimiz, istagimiz noo'rin ekanligini ham anglab turamiz. Bunday holda tushunishimiz qiyin kechinmalarni his qilamiz».

«**Men kimman?**» Yo'riqnoma: Hozir har biringiz bir varaq oq qog'ozga quyidagilarni yozishingiz kerak. O'zingizga 20 marta «Men kimman?» deb savol berasiz va har bir savolga javob yozasiz. Mashqlar natijasiga ko'ra inson ichki dunyosi naqadar boyligi va qarama-qarshiliklarga egaligi haqida xulosa chiqariladi.

Nazorat savollari:

1. Iroda deb nimaga aytiladi?
2. Irodaviy harakat vaqtida qanday to'siqlarni yengishga to'g'ri keladi? Ularning farqi nimada?
3. Irodaning fiziologik asoslari tog'risida nimalarni bilasiz?
4. Kishi hayotida iroda qanday ahamiyatga ega?
5. Irodaning asosiy sifatlarini ta'riflab bering.

V bob. SHAXSNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

5.1. Temperament.

Temperament haqida tushuncha

Shaxsning individual xususiyatlari haqida gapirilganda uning tugʻma biologik xususiyatlariga alohida eʼtibor beriladi. Atrof-dagi kishilarni kuzatganda ular his-tuygʻularni namoyon qilishida, harakat tezligida farq borligi seziladi. Birovlar tajang, harakatchan va quvnoq boʻlsalar ham ularning tuygʻulari beqaror boʻladi. Boshqalari yuvosh, zararsiz boʻladilar. Uchinchilari biror narsadan tez taʼsirlanadilar, lekin oʻz tuygʻularini yashiradilar, passiv boʻladilar. Oliy oʻquv yurtiga qabul qilinganini eshitgan bolaning oʻzini tutishi yoki hayotning ogʻir sinovlari paytida odam beixtiyor namoyon qiladigan reaksiyalari uning temperamentini hosil qiladi. Bu ikkala vaziyatni biri ogʻir-bosiqlik bilan, boshqasi esa oʻzini yoʻqotgudek darajada hayajon bilan boshdan kechiradi.

His-tuygʻularning paydo boʻlish tezligi va kuchida, hamda kishining umumiy harakatchanligida namoyon boʻladigan individual-psixologik xususiyatlar majmui temperament (lot. temperamentum – aralashma, qismlar nisbati) deb ataladi. Qadim zamonlarda kishidagi tuygʻular va harakatlarning xususiyatlari uning tanasidagi suyuqliklarning miqdoriga, ularning nisbatiga bogʻliq deb hisoblanar edi. Qadimgi grek shifokori va tabiatshunosi Gippokrat (er.av. 460–356-yillar) taxmin qilganki, bir xil odamlarning organizmida safro (shole) koʻproq boʻladi, bunday kishilarni xoleriklar; boshqalarda qon (sanguinis) koʻp boʻladi, ularni sangviniklar; uchinchi bir kishilarda shilliq narsa (phlegma) ayniqsa koʻp, ularni flegmatiklar; toʻrtinchi bir kishilarda qora safro koʻp miqdorda boʻlib, ularni melanxoliklar deb ataganlar. Keyinchalik temperamentning badandagi «suvlarning» miqdoriga bogʻliqligi haqidagi fikr rad qilinadi, biroq Gippokratning kishilarning toʻrt guruhi, temperamentning toʻrt tipologiyasi haqidagi fikri ming yillarcha davrni boshidan kechirdi. Bu nomlar hozirgi kunlarimizga qadar saqlanib keldi.

Temperament tiplarining psixologik tasnifi

I.P. Pavlov nerv sistemasining to'rtta tipi borligini belgilab chiqdi. Avvalo u kuchli va kuchsiz tiplarni farqlagan. Kuchli tiplar orasida **muvozanatsiz** tiplar va **muvozanatli** tiplar bo'lishi mumkin. Muvozanatli tiplar harakatchan va sust (inert) tiplarga bo'linadi. Shu tariqa uchta kuchli tip hosil bo'ladi, to'rtinchi tipga esa olim barcha kuchsiz tiplarni kiritgan. Faoliyat jarayonida nerv sistemasining tipi o'zgarmasdan qolmaydi. Temperament shaxsning psixik xususiyatlaridan biridir, lekin har bir temperamentdagi kishilar ham juda xilma-xil bo'ladilar. Har bir kishi takrorlanmas shaxs hisoblanadi, shuning uchun ham uni yuqorida aytib o'tilgan temperament tiplaridan biriga kiritish hamisha ham mumkin bo'lavermaydi. Ko'pgina kishilarning shaxsi faqat birgina tipga xos belgiga ega bo'lib qolmasdan, balki ikki va undan ham ko'proq tipning belgilariga ega bo'ladi. Kishida xolerik tipdagi xususiyatlar bilan bir qatorda, masalan, sangvinik tipdagi kishining belgilari ham bo'lishi mumkin; melanxolik tipdagi kishida esa flegmatik tip xususiyatlari uchraydi va hokazo. Bu tiplar sof holda hayotda ancha kam uchraydi. Yana ko'pgina o'tkinchi oraliq yoki aralash tiplar bor.

Temperament tiplarining psixologik tavsifi quyidagi muhim xususiyatlar yordamida aniqlanishi mumkin:

1. *Senzitivlik* (lotincha *sensus* — sezish, his qilish). Insonda bironta psixik reaksiyani hosil qilish uchun zarur o'ta kuchsiz sezgilarning paydo bo'lishi uchun kerak qo'zg'ovchining ozi-gina kuchi, ehtiyojlar qondirilmasligining sezilar-sezilmas darajasi mujjassamlashadi.

2. *Reaktivlik*. Aynan bir xil kuch bilan ta'sir etuvchi tashqi va ichki ta'surotlarga shaxs qanday kuch bilan emotsional reaksiya qilishiga qarab munosabat bildiriladi. Reaktivlikning yorqin ro'yobga chiqishi emotsionallik, ta'sirlanuvchanlikning ifodalanihidir.

3. *Faollik*. Inson qanday faollik darajasi bilan tashqi olamga ta'sir ko'rsatishi va maqsadlarini amalga oshirishda obyektiv hamda subyektiv qarama-qarshiliklarni faollik bilan yengishiga qarab fikr yuritiladi.

4. *Refaollik* bilan faollikning *o'zaro munosabati*. Bunda odamning faoliyati ko'p jihatdan nimaga bog'liqligiga qarab, masalan, tashqi va ichki sharoitlarga (kayfiyatga, favqulodda holatda) yoki maqsadlarga, ezgu niyatlarga, xohish-intilishlarga ko'ra fikr bildirish nazarda tutiladi.

5. *Reaksiya tempi*. Psixik reaksiyalar va jarayonlarning kechish tezligiga, binobarin harakat tezligiga, nutq suratiga, farosatlilikga, aql tezligiga asoslanib xulosa chiqariladi.

6. *Harakatlarning silliqligi* va unda qarama-qarshi sifat rigidlik (qotib qolganlik), shaxsning o'zgaruvchan tashqi ta'sirotlariga qanchalik yengillik va chaqqon muvofiqlashuviga, shuningdek, uning xatti-harakatlari qanchalik sust va qotib qolganligiga baho berishdan iboratdir.

7. *Ekstravertlik va intravertlik*. Shaxsning faoliyati va reaksiyasi ko'p jihatdan nimalarga bog'liqligiga, chunonchi favquloddagi, tashqi ta'sirotlarga (ekstravertlik) yoki aksincha, timsollarga, tasavvurlarga, o'tmish hamda kelajak bilan uyg'unlashgan mulohazalarga (intravertlik) taalluqlidir.

Sangvinik — juda faol, har bir narsaga ham qattiq kula-veradi; yolg'on dalillarga jahli chiqadi. Atrofdagi narsalar, ma'ruzalar diqqatini tez jalb etadi. Imo-ishoralarni ko'p ishlatadi, chehrasiga qarab kayfiyatini aniqlab olish qiyin emas. Juda sezgir bo'lishiga qaramay kuchsiz ta'sirni (qo'zg'atuvchilar) seza olmaydi, serg'ayrat, ishchan, toliqmas. Faollik bilan refaollik munosabati muvozanatda, intizomli, o'zini tiya biladi, boshqara oladi. Xatti-harakati jo'shqin, nutq surati tez, yangilikni tez payqaydi, aql-idroki tiyrak, topqir, qiziqishlari, kayfiyati, intilishlari o'zgaruvchan. Ko'nikma va malakalarni tez egallaydi. Ko'ngli ochiq, dilkash, muloqotga tez kirishadi. Fantaziyasi yuksak darajada rivojlangan, tashqi ta'sirlarga hozir-javob.

Xolerik — sust senzitivlik xususiyatiga ega. Juda faol va refaol. Ko'pincha refaolliги faollikdan ustun keladi. Betoqat, serg'ayrat, tinimsiz. Sangvinikka qaraganda silliqroq, lekin ko'proq qotib qolgan. Qiziqishlari, intilishlari barqaror, xatti-harakatlarida qat'iylik mavjud. Biroq diqqatni bir joyga to'plashda qiynaladi. Nutq surati tez va hokazo.

Flegmatik – senzitivligi sust, his-tuyg‘usi kam o‘zgaruvchan, shunga ko‘ra bunday shaxsni kuldirish, jahlini chiqarish, kayfiyatini buzish qiyin. Ko‘ngilsiz hodisa xavf-xatar haqidagi xabarga xotirjamlik bilan munosabatda bo‘ladi. Vazmin, kam harakat, imo-ishorasi, mimikasi ko‘zga yaqqol tashlanmaydi, lekin serg‘ayrat, ishchan, faol, chidamli, matonatli. Nutq va harakat sur‘ati sust. Faoliyati kamroq. Diqqatni to‘plashi osoyishta. Diqqatni ko‘chirishi qiyin. Intravertlashgan, kamgap, ichimdan top, yangilikni qabul qilishi qiyin. Tashqi ta‘sirotlarga sustlik bilan javob beradi.

Melanxolik – senzitivligi yuksak, tortinchoq, g‘ayratsiz, arazchan, xafaqon. Jimgina yig‘laydi, kam kuladi. Qat‘iyiligi va mustaqilligi zaif. Tez toladi, diqqati beqaror. His-tuyg‘usi sust o‘zgaradi. Rigid, interavertlashgan.

Oliy nerv faoliyati va temperament tiplari

I.P. Pavlov temperament xususiyatlarini belgilab beruvchi 3 ta oliy nerv tizimi xossalarini ajratgan:

1. Kuch: nerv tizimining kuchli qo‘zg‘atuvchilar ta‘siriga bardoshi, shunga ko‘ra odamlardagi chidam kabi sifatlar va ularga teskari sifatning namoyon bo‘lishi.

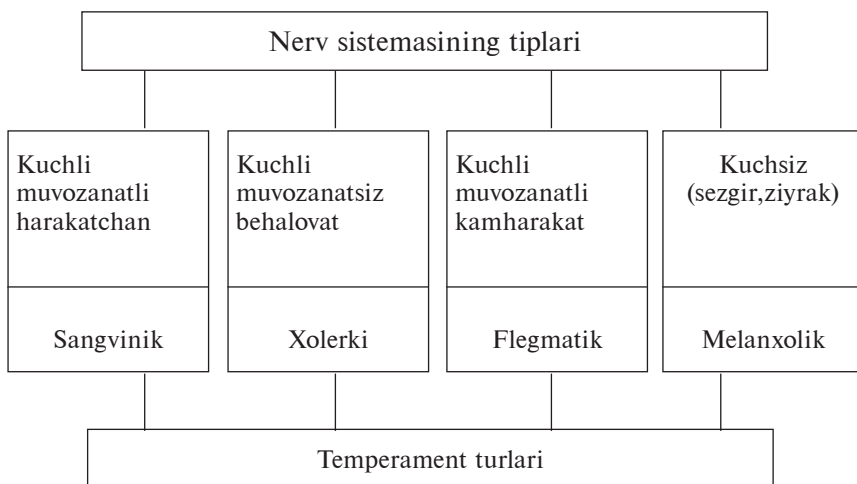
2. Muvozanatlashganlik: asabdagi tormozlanish va qo‘zg‘alishning o‘zaro mutanosibliyi yoki o‘zini tuta bilishi, bosiqlik kabi sifatning namoyon bo‘lishi.

3. Harakatchanlik, ya‘ni qo‘zg‘alish va tormozlanish jarayonidagi o‘zaro almashinish jarayonining tezligi va harakatchanligi ma‘nosida.

I.P. Pavlov kuchsiz tipdagi vazminlik va harakatchanlikni hisobga olmagan chunki bu xususiyatlar kamdan kam hollarda namoyon bo‘ladi.

Oliy nerv faoliyatining individual xususiyatlari tadqiqotlarda qarab chiqilgan biron-bir xususiyati emas, balki doimo ularning majmui bilan belgilanadi. Ko‘p sonli laboratoriya tajribalari ko‘rsatadiki, shunday birikmalar orasida ayrimlari boshqalarga qaraganda ko‘proq uchraydi yoki ancha yaqqol ko‘rinadi. Natijada Pavlov oliy nerv faoliyatining asosiy tiplarini yaratdi. Nerv jarayonlarining kuchiga bog‘liq holda itlar kuchli va kuchsizlarga bo‘linadi.

Kuchsiz jonivorlar — bir xil tipni tashkil qiladi, bu tipning vakillarida ikkala nerv jarayonida, ayniqsa tormozlanish jarayoni o'jiz hisoblanadi, bunday itlar besaronjom bo'lishadi, to'xtovsiz akillayveradi yoki bamisoli bir xil holatda turaveradi. Tashqi ta'sirlar hatto ba'zan arzimagan ta'sirlar ham ularga ortiqcha ta'sir ko'rsatadi. Uzoq davom etgan qo'zg'atuvchilar ularda nerv sistemasini tez ishdan chiqishini keltirib chiqaradi.

Kuchli hayvonlar — muvozanatlashganlik bo'yicha ajratiladi. Kuchli muvozanatsizlar alohida tipni tashkil etadi. Muvozanatsizlik kuchli itlar o'rtasida bir xil shaklda kuchli qo'zg'alish jarayoni bilan muvozanatlashganligi sababli bu hayvonlarda faoliyat juda zo'riqqan, ko'pincha nerv faoliyatida buzilish ro'y beradi. Ko'p hollarda bu urushqoq, haddan tashqari qo'zg'aluvchan hayvonlardir. Kuchli muvozanatlilar o'z navbatida nerv jarayonlarining almashinuviga, harakatchanligiga qarab jonli va bosiq tiplarga bo'linadi. Xatti-harakatning tashqi xususiyatlariga qaraboq bu tiplarning vakillari bir-biridan farq qiladi. Bir xillari tez qo'zg'aluvchan va harakatchan, boshqalari sust qiyinchilik bilan qo'zg'aladi. Oliy nerv faoliyatning 4 asosiy tipi farqlangan:

1. Kuchli muvozanatli va tez (jonli).
2. Kuchli muvozanatsiz (behalovat).
3. Kuchli muvozanatli va sekin (osoyishta).
4. Kuchsiz tip.

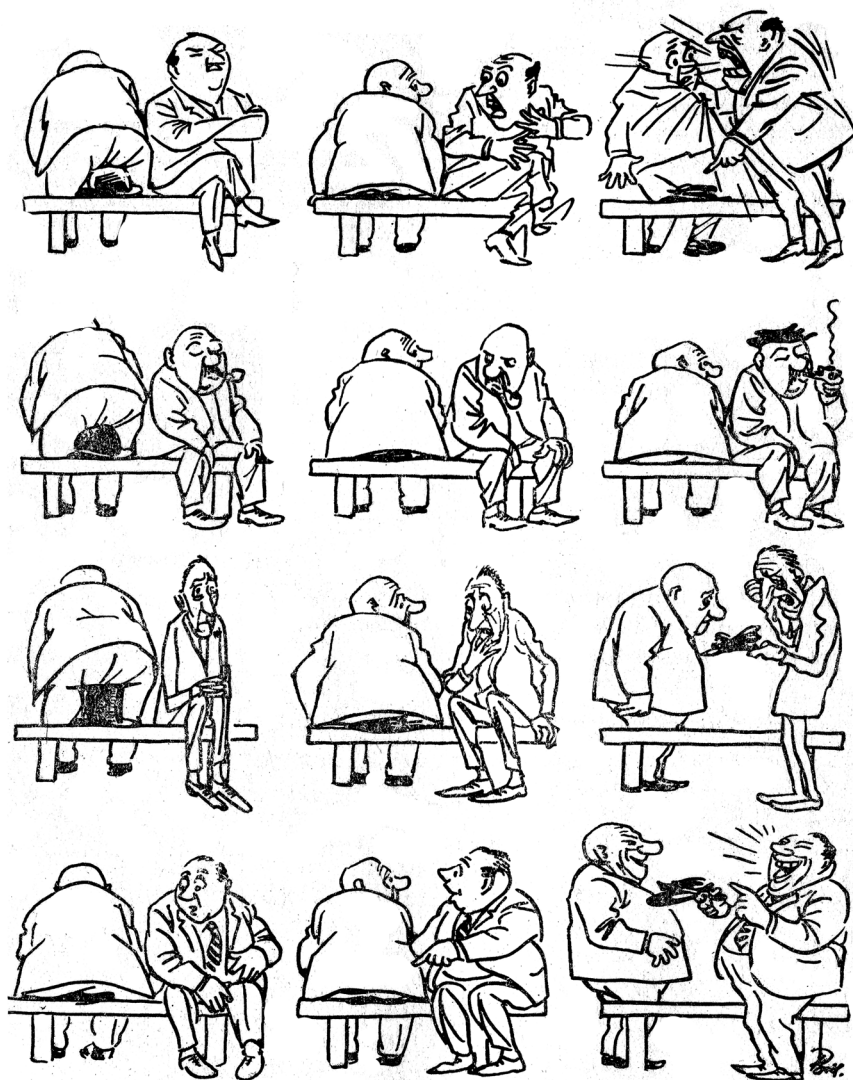
Nerv faoliyatining tipi organizmning tabiiy xususiyatidir. U nasliy jihatdan bogʻliq, biron-bir darajada oʻzgarish hisoblanmaydi, u rivojlanadi va maʼlum darajada atrofdagi sharoitlar taʼsiri ostida oʻzgaradi. Eksperimentlarda shu narsa aniqlanadiki qoʻzgʻalish ustun turgan kuchli tipda kuchli mashq qilish yoʻli bilan tormozlanish jarayonini mustahkamlash mumkin. Yana shu narsa maʼlumki, nerv jarayoni xususiyatlari yoshga qarab oʻzgarishi mumkin. «Biz, — deb yozadi I.P.Pavlov, — itda aniqlangan nerv sistemasi tipini... odamga tatbiq qilishga toʻla haqlimiz».

Temperament va tarbiya

Temperament xususiyatlarini yoshlikdan tarbiyalab borish kerak. Buning uchun bolaning qaysi temperament tipiga taalluqli ekanini aniqlash lozim. Masalan, chaqaloq yigʻloq, besaramjon boʻlsa harakatchan tipga, tinch, kam yigʻlaydigan boʻlsa flegmatik boʻlishi mumkin. Bolalar temperamentini maxsus oʻyinlar orqali oʻrganish mumkin. Masalan, xonaning 2 tomoniga stol qoʻyib, 20 ta kubik va kurakcha qoʻyib, kubiklarni kurakchaga taxlab 2-stolga koʻchirish taklif qilinadi. Xolerik tipdagi bola ishni birinchi boʻlib bajaraman deb shoshilib kubiklarni toʻkib yuboradi. Melanxonik men buni qila olmayman deydi, flegmatik shoshmasdan sekin bajaradi.

Temperament odamga tugʻma ravishda berilsa ham tarbiyaning taʼsiri va hayot sharoiti davomida oʻzgartirish mumkin. Bunda oʻz-oʻzini tarbiyalashning ahamiyati kattadir. Kuchsiz tipdagi bolalar tez charchab qoladilar. Kuchli temperamentga ega bola esa ishga kirishish uchun biroz taraddudlanadi, ammo topshiriqni uzoqroq bajaradi. Sport musobaqalarida ham kuchlilar yaxshiroq natija koʻrsatadi, kuchsizlari oʻzlarini yoʻqotib qoʻyadilar. Qoʻzgʻaluvchan bolaga oʻzini tuta bilish malakasini tarbiyalash maʼlum sharoitlarda oʻzini toʻxtata olishga oʻrgatish lozim. Kuchsiz tipdagi bolalarga koʻp harakat qilish, faollik koʻrsatish imkonini berish lozim. Mashgʻulotlarda bunday bolalardan tez-tez soʻrab turish kerak, ularga faollik va chaqqonlikni talab qiladigan vazifalarni topshirish kerak. Kuchsiz tipdagi bolalar ishchanlik holatlarini kuchli tipdagilarga nisbatan tez yoʻqotadilar, shuning uchun ularni charchashlikkacha olib bormaslik kerak, aks hol-

da tormozlanish jarayoni boshlanishi mumkin. Muntazam olib boriladigan mashqlar kuchsiz nerv sistemasini mustahkamlaydi, ularning ishchanlik qobiliyatini oshiradi. Nerv sistemasi kuchsiz bolalar yangi sharoitga qiyin ko'nikadilar, yangiliklardan qochadilar.

25-rasm. Ezilgan shlapaning turli temperamentdagi kishilarga turlicha ta'sir ko'rsatishi (Xerlof Bidstrup rasmi).

Bolalar temperamentini

Kuzatishlar orqali bolalar temperamentini aniqlash mumkin:

1. Tez harakat qilish zarur bo'lgan vaqtda bola o'zini qanday tutadi?

- a) oson ishga kirishadi;
- b) faol harakat qiladi;
- c) osoyishta, so'zsiz harakat qiladi;
- d) ishonchsiz harakat qiladi.

2. Kattalarning tanbehlariga qanday qaraydi?

a) «Boshqa qilmayman» deydi-yu, biroz vaqt otgach yana qilaveradi;

- b) quloq solmay o'z bilganicha qilaveradi;
- c) jim eshitadi;
- d) jim turadi, xafa bo'ladi, hayajonlanadi.

3. Zarur bo'lgan sharoitlarda bola boshqa bolalar bilan qanday gaplashadi?

a) tez, qiziqqonlik bilan, lekin boshqalarning ham fikrini eshitadi;

- b) tez, hayajon bilan, boshqalarni eshitmaydi;
- c) sekin, ohista, ishonch bilan;
- d) ishonchsizlik bilan.

4. Odat bo'lmagan sharoitda o'zini qanday tutadi?

- a) tez moslashadi, faollik ko'rsatadi;
- b) faol, yuqori hayajonlanish bilan;
- c) tinch atrofni kuzatadi;
- d) o'zini yo'qotib qo'yadi, tashvishlanadi.

5. Mehnat topshiriqlarini bajarishda o'zini qanday tutadi?

- a) topshiriqlarni tez bajaradi;
- b) tashkilotchilik qobiliyatlarini ko'rsatadi;
- c) sekin, shoshmasdan bajaradi, ishni oxiriga yetkazadi;
- d) ovoz chiqarmay, ohista bajaradi.

Natija:

agar, a – varianti ko'p chiqsa bola sangvinik;

b – varianti ko'p chiqsa bola xolerik;

c – varianti ko'p chiqsa bola flegmatik;

d – varianti ko‘p chiqsa bola melanxolik tipiga mansubdir. Quyida har bir temperament tipini ko‘rib chiqamiz.

Bolalar temperamentiga tavsifnoma

Flegmatik mijozli bolalar

Harakatlari sust, kamgap, muayyan bir narsani kuzatib, uzoq vaqt tinch o‘tira oladi. O‘z diqqatini bir narsaga qaratib, tevarakatrofdagilarga e‘tiborsiz bo‘la oladi. Uning har bir ishi va faoliyatida qandaydir erinchoqlik holatlarini kuzatish mumkin. O‘ziga berilgan topshiriq va vazifalarni sira shoshilmay bajaradi. Bunday bola ovqat tanlamaydi, bori bilan qanoatlanadi. U biror vazifani bajarishda tengqurlaridan orqada qolib ketishi mumkin. Lekin siz amin bo‘laving, ishi boshqalarnikiga nisbatan puxtaroq va sifatliroq bo‘ladi. Bolaning xatti-harakatiga ko‘proq e‘tibor bersangiz, uning sustligi, savolingizga turib-turib javob berishi, hozirjavob emasligi ma‘qul tushmaydi. Bola o‘ylab ish ko‘radi, o‘z faoliyatini rejalab, puxta bajaradi, u zehni, xotirasi yaxshi. Uyro‘zg‘or ishlariga pishiq. Yangi g‘oya va kashfiyotlardan yiroqdir. Murg‘aklik chog‘laridanoq uning tartibga, doimiy bir tizimga intilishini sezasiz. O‘z narsalarini taxlab, belgilangan joyga qo‘yishini, o‘yinchoqlariga ham nech kim tegmasligini, ular saqlanadigan joyni o‘zgartirmasligini xohlaydi. Choy ichganga o‘z piyolasini talab qilib, janjallashishi mumkin. Yangi joy, sharoitlarga ko‘nikib ketishi qiyinroq bo‘lib, atrofdagilarni qiyin ahvolga solib, qiynab qo‘yishi kuzatiladi. Tengdoshlari bilan tez kirishib keta olmaydi. Hamma uni zerikarli bola deb biladi, chunki u chopmaydi, to‘polon qilmaydi. «Zarur», «shuni qilish kerak» degan so‘zlar uning uchun katta mohiyatga ega. Bu uning turmush tarzi, burch va javobgarlik hissi unda yaxshi rivojlangan. Kelgusida bunday bolalar ota-onaning ishongan suyanchig‘i bo‘lib qoladilar. Bunday bolalar ichida tasviriy san‘atga qiziqadiganlari ko‘p bo‘ladi.

Xolerik mijozli bolalar

Bunday bola o‘z istagi va maqsadini amalga oshirishi uchun hech narsadan tap tortmaydi, erkalik qiladi, janjal ko‘taradi,

qaysarlik qiladi, lekin o'z aytganini bajartiradi. Hamma narsa uning irodasi va kayfiyatiga bog'liq, uning yuz ifodasi jonli. U goho qaysar, intiluvchan va tavakkalchi bo'lsa, goho e'tiborsiz, beixtiyor «bajaruvchi» va indamas bo'lib qoladi. U «buyuk xayolparast», O'zi ta'sirlangan narsalarni oqizmay-tomizmay san'atkorona va mahorat bilan so'zlab bera oladi. Xolerik mijozli bolani olov bilan qiyoslashingiz mumkin. Hattoki rasm solganda qizil, to'q ranglardan ko'proq foydalanadi va voqea-hodisalarni ifodali qilib aks ettiradi.

O'zi yaxshi ko'rgan odamlarga nisbatan oqibatli bo'lib, ularga qo'ldan kelgancha yordam beradi. Ta'lim jarayoni uni biroz qiy-nasa ham o'qish zarurligini sezgan holda, bor kuchini ayamaydi. U kam uxlasada tetik yuradi, ishtaha bilan ovqatlanadi. Uning fikr-mulohazalari o'rinli ekani sizni hayratga soladi, bu tabiiy hol. Uning fikrlash jarayonini ta'riflash va sharhlash qiyin bo'ladi. U kuch ta'siri ostida o'z tuyg'ularini, kechinmalarini va jahlini tizginlay bilmaydi. Lekin biroz vaqt o'tgach so'ngan vulqondek osoyishta bo'lib qoladi. Uni to'g'ri tushunish va sabr-toqatli bo'lish kerak. Kuch-g'ayratini namoyon qilishiga imkoniyat yaratish va ma'lum natijaga erishish yo'lini izlash lozim. Arzimagan narsaga «pov» etib yonadigan bolaga uy ham ko'cha ham torlik qiladi unga miriqib o'ynash, yugurish, o'mbaloq oshish uchun sharoit yaratish kerak. Kesatiqqa, masxaraomuz gaplarga o'ta sezgir bo'lib, salbiy javob qaytaradi, o'chakishadi.

Sangvinik mijozli bolalar

Bola harakatchan, epchil. Diqqati o'zgaruvchan, bir narsaga bir daqidadan ko'p e'tiborini ushlab tura olmaydi. Uni kichkina chumchuqqa o'xshatish mumkin: u hamma joyda bo'lishga ulguradi, hamma narsani bilishga intiladi. Kattalarga uning xatti-harakati yoqavermaydi. Barcha uni birdek jiddiy emas, e'tiborsiz, o'z-o'zini boshqara olmaydi deydilar-u, baribir yaxshi ko'radilar, ko'rmasalar sog'inadilar. Chuchuktomuq, tez-tez va oz-ozdan tamaddi qiladi. Mevalarga o'ch, tuzlamalarni jon-jon deb yeydi. Tez uxlab, erta uyg'onadi. Uning ichki dunyosi tuyg'ularga boy, ammo bu munosabatlarda yaqqol namoyon bo'lmaydi. Bunday bolaga ta'sir ko'rsatish uchun uning hurmatini, ijobiy munosa-

batini qozonish lozim. Kayfiyatining o'zgaruvchanligini hisobga olib, kun tartibini qiziqarli tashkil qilish kerak. Bunday bola yangi ishga berilib kirishib ketadi, lekin ishdan tez sovushi mumkin. Darsda parishonxotirligi bilan ajralib turadi. Tevarakatrofdan ro'y berayotgan hamma narsa uning diqqatini o'ziga tortadi. U qobiliyatli, kitob o'qishni yaxshi ko'radigan, hamma narsaga qiziqadigan bola bo'lsada, unda yetarlicha matonat yo'q. Shoshqaloqligidan yozma ishda ko'p xato qiladi. Yomon baho olgandan keyin yig'lab yuborishi mumkin, lekin 5 daqiqadan keyin uning quvnoqligi tutib, kulib turganini ko'rasiz. Bu bolalar hech narsani o'zlariga qattiq olmaydilar, bergan va'dalarini tez unutib qo'yadilar. Biror narsaga qiziqib ketsa, dunyodagi hamma narsani unutadi va bu qiziqish barqaror xarakter kasb etadi. Bunday bola o'zining harakatchanligi, quvnoqligi, gapga kirishi, yuz ifodasining jonliligi bilan yoqimlidir. Lekin unga ko'proq tanbeh berishga to'g'ri keladi.

Melanxolik mijozli bolalar

Bu tipdagi bolaning ichki dunyosini sirli olam deyish mumkin. Ko'proq yolg'izlikni qo'msab, o'zini chetga tortadi, tinch o'yinlarni izlaydi. Kayfiyatiga moslashish juda qiyin. Qachon qarasangiz g'amgin bo'lib yuradi, uni kuldirish amri mahol. O'z yoshiga nisbatan aqlli ko'rinadi, uning mantiqan fikr yuritishlari kishini hayratda qoldiradi. Lekin unda «kichkintoy» odatlarini ham ko'rish mumkin, barmoqlarini og'ziga solishi, tirnoqlarini tishlashi va boshqalar g'ashingizga tegadi-ki, uni ko'p koyiysiz. Rasm solish, kitob o'qish jonu dili, bema'ni hikoyalar, qo'rqinchli voqealar, turli ertaklarni yoqtiradi. Ma'qul ko'rgan odamlari bilan emin-erkin gaplashadi, aksincha uning diliga kalit topish juda qiyin, u «indamaslar» qatoridan o'rin olgan. Kam harakat ekanini, uyquga kech yotishi, kun bo'yi yolg'iz bo'lib aqliy faoliyat bilan shug'ullanishi sababli boshi og'rishi mumkin. Uyqusida bezovta bo'lishi, ishtahasi bo'g'ilishi mumkin. Ohista yuradi, qaddi bukchayadi, tez-tez charchoqni sezadi va yanada odamovi bo'lib, o'zini chetga tortadi. Tabiatan nozik bo'lib, kasalmand odamga o'xshaydi. U kattayu kichikka, tengdoshlariga doimo yordamga tayyor.

Temperament ustida ishlash odamga o'z temperamentining quliga aylanib qolmaslik, balki uni idora qila bilish imkoniyatlarini beradigan iroda va mustahkam xarakterni tarbiyalash bilan uzviy ravishda bog'lanib ketadi.

Nazorat savollari:

1. Temperament nima?
2. Temperament tiplarining tavsifini qanday muhim sifatlar yordamida aniqlash mumkun?
3. Temperamentning 4 tipiga tavsiya bering.
4. I.P. Pavlov oliy nerv faoliyatining qanday asosiy xususiyatlarini belgilab chiqqan?
5. Bolaning temperament tipini qanday aniqlash mumkin?
6. Bolalar temperamentiga tavsifnoma bering.

**G.Y. Ayzenkning temperament tipini aniqlash
test-so'rovnomasi**

Berilgan savollarga «ha» yoki «yo'q» javoblaridan birini tanlang:

1. Kuchli hayajonni sinash uchun sizda yangilikka intilish seziladimi?
2. Sizni tushunadigan va qo'llab-quvvatlaydigan do'st kerakligini his qilasizmi?
3. Siz o'zingizni tashvishi yo'q odam deb hisoblaysizmi?
4. O'ylagan rejalarangizdan qiyinchiliksiz voz kecha olasizmi?
5. Bir ish qilishdan oldin, o'ylab ish tutasizmi?
6. Hatto sizga foydasi bo'lmasa ham, va'dangizda turasizmi?
7. Ruhiyatingiz tez tushib, tez ko'tariladimi?
8. Ko'p o'ylamay, tez ish yurita olasizmi?
9. Ba'zida jiddiy sabab bo'lmasa ham, o'zingizni baxtsiz, deb hisoblaysizmi?
10. Birov bilan bahslashsangiz, o'zingizni ko'p narsaga qodir ekanligingizga ishonasizmi?
11. Sizga yoqqan qarama-qarshi jinsli kishi bilan tanishsangiz, uyalasizmi?

12. Jahlingiz chiqqanda o'zingizni yo'qotasizmi?
13. Ko'pincha o'ylamasdan sharoitga qarab ish tutasizmi?
14. Gapirmasam bo'lar edi, shu ishni qilmasam bo'lar edi, degan xayol sizni tez-tez bezovta qiladimi?
15. Sizga kitob o'qishga nisbatan odamlar bilan uchrashuv afzalmi?
16. Hamma narsani o'zingizga olaverasizmi?
17. Do'stlar davrasida bo'lishni yoqtirasizmi?
18. Birovlar bilishini istamagan sirlaringiz bormi?
19. Ba'zan g'ayratingiz jo'shib qadamingizdan o't chaqaydi, ba'zan esa hamma ishdan xafsalangiz pir bo'lib, loqayd bo'lishingiz haqiqatmi?
20. Do'stlaringiz davrasini eng yaqin do'stlaringiz bilan chegaralanishini istaysizmi?
21. Siz ko'p narsani orzu qilasizmi?
22. Sizga baqirib gapirishsa, Siz ham shunday javob qaytara olasizmi?
23. Ba'zan o'zingizni biron narsada aybdorman deb his qilasizmi?
24. Siz o'z odatlaringizni yaxshi ekanligiga ishonasizmi?
25. O'z hislaringizga erk berib, do'stlar davrasida o'zingizni betashvish his qilasizmi?
26. Asabingiz tarang bo'lgan paytlar ko'p bo'ladimi?
27. Sizni xushchaqchaq va ziyrak odam deb hisoblashadimi?
28. Biror ishni bajarib bo'lgandan keyin, shu ishni bundan ham yaxshiroq bajarishingiz mumkinligi haqida o'ylaysizmi?
29. Katta davralarda o'zingizni xotirjam his qilasizmi?
30. Siz g'iybat qilasizmi?
31. Har xil fikrlar boshingizga o'ralashganidan uxlay olmagan paytlaringiz bo'ladimi?
32. Siz biror narsani bilishni istasangiz, do'stlaringizdan so'rab-surishtirishga nisbatan tezroq kitobdan qidirib topishni ma'qul ko'rasizmi?
33. Yuragingiz tez-tez urib turadigan paytlar bo'ladimi?
34. Diqqat talab qilinadigan ish sizga yoqadimi?
35. Sizda qaltiroq bosish holatlari bo'ladimi?

36. Siz doim haq gapirasizmi?
37. Bir-birini kamsitadigan davrada o'zingizni xotirjam his qilasizmi?
38. Siz serjahlmisiz?
39. Tez harakat qiladigan ishlar sizga yoqadimi?
40. Hammasi yaxshilik bilan tugagan, lekin yomon oqibat-larga olib kelishi mumkin bo'lgan voqealar sizni xayolingizni be-zovta qiladimi?
41. Harakatingiz sekin, chaqqon emasligingiz to'g'rimi?
42. Biror marta ishga yoki uchrashuvga kechikkanmisiz?
43. Bema'ni tushlar ko'rasizmi?
44. Siz shunday gapirishni yoqtirasizki, hatto notanish odam bilan ham gaplashish mumkin bo'lgan paytni hech qachon boy bermaslikka harakat qilasizmi?
45. Sizni biror og'riq bezovta qiladimi?
46. Do'stlaringiz bilan uzoq uchrashmasangiz xafa bo'-lasizmi?
47. O'zingizni asabi yomon kishi deb, hisoblaysizmi?
48. Tanishlaringiz orasida sizga yoqmaydiganlari ham bormi?
49. Siz o'zingizni «o'ziga ishongan odam» deb hisoblay-sizmi?
50. Sizning kamchiliklaringizni yoki ishingizni tanqid qilish-sa, shaxsiyatingizga tegadimi?
51. Ko'pchilik bilan bajarilgan ishdan qoniqishingiz qiyin bo'ladimi?
52. Sizni ham ulardan nimam bilandir yomonman, degan fikr bezovta qiladimi?
53. Zerikarli davrani qiziqтира olasizmi?
54. O'zingiz tushunmagan narsalar haqida gapirgan vaqtin-giz bo'ladimi?
55. O'z sog'lig'ingiz haqida qayg'urasizmi?
56. Boshqalar ustidan hazil qilishni yaxshi ko'rasizmi?
57. Uyqusizlikka duchor bo'lganmisiz?

Test kaliti:

№	Ha	yo‘q	№	Ha	yo‘q	№	Ha	Yo‘q
1	E		20		E	39	E	
2	N		21	N		40	N	
3	E		22	E		41		E
4	N		23	N		42		L
5		L	24	L		43	N	
6	L		25	E		44	E	
7	N		26	N		45	N	
8	E		27	E		46	E	
9	N		28	N		47	N	
10	E		29		E	48		L
11	N		30		L	49	E	
12		L	31	N		50	N	
13	E		32		E	51		E
14	N		33	N		52	N	
15		E	34		E	53	E	
16	N		35	N		54		L
17	E		36	L		55	N	
18		L	37		E	56	E	
19	N		38	N		57	N	

Ekspirimentator to‘ldirilgan anketalarni yig‘ib olib, har bir tekshiriluvchining javobini testdagi kalit bilan solishtirib ko‘rib chiqadi. Tekshiriluvchilar javoblari yoniga kalitda mos kelgan harflarni qo‘yib chiqadilar. «E» va «N» harflari bo‘yicha mos tushgan harflar javobi 0 dan 24 gacha, «L» harfi bo‘yicha ballar soni esa 0 dan 6 gacha to‘g‘ri kelishi kerak.

Agar, «E» shkalasi bo‘yicha ballar soni 12 dan ortiq chiqsa, bu shaxs «ekstrovert» turiga kiradi: bu tashqi muhitga yo‘nalgan, obyektini magnit kabi tortuvchi, qiziquvchan, impulsiv, xulq-atvori mustahkam, muloqotli, ijtimoiy muhitga moslashgan va unda o‘z o‘rnini topgan kishi.

Agar, «E» shkalasi bo‘yicha ballar soni 12 dan kam chiqsa, unda shaxs «introvert» turiga kiradi: og‘ir, vazmin, ehtiyotkor, aqlli, muloqotga birinchi bo‘lib kirisha olmaydigan, o‘z-o‘zini nazorat qilishga va o‘z-o‘zini tahlil qilishga moyil kishilardir.

«N» shkalasi bo'yicha 12 dan ortiq chiqsa, bu shaxs «nevrotik» (asabiy) hisoblanadi: o'z-o'zini tuta bilmaslik, irodaviy bo'shlik, serjahl, shu bilan birgalikda faol harakatchan, muloqotli, boshlagan ishini oxiriga yetkazadigan kishi bo'ladi.

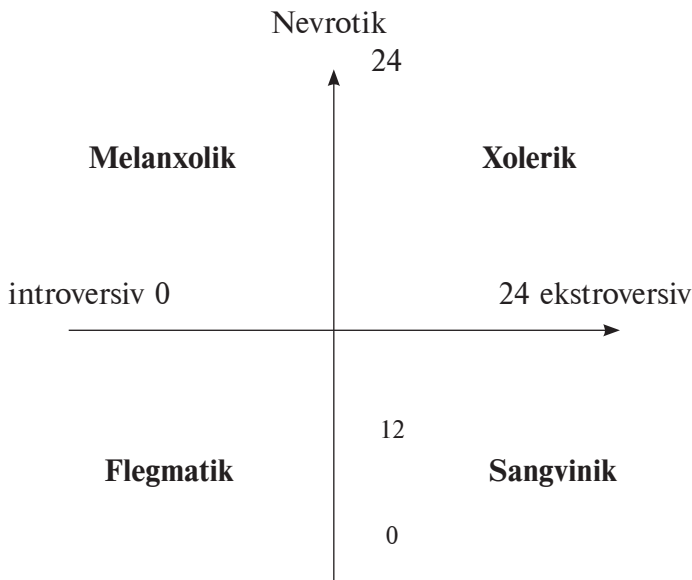
«L» shkalasi «yolg'onchilik» shkalasi bo'lib, bu ichki dunyosini ochmaslik va boshqalardan sir tutish, oddiy qilib aytganda, o'zini «oynada» odilona qilib ko'rsatish yoki yuksak baholash, demakdir.

0–2 ball o'z-o'zini quyi darajada baholash.

3–4 ball o'z-o'zini adekvat, haqqoniy baholash.

5–6 ball o'z-o'zini yuqori darajada baholash.

Ikkita gorizontaal va vertikal chiziqlar o'tkaziladi. Javoblardagi harflar shkalasi bo'yicha chiqqan sonlarni chiziqlar bo'ylab belgilab chiqib, tekshiriluvchini xarakterlovchi temperament xususiyatlarini aniqlash mumkin.

Hissiy turg'unlik

Melanxolik. G'amgin, tashvishli, qo'rqqoq, yuvosh, mulohaza yuritishga moyil, kelajakka ishonchi yo'q. Umidsiz, og'ir, vazmin, bosiq. Muloqotga kirishimli emas, indamas kishilar bo'ladi.

Xolerik. Sezgir, tinib-tinchimas, agressiv (o'zgalarga hukm o'tkazuvchi) shaxs. Ta'sirchan, o'zgaruvchan, umid-ishonchli, harakatchan kishilar.

Flegmatik. Passiv (sust), ehtiyokor, mulohaza yurituvchan, aqlli, o'ylab ish qiladi, tinchlikni, osoyishtalikni sevadi. Boshqaruvchan, ishonuvchan, nazorat qiluvchan, vazmin, bir tekisda harakat qiladigan, xotirjam kishilar bo'ladilar.

Sangvinik. Muloqotga kirishuvchan, sergap, rahmdil, ko'ngilchan, dadil harakat qiladi. Xushchaqchaq, lekin ko'pchilikni va shovqinni yoqtirmaydi. Hamma joyda sardor (lider) bo'lishga, o'zini ko'rsatishga harakat qiladigan kishilardir.

Flegmatik

Melanxolik

Xolerik

Sangvinik

5.3. Xarakter.

Xarakter haqida umumiy tushuncha

Kishi jamiyatda yashab, biror faoliyat bilan shug'ullanar ekan, o'zini shaxs sifatida namoyon qiladi, o'zining atrof-muhitga, odamlarga, o'z ishiga va o'z-o'ziga munosabatini ifodalaydi. Ba'zan ana shu munosabatning ko'rinishlari odatdan tashqari, tasodifiy xarakterga ega bo'lishi mumkin. Masalan, maktab o'quvchisi o'z o'rtoqlari uchun kutilmaganda arzimagan narsadan jahli chiqib ketadi. O'rtoqlari uning bu xulqidan taajjublanadilar, chunki odatda bu bola yuvosh, xushmuomala edi. Uning uchun qo'pollik tipik hodisa emas edi. Boshqa bir o'quvchi ko'pincha atrofdegilar bilan keskin va qo'pol muomalada bo'ladi. Bu narsa uning uchun tipik barqaror, bir necha marta takrorlangan xususiyat bo'lib, bu uni shaxs sifatida xarakterlab beradi. Shuning uchun ham mazkur xususiyatni uning xarakteriga xos xususiyatlardan biri deb hisoblash mumkin.

Jamiyat a'zosi, kishining voqelikka munosabatida vujudga keladigan va uning xulq-atvori hamda harakatlarida ta'sir qoldiradigan muhim, barqaror psixik xususiyatlarning majmui **xarakter** (yunon. charaktir – belgi, nishon, xislat) deyiladi.

Ba'zan «xarakter» degan so'z bilan iroda kuchini, qat'iylikni yoki boshqa kishilar bilan muomala qilgandagi keskinlikni ifodalaydilar, «xarakterli kishi» deydilar. Aksincha irodasi zaif kishini «xaraktersiz kishi» deb ataydilar. Ilmiy nuqtayi nazardan qaraganda, bu ta'riflar noto'g'ridir, chunki «xaraktersiz» kishida ham xarakter bor.

Xarakter hamisha shaxsning o'ziga xos sifatlarini (nisbatan juda oz mustasnolar bilan) belgilab beradi. Shuning uchun ham xarakter kishining biror hayotiy vaziyatda o'zini qanday tutishini oldindan ko'rish imkonini beradi. Xarakterdagi ko'p narsa kishining dunyoqarashiga, uning e'tiqodiga va ideallariga, ijtimoiy ahvoliga, atrofdegilar muhitning ta'siriga bog'liq bo'ladi. Turli ijtimoiy guruhlariga mansub kishilarning xarakterlaridagi farqlarning sababi ana shundadir.

Xarakter shaxsning **individual** xususiyatidir. Xarakterlari mutlaqo bir xil ikki kishini topib bo'lmaydi, lekin ayrim kishilarning

xarakteridagi ko'p narsalar bir guruh kishilar uchun yoki hatto butun jamiyat uchun tipik bo'lishi mumkin. Ma'lumki xarakter to'g'risida faqat yetakchi, asosiy xususiyatlarga qarab fikr yuritish mumkinligi, bu xususiyatlar muayyan shaxsning kim ekanligini hamma narsadan ko'ra ko'proq belgilab beradi. Shuning uchun ham yozuvchilar o'z qahramonlarini ta'riflar ekanlar, ularning asosiy, tipik xususiyatlarini ko'rsatishga intiladilar. Kishi faoliyatida qanday psixik jarayonlar ustun turishiga qarab xarakter xususiyatlarini intellektual, emotsional va iroda xususiyatlariga ajratish mumkin.

Xarakterning fiziologik asoslari

Ma'lumki nerv sistemasining tipi oliy nerv faoliyatining tug'ma xususiyatlariga bog'liq bo'ladi. Biroq kishining fiziologik tabiati doimiy bo'lib qolmaydi. I.P. Pavlov nerv sistemasining tipi (temperament) va xarakterning bir-biriga munosabati haqida gapirib bunday deb yozgan edi: «Tip hayvon nerv faoliyatining, tug'ma organizmning konstitutsiyaga bog'liq turi genotikdir, lekin hayvon tug'ilgan kundan boshlab atrofdagi sharoitning xilma-xil ta'siriga uchrashi, shu ta'sirlarga faoliyat bilan, ko'pincha butun umr mustahkam bo'lib qoladigan faoliyat bilan, muqarrar suratda javob berishi lozimligi sababli hayvonning mavjud nerv faoliyati tipining xususiyatlari va tashqi muhit taqozo qilgan o'zgarishlar qorishmasidan, fenotipdan, xarakterdan iboratdir».

Garchi I.P. Pavlov hayvonlar to'grisida gapirgan bo'lsa ham, muhitning bu xil ta'sirlarini odam ham his qiladi. Shuni esda tutish kerak-ki kishi nerv faoliyatining shakllanishiga faqat I signal sistemasigina emas, balki II signal sistemasi ham katta ta'sir ko'rsatadi.

Shunday qilib, garchi nerv sistemasining tug'ma tipi temperament xarakterning asosi bo'lsa ham biroq uni muvaqqat nerv aloqalariga va ularning murakkab sistemalariga xos xususiyatlar belgilab beradiki, ularga inson o'z hayoti va faoliyati jarayonida ega bo'ladi. Tuyg'ularning paydo bo'lishi, psixik jarayonlar hamda harakatlarning o'tish tezligi asosan temperamentga bog'liq bo'lib bu albatta kishining xarakterida aks etadi. Oqibat natijada tug'ma sifatlar emas, balki ijtimoiy sharoit, ya'ni muhitning

ta'siri, kishining u yoki bu xarakteriga ega bo'lishining asosiy sababi hisoblanadi.

Xarakterda munosabatning ifodalanishi

Kishining atrofdagi voqelikka munosabati nuqtayi nazaridan xarakter xususiyatlarini quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Shaxsning jamoadagi boshqa kishilarga munosabatini ifodalovchi xususiyatlar: mehribonlik, saxiylik, samimiylik, hurmat-ehtirom, talabchanlik kabilar. Pismiqlik, takabburlik, beparvolik, toshbag'irlik, ichidan pishganlik, dag'allik kishilarga nafrat bilan qarash kabi qarama-qarshi xususiyatlar bo'ladi.

2. Shaxsning mehnatga, o'z ishiga munosabatini ifodalovchi xususiyatlar: mehnatsevarlik, dangasalik, vijdonlilik, mas'uliyatlik va aksi.

3. Kishining narsalarga munosabatini xarakterlovchi xususiyatlar: ozodalik, tejamkorlik, sarishtalik va aksi.

4. Shaxsning o'z-o'ziga munosabatini aks ettiruvchi xususiyatlar: o'z qadr-qimmatini bilish tuyg'usi, kamtarlik, mag'rurlik, uyatchanlik, jizzakilik, xudbinlik, egotsentrizm (o'z-o'zini hamisha o'z diqqat markazida tutish) va h.k.

Xarakter xususiyatlari. Shaxsning **ijobiy va salbiy** xususiyatlari farqlanadi. Xarakter xususiyatlariga baho berganda ulardan har birining axloqiy mazmunini hisobga olish kerak. Masalan, mehnatsevarlik xarakterning ijobiy xususiyatidir, lekin agar u xudbinlik maqsadlarga, chunonchi, shaxsning boshqalar hisobiga boyishiga xizmat qilsa, bu shaxsning salbiy xususiyati bo'ladi. O'z vatani uchun faxrlanish yaxshi xususiyatdir, lekin kishi o'z-o'zidan haddan tashqari mag'rurlansa, manmanligi bilan ajralib tursa bunday faxrlanish xarakterning salbiy xususiyatidir.

Xarakterning ijobiy xususiyatlari orasida **axloqiy** xususiyatlar muhim o'rin egallaydi. Axloqiy xususiyatlar axloqiy tuyg'ularga asoslangan bo'lib, kishining jamiyat talablariga javob beradigan ma'naviy xulq-atvorini belgilab beradi. Odamdagi xarakter xususiyatlari uning o'zi uchun ham, atrofdagi kishilar uchun ham juda katta ahamiyatga ega. Biror kishi haqida: «Uning yaramas xakteri bor» deganlarida, odatda bunday kishidan o'zlarini olib qochadilar, uning do'stlari bo'lmaydi, oilada ko'pincha u bilan birgalikda

hayot kechirish mumkin bo'lmay qoladi. Ijobiy xarakter xususiyatlariga ega kishi esa odatda atrofdagi kishilarning, do'stlarining mehri va izzatiga sazovor bo'ladi. Ayrim kishilar xarakterni yaxshi tomonga o'zgartirib bo'lmaydi deb hisoblaydilar. Salbiy xususiyatlarga ega kishi ba'zan o'zi haqida; «Xarakterim shunday bo'lgandan keyin nima qilishim kerak? O'z xarakterimdan o'zim ham rozi emasman, lekin hech narsa qilolmayman», – deydi. Bu noto'g'ri. Darhaqiqat, o'z xarakterini o'zgartirish, salbiy xususiyatlardan xalos bo'lish va o'zida ijobiy xususiyatlarni tarbiyalash murakkab vazifa bo'lsa ham, lekin amalga oshirib bo'ladigan vazifadir. Buning uchun avvalo o'z ustida ishlashni, xarakterni tarbiyalash va qayta tarbiyalash ustida ishlashni qat'iy va keskin maqsad qilib qo'yish kerak, ortiqcha manmanlikdan qutulish, o'z kamchiliklarini aniq ko'rish uchun o'ziga tanqidiy jihatdan qarashga, xulqiga jiddiy munosabatda bo'lishga harakat qilishi kerak.

Xarakterni tarbiyalash. O'z xatolarini sezmaydigan yoki sezishni istamaydigan kishi hech mahal o'z ustida muvaffaqiyatli ish olib bora olmaydi. Ko'pincha kishining o'zi o'z sifatlariga xolis baho berishi qiyin bo'ladi. Shuning uchun ham boshqalarning fikriga quloq solish, to'g'ri tanqiddan xafa bo'lmaslik, ko'p narsaning chetdan yaxshiroq ko'rinishini esda tutish lozim. Boshqalarda mavjud salbiy sifatlarini sezgach, hamisha o'zingga ham qarashing, o'zingda shunday kamchiliklar bor-yo'qligini bilishing kerak. Ba'zan bu sifatlar o'zingga yomon bo'lib tuyilmaydi, bu sifatlarini boshqalarda ko'rganingda esa, ular kamchiliklar ekanligi, ulardan qutulish lozimligi aniq bo'ladi.

O'z ustida muvaffaqiyatli ish olib borishning asosiy shartlaridan biri yaxshi tomonga o'zgarishga ahd qilishdangina iborat bo'lmasdan, balki ana shu maqsadni amalga oshirishga qaratilgan konkret ishlarni ham bajarishdir. O'zida zarur xulq-atvorni tarbiyalash uchun ko'p marta mashq qilish zarur, toki ana shu takrorlashlar natijasida miya po'stlog'idagi tegishli bog'lanishlar mustahkamlansin va kishi hamisha lozim harakatlarni qilish ehtiyojiga ega bo'lsin.

Xarakter ko'p jihatdan o'z-o'zini tarbiyalash natijasidir. Xarakterda kishining odatlari jamlanadi. Xarakter xususiyatlari o'zgaruvchan bo'lishiga qaramay, har bir shaxs va millatning o'ziga xosligini ifodalovchi shunday barqaror sifatlar ham bo'ladiki, ular

yillar, hatto asrlarga ham dosh beradi. Masalan, bu milliy xarakterga taalluqlidir. O'zbeklar xarakterida asrlar davomida saqlanib kelayotgan samimiylik, mehmonnavozlik, ibo, sharm-hayo, takalluf, mehnatsevarlik kabi sifatlar avloddan avlodga o'tib, ma'naviy qadriyatlarga aylanib qolgan, o'zbekning o'zligini namoyon qiluvchi barqaror xususiyatlardir. Xarakter odamlar faoliyatida namoyon bo'ladi, ammo shu faoliyatida shakllanadi. Shaxsning irodaviy sifatlarini tarbiyalashda intizom, kun tartibiga rioya qilish katta ahamiyatga egadir.

O'z-o'zini tarbiyalash o'spirinlik yoshida ayniqsa samarali bo'lishini ta'kidlab o'tish zarur. Xuddi ana shu vaqtda kishida o'zini anglash rivojlanadi. Yigit va qiz hayotdan ko'zlagan maqsadlari to'g'risida bosh qotiradilar, o'zlariga va boshqalarga tanqidiy tomondan yondasha oladilar, ularda o'z ustilarida ishlash, jamiyat uchun foydali kishilar bo'lib yetishish istagi tug'iladi.

Lekin bu narsa kishi katta bo'lgach, o'zini yaxshi tomonga qarab o'zgartira olmaydi, degan gap emas. Kishi o'zining odat bo'lib qolgan xatti-harakatlari, ishlari bilan o'z xarakterini butun hayoti davomida tarkib topirib boradi.

Nazorat savollari:

1. Xarakter deb nimaga aytiladi?
2. Xarakterning fiziologik asoslari nimalardan iborat?
3. Kishi munosabatlari xarakterda qanday ifodalanadi?
4. Xarakter xususiyatlarini farqlab bering.
5. O'z-o'zini tarbiyalash to'g'risida so'zlab bering.

Karl Gustav Yungning xarakter tipini aniqlash metodikasi

Berilgan savollarga javob variantlaridan birini tanlash kerak:

1. Qaysi biri siz uchun muhimroq?

- a) kichikkina do'stlar davrasi;
- b) ko'pgina o'rtoqlar davrasi.

2. Qanday kitoblar sizga ko'proq yoqadi?

- a) qiziqarli, sujetli;

- b) odamlarning ruhiy kechinmalari aks ettirilgan.
- 3. Ishda nimaga yo'l qo'yishingiz mumkin?**
- a) kechikish;
b) xatoliklar.
- 4. Agar yomon ish qilib qo'ysangiz...**
- a) juda qayg'urasiz;
b) unchalik gayg'urmaysiz.
- 5. Odamlar bilan qanday chiqishasiz?**
- a) juda tez va oson;
b) sekin ehtiyokorlik bilan.
- 6. O'zingizni arazkash deb hisoblaysizmi?**
- a) ha;
b) yo'q.
- 7. Chin dildan kulishga moyilmisiz?**
- a) ha;
b) yo'q.
- 8. Siz qandaysiz?**
- a) kamgap;
b) sergap.
- 9. Siz ochiqmisiz yoki hislaringizni birovlardan yashirasizmi?**
- a) ochiqman;
b) yashiraman.
- 10. O'z his-kechinmalaringizni tahlil qilishni yoqtirasizmi?**
- a) ha;
b) yo'q.
- 11. Ko'pchilik davrasida siz...**
- a) tinmay gapirasiz;
b) boshqalarni tinglaysiz.
- 12. Tez-tez o'zingizdan norozi bo'lasizmi?**
- a) ha;
b) yo'q.
- 13. Biror nimalarani tashkil qilishni yoqtirasizmi?**
- a) ha;
b) yo'q.
- 14. Sirlaringiz yozilgan kundalik tutishni xohlaysizmi?**
- a) ha;
b) yo'q.

- 15. Biror narsaga qaror qilsangiz uni bajarishga tez o'tasizmi?**
a) ha;
b) yo'q.
- 16. Kayfiyatingizni tez o'zgartira olasizmi?**
a) ha;
b) yo'q.
- 17. O'zgalarni ishontirib, ularga o'z fikringizni o'tkazishni yaxshi ko'rasizmi?**
a) ha;
b) yo'q.
- 18. Sizing harakatlaringiz...**
a) tez;
b) sekin.
- 19. Siz bo'lishi mumkin bo'lgan noxush hodisalardan tashvishlanasizmi?**
a) tez-tez;
b) ba'zan.
- 20. Qiyin holatlarda siz...**
a) yordam so'rashga shoshilasiz;
b) hech kimga murojaat qilmaysiz.

Endi javoblaringizni hisoblab chiqing.

Metodikaning kaliti:

1-b, 2-a, 3-b, 5-a, 6-b, 7-a, 8-b, 9-a, 10-b, 11-a, 12-b, 13-a, 14-b, 15-a, 16-a, 17-a, 18-a, 19-b, 20-a.

Mos kelgan javoblar sonini 5 ga ko'paytiring. 0-35 ballar - introversiya, 36-65 ballar - ambiversiya, 66-100 ballar - ekstro-versiya.

Introvert tip - uning uchun odamovilik, muomalada va atrof-dagilar bilan aloqa o'rnatishda qiynalish, o'zi bilan o'zi bo'lib qolish xos; **ekstrovert tip** - bunga his-hayajonga tamomila berilganlik, ba'zan muomala va faoliyatning zarurligi va qimmatidan qat'i nazar unga intilish, ko'p gapirish, qiziqishlarning doimiy emasligi, ba'zan maqtanchoqlik, yuzakichilik, konformlilik xos; **ambivert tip** obyektning o'ziga nisbatan bir vaqtning o'zida paydo bo'ladigan qarama-qarshi holat, masalan, sevgi va nafrat.

5.3. Qobiliyatlar. Qobiliyat haqida umumiy tushuncha

Pedagog bolalarni kuzatib ulardan ba'zilari qobiliyatli, boshqalari kamroq qobiliyatli bo'ladi deb hisoblar ekan, bu gapda jon bor. Shunday bo'ladiki ba'zi bolalar ehtiyojlari va qiziqishlaridan kelib chiqib she'r va ertaklarni, sahnalashtirilgan rollarini tez va oson yodlab oladilar.

Qobiliyatlar deb, shunday psixik sifatlarga aytiladiki, kishi ular yordamida bilim, ko'nikma va malakalarni nisbatan osonlik bilan egallab oladi va biror faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullanadi. Qobiliyatlar faqat faoliyatda namoyon bo'ladi. Idrok etish paytida, masalan, ranglarning tovlanishdagi nozik farqlari, predmetlarning aniq ko'rinishi, proporsional nisbatlarni tushunish, kuzatuvchanlik, absolut eshitish (musiq bilan shug'ullanishida) va boshqalarda namoyon bo'ladi. Ayrim qobiliyatlar xotirani yaxshi ishlashi bilan bog'liqdir. Qobiliyatlar bilim, malaka va ko'nikmalardangina iborat emas, garchi ular asosida paydo bo'lib rivojlanib borsada. Shuning uchun o'quvchilarning qobiliyatlarini aniqlashda bolaning biror narsani sust bilishi, unda qobiliyatning yo'qligidan deb hisoblamasdan, juda ehtiyot bo'lish va xushmuomalalik bilan ish ko'rish kerak. Bunday xatolar ba'zan biror sabab bilan maktabda yaxshi o'qimagan bo'lajak yirik olimlarga nisbatan ham yo'l qo'yilgan. Bolalik davrida u yoki bu qobiliyatlarning atrof-muhitdagi odamlar tomonidan tan olinmaganligi, keyinchalik xuddi ana shu qobiliyatlari tufayli jahonda munosib shon-shuhrat qozonishga musharraf bo'lgan juda ko'p allomalarning nomi olamda mashhur, chunonchi, Albert Eynshteyn (nisbiylik nazariyasi asoschisi), Nikolay Lobachevskiy (yangi geometriya yo'nalishi asoschisi) va boshqalar o'qishiga qaraganda genial olim bo'lib voyaga yetishishida hech qanday asos yo'q edi.

Har turli qobiliyatlarning konkret psixologik xarakteristikasini o'rganar ekanmiz, bu qobiliyatlarda birgina emas, balki juda ko'p turdagi faoliyat talablariga javob beradigan umumiyroq fazilatlarini va bundan tashqari ushbu faoliyatni birmuncha torroq doiralari talablariga javob beradigan maxsus fazilatlarini ajratishimiz mumkin.

Layoqat va uning turlari

Ba'zan o'ta iqtidorli va qobiliyatli bola haqida gap ketsa, undagi bu sifat tug'ma ekanligiga ishora qilinadi. Psixologiyada tug'ma alomatlari bor bo'lgan individual sifatlar layoqat deb yuritiladi. Layoqat ikki xil bo'ladi, ular tabiiy layoqat va ijtimoiy layoqat. Tabiiy layoqat odamdagi tug'ma xususiyatlardan oliy nerv tizimi faoliyatining xususiyatlari miyaning yarimsharlarining qanday ishlashi, qo'l-oyoqlarning biologik va fiziologik sifatleri, bilish jarayonlarni ta'minlovchi sezgi organlari — ko'z, quloq, burun, teri kabilarning xususiyatlaridan kelib chiqsa (bular nasliy ota-onadan genetik tarzda o'tadi), ijtimoiy layoqat bola tug'ilishi bilan uni o'rab turgan muhit, muloqot usullari, so'zlashish madaniyati, qobiliyatni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlardir. Bola bu ikkala layoqat muhitini ota-onadan tayyoricha qabul qiladi. Tabiiy anatomik-fiziologik layoqat nishonalari qobiliyatlarning fiziologik asosini tashkil etadi. Keyinchalik qobiliyatga aylanadigan layoqat nishonalarning majmui kishining iste'dodi deyiladi. Layoqatsizlik, intellektning pastligi sabablardan biri ham, ana shu yuqorida ko'rsatilgan ikki layoqat o'rtasida tafovut bo'lishi mumkin. Ilk yoshdayoq bolaning o'zidagi mavjud imkoniyatlarini rivojlantirish, shart-sharoitlar yaratish ishini to'g'ri yo'lga qo'yish kerak.

Bolalar bilan individual ishlash.

Bola bilim, malaka, ko'nikmalarni o'stirish borasida harakat qilmasa eng kuchli tug'ma layoqat ham layoqatligicha qolib, iqtidorga aylanmaydi. Eng talantli, mashhur shaxslarning eng buyuk ishlari, erishilgan ulkan muvaffaqiyatlarning tagida ham layoqat va asosan tinimsiz mehnat, intilish, ijodkorlik va bilimga chanchoqlik yotadi. Shuni ham unutmaslik kerakki qobiliyatsiz odam bo'lmaydi. Agar shaxs aldanib o'zidagi iqtidor yoki layoqatni bilmay, kasb tanlagan bo'lsa, u atrofdagilarga layoqatsiz, qobiliyatsiz ko'rinadi. Lekin aslida nimaga uning qobiliyati borligini o'zi vaqtida to'g'ri anglay olmagan sabab bo'lib, u bir umr shu toifaga kirib qoladi.

Qulay sharoitlar mavjud bo'lganda ayrim kishilarda qobiliyatlari juda erta rivojlanadi. Odatda musiqa va tasviriy san'atga layoqat ancha ertaroq paydo bo'ladi. Masalan, M.I. Glinka 3–4 yoshidayoq shunday o'yinni yoqtirgan. U ovoz chiqaradigan turli buyumlarini (mis tog'ora, kastrulka) yog'och bilan chalgan. Bunda kattalarni hayron qoldirgan darajada ohangdosh tovushlar paydo bo'lganki, ularni eshitish maroqli edi. Keyinchalik bu bola buyuk kompozitor bo'lib yetishdi. Kishilarda musiqa va tasviriy san'atga layoqatdan

birmuncha keyinroq adabiy qobiliyatlar paydo bo'ladi, lekin ayrim talantli shoirlarda bu qobiliyatlar juda erda paydo bo'ladi. Masalan, A.Navoiy besh yoshiga, A.S.Pushkin, Lermontov va Nekrasov hali 10 yoshga to'lmasdanoq she'r yoza boshlagan.

Qobiliyat turlari

Qobiliyatlar umumiy va maxsus bo'ladi. Umumiy qobiliyatlar mavjud bo'lganda kishi faoliyatining turli xillari bilan muvaffaqiyatli shug'ullana oladi. Umumiy qobiliyatga ega o'quvchilar odatda barcha fanlardan yaxshi va qiynalmay o'qiydilar. Maxsus qobiliyatlar kishiga qandaydir bir muayyan faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullanish imkonini beradi. Masalan matematik, texnikaviy, adabiy, musiqaviy, tasviriy va boshqa qobiliyatlar bo'ladi.

Har bir ongli inson qobiliyati va zehni ustida ilk yoshlikdan boshlab, «yuragi chopgan» ish bilan shug'ulansa va undan qoniqish olib qobiliyatini o'stirishga imkoniyat topib, yutuqlarga erishsa, biz uni iqtidorli deymiz. **Iqtidor** insonning o'z xatti-harakati, bilimlari, imkoniyatlari, malakalariga nisbatan subyektiv munosabatidir. Iqtidorli odam genial yoki talantli bo'lmasligi mumkun, lekin u har qanday ishda mardlik, chidamlilik o'z-o'zini boshqara olish, tashabbuskorlik kabi fazilatlariga ega bo'lib, ishni sidqidildan bajaradi. Ular ana shunday harakatlari bilan ba'zan o'ta iste'dodli, lekin kam harakat kishilardan ko'ra jamiyatga ko'proq foyda keltiradilar. Iqtidorli insonda iste'dod sohibi bo'lish imkoniyati bor. **Iste'dod** har tomonlama rivojlangan, nihoyatda kuchli va takrorlanmas qobiliyatdir. U tinimsiz mehnat, o'z qobiliyatini takomillashtirib borish yo'lida barcha qiyinchiliklarni yengish, irodasi va butun imkoniyatlarini safarbar qilish natijasida qo'lga kiritiladi. **Iste'dod** kishiga qandaydir murakkab mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarilishi imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasidir.

Biror faoliyatning, ayniqsa muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarilishini taqozo qiladigan zo'r qobiliyatlar birikmasi **talant** deyiladi. Ijodiy faoliyatga qobiliyatli kishilarni talantli kishilar jumlasiga kiritish mumkin. Bunday kishilar ijtimoiy munosabatlar sohasida o'z davrining progressiv g'oyalarini juda muvaffaqiyatli ravishda amalga oshiradilar, adabiyot va san'at so-

hasida hozirgi zamonning ilg'or tafakkuri darajasidagi mukammal asarlarni yaratadilar, fan va texnika sohasida ular murakkab nazariy va amaliy vazifalarni yaxshi hal etadilar.

Talantlilikning yuqori bosqichi **daholik** deb ataladi. Ijtimoiy hayotda fan, adabiyot, san'at va shu kabi sohalarda prinsipial ravishda yangi biror narsa yaratgan kishilar **daholar** (geniy) deb hisoblanadilar. Genial kishilar ijodining mahsuli faoliyatning biror sohasini rivojlantirishda muhim bosqich hisoblanadi. Genial kishilar insoniyat taraqqiyotida yo'l ko'rsatuvchi bosqichlar bo'lib xizmat qiladilar, tarixiy shaxsga aylanadilar.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da iqtidorli bolalar va o'quvchi yoshlarni qo'llab quvvatlash bo'yicha davlat ishlari so-bitqadamlilik bilan olib borilmoqda. Iste'dodli o'smir va o'spirin yoshlarni izlab topish, ularga ko'maklashish, ularning qobiliyatini va iste'dodini o'stirish bo'yicha fondlar tashkil etildi. Qobiliyatli yoshlarni chet ellardagi yetakchi o'quv yurtlari va ilmiy markazlarda o'qitish va stajirovka o'tkazish yo'lga qo'yildi. Bolalarning oilada tarbiyalashni tashkiliy psixologik-pedagogik uslubiy jihatdan ta'minlash, o'quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning jadal intellektual rivojlanishi, sohalashtirish, tabaqalashtirish, kasbga yo'naltirilgan ta'lim olishni ta'minlaydi.

Nazorat savollari:

1. Qobiliyat deb nimaga aytiladi? Ular nimada namoyon bo'ladi?
2. Layoqat nima?
3. Qobiliyatlarning qanday turlari bor?
4. Iste'dod va iqtidor haqida tushuncha bering, farqi nimada?
5. Layoqatning rivojlanishi uchun ta'lim tizimida qanday ishlar olib borilmoqda?

VI bob. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR PSIXOLOGIYASI

6.1. Bolalar psixologiyasining umumiy masalalari

Bolalar psixologiyasi muhim fanlardan biri bo'lib, u XIX asrning ikkinchi yarmida umumiy psixologiyadan mustaqil fan sifatida ajralib chiqqan. Bolalar psixologiyasi bolalarni o'rganuvchi fandır. Biroq bolalarni faqat bolalar psixologiyasi emas, balki boshqa fanlar ham o'rganadi. Bolalar psixologiyasi bolalarni maxsus tarzda psixologik jihatdan o'rganadi.

Bolalar psixologiyasi – bolaning tug'ilgan vaqtdan boshlab to maktab yoshiga yetgunga qadar psixik jihatdan taraqqiy etish qonuniyatlarini va shaxsiy psixologik xususiyatlarining tarkib topishini o'rganadigan fan. Bola odam sifatida tashqi jihatdan katta yoshli odamlarga o'xshasa ham o'zining psixik jarayonlari va shaxsiy psixologik xususiyatlarining mazmuni jihatidan katta yoshli odamlardan keskin farq qiladi. Bolalarda hali turmush tajribasi deyarli yo'qligi sababli ularning sezgi va idroklari, tafakkur va xayollari, hissiyot va irodalari katta yoshli odamlardagidek bo'lmaydi. Bolalar psixologiyasi har bir taraqqiyot bosqichidagi (ya'ni go'daklik, ilk yosh va maktabgacha yoshdagi) psixik jarayonlarning rivojlanib borishini o'rganadi.

Bolalar psixologiyasi predmetining muhim tomonlaridan biri turli yoshdagi bolalarga sezish, idrok, diqqat, xotira, nutq, tafakkur, xayol, hissiyot va iroda kabi psixik jarayonlari va holatlarining namoyon bo'lishi, taraqqiy etishi hamda takomillashuvining qonuniyatlarini o'rganishdan iboratdir. Bolalar psixologiyasi bola shaxsiy psixologik xususiyatlarining tarkib topishi va bolalar shaxsining tarkib topishiga faol ta'sir qiluvchi omillarni chuqur analiz qiladi.

Ma'lumki, bola shaxsi va uning shaxsiy psixologik xususiyatlari qandaydir tasodifiy omillarning tartibsiz ta'sir etishi natijasida emas, balki muayyan konkret omillarning qonuniy ta'sir etishi natijasida tarkib topadi. Ana shu muhim qonuniy tarzda ta'sir qiladigan omillarni ochish va isbotlash bilan bolalar psixologiyasi shug'ullanadi. Bolalar psixologiyasi bolalar shaxsi va shax-

siy psixologik xususiyatlarining tarkib topishi kabi muhim ilmiy tushuncha va natijalarni o'rganib, har tomonlama rivojlanishga yo'naltirilgan barkamol shaxsni tarbiyalab yetishtirish qonuniyatlarini ochib beradi.

Bolalar psixologiyasi o'zining murakkab predmetini tatbiq qilishda psixik taraqqiyotning asosiy qonuniyatlariga asoslanadi hamda bola ongining ijtimoiy-hissiy, psixofiziologik jihatdan hayotga bog'liqligini isbotlab beradi. Tabiat va jamiyat taraqqiyotining umumiy qonuniyatlaridan xabardor bo'lish bolalar psixologiyasida, bolalar psixik taraqqiyotini o'rganishda va «tabiiy zot» bo'lib tug'ilgan bolaning inson ijtimoiy tajribasini egallab, shaxs bo'lib yetishishi davomida to'g'ri yo'l topishga yordam beradi.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda xalq ta'limi tizimi faoliyatini me'yorlashtiruvchi «Ta'lim to'g'risida»gi qonun, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, shuningdek, «O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim muassasasi to'g'risida» nizom kabi muhim davlat hujjatlari qabul qilindi.

«Ta'lim to'g'risida»gi qonunning 30-moddasi orqali farzandlar tarbiyasi va ta'lim olishlari, ularning qonuniy huquqlari va manfaatlari himoyasi borasida ota-onalarning o'rni va javobgarligi oshirildi. Shunga muvofiq so'nggi yillarda maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan «Davlat talablari», «Bolajon» tayanch dasturi, «Bola shaxsiga yo'naltirilgan ta'lim», «Bola huquqlari to'g'risidagi Konvensiya» kabi hujjatlarga asoslanish bola shaxsini shakllantirishning muhim omili hisoblanadi.

Bolani biror narsaga o'rgatishgina emas, unda o'z kuchiga ishonchni orttirish, o'z g'oyasini himoya qilish, mustaqil ravishda bir qarorga kelish hamda unda «Men» konsepsiyasini shakllantirish ham muhimdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan «Davlat talablari», O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ga muvofiq ishlab chiqilgan bo'lib, respublikada idoraviy bo'ysunish va mulkchilik shaklidan qat'i nazar maktabgacha ta'lim tizimi hamda oilalarda bolani to'laqonli tarbiyalash, ta'lim berish va rivoj-

lantirish, uni maktabga samarali tayyorlashda qo'llanishi majburiy bo'lgan davlat hujjatidir.

Davlat talablari 0–7 yoshli bolaning qay darajada rivojlanganligi va egallagan yutuqlarini baholab boruvchi talablar bo'lib, ular bilim, malaka va ko'nikmalar rivojlanishining ko'rsatkichlarini belgilaydi:

- jismoniy rivojlanish, o'z-o'ziga xizmat va gigiyena;
- ijtimoiy-hissiy rivojlanish;
- nutq, o'qish va savodga tayyorgarlik;
- bilish jarayoni, atrof olam to'g'risidagi bilimlarga ega bo'lish.

Mazkur 4 ta yo'nalish 0 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalarning o'z-o'ziga xizmat ko'nikmalarining shakllanishi, nutq, o'qish va savodga tayyorlash darajasini, atrof-olam haqidagi tushunchalarni va qo'yilgan talablarni egallashi uchun asosiy omil hisoblanadi.

U maktabgacha ta'lim tizimining mohiyatini belgilaydi va maktabgacha ta'lim muassasalarini mulkchilik shaklidan qat'i nazar, barcha bolalarning tengligi va bolalik qadriyatini saqlagan holda har bir bolaning individual rivojlanishini ta'minlashga yo'naltiradi.

Bolalar psixologiyasining fanlararo bog'liqligi

Bolalar psixologiyasi o'z predmetini o'rganishda **umumiy psixologiyaning** inson psixikasi haqida qo'lga kiritilgan yutuqlariga asoslanadi. Masalan, umumiy psixologiyaning psixik jarayonlar, psixik holatlar, xususiyatlar, inson shaxsi va uning faoliyati haqidagi ta'limotlaridan to'g'ridan to'g'ri foydalanadi. O'z navbatida umumiy psixologiya ham bolalar psixologiyasining yutuqlariga asoslanadi. Umumiy psixologiya normal taraqqiy etgan katta yoshdagi odamlarning psixik jarayonlari va individual-psixologik xususiyatlarini o'rganar ekan, bu psixik jarayonlar va individual-psixologik xususiyatlarning paydo bo'lishini bilish kerak bo'ladi. Psixik jarayonlar va shaxsiy psixologik xususiyatlarning turli yoshdagi bolalarda paydo bo'lishi masalasi bilan yosh davrlari psixologiyasi shug'ullanadi. Demak, bolalar psixologiyasi bilan umumiy psixologiya, **yosh davrlari psixologiyasi** fani o'zaro uzviy bog'liq fandır.

Bolalar psixologiyasida **anatomya va fiziologiya** fanlari tomondan qoʻlga kiritilgan yutuqlardan ham keng foydalanadi. Bunda bolalar psixologiyasi xususan bolalar nerv sistemasi va oliy nerv faoliyatining maʼlumotlaridan foydalanmay ish koʻra olmaydi. Bolalar nerv sistemasining sogʻlom rivojlanishi va meʼyoriy ishlashi bola psixikasi rivojlanishining muhim shartlaridandir. Shuning uchun bolalar psixologiyasining mutaxassisleri bola nerv sistemasining taraqqiyot masalalari bilan bevosita tanish boʻlishlari lozim.

Bolalar psixologiyasi pedagogika fani bilan ham yaqindan aloqadadir. **Pedagogika** fani yoshlarga taʼlim-tarbiya berish va ularni har tomonlama rivojlantirish haqidagi fandir. Bolalar psixologiyasi taʼlim-tarbiyaning maqsadi, yoʻl-yoʻriqlari va vazifalariga doir fikrlarni pedagogika fanidan oladi hamda unga yaqindan yordam beradi. Bolaning aqliy taraqqiyoti qonunlaridan xabardor boʻlish turli yoshdagi bolalar bilan taʼlim-tarbiya ishlarini toʻgʻri tashkil qilish imkoniyatini beradi.

Taʼlim-tarbiya berishga yoʻnaltirilgan **maxsus fanlar** bolalar psixologiyasi negizida ish koʻradi. Bolalarda hosil qilinishi lozim boʻlgan bilim, koʻnikma, malaka va odatlarni shakllantirishda ularning psixik taraqqiyotini hisobga oladi va yondashadi. Bolalar psixologiyasi bolalar gigiyenasi, bolalardagi kasalliklarni oʻrganuvchi **pediatriya va bolalar psixopatologiyasi** bilan ham bogʻliqdir. Bu fanlar bolalar psixologiyasi namoyandalariga bolalar psixik taraqqiyotining normal borayotganini chuqurroq bilish va normal taraqqiyotdan burilish sabablarini aniqlash imkonini beradi. Bolalar psixologiyasi esa, oʻz navbatida, bolalarning normal psixik taraqqiyotini aniqlab berishi bilan birga shifokorlarning bola psixologiyasini yanada yaxshiroq tushunib olishlariga yordam beradi. Psixik taraqqiyotdan kechikayotgan va rivojlanishida nuqsoni bor boʻlgan bolalar psixikasini **maxsus psixologiya** fani oʻrganadi. **Logopediya** nutq faoliyati buzilishining sabablari, mexanizmlari, belgilari, yoʻnalishlarini oʻrganadi. **Defektologiya** fani koʻrinishida, eshitishida nuqsoni boʻlgan, psixik rivojlanishi orqada qolgan, aqli zaif, nutq nuqsoniga ega boʻlgan, tayanch apparatida nuqsoni bor bolalar, serebral falaj (markaziy nerv sistemasining shikastlanishi), autizm sindromiga chalingan bolalarni oʻrganadi va korreksion ishlar olib boradi.

Bolalar psixologiyasi bola shaxsi va shaxsiy psixologik xususiyatlarining tarkib topishini o'rganishda **bolalar adabiyotidan**, xususan, avtobiografik asarlardan keng foydalanadi. Har bir bola ertak eshitib ulg'ayadi. Xalq og'zaki ijodi, ertaklar, hikoyalar, afsonalar, matallar, masallar va boshqa janrlar bolani o'zining sehrli olamiga yetaklaydi. Bola unda katta hayotni ko'radi, olam bilan tanishadi, jonli va jonsiz dunyoni ko'radi. Ertaklar bolalarda ijobiy xulq-atvorni mustahkamlaydi, kelajak hayotga hozirlaydi.

Shunday qilib, bolalar psixologiyasi bolalarning murakkab psixik jarayonlari va shaxsiy psixologik xususiyatlarini o'rganishda bir qator fanlarning qo'lga kiritgan yutuqlaridan foydalanadi hamda bu fanlarga ham o'z predmetlarini chuqurroq o'rganishlarida yaqindan yordam beradi.

Nazorat savollari:

1. Bolalar psixologiyasi nimani o'rganadi?
2. Bolalar psixologiyasi qaysi fanlar bilan bog'langan?
3. Bolalar psixologiyasining predmeti nimani o'rganadi?
4. Bolalar psixologiyasining anatomiya va fiziologiya fanlari bilan bog'liqligini aytib bering.
5. Pedagogika fani bilan aloqasi nimada ko'rinadi?
6. Pediatriya va bolalar psixopatologiyasi, maxsus psixologiya, logopediya, defektologiya fani bilan bog'liqligini aytib bering.

6.2. Psixik taraqqiyotning asosiy qonuniyatlari.

Bola psixik taraqqiyoti haqida tushuncha

Bola psixikasining taraqqiyoti haqida gapirishdan oldin taraqqiyotning tub mohiyatini tushunib olish kerak. Rivojlanish haqida fikr yuritilganda odatda «o'sish» va «taraqqiy etish» so'zlaridan foydalaniladi. Masalan, bolaning jismoniy jihatdan o'sishi va psixik jihatdan taraqqiy etishi degan tushunchalar qo'llaniladi. O'sish bilan taraqqiyot tushunchalari aynan bir ma'noni anglatuvchi tushunchalar emas. O'sish deganda miqdoriy jihatdan ortish, ulg'ayish tushuniladi. Taraqqiyot deganda esa, faqat miqdoriy jihatdangina emas, balki sifat jihatidan ham o'zgarish tushuniladi. Shuning uchun o'sish jarayoniga qaraganda taraqqiyot jarayoni

ancha murakkab jarayondir. Taraqqiyot oddiy miqdoriy ortishdan tashqari bir shakldan ikkinchi shaklga o'tish bilan ham bog'liqdir. Ana shuning uchun taraqqiyotning tub mohiyatidan yaxshi xabardor bo'lish kerak, aks holda bu murakkab jarayonni tushunish qiyin bo'ladi.

Bolaning psixik taraqqiyoti qarama-qarshiliklar kurashi asosida yuz beradi. Bu o'rinda qanday qarama-qarshiliklar bolaning psixik jihatdan taraqqiy etishiga sabab bo'ladi, degan savol tug'iladi. Bolaning psixik taraqqiyotini yuzaga keltiruvchi qarama-qarshiliklar asosan quyidagilardan iborat:

1. Bolaning shu choqqacha erishgan **imkoniyatlari darajasi bilan yangi ehtiyojlari o'rtasida tug'iladigan qarama-qarshilik**. Ya'ni, bolaning ehtiyojlari tez ortib boradi, lekin bu ehtiyojlarni qondirish imkoniyatlari juda sekin yuzaga keladi. Natijada bolaning xilmaxil ehtiyojlari bilan tor imkoniyatlari o'rtasida jiddiy ziddiyat yuzaga keladi. Bola ana shu ziddiyatni, ana shu qarama-qarshilikni hal etish jarayonida psixik jihatdan taraqqiy etadi. Masalan, ilk yoshdagi bolaning tili endi chiqayotgan bo'ladi. Uning so'z zaxirasi deyarli bo'lmaydi. Bundan tashqari ular so'zlarni to'g'ri talaffuz eta olmaydilar. Shu sababli bu yoshdagi bolalarning tilini hamma ham bemalol tushuna olmaydi. Lekin bolaning mustaqil yura olishi, o'zgalarning nutqiga tushunishi unda boshqalar bilan faol munosabatda bo'lish ehtiyojini yuzaga keltiradi. Biroq, bolaning hozirgi taraqqiyot darajasi, imkoniyatlari, ya'ni so'z zaxirasining nihoyatda ozligi, talaffuzda qiynalishi atrofdegilar bilan faolroq munosabatda bo'lish ehtiyojini qondira olmaydi. Bolaning faol munosabatga intilishi bilan imkoniyati yo'qligi o'rtasidagi qarama-qarshilik nutqni tez o'zlashtirish jarayonida hal etiladi. Buning natijasida bola psixik jihatdan ma'lum taraqqiyotga erishadi. Bolaning imkoniyatlari ana shu tariqa oshib borgan sari ehtiyojlari yanada ko'payib boraveradi.

2. Bolaning eski **xulq-atvor formalari bilan yangi xatti-harakatlari, yangi tashabbuslari o'rtasidagi qarama-qarshilik**. Masalan, bolaning kichik davridagi asosiy faoliyati kattalarga taqlid qilishdan iborat bo'ladi. Taqlidiy harakatlarda mustaqillik, tashabbuskorlik deyarli bo'lmaydi. Bola o'sib ulg'aygan sari uning o'z shaxsiy tajribasi, mustaqilligi, tashabbusi ortib boradi.

Bola mustaqil harakat, ya'ni har bir narsani o'zi bilganicha qilishga (tashabbus ko'rsatishga) intila boshlaydi. Bunda bolaning ko'pdan beri o'rganib qolgan taqlidiy (bir qolipdagi) harakatlari bilan mustaqil va tashabbuskorona harakatlari o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga keladi. Bu qarama-qarshilikni hal qilish jarayonida, ya'ni odatlanib qolgan taqlidiy harakatlarini yengib, mustaqil harakat formalariga o'tish jarayonida bola psixik jihatdan taraqqiy etadi.

Quruq taqlid bilan bog'liq bo'lmagan mustaqil va erkin harakatlar bolalarga bir qator yangi malaka va odatlarni o'zlashtirish hamda o'z shaxsiy hayot tajribalarini kengaytirish imkonini beradi. Bolalar mustaqil tashabbus ko'rsatish bilan bog'liq bo'lgan harakatlarida ilgari o'zlashtirgan turli bilimlarini yangi sharoitlarga tatbiq qilishga o'rganadilar.

3. Bola hayotining mazmuni bilan uning shakli (muhiti) **o'rtasida** maydonga keladigan qarama-qarshilik. Odatda hayotning mazmuni uning shaklidan biroz oldinda boradi. Masalan, bola maktabgacha ta'lim muassasasiga qatnay boshlashidan oldin oiladagi hayot sharoitiga odatlangan bo'ladi. Maktabgacha ta'lim muassasasiga kelganidan keyin esa u o'zi uchun tamomila yangicha bo'lgan guruh hayotining talab va qoidalariga duch keladi. Bolalar guruhiga yangi kelgan bola darhol bu hayotga ko'nika olmaydi. Bolaning oiladagi xulq-atvori, tuyg'u va hissiyotlari maktabgacha ta'lim muassasasidagi guruh hayotiga to'g'ri kelmaydi. Natijada bolaning oiladagi hayot mazmuni bilan maktabgacha ta'lim muassasasidagi, yangicha hayot mazmuni o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga keladi. Bola yangicha hayot mazmunini o'zlashtirish jarayonida bu qarama-qarshilikni yengib, psixik jihatdan yanada taraqqiy etadi va uning shaxsiy tajribasi ortadi.

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, bolaning psixik taraqqiyoti juda murakkab jarayondir. Bolani psixik taraqqiyoti qanday shakllanishidan qat'i nazar, u muayyan qonuniyatlarga bo'ysunadi. Bu qonuniyatlarning o'ziga xos xususiyatlari hayot sharoitiga, faoliyatiga va tarbiyaga bog'liqdir.

Psixik taraqqiyot qonuniyatlariga:

– notekislik qonuni;

- psixika integratsiyasi qonuni;
- plastiklik va kompensatsiya qonuni kiradi.

1. Psixik rivojlanishning **notekisligi** shundan iboratki, har qanday sharoitda, hatto ta'lim tarbiyaning eng qulay sharoitlarida ham shaxsning turli psixik belgilari, psixik funksiyalari va psixik xususiyatlari rivojlanishining bitta darajasida to'xtab turmaydi. Bolalarga bir xil tarbiya berilsa ham bolalar uni turlicha qabul qiladilar. Chunki, ularning o'ziga xos individual xususiyatlari mavjud, nerv tizimining xususiyatlari, tiplari turlicha, yashash sharoiti tarbiyaviy ta'sirlari turlicha bo'lgani uchun ham psixik taraqqiyot tezlashib yoki sekinlashib, ba'zan to'xtab yoki tutilib qolishi mumkin. Shu sababli psixik taraqqiyot notekis rivojlanishi mumkin deb e'tirof etiladi.

2. **Integratsiya qonuni** inson psixikasini o'z taraqqiyoti davomida tobora ko'proq yaxlitlik, birlik, mustaqillik va doimiylik xususiyatlarini kasb eta borishidir. Bunda yoshlikda hosil bo'lgan psixik xususiyatlar taraqqiyot davomida bora-bora kishining asosiy xususiyatiga, yoki xarakter xislatiga aylanadi va bu xislat shu kishining hayotida yaqqol ko'zga tashlanadigan bo'lib qoladi. Bu qonunga binoan psixik rivojlanish psixik holatlarning asta-sekin o'sib, shaxs xislatlariga aylanishidan iborat bo'lgan qonundir.

3. **Plastiklik va kompensatsiya imkoniyati qonuni.** Bu qonun asab tizimining plastiklik xususiyati bilan bog'liqdir. Yosh bolalar ijtimoiy munosabatlarga kirishar ekan u albatta ularni o'ziga o'zlashtiradi, taqlid qiladi. Natijada u aqliy tomondan shakllanadi. Ta'lim-tarbiya sharoitida bolani, maktab o'quvchisining psixikasini maqsadga muvofiq o'zlashtirishning boy imkoniyati asab tizimining ana shu plastikligiga asoslanadi. Plastiklik kompensatsiya (to'ldiruvchanlik, tovon, badal) uchun ham yo'l ochib beradi. Ba'zi psixik funksiyaning rivojlanishi zaif yoki nuqsonli bo'lsa, uning faoliyatini zo'r uyushganligi va aniqligi bilan kompensatsiya qilish mumkin; ko'rishdagi nuqsonlar qisman, eshitish analizatorining o'tkir darajada rivojlanishi bilan kompensatsiya qilinadi. Tarbiyachi va o'qituvchilar bolaga ta'lim-tarbiya berish jarayonida psixik taraqqiyotning qonunlariga amal qilishlari va bolaning taraqqiyot xususiyatlarini bilishlari maqsadga muvofiqdir.

Bola psixik taraqqiyotida biologik va ijtimoiy omillar

Bolalar psixologiyasi fanining asosiy maqsadi bola psixik taraqqiyotini o'rganishdan iborat ekan, bu masalani hal qilishda, uni tushuntirib berishda turli xil qarashlarni o'rganish muhimdir.

Inson shaxsining tarkib topishini tushuntirishga intiluvchi biogenetik va sotsiogenetik oqim XIX asrning ikkinchi yarmida maydonga kelgan.

Bola psixik xususiyatlarining tug'ma tabiati haqidagi ta'limot shu vaqtga qadar aksariyat psixologiya maktablarining asosini tashkil etib kelmoqda. **Biogenetik konsepsiya** inson psixikasining barcha umumiy va individual xususiyatlari tabiat tomonidan belgilangan, uning biologik tuzilishiga tenglashtirilgandir. Psixik rivojlanish esa nasliy yo'l bilan azaldan belgilanib, inson organizmiga joylashtirilgan shu xususiyatlarning maromiga yetilish jarayonidan iborat deb ta'kidlaydi. Ma'lumki, nasliy xususiyatlar tug'ma yo'l bilan nasldan naslga tayyor holda beriladi, biroq shunday bo'lishiga qaramay bu oqim namoyandalari inson shaxsi va uning barcha xususiyatlari «ichki qonunlar» asosida, ya'ni nasliy xususiyatlar negizida maydonga keladigan narsa, biologik omillarga bog'liqdir, deb ta'kidlaydilar.

Biogenetik ta'limot, inson qobiliyatlarining rivojlanish darajasi taqdir tomonidan belgilanib qo'yilganligini, bola imkoniyatlari va qobiliyatlarini maxsus testlar yordamida aniqlab, undan so'ng ta'lim jarayonini uning irsiyat tomonidan belgilangan taraqqiyot darajasiga moslashtirish, ularning asliy iste'dod darajalariga qarab turli mavqedagi maktablarda tahsil olishi zarur deb ta'kidlanadi.

Amerikalik psixolog E. Torndayk bolalarning «tabiiy kuchlari» va «tug'ma mayllar»ini psixik rivojlanishning yetakchi omili qilib ko'rsatib, muhitning, ta'lim-tarbiyaning ta'siri ikkinchi darajalidir, deb aytadi.

Avstraliyalik psixolog K. Byuler bolalarning faqat aqliy taraqqiyotigina emas, balki axloqiy rivojlanishi ham nasliy tomondan belgilangandir, deb ta'kidlaydi.

Amerikalik pedagog va psixolog D. Dyui, inson tabiatini o'zgartirib bo'lmaydi, odam ehtiyojlari va psixik xususiyatlari bilan tug'iladi. Bu ehtiyojlar va psixik xususiyatlar tarbiya jara-

yonida namoyon boʻlib, baʼzida oʻzgarishi tarbiyaning miqdorini belgilab beruvchi mezondir, deb hisoblaydi.

Inson shaxsining tarkib topishini oʻrganish davomida yuzaga kelgan yana bir taʼlimot – **sotsiogenetik konsepsiya** – qobiliyatlarning taraqqiyotini faqat tevarak-atrofdagi muhitning taʼsiri bilan tushuntiradi. K. Gelvetsiyning taʼlimotiga koʻra, barcha odamlar aqliy va axloqiy rivojlanishi uchun tugʻilishidanoq mutlaqo bir xil tabiiy imkoniyatga ega boʻladilar. Shuning uchun odamlarning psixik xususiyatlaridagi farq faqatgina muhit va tarbiyaning turlicha taʼsir qilishi bilan vujudga keladi, deb tushuntiriladi. Bu nazariyaning xorijiy mamlakatlardagi hozirgi turli namoyandalari psixikaning rivojlanishida ijtimoiy muhitning gʻoyat darajada muhim roli borligini eʼtirof etadilar.

Inson shaxsining tarkib topishini oʻrganish davomida yuzaga kelgan sotsiogenetik konsepsiya fanda eksperimentlarning rivojlanishi bilan bogʻliqdir. Maʼlumki, XVII asrning oxiri va XVIII asrning boshlarida hammaning diqqat-eʼtibori moʻjizakor tajribaga qaratilgan edi. Bu hodisa inson shaxsining tarkib topishi masalasiga ham taʼsir qilmay qolmaydi. Angliyalik olim Djon Lokk dunyoga kelgan yangi chaqaloq bolaning ruhini top-toza doskaga, taxtaga oʻxshatadi. Uning fikricha, bolaning top-toza taxta tarzidagi ruhiga nimalarni yozish mutlaqo katta odamlar ixtiyoridadir. Shuning uchun bolaning qanday odam boʻlib yetishishi, yaʼni unda qanday shaxsiy fazilatlarining tarkib topishi bola hayotdan oladigan tajribaga, oʻzgalar bilan muloqot jarayonida oladigan hayotiy tushuncha va tasavvurlariga bogʻliqdir, deb taʼkidlaydi.

Bu tahlil etgan har ikkala yoʻnalishning namoyandalari, oʻz manfaatlarining tashqi jihatdan bir-biriga qarama-qarshi boʻlishiga qaramay, insonning psixik xususiyatlarini biologik va ijtimoiy omillar taʼsirida avvaldan belgilangan va oʻzgarmas narsa, deb eʼtirof etadilar.

Maʼlumki odam shaxs sifatida muntazam qandaydir faoliyatda tarkib topib boradi, rivojlanadi, uning faolligi namoyon boʻladi. Bolaning psixik jihatdan taraqqiy etishida biologik (nasliy), ijtimoiy, uzoq vaqt davomida beriladigan taʼlim-tarbiya va bolaning shaxsiy faolligi taʼsiri muhim oʻrin egallaydi.

Psixologiya fani zamonaviy ta'limotga asoslangan holda inson shaxsining tarkib topishini asosan uchta omilning ta'siriga bog'liqligini dalillar asosida izohlab beradi. Nasliy yo'l bilan odamga to'g'ridan to'g'ri bir qator tashqi alomatlar, tashqi xususiyatlar o'tishi mumkin. Masalan, bolalar o'z ota-onalarining tashqi jismoniy belgilarini, ya'ni bo'y-bastini, ko'zi va sochining rangini, yuz tuzilishi va shu kabilarni nasliy yo'l bilan meros qilib oladi. Bolaning psixik taraqqiyotiga xos xususiyatlar nasliy yo'l bilan tug'ma ravishda to'g'ridan to'g'ri berilmaydi. Lekin bundan nasliy xususiyatlarning psixik taraqqiyotga mutlaqo aloqasi yo'q, degan ma'no kelib chiqmaydi. Nasliy xususiyatlarning psixik taraqqiyotga taalluqliligi shundaki, ayrim psixik jarayon yoki psixik xususiyatlarning anatomik-fiziologik nishonalari naslga o'tadi. Lekin psixik taraqqiyot bilan bog'liq bo'lgan ana shunday anatomik-fiziologik nishonalar odamga imkoniyat tarzida beriladi. Har qanday imkoniyat ham ro'yobga chiqavermaydi. Ijtimoiy muhit va ta'lim-tarbiya tizimi noto'g'ri olib borilsa, imkoniyat tarzidagi layoqatlar qobiliyatga aylanmay yo'qolib ketishi mumkin.

Demak, odamga imkoniyat tarzida berilgan nasliy xususiyatlarning o'zi tegishli muhit bilan bog'lanmasa, bola psixik taraqqiyotida deyarli biron hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'la olmaydi.

Bola tug'ilgan kundan boshlaboq **ijtimoiy muhitda**, ya'ni odamlar qurshovida yashay boshlaydi. Ijtimoiy muhit deganda biz dastavval oila muhitini tushunamiz. Lekin «muhit» tushunchasi ikki xil ma'noda ishlatiladi. Keng ma'nodagi «muhit» so'zi odamning butun mamlakati, Vatani bilan bog'liq bo'lgan hayot sharoiti bo'lsa, tor ma'nodagi «muhit»da asosan odamning oilaviy turmush sharoiti va oila tevarak-atrofidagi ijtimoiy hayot tushuniladi.

Bolaning psixik jarayonlari (idroki, xotirasi, tafakkuri, xayoli va shu kabilar) va shaxsiy sifatlari (qiziqishlari, qobiliyati, malaka va odatlari, xarakteri va h.k.) tug'ma ravishda berilmaydi. Odamning, shu jumladan, bolaning barcha psixik jarayonlari va shaxsiy sifatlari konkret ijtimoiy sharoitning ta'siri tufayli individual hayoti davomida yuzaga keladi. Bunda eng muhim omil oiladir. Oila hayotining umumiy turmush tarzi bola psixikasining taraqqiy etishiga ta'sir etmasdan qolmaydi.

Bola o'z tabiatiga ko'ra juda ham taqlidchan bo'ladi. Taqlidchanlik bola psixikasi taraqqiyotini belgilovchi omillardan biridir. Bola har doim o'z oilasidagi katta odamlar qurshovida yashar ekan, u hamisha ana shu o'ziga yaqin odamlarning xatti-harakatlariga taqlid qiladi. Taqlid qilish orqali har xil insoniy munosabatlar va fazilatlarini o'ziga sekin-asta singdirib boradi. Tashqi muhitning, ya'ni oila muhitining bola psixikasiga ta'siri nutq (til) taraqqiyotida juda yaqqol ko'rinadi. Bola tug'ilishidan boshlab qanday nutq turi muhitida yashasa, ana shu tilda gapiradigan bo'ladi. Bola o'sgan sari muhit doirasi ham kengaya boradi. Ijtimoiy muhit (dastavval oila, hovli, ko'cha, mahalla)dan sekin-asta kengaya borib, shahar, respublika va butun mamlakat miqyosiga o'tadi. Ana shunga mos ravishda ijtimoiy muhitning bolaga ta'siri manbalari ham borgan sari kengaya va ko'paya boradi. Bola oila doirasidan tashqariga chiqqandan so'ng unga o'zгалar ham ta'sir eta boshlaydi. Bola endi faqat o'z oilasidagi katta odamlarning xulq-atvori va xatti-harakatlarigagina emas, balki yaqin atrofidagi boshqa odamlarning, o'z tengqurlarining xulq-atvorlari va xatti-harakatlariga ham taqlid qila boshlaydi. Ana shu tariqa ijtimoiy muhit bolaning psixikasiga bo'lgan ta'sirini kengaytira boradi.

Shunday qilib, ijtimoiy muhit bolalar psixikasining taraqqiyotiga faol ta'sir etadigan eng muhim omillardan biri bo'lib, uning o'zgarishi bola psixikasining o'zgarishiga sabab bo'ladi.

Psixik taraqqiyot va ta'lim

Bolaning psixik taraqqiyotida ta'lim va tarbiya juda katta ahamiyatga ega. Uzoq muddat davomida beriladigan ta'lim-tarbiya ishlari hozirgi vaqtda oiladagi tarbiya ishlari bilan birga qo'shib olib borilmoqda. Boshqacha qilib aytganda, bolaga juda yoshlik chog'idan boshlab qat'iy dastur asosida ta'lim-tarbiya berila boshlanadi.

Bola maktabgacha ta'lim muassasasida maktabda izchil suratda ta'lim va tarbiya oladi. Bunday uzoq muddatdagi maxsus ijtimoiy ta'lim va tarbiya bolaning psixik taraqqiyotiga ta'sir etmay qolmaydi. Shuning uchun bolaning umumiy psixik taraqqiyoti ko'p jihatdan ta'lim-tarbiyaning ta'siriga bog'liqdir.

L.S. Vigotskiy (1896–1934)

Psixolog L.S. Vigotskiyning fikriga ko‘ra, ta‘lim-tarbiya jarayoni psixik taraqqiyot jarayoniga mos kelmaydi. Bola ijtimoiy tajribani ta‘lim-tarbiya jarayonida o‘zlashtirib, rivojlanadi. Demak, ta‘lim-tarbiya jarayoni har doim psixik taraqqiyotdan bir qadam oldinda boradi. Ta‘lim-tarbiya jarayoni bolaning psixik taraqqiyoti uchun sharoit yaratib, zamin hozirlaydi va psixik taraqqiyotni o‘z ketidan ergashtirib boradi.

L.S. Vigotskiy psixik taraqqiyotning 2 bosqichini belgilab berdi:

- **eng yaqin taraqqiyot bosqichi;**
- **aktual taraqqiyot bosqichi.**

Uning tushuntirishiga ko‘ra psixik taraqqiyotning yaqin sohasida bolaning psixik taraqqiyoti katta odamlarning (ota-onalar, tarbiyachilar va o‘qituvchilarning) bevosita yordami, rahbarligi asosida amalga oshiriladi. Bolaning go‘daklik, ilk yosh, maktabgacha ta‘lim muassasasi va kichik maktab yoshidagi davrlari psixik taraqqiyotning yaqin bosqichiga to‘g‘ri keladi.

Psixik taraqqiyotning aktual bosqichiga kelsak, bu bosqich muayyan davrda bolaning katta yoshdagi kishilar yordamisiz mustaqil harakat qila olishi bilan ifodalanadi. Psixik taraqqiyotning aktual bosqichi o‘zlashtirilgan bilimlar, ko‘nikma va malakalardan mustaqil foydalanish bosqichidir. Psixik taraqqiyotning aktual bosqichiga bolaning o‘smirlik va o‘spirinlik davrlari to‘g‘ri keladi. Bu davrda bolalarning ta‘lim jarayoniga bo‘lgan munosabatlari tubdan o‘zgarib, ular turli narsalarga nisbatan tanlab munosabatda bo‘la boshlaydilar. O‘smir bolalarda qiziqish va dunyoqarash kabi shaxsning murakkab sifatleri tarkib topa boshlashi tufayli turli sohalarga doir bilimlarni mustaqil o‘zlashtirishga urinish yuzaga keladi. Vaholanki, ta‘lim-tarbiya psixik taraqqiyotdan bir qadam oldinda borib, psixik taraqqiyotga zamin hozirlar ekan, to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilgan ta‘lim-tarbiya jarayoni hamma vaqt o‘quvchilarni mustaqil tafakkur qilishga, tabiat hamda jamiyat-

dagi narsa va hodisalarga doir qonuniyatlarni bilib olishga yordam beradi.

Ana shu bosqich nuqtayi nazaridan ta'lim-tarbiya ishlari davomida bolaning hozirgi vaqtda qanday bilim, ko'nikma, malakalar va xarakter sifatlariga ega ekanligini va yaqin kelajakda qanday bilim, ko'nikma, malakalar va shaxsiy sifatlarga ega bo'la olishini hisobga olish juda muhimdir. Ta'lim-tarbiya jarayonida taraqqiyotning shu ikki bosqichini taqqoslab, bolaning shu paytdagi rivojlanish darajasi va kelajakdagi rivojlanish imkoniyatlari haqida fikr yuritish mumkin bo'ladi. Tarbiyachi ta'lim-tarbiya jarayonida bolaning hozirgi taraqqiyot bosqichini hisobga olib, kelajakda qanday taraqqiyot darajasiga erishishini tasavvur eta olishi hamda bolani ana shu mo'ljallangan taraqqiyot darajasiga erishtirish uchun aniq rejalariga ega bo'lishi kerak.

Ma'lumki, bolaning har bir yosh davri ma'lum bilimlarni bir-muncha ortiq darajada o'zlashtirishga nisbatan sezgir bo'ladi. Masalan, shunday yosh davrlari borki, bunda ta'lim-tarbiya bolaning psixik taraqqiyotiga ortiq darajada ta'sir qiladi. Ana shunday yosh davrlarini odatda psixik taraqqiyotning **senzitiv davri** deb yuritiladi. O'tkazilgan tajribalardan ma'lum bo'lishicha, bolaning maktabgacha ta'lim muassasasi yoshidagi davri psixik taraqqiyotga nisbatan umuman senzitiv davr hisoblanadi.

Psixik taraqqiyotning mazmuni tashqi faoliyat turlarining sekin-astalik bilan ichki psixik harakatlarga aylanishidan (ya'ni eksteriorizatsiyaning interiorizatsiyaga aylanishidan) iboratdir. Shuning uchun bolalarni ma'lum ish-harakatlarni yoki faoliyat turlarini o'zlashtirishda ularning ehtiyojlari va qiziqishlariga mos keladigan faoliyat turlaridan biriga jalb qilish kerak.

Ta'lim jarayoni bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda tashkil qilinsa, bu jarayon **dasturlashtirilgan ta'limga** aylanadi. Hozirgi vaqtda axborot kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanish bosqichi, uning ta'lim jarayonida keng qo'llanilishida dasturlashtirilgan ta'lim katta ahamiyatga egadir. Ana shu nuqtayi nazardan olganda maktabgacha ta'lim muassasasidagi dasturlashtirilgan ta'lim bolalarda maktab ta'limi uchun kerak bo'ladigan sifatlarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Bolaning psixik taraqqiyotida biologik va ijtimoiy faktorlardan tashqari bolaning shaxsiy faolligi ham muhim ahamiyatga egadir. Bola psixikasining taraqqiyotida bolaning shaxsiy faolligini to'g'ri tashkil qilib, yo'lga solib turilsa, undagi mavjud sifatlar faoliyatining har xil turlarida namoyon bo'lib o'sayotganini hisobga olib tursagina tarbiya muvaffaqiyatli bo'ladi.

Bola psixikasi o'yin, ta'lim, mehnat, ijtimoiy faoliyat va munosabatlar jarayonida taraqqiy etadi. Har bir faoliyat bolaning hayotini o'zgarishi bilan turli yoshda turlicha xarakter kasb etadi. Agar maktabgacha davrdagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yin bo'lsa, maktab yoshidagi bolalar faoliyati o'qish, o'rganishdan iboratdir. O'yin, o'qish, o'rganish, mehnat yoki ijtimoiy faoliyat turlari orasida keskin chegara bo'lishi mumkin emas. Maktab yoshi davrida o'yin ham saqlanadi, u hatto katta yoshli kishilar hayotida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mehnat faoliyatiga esa biz bolalarni juda yoshligidan jalb qilamiz. Lekin har bir faoliyat turi o'z mazmuni, tashkil etilishi bilan bolaning ham jismoniy, ham psixik faolligini rivojlantirish imkonini beradi.

6.3. Psixik taraqqiyot va yosh bosqichlari

Bolalarning psixik taraqqiyotlarida ma'lum notekislik mavjuddir. Bu notekislik, birinchidan, bola tug'ilib o'sadigan muhit bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, bolalarning individual imkoniyatlari bilan bog'liqdir. Darhaqiqat, ayrim bolalar psixik taraqqiyot uchun ko'p pog'onali oilada o'sib rivojlansalar, boshqa bir bolalar faqat ishlaydigan ota-onasidan tashqari hech kimi yo'q oilada o'sib rivojlanadilar. Biz bilamizki, bolaning psixik jihatdan rivojlanishida uning katta odamlar bilan qiladigan faol munosabatlari juda katta o'rin egallaydi. Bola katta odamlar bilan bo'ladigan munosabatlarida o'zining son-sanoqsiz savollariga javob oladi. Binobarin, u yangi-yangi informatsiyalarga ega bo'lib, psixik jihatdan rivojlanadi. Yuqoridagi birinchi holatda, ya'ni bola ko'p kishilik (buvilik va buvalik) oilada o'sib rivojlanganda tez-tez katta odamlar bilan faol munosabatga kirishib, ulardan ko'p narsalarni bilib oladi. Ikkinchi holatda esa, o'z holicha qolib ketib, psixik jihatdan yaxshi rivojlana olmaydi. Bu bolalarning notekis rivojlanishidagi tashqi sabablardir.

Bolalar har xil individual imkoniyatlar, ya'ni layoqatlar bilan tug'ildilar. Shuning uchun bolalarda psixik jihatdan rivojlanishlariga ta'sir qiladigan ichki, ya'ni nasliy xususiyatlar har xil bo'ladi. Nasliy xususiyatlar, ya'ni turli sohalarga nisbatan bo'lgan tug'ma layoqatlar hamma bolalarda bir xil bo'lmaydi. Masalan, bir bola matematikaga layoqatli bo'lib tug'ilsa, boshqa bir bola musiqaga nisbatan layoqatli bo'lib tug'iladi. Kimning qaysi sohaga nisbatan layoqatli bo'lib tug'ilishi genetika fanining muhim muammolaridandir.

O'tkazilgan kuzatishlardan ma'lum bo'lishicha, bolalarning psixik taraqqiyotlari nisbatan sekinlik bilan yuzaga kelsa, ya'ni uzoq muddat davomida jiddiy o'zgarishlar sezilmasa, ayrim davrlarda bolalarning psixik taraqqiyotlari qandaydir sakrash yo'li bilan jadal amalga oshadi. Bolalarning psixik taraqqiyotlaridagi ana shunday sakrash yo'li bilan amalga oshiriladigan jadal davri taraqqiyotning **krizis (inqiroz) davri** deb ataladi. Psixik taraqqiyotning ana shunday inqiroz davrlari bir xil sharoitda yashaydigan hamma bolalarda aniq bir yosh davrida maydonga keladi. Shuning uchun bolalar psixik taraqqiyotida paydo bo'ladigan inqiroz davrlari hamma bolalarni ma'lum yosh davrlariga ajratish imkoniyatini beradi.

Bolalarni turli yosh davrlarga ajratishda turlicha fikrlar juda qadim zamonlardan beri fanga ma'lumdur. Sharq mutafakkiri Abu Ali ibn Sino ham bolalikni quyidagi davrlarga ajratgan:

1. Podshohlik davri – 5 yoshgacha.
2. Qullik davri – (6–12 yoshgacha).
3. O'rtoqlik, do'stlik davri deb bolaning keyingi taraqqiyoti davrini nazarda tutgan.

Podshohlik davrida bolaning yoshligi, uning aytganini kattalar tomonidan bajarilishini, bolaning «shirin» qiliqlari, gaplari bilan kattalarni o'ziga rom qilishini e'tiborga olinadi. 6–12 yoshgacha bo'lgan davrda bolani xulq-atvoriga o'rgatish, kishilar bilan o'zaro munosabatlarda qoida-qonunlarga bo'ysunish, mehnatga o'rgatish, unga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish, bilim olish, o'qish, o'rganish, mehnat qilishda qiyinchiliklarga bardosh berish, kattalarning mehnatini qadrlash kabilarga muhabbat ruhida tarbiyalashda bolaga nisbatan e'tibor qaratgan.

Do'stlik davrida esa bolaga do'stlarcha munosabatda bo'lish, ularni hurmat qilish, qilgan ishlarini qadrlash, munosabatlarda samimiy bo'lish lozimligi nazarda tutiladi.

J. Piaje (1896–1980-yy.)

Shveysariyalik psixolog J. Piaje bolaning aql-idrokiga xos bo'lgan xususiyatlariga qarab:

- 1) sensomotor intellekti (0–2 yoshgacha);
- 2) operatsiyalardan ilgari tafakkur davri (2–7 yoshgacha)
- 3) aniq operatsiyalar davri (7–12 yoshgacha);
- 4) rasmiy operatsiyalar davri deb ajratadi.

Fransuz olimi, psixolog A. Valon bolaning jismoniy rivojlanishga qarab (homilaning ona qornidagi davri, impulsiv harakat davri – 0–6 oygacha, his-tuyg'u davri – 6 oydan 1 yoshgacha; sensomotor davri – 1–3 yoshgacha; shaxsga aylanish davri – 3–5 yoshgacha; farqlash davri – 6–11 yoshgacha; jinsiy yetilish va o'spirinlik davri (12–18 yoshgacha) deb ajratgan.

Bola tug'ilgandan to maktabga borguncha bo'lgan vaqt mobaynida o'z boshidan uch xil o'zgaruvchan sharoitni kechiradi. Bir yoshli davr, uch yoshli davr va yetti yoshli davr sharoiti bir-biridan keskin farq qiladi.

L.S. Vigotskiy yosh davrlarga ajratishning ilmiy manbai rivojlanishni vujudga keltiruvchi psixik yangilanishlarga tayanadi va bolalikni quyidagi bosqichlarga ajratadi:

1. Chaqaloqlik davri – 2 oygacha bo'lgan davr inqirozi.
2. Go'daklik davri – 2 oylikdan 1 yoshgacha bo'lgan davr, 1 yoshdagi inqiroz.
3. Ilk bolalik davri – 1–3 yoshgacha, 3 yoshdagi inqiroz.
4. Maktabgacha davr – 3–7 yoshgacha, 7 yoshdagi inqiroz.
5. Maktab yoshi davri – 8–12 yoshgacha, 13 yoshdagi inqiroz.
6. Pubertat (jinsiy yetilish) davri – 14–18 yoshgacha, 17 yoshdagi inqiroz.

L.S. Vigotskiy o'zining yosh davrlarini tabaqalash nazariyasini ilmiy asoslab, ta'riflab bera olgan. Olim eng muhim psixik yangilanishlar haqida ilmiy va amaliy mulohazalar bildirgan. Biroq bu mulohazalarda ancha munozarali, bahsli o'rinlar ham mavjud. Umuman L.S. Vigotskiyning yosh davrlarini tabaqalash nazariyasi ilmiy-tarixiy ahamiyatga ega, uning rivojlanishni amalga oshiruvchi inqirozlar to'g'risidagi g'oyalari hozirgi kunning talablariga mosdir.

D.B. Elkonin tasnifi yetakchi faoliyat (A.N. Leontev) nazariyasiga, har qaysi rivojlanish bosqichida biror faoliyatning ustunlik qilishi mumkinligiga asoslanadi. Yetakchi faoliyatning inson shaxs sifatida kamol topishidagi roli nazariyaning asosiy mohiyatini tashkil qiladi.

D.B. Elkonin yosh davrlarini quyidagi bosqichlarga ajratishni lozim topadi:

1) go'daklik davri – tug'ilgandan 1 yoshgacha, yetakchi faoliyati – bevosita emotsional muloqot;

2) ilk bolalik davri – 1 yoshdan 3 yoshgacha, yetakchi faoliyat – predmetlar bilan nozik harakatlar qilish;

3) maktabgacha davr – 3 yoshdan 7 yoshgacha – rolli o'yinlar;

4) kichik maktab yoshi davri – 7 yoshdan 10 yoshgacha – o'qish;

5) kichik o'smirlik davri – 10–15 yoshgacha – intim (dilkash, samimiy) muloqot;

6) katta o'smirlik yoki ilk o'spirinlik davri – 16–17 yoshgacha, yetakchi faoliyat – o'qish, kasb tanlash davri.

D.B. Elkonin mazkur nazariyasi psixologiya fanida, ayniqsa yosh davrlari psixologiyasida muhim o'rin tutadi.

Bolalar psixologiyasi fanining yirik namoyandasi A.A. Lyublinskaya inson kamolotini yosh davrlariga ajratishda pedagogik psixologiyaga faoliyat nuqtayi nazaridan yondashib quyidagi davrlarni atroflicha ifodalaydi:

1) chaqaloqlik davri – tug'ilgandan bir oylikkacha;

2) kichik maktabgacha davr – 1 oylikdan 1 yoshgacha;

3) maktabgacha tarbiyadan avvalgi davr – 1 yoshdan 3 yoshgacha;

- 4) maktabgacha tarbiya davri – 3 yoshdan 7 yoshgacha;
- 5) kichik maktab yoshi davri – 7 yoshdan 11, 12 yoshgacha;
- 6) oʻrta maktab yoshi davri (oʻspirin) – 13 yoshdan 15 yoshgacha;

7) katta maktab yoshi davri – 15 yoshdan 18 yoshgacha.

Yuqorida keltirilgan koʻpchilik olimlarning bola kamolotini davrlarga ajratish muammolari oʻziga xosligi bilan ajralib turadi. Biz ularni ham fiziologik, ham psixologik taraqqiyoti, faoliyat turlarining oʻzgarib turishi va organizmdagi sodir boʻladigan xususiyatlarni hisobga olib bolalikni quyidagi davrlarga ajratishni tavsiya etamiz:

- 1) chaqaloqlik davri – 0–1 yoshgacha;
- 2) goʻdaklik davri – 1 oydan – 1 yoshgacha;
- 3) ilk bolalik davri – 1–3 yoshgacha;
- 4) maktabgacha yosh davri – 3–7 yoshgacha;
- 5) kichik maktab yoshi davri – 6–11 yoshgacha;
- 6) oʻsmirlik davri – 12–15 yoshgacha;
- 7) ilk oʻspirinlik – kollej, litsey davri – 15–18 yoshgacha.

Albatta bu davrlarni bir-biridan qatʼiyan bir yosh bilan chegaralab qoʻyish mumkin emas. Bola oʻzining oʻsish davrida shu davrlarni ertaroq yoki kechroq kechiradi, ammo bu davrlar bir-biriga tabiiy bogʻlanib boradi va oldingisi keyingisiga zamin hozirlaydi. Har bir davrda bolaning ayrim psixik tomonlarigina emas, balki uning umumiy koʻrinishi, yuz tuzilishi ham boshqacha koʻrinishga boshlaydi va ularning yosh belgilariga qarab taʼlim-tarbiya muassasalariga qabul qilinadi.

Bolaning yosh belgisi uning taraqqiyoti darajasini koʻrsata olmaydi. Chunki 2 ta bir yoshdagi bola belgisi jihatidan bir xil boʻlsa ham, taraqqiyot darajasi har xil boʻlishi mumkin. Maʼlum yosh bosqichiga tegishli bolalarning faoliyatlarida ham umumiylik bordir. Masalan, chaqaloq bolalarning asosiy faoliyatlari katta odamlar bilan emotsional munosabatga kirishishdan, ilk yoshdagi bolalarning asosiy faoliyatlari esa turli narsalar bilan shugʻullanishdan va nihoyat, maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalarning asosiy faoliyatlari oʻyindan iboratdir.

Kattalar har bir yosh bosqichidagi bolalarga maʼlum talablar qoʻyadi, ular bajarishlari mumkin boʻlgan huquq va burch-

larini belgilaydi. O'z-o'zidan ma'lumki, bola o'sib, rivojlanib borgan sari uning imkoniyatlari ham ortib boradi. Natijada jamiyat tomonidan bolalarga qo'yilgan talablar, huquq va burchlarning mas'uliyati ham orta boradi. Har bir yosh bosqichining oxiriga kelganda jamiyat tomonidan belgilangan talablar, huquq va burchlar bolaning imkoniyatlari bilan mos kelmay qoladi, ya'ni bola jamiyat tomonidan qo'yilgan talablardan o'zib ketadi. Buning natijasida jamiyatning bolalar yosh bosqichi oldiga qo'yan talablari, huquq va burchlari, axloq me'yorlari bilan bolaning imkoniyatlari o'rtasida qarama-qarshilik yuzaga keladi. Har bir yosh bosqichida maydonga keladigan krizis, ya'ni **inqiroz** davri ana shunday jamiyat talablari bilan bolaning imkoniyatlari o'rtasidagi ziddiyatdan paydo bo'ladi.

Bolalarning har bir yosh bosqichlarida (1,3,7, o'smirlik davri inqirozlari) yuzaga keladigan krizislarni, ya'ni inqiroz davrlarini akademik I.P.Pavlovning dinamik stereotip haqidagi ta'limoti orqali juda yaxshi tushuntirib berish mumkin. Ma'lumki, har bir bola konkret bir oila muhitida yashar ekan, u shu muhit sharoitiga ko'nikib, o'rganib qoladi. Bola har kuni o'z ota-onasi, aka-ukalari bilan munosabatda bo'ladi. U o'zining ovqatlanadigan idishlarini, atrofdagi o'yinchoqlarini juda yaxshi tanib oladi, ya'ni bolada mana shu o'z oila muhitidagi hayot tarziga nisbatan mustahkamlanib ketgan muvaqqat aloqalar sistemasi (dinamik stereotip) maydonga keladi. Bola o'sib, ulg'ayib, oila muhitidan maktabgacha ta'lim muassasiga borganida muhit o'zgarishi o'rtasida tafovut paydo bo'ladi. Muhitning mana shunday keskin o'zgarishi natijasida bolada krizis, ya'ni inqiroz holati yuzaga keladi. Bunday krizis holati eski dinamik stereotip yoki turmush tarzi batamom yemirilib, uning o'rniga yangi dinamik stereotip hosil bo'lgunga qadar davom etadi. Bolaning maktabgacha ta'lim muassasiga borgisi kelmaydi hamda borganida yig'lab qoladi. Bunday holat bir qancha vaqt davom etgandan so'ng bolada bu muhitga nisbatan yangi dinamik stereotip maydonga keladi. Natijada bola hech narsani ko'rmagandek, maktabgacha ta'lim muassasiga ko'nikib ketadi. Shu narsani alohida ta'kidlab o'tish kerakki, bir yosh bosqichidan ikkinchi yosh bosqichiga o'tishida yuzaga keladigan krizis davrlari hamma bolalarda ham bir xil-

da bo'lovermaydi. Ayrim bolalarda krizis davri yaqqol namoyon bo'lsa, boshqa bolalarda deyarli bilinar-bilinmas tarzda o'tib ketadi. Bu narsa turli yosh bosqichidagi bolalarning nerv sistemalari bilan bog'liqdir. Masalan, nerv sistemasi mustahkam va egiluvchan (plastik) bolalarda yangi dinamik stereotiplar tez va osonlik bilan yuzaga keladi. Bunday, bolalarning xulq-atvorlarida krizis davri deyarli bilinmaydi. Aksincha, nerv sistemasi zaif bolalarda yangi dinamik stereotiplar qiyinlik bilan uzoq muddat davomida yuzaga keladi va bunday bolalarning xulq-atvorlarida krizis davri yaqqol namoyon bo'ladi. Ota-onalar va tarbiyachilar bolalarning yosh bosqichlarida uchraydigan ana shu hodisalarni hisobga olgan holda ish olib borishlari kerak.

Bolalarning psixik taraqqiyotlarida muhim individual farqlar sezilib turadi. Buning asosiy sababi shundaki, bolalarning psixik jarayonlari va psixologik sifat xususiyatlari bolaning yoshi ulg'ayishi bilan o'z-o'zidan yuzaga kelmaydi. Bu psixik jarayonlar, psixologik sifat va xususiyatlar turli yosh bosqichida bolalarning faoliyatlari negizida ta'lim-tarbiyaning ta'siri bilan tarkib topadi. Bolalar dastavval psixik taraqqiyot tempi jihatidan bir-birlaridan farqlanadilar. Hamma bolalar psixik jihatdan, ya'ni sezgi va idroklari, diqqat va xotiralari, nutq va tafakkurlari hamda psixologik sifatleri jihatidan bir xilda rivojlanmaydilar. Masalan, bolalarning bir yosh bosqichdan ikkinchi yosh bosqichiga o'tishning o'rtacha bir muddati bordir. Ayrim bolalarda krizis davrlari vaqtincha paydo bo'lib, bir yosh bosqichidan ikkinchi yosh bosqichigacha tez o'tib ketadi. Boshqa bir bolalarda esa bu jarayon juda cho'zilib ketadi.

Turli yosh bosqichlaridagi bolalar ayrim faoliyat turlarini o'zlashtirish tempi jihatidan ham bir-biridan farq qiladilar. Masalan, ayrim to'rt-besh yoshli bolalar rasm chizishga qiynaladilar. Ayrimlari yaxshi rasm chizadilar. Ayrim besh-olti yoshli bolalarning diqqat va xotiralari sust bo'ladi. Ular raqam va harflarni tanishda nihoyatda qiynaladilar. Boshqa bir shu yoshdagi bolalar esa, oz vaqt ichida o'rganib oladilar. Ayrim shaxsiy psixologik sifatlarining (mustaqillik, batartiblik kabi) yuzaga kelishida ham xuddi shularga o'xshash individual farqni ko'rish mumkin. Turli yosh bosqichidagi bolalarning psixik taraqqiyotlarida ko'rinadigan

individual farqlarning asosiy sababi, birinchidan, ijtimoiy hayot sharoitining har xilligi bo'lsa, ikkinchidan, organizmning tabiiy irsiy imkoniyatlarining ta'siridir. Bolalarda shartli reflekslar ham turlicha muddat davomida hosil bo'ladi. Ayrim bolalarda oriyentirovka refleksi yaqqol namoyon bo'lsa, boshqa bolalarda biron narsaning tekkanini sezish refleksi, ya'ni taktil sezgilar yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday farqlar nerv sistemasining nasliy xususiyatlari bilan bog'liqdir. Masalan, miyaning qandaydir jarohati bilan tug'ilgan bola psixik taraqqiyotdan orqada qoladi.

Turli yosh bosqichidagi bolalarning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda yondashish, bolalarga nisbatan individual munosabatda bo'lishni ta'minlash bilan birga ularni har tomonlama rivojlantirishga yordam beradi.

t/r	Yosh davrlari bosqichlari	Yoshi
1	Chaqaloqlik davri	0–1 oygacha
2	Go'daklik davri	1 oydan – 1 yoshgacha
3	Ilk bolalik davri	1–3 yosh
4	Maktabgacha yosh davri	3-6,7 yosh
5	Kichik maktab yoshi davri	6,7–11 yosh
6	O'smirlik davri	12–15
7	Ilk o'spirinlik	15–18
8	Yoshlik davri	20–30
9	O'rta yosh davri	30–50
10	Katta yosh davri	50–70
11	Keksalik davri yoki gerantopsixologiya	70–90
12	Uzoq umr ko'ruvchilar	90 dan yuqori

Nazorat savollari:

1. Taraqqiyot va uning mohiyati haqida gapirib bering.
2. Bola psixik taraqqiyotini vujudga keltiruvchi qarama-qarshiliklar nimalardan iborat?

3. Psixik taraqqiyot qonuniyatlari nimalardan iborat?
4. Bolaning psixik jihatdan taraqqiy etishida biologik va ijtimoiy muhitning ta'siri nimada ko'rinadi?
5. Ta'lim-tarbiya bilan psixik taraqqiyot o'rtasidagi munosabat masalasi qanday?
6. Psixik taraqqiyotning yaqin va aktual bosqichi deganda nimanisi tushunasiz?
7. Bola psixik taraqqiyotida dasturlashtirilgan ta'limning qanday ahamiyati bor?
8. Bolalarni turli yosh davrlarga ajratishda qanday fikrlar mavjud?
9. Bolaning yosh bosqichlari va bir yosh bosqichidan ikkinchi yosh bosqichiga o'tishda yuzaga keladigan krizislarni tushuntirib bering.
10. Bolalar psixik taraqqiyotidagi individual farqlar nimalardan iborat?

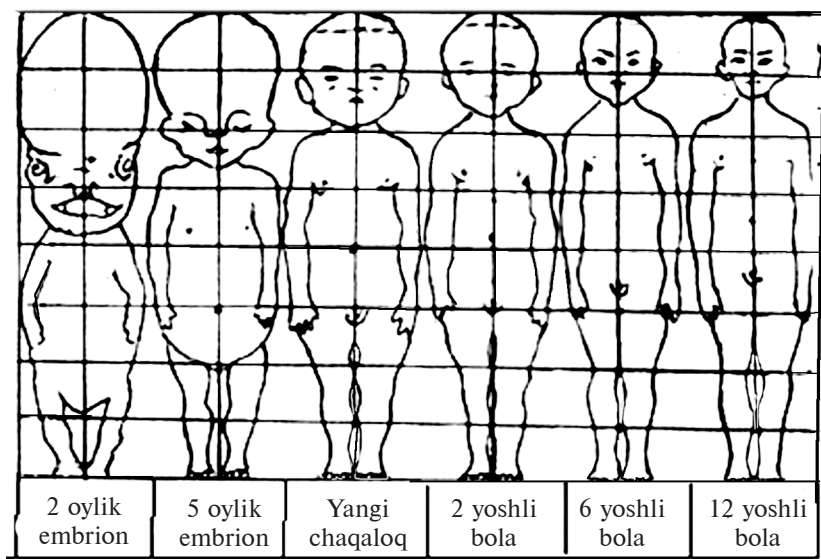
6.3. Chaqaloqlik va go'daklik davrida psixik taraqqiyot. Chaqaloqlik davri

Bolaning go'daklik (chaqaloqlik) davri jismoniy jihatdan juda tez rivojlanish davridir. Odatda odamning yoshi tug'ilgan kuni-dan boshlab hisoblanadi. Lekin aslida odamning dunyoga kelishi, rivojlanishi tug'ilmasdan ilgarigi, ya'ni ona qornidagi davridan boshlanadi. Bola onaning qornidaligi davrida, ya'ni to'qqiz oy mobaynida juda tez va juda murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tadi. Bolaning tug'ilgandan keyingi normal taraqqiyoti uning ona qornidagi taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqdir. Shuning uchun bolaning tug'ilgunga qadar bo'lgan taraqqiyotiga ham diqqat-e'tibor bilan qarash lozim, chunki tug'ilgunga qadar ham bolaga tashqi muhit ta'sir qiladi. Lekin bu ta'sir faqat ona orqali, onaning organizmi orqali bo'ladi. Homiladorlik davrining har jihatdan normal o'tishi bolaning ona qornidagi normal taraqqiyotini va har jihatdan yetuk tug'ilishini ta'minlaydi.

Bolaning tug'ilgandan keyin bir yoshgacha bo'lgan davri nisbatan kam harakat va «nutqsiz» taraqqiyot davridir. Bu davrda bolaning o'sishi va taraqqiyoti oila doirasida yuzaga keladi. Ammo shunday bo'lsa ham bu davr har jihatdan juda ildam rivoj-

lanish davridir. Bu davrda bola deyarli faqat ona suti bilangina ovqatlanadi, u hali gapira olmaydi va mustaqil harakat qila olmaydi. Bu davrda bola ojiz bo'lib, kattalarning doimiy va to'g'ri parvarish qilishlariga muhtoj bo'ladi.

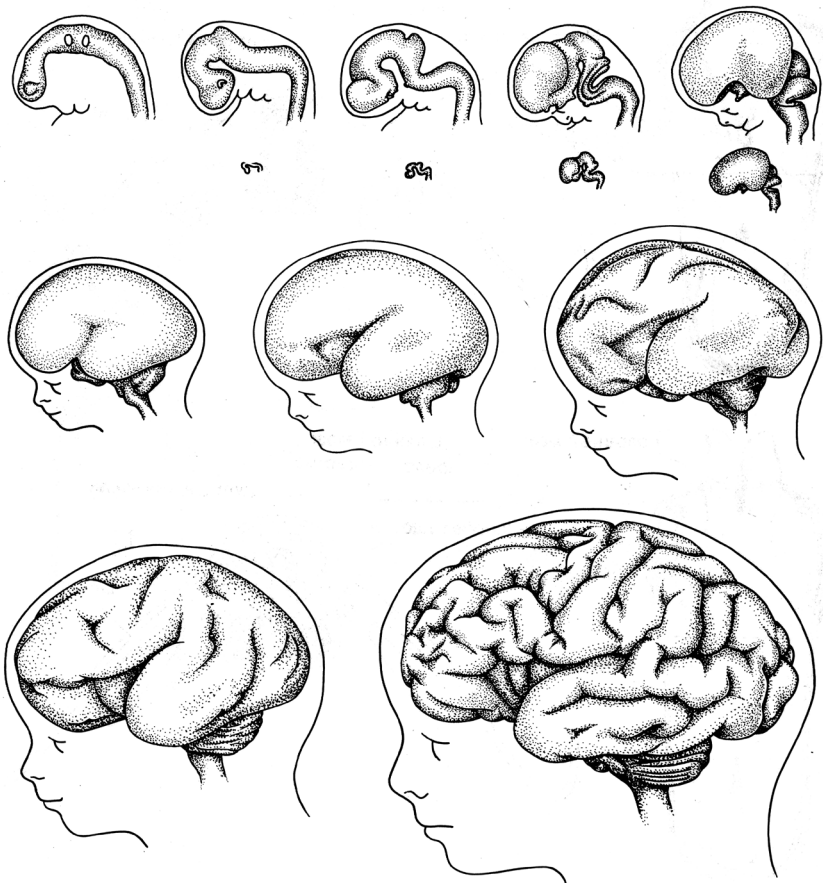

26-rasm. Yoshga qarab bola gvdasi tuzilishining o'zgarib borishi.

Yangi tug'ilgan va bir yoshgacha bo'lgan bolalarning tashqi qiyofalari katta odamlarning tashqi qiyofalaridan ancha farq qiladi. Yangi tug'ilgan bolaning boshi gvdasiga nisbatan juda ham katta (gvdasining to'rtidan bir qismiga barobar), bo'yni deyarli yo'q darajada qisqa, gvdasi uzun, oyoq-qo'llari gvdasiga nisbatan qisqa bo'ladi. Katta yoshli odamning boshi gvdasining sakkizdan bir qismiga to'g'ri keladi.

Bundan tashqari chaqaloq bolaning yuzi juda kichkina bo'ladi, chunki yuqorigi va pastki jag'lari hali ishlamaganligi tufayli rivojlanmagan bo'ladi. Chaqaloq bolalar ichki organlarining holati va faoliyati ham katta odamlarnikidan anchagina farq qiladi. Masalan, o'pkadagi havo kiradigan mayda pufakchalarning soni miqdor jihatidan katta odamlarniki bilan barobar bo'lsa ham, ular juda mayda bo'ladi (katta odamlarnikiga nisbatan uch barobar kichik bo'ladi). Shuning uchun chaqaloq bolalar katta odamlar-

ga nisbatan uch barobar tez nafas oladilar. Chaqaloq bola bir daqiqada 50–60 marta nafas olsa, katta yoshdagi odam xuddi shu vaqt ichida 14–16 marta nafas oladi. Chaqaloq bola jismoniy jihatdan juda tez o‘sayotganligi tufayli sof havoga ayniqsa muhtoj bo‘ladi. Ilk yoshdagi bolalarning taraqqiyotida buni albatta hisobga olish zarur. Agar chaqaloq bola o‘ringa o‘ng‘ay holatda yotqizilmasa, siqib yo‘rgaklansa va ochiq havoga olib chiqilmasa, uning nafas olishida qo‘shimcha qiyinchilik vujudga keladi.

27-rasm. Embrion miyasining rivojlanishi.

Chaqaloq bolaning yuragi katta odamning yuragiga nisbatan anchagina tez uradi. Masalan, katta odamning yuragi bir daqiqa-

da o'rtacha 70–75 marta ura, chaqaloq bolaning yuragi 120 va undan ortiq marta uradi. Buning asosiy sababi chaqaloq bolalar yuragining har bir qisqarishida bosib chiqargan qon hajmini (miqdorining) ozligi, go'qak muskullarining hali zaifligi bilan bog'liq. Bundan tashqari, chaqaloq bolalar yuragining nisbatan tez urishi ular organizmida modda almashish jarayonining intensivligi (jadalligi) bilan ham bog'liqdir.

Chaqaloq bolalarda badanning haroratini idora qilish hali yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Chaqaloq bolalarda tanasining vazniga qaraganda terisining umumiy sathi (yuzasi) nisbatan katta hamda terisi katta odamlar terisiga qaraganda ancha yupqa bo'ladi. Shu sababli ular normal taraqqiyot uchun kerakli haroratni yo'qotib sovuq qotishi mumkin. Chaqaloq bolalarning tana haroratlari tez o'zgaruvchan bo'ladi. Bolaning ortiqcha harakatlari ham, ovqat yeyishi ham temperaturasiga ta'sir qiladi. Shu sababli chaqaloq bolalarni tarbiyalashda kun tartibining ahamiyati nihoyatda kattadir. Chaqaloq bolalarni hamisha o'z vaqtida ovqatlantirish, uxlatish va o'z vaqtida u bilan shug'ullanish (gaplashish, o'ynatish) kerak.

Chaqaloq bolalarning ovqat hazm qilish a'zolari ham o'ziga xos xususiyatga ega. Ularninig oshqozonlari hali juda kichkina, oshqozon va ichak muskullari rivojlanmagan, juda zaif bo'ladi. Shuning uchun bu yoshdagi bolalarning eng yaxshi ovqati ona sutidir. Bolalar katta odamlarga nisbatan tez-tez ovqatlantiriladi. Agar katta odamlarga ovqat sarf qilgan quvvatlarini tiklash maqsadida kerak bo'lsa, bolalar uchun ovqat sarf qilgan quvvatlarini tiklashdan tashqari o'sishlari uchun ham kerak. Bolaning organizmi to'xtovsiz o'sadi, buning uchun esa juda ko'p ozuqa moddalar kerak bo'ladi. Ozuqa moddalarni bola ovqat orqali oladi. Shu sababli bolaning jismoniy jihatdan normal o'sishida o'z vaqtida ovqatlanishi va ovqatning sifati juda katta ahamiyatga ega.

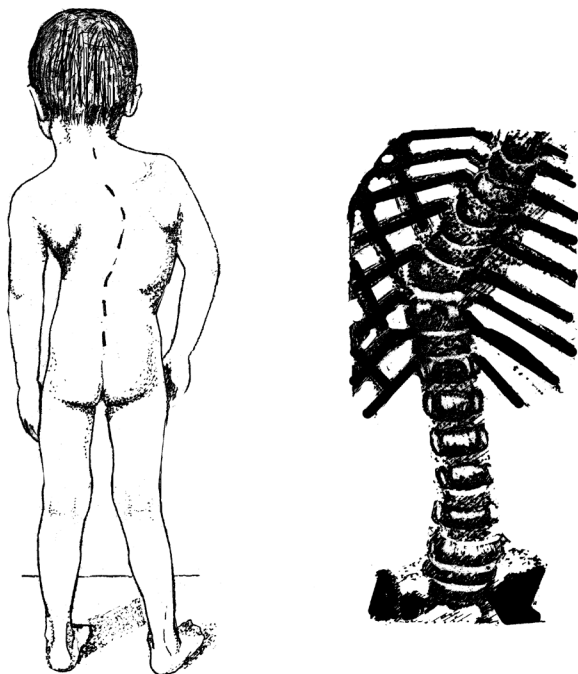
Normal tug'ilgan bolaning o'rtacha vazni 2800–3500 g, bo'yi 45–52 santimetr bo'ladi. Bir yil davomida uning vazni va bo'yi ayniqsa sezilarli o'zgaradi. Normal o'sib ulg'ayayotgan bola yarim yoshga yetganida uning vazni ikki barobar, bir yoshga yetganida esa uch barobar ortadi. Bolaning vazni dastlabki oylarda, ayniq-

sa, 1–3 oyligida ko‘proq ortadi. Keyinroq borib vaznining ortishi birmuncha sekinlashib boradi va bir yoshga to‘lgach, bolaning vazni 9 kg ga yetadi. Bir yoshga to‘lgunga qadar bolaning bo‘yi ham juda tez o‘sadi. Agar bola bir yoshga to‘lguncha taxminan 25 sm ga o‘ssa, keyingi ikki yil ichida faqat 18 sm ga o‘sadi. Yangi tug‘ilgan bolaning suyak sistemasi deyarli yumshoq tog‘aydan iborat bo‘ladi. Keyingi taraqqiyot davrida, ya‘ni bir yoshga to‘lguncha uning skeleti suyakka aylana boshlaydi. Agar bola chaqaloqlik davrida noto‘g‘ri parvarish qilinsa, uning skeletidagi turli qismlar noto‘g‘ri o‘sib, biror yeri qiyshiq bo‘lib qolishi mumkin. Ko‘pchilik hollarda bolaning noto‘g‘ri o‘tirishi, noto‘g‘ri yotishi natijasida umurtqa suyagi qiyshayib qolishi mumkin, chunki umurtqa suyagi juda elastik (egiluvchan) bo‘ladi.

Oylar	0–1	1–2	2–3	3–4	4–5	5–6	6–7	7–8	8–9	9–10	10–11	11–12
Bo‘yi (sm)	3	3	2,5	2,5	2	2	2	2	1,5	1,5	1,5	1,5
Og‘irligi (gr)	600	800	800	750	700	650	600	550	550	450	400	400

Bolalarda paydo bo‘ladigan skolioz, umurtqa suyagining qiyshayib qolishi kasalligi ko‘pchilik hollarda bolalar gavdasining normal o‘rishiga ota-onalar va tarbiyachilarning befarq munosabatda bo‘lishlari tufayli yuzaga keladi. Skolioz (bukri) kasalligi juda og‘ir majruhlikka olib keladi. Skolioz asosan ikki yo‘l bilan paydo bo‘ladi. Ulardan birinchisi tug‘ma skolioz bo‘lsa, ikkinchisi individual hayot davomida orttirilgan skoliozdir. Biz asosan ana shu individual hayot davomida bo‘ladigan skoliozning oldini olishimiz, ya‘ni uning paydo bo‘lishiga yo‘l qo‘ymasligimiz kerak. Skolioz kasalligi dastavval mutlaqo bilinmaydi va juda sekinlik bilan rivojlanadi. Vaqt o‘tishi bilan u ko‘zga tashlana boshlaydi. Skolioz kasalligi juda qiyin davolanadi. Uni davolashda ortoped-shifokorlar juda ko‘p qiyinchiliklarga duch keladilar. Qiz bolalarning muskul va skeletlari o‘g‘il bolalarga nisbatan zaifroq bo‘lganligi tufayli ular skolioz kasalligiga moyilroq bo‘ladilar.

Skolioz kasalligi bola o'sib borgan sari uning psixikasiga ham salbiy ta'sirini ko'rsata boshlaydi.

28-rasm. Skolioz kasaliga uchragan bolaning qiyshayib qolgan umurtqa suyagi.

Skolioz kasalligiga uchramaslik uchun bola yotadigan to'shak tekis, boshiga qo'yiladigan yostiq ham ortiqcha baland bo'lmasligi kerak. Bola yurishga o'rganayotganida goh o'ng, goh chap qo'lidan ushlab unga yordam berish lozim. Ana shu kabilarga rioya qilgandagina bolani skolioz kasalligidan saqlab qolish mumkin.

Yangi tug'ilgan bolaning bosh suyagi hali yaxshi qotmagan bo'lib, uning oldingi qismida peshana liqildog'i va orqa qismida esa ensa liqildog'i bo'ladi. Bola bir yoshga to'lguncha uning kalla suyagi qotib, bu bo'shliqlar (liqildoqlar) tutashib ketadi. Liqildoqlarning biri 2–3 oy mobaynida, ikkinchisi bola 12–14 oylik bo'lgandagina tutashib, bitib ketadi. Chaqaloq bolalar kalla suyagining hali yaxshi qotmaganligi va ayrim joylarining tu-

tashmaganligini nazarda tutib, ularni doimo ehtiyot qilish lozim. Bola yoshga to'lib, yurib ketgach u jismoniy jihatdan ancha mustahkamlanib boradi.

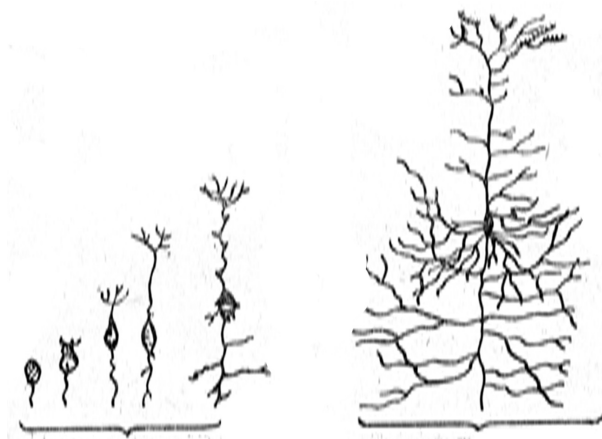
Chaqaloqlik va go'daklik davrida bola nerv sistemasining rivojlanishi

Bola psixik taraqqiyotining anatomik va fiziologik asosini tashkil etuvchi nerv sistemasining rivojlanishi bolaning bir yoshgacha bo'lgan davrida juda jadal sur'at bilan boradi. Bola anchagina takomillashgan nerv sistemasi bilan tug'iladi. Biroq chaqaloq bolalarning nerv sistemasi o'zining tuzilishi va vazifasi (funktsiyasi) jihatidan katta odamlar nerv sistemasidan keskin farq qiladi.

Go'dak bolalar nerv sistemasining hamma qismlari barobar rivojlanmaydi. Ularda eng oldin nerv sistemasining quyi qismlari, ya'ni orqa miya, uzunchoq miya takomillashadi. Chunki nerv sistemasining bu qismlari tug'ma yo'l bilan o'tadigan shartsiz reflekslarning markazlari hisoblanadi. Eng keyin nerv sistemasining yuksak qismlari, ya'ni oliy nerv faoliyati bilan bog'liq bo'lgan katta miya yarimsharlari va uning po'stloq qismi takomillashadi.

Yangi tug'ilgan chaqaloq bolalarning katta miya yarimsharlari o'zining tuzilishi va tashqi ko'rinishi jihatidan katta odamlar miyasidan deyarli farq qilmasada, vazni jihatidan keskin farq qiladi. Masalan, yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, katta odamlar miyasining o'rtacha vazni 1400 g bo'lsa, yangi tug'ilgan chaqaloq miyasining vazni 350–400 g bo'ladi. Bundan tashqari, chaqaloq bolalar bosh miya yarimsharlari po'stining burmalari katta odamlarnikiga qaraganda juda kam bo'ladi. Yangi tug'ilgan chaqaloq bolalar bosh miya katta yarimsharlari po'stidagi nerv hujayralarining soni katta odamlarnikidan kam bo'lmaydi, ya'ni 14–15 milliard bo'ladi. Bosh miya katta yarimsharlari po'stidagi nerv hujayralari (neyronlar) odamga tug'ilishdanoq ma'lum miqdorda berilgan bo'ladi. Keyinchalik odamning individual hayoti davomida bunday nerv hujayralari birorta ham qo'shilmaydi. Farq faqat shundaki, chaqaloq bolalar bosh miyasi katta yarimsharlari po'stidagi nerv hujayralari hali tuzilishi jihatidan juda sodda, hajm jihatidan kichik, o'simtalari (dendrit va neyrit) yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Bolalar nerv sistemasining rivojlanishi davomida

mida har bir hujayradan ko‘proq miqdorda dendritlar o‘sib chiqadi. Shu tariqa bolalar bosh miyasi katta yarimsharlari po‘stining sathi orta boradi.

29-rasm. Bolalar va kattalarda bosh miya yarimsharlari po‘stlog‘idagi nerv hujayralarining tuzilishi.

Bosh miya katta yarimsharlari po‘stidagi nerv hujayralarini birlashtiruvchi nerv tolalarining usti miyelin deb nom olgan maxsus parda bilan qoplangan boradi. Bu jarayon bosh miyaning normal faoliyati uchun tayyor ekanini ko‘rsatuvchi belgidir. Nerv tolalarining miyelin qobig‘i bilan sekin-asta qoplanib borishi tabiiy jarayon bo‘lib, bu jarayonni tezlashtirsa bo‘ladi. Chaqaloq bolalarni har gal yo‘rgaklash oldidan biroz harakatga solish, ya‘ni qo‘l-oyoqlarini harakat qildirish miyelinizatsiya jarayonini tezlashtiradi. Mielinizatsiya jarayonining tezlashuvi bosh miya po‘stining jadal rivojlanishiga yordam beradi.

Bola yoshiga to‘lguncha jismoniy jihatdan tez o‘sar ekan, uning nerv sistemasi ham rivojlanadi. Chunonchi, yangi tug‘ilgan bola miyasining umumiy vazni 1 yoshga to‘lguncha 600 grammga ortadi.

Chaqaloq bolalarning hamma analizatorlari (sezgi a‘zolari) tug‘ilishidanoq me‘yorida rivojlangan bo‘lib faoliyatga tayyor bo‘ladi. Bola teri analizatorlari orqali haroratni (issiq va sovuqni), biron narsa tekkanini va og‘riqni sezadi. Chaqaloq bolaning

badani haroratga nisbatan juda sezgir bo'ladi. Shuning uchun tez sovqotadi. Bola tarbiyalanadigan xonaning harorati 20° dan kam bo'lmasligi kerak. Agar bolaning yuzi yoki labiga qo'lingizni tekkizsangiz, u darhol emish harakatlarini qila boshlaydi. Bolaning kiyimi yoki yo'rgaklari buklanib qolib bo'yniga yoki boshqa bir yeriga botsa, u bezovtalanib yig'lay boshlaydi. Ana shulardan ko'rinib turibdiki, chaqaloq bolaning teri analizatorlari dastlabki kunlardan oq yaxshi ishlaydi.

Bolada tug'ilgan kundan boshlab, hid va ta'm bilish analizatorlari ham normal ishlay boshlaydi. Chaqaloq bolaning og'ziga biron taxir yoki achchiq narsa solinsa, u aftini burishtirib, bezovtalanib, so'laklari bilan uni chiqarib tashlaydi. Bola qo'lansa hiddan ham bezovtalanadi. Demak, chaqaloq bolalarda hid va ta'm bilish analizatorlari ham normal holatda bo'ladi. Ko'rish va eshitish analizatorlari murakkab analizatorlar hisoblanadi. Yangi tug'ilgan chaqaloq bolalarda bunday murakkab analizatorlar ham faoliyatga tayyor bo'ladi. Chaqaloq bolalarda ko'rish refleksini bemalol kuzatish mumkin. Agar biroz qorong'iroq uyda bola ko'zlarini ochib yotgan paytida to'satdan chiroq yoqib yuborilsa, u darhol yorug'likdan ko'zlarini yumib oladi. Lekin chaqaloq bolalarning ko'rish analizatorlari (ko'zlari) hali yaxshi takomillashmagan va ishlashga muvofiqlashmagan bo'ladi. Yangi tug'ilgan bola dastlab faqat ko'zining to'g'risidagi narsalarni ko'ra oladi. Buning sababi shundaki, chaqaloq bolalarda ko'z to'rpardasidagi markaziy qismlargina sezish qobiliyatiga ega bo'ladi. Ko'rish retseptorlari joylashgan ko'z to'rpardasining chekka qismlari keyinroq ishga tushadi. Shuning uchun chaqaloq bolalar yon tomonlaridagi narsalarni yaxshi ko'ra olmaydilar. Bundan tashqari, ularda ko'zni qimirlatadigan muskullar ham yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Ana shu sababli chaqaloq har ikkala ko'zini ayni bir vaqtda barobar qimirlata olmaydi. Natijada bir ko'zi g'ilayroqqa o'xshab turadi. Bola bir oyga to'lgandan keyin har ikkala ko'zi moslashgan holda harakat qiladigan bo'ladi. Ana shu davrdan boshlab bola biron narsaga tikilib qaray olish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Yangi tug'ilgan bola dastlabki bir hafta davomida yaxshi eshitmaydi. U faqat qattiq tovushlarnigina eshitishi mumkin. Bunga

sabab shuki, bola ona qornidaligida uning o'rtta quloqlari suyuqlik bilan to'lib qolgan bo'ladi. Keyinchalik bu suyuqlik shimilib, singib ketgandan so'ng o'rtta quloqning havo to'lqinlari kiradigan yo'li ochilib, bola eshitadigan bo'ladi.

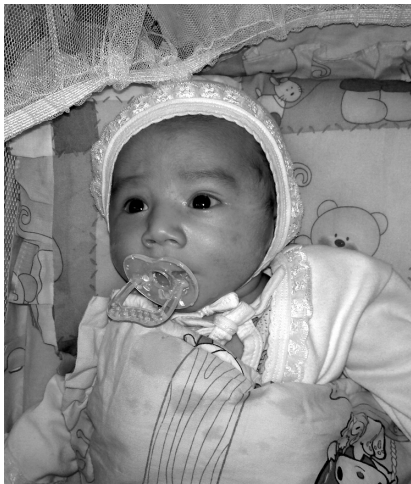
Ko'rish va eshitish kabi murakkab analizatorlarning chaqaloq bolalarda hali yaxshi takomillashmaganligining sabablaridan yana biri yangi tug'ilgan bolalarda bosh miyaning po'sti yetarli darajada rivojlanmaganligidir. Barcha analizatorlarning markaziy qismlari esa bosh miya po'stida joylashgan bo'ladi. Bola tug'ilgandan keyin birinchi oylarda uning bosh miyasi va ayniqsa, bosh miya po'sti tez rivojlanadi. Miya po'stida analizatorlar markaziy qismlarining rivojlanishi natijasida dastlabki shartli reflekslarning vujudga kelishi uchun sharoit tug'iladi. Ana shu tariqa bola bir oylik bo'lgandan so'ng uning teri, harakat, hid va ta'm bilish, ko'rish va eshitish analizatorlarida shartli reflekslar paydo bo'la boshlaydi. Bir oylik bolani qo'lga olishingiz bilan yig'isi to'xtab, tinchib qoladi. Bu bolaning qo'lga o'rganib qolganini ko'rsatadi. Bolaning qo'lga o'rganishi unda teri, hid, harakat (kinestezik) va ko'rish analizatorlari bilan bog'liq bo'lgan murakkab shartli reflekslar vujudga kelganligini ko'rsatadi. Shuni unutmaslik kerakki, noto'g'ri tarbiyalangan bolada bu refleks nihoyat darajada mustahkam o'rnashib qolib, natijada bola o'z o'rnida yotmaydigan va faqat qo'lda uxlashni talab qiladigan bo'ladi. Bu esa bolaning normal o'sishiga zarar yetkazadi.

Bola ulg'aygan sari ko'rish va eshitish analizatorlari bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina shartli reflekslar yuzaga kela boshlaydi. Keyinchalik bu analizatorlar bolaning tevarak-atrofdagi muhitni bilib olishida tobora katta rol o'ynaydi. Bola ikki oylik bo'lganida, uning deyarli hamma analizatorlarida shartli reflekslar paydo bo'ladi. Bu shartli reflekslar tobora ko'payib va murakkablashib, bola psixikasining o'sishida fiziologik negiz bo'lib qoladi.

Go'daklik davrida psixik taraqqiyot

Go'dak bolalar psixikasining rivojlanishi, birinchidan, analizatorlarning takomillashuvi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, mustaqil harakatlarining o'sishi bilan bog'liqdir. Analizatorlarning tez takomillashuvi natijasida bola uch oylik bo'lganidan so'ng un-

da dastlabki shartli reflekslar yuzaga kela boshlaydi. Demak, ana shu davrdan boshlab bola psixikasi tez rivojlanish yo‘liga kiradi. Dastavval bolada harakat analizatorlari bilan bog‘liq bo‘lgan, undan so‘ng eshitish va ko‘rish analizatorlari bilan bog‘liq bo‘lgan shartli reflekslar yuzaga keladi. Ana shu tarzda barcha analizatorlarga nisbatan har xil murakkablikda shartli reflekslar tobora ko‘plab yuzaga kela boshlaydi. Shartli reflekslarning yuzaga keliishi bola psixikasining rivojlanishi uchun moddiy zamin bo‘ladi.

Chaqaloqlik davri.

Keyinchalik, ya‘ni ikki-uch oylik bolalarda analizatorlar faoliyatining takomillashuvi natijasida ta‘sir qilayotgan qo‘zg‘atuvchilarni farqlash qobiliyati yuzaga kela boshlaydi. Dastavval turli

ovozlarni, soʻngra ayrim yorqin ranglarni, taʼmlarni, farqlay boshlaydi. Nihoyat, uch oylik bola atrofidagi juda koʻp narsalardan odamni farqlaydigan va odamga nisbatan qandaydir boshqacha reaksiya qiladigan boʻladi. Uch oylik bola oldiga kelgan odamga tikilib, emotsional munosabatda boʻla boshlaydi. U odamga uzoq vaqt tikilib qaraydi. Lablarini harakatlantirib, tilini aylantirib, goʻyo odamning nutqiga taqlid qilmoqchi boʻladi. Ana shu davrdan boshlab bolalar bilan imkoni boʻricha mehribonlik ohangida gaplashib turish kerak. Ana shunday munosabatlar natijasida bolada qandaydir faollik, kattalarga talpinish reaksiyasi yuzaga keladi. Psixologlar bolalarda kattalar bilan boʻlgan munosabatlardan yuzaga keladigan emotsional reaksiyalarni **jonlanish kompleksi** deb ataganlar. Bu kompleksda bola uning bilan munosabatda boʻlayotgan odamga muloyim tikilib, jilmayadi, qoʻl va oyoqlari bilan talpinib, qandaydir ovoz chiqaradi. Bolada qandaydir kuchli mamnunlik hissi yuzaga keladi. Lekin shuni unutmaslik kerak-ki, agar bolalar bilan keragidan ortiq darajada munosabatda boʻlib, ularda jonlanish kompleksini yuzaga keltiraverilsa, ular kattalarga oʻrganib qoladilar va oʻyinchoqlarga qaramay qoʻyadilar.

Bola yoshiga toʻlguncha juda koʻp harakatlarni oʻzlashtirib oladi. Bolaning qiladigan turli-tuman harakatlari orasida qoʻl harakatlari psixik taraqqiyoti uchun muhim boʻlgan harakatlardir. Toʻrt oylik bola narsalarga qoʻl choʻzadigan boʻladi, ammo u hali oʻzining qoʻl harakatlarini idora qila olmaydi. Bola besh oylik boʻlgach, narsalarni ushlab, uni paypaslab, timirskilab koʻradigan boʻladi. Bolaning qoʻl harakatlari atrofidagi narsalarni bilish quroliga aylanadi, chunki u narsalarni paypaslab, timirskilab koʻrish orqali ularning ayrim xususiyatlarini bilib oladi.

Bolaning psixik taraqqiyotida murakkab harakatlarni egallab borishi juda katta rol oʻynaydi. Bola olti oylik boʻlgach, mustaqil oʻtira oladigan boʻladi. Bola oʻtira boshlagandan soʻng uning nazar doirasi kengayib, unda yangidan yangi taassurotlar paydo boʻladi. Bola koʻz oʻngida yangi taassurotlarning paydo boʻlishi idrok, diqqat, xotira kabi psixik jarayonlarning rivojlanishiga katta yordam beradi. Bola sakkiz oylik boʻlgach, yana bir murakkab harakatni, yaʼni emaklashni boshlaydi. Bola psixikasining rivojlanishida bu yangi harakatning ahamiyati juda kattadir. Emaklay

boshlagach bolaning atrofidagi narsalar bilan munosabatda bo'lish imkoniyati kengayadi. Natijada mustaqil harakat qilib, yangidan yangi narsalarni taniy boshlaydi. Bolani hamma narsa qiziqtiradi. U bir narsani olib ikkinchi narsaga urib taqillatadi va chiqayotgan ovozga quloq soladi. Odatda, bu yoshdagi bolalar biron narsaning qopqog'ini ochib yopishni yoqtiradilar. Bunday harakatlardan bolaning qo'l muskullarini mustahkamlaydi va narsalarning turli xossalarini bilib olishlariga yordam beradi. Og'ir kasallikka uchramay, jismoniy jihatdan sog'lom o'sgan bola 9–10 oylik bo'lganida yura boshlaydi. Bolaning mustaqil tarzda yura boshlashi uning hayotida g'oyat katta hodisadir. Bola yura boshlagandan so'ng uning psixik taraqqiyoti uchun juda katta imkoniyatlar yuzaga keladi. Yura boshlagan bolaning aktivligi kun sayin ortib, erkin harakat qilish doirasi kengayadi. Bemalol yura oladigan bola tor uy doirasidan tashqariga chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa idrok doirasini kengaytirib, mazmundor bo'lishiga yordam beradi.

Go'dakning nutqni egallashi. Bolaning atrofidagi katta odamlar onasi, otasi, akasi, opasi kabilar qaysi tilda gaplashsalar, bola ham shu tilni o'rganadi. Nutqni egallashdek juda ham qiyin jarayonni bola qisqa muddat davomida uddasidan chiqa boshlaydi. Yangi tug'ilgan bolada nutqi bo'lmasada ularda qandaydir ovoz chiqarish, ya'ni yig'lash xususiyati bo'lib, bu xususiyat tashqi va ichki muhitdan keladigan signallarga (ochlik, tashnalik) bog'liq bo'ladi. Ortiqcha qattiq tovushlar ham bolani cho'chitib yuboradi. Bola 2–3 haftalik bo'lgach, unda tovushlarga nisbatan elementar tarzda bo'lsa ham reaksiya yuzaga kela boshlaydi. Undan keyingi davrda esa, ya'ni bola 2–3 oylik bo'lgach tovush bilan tovush chiqarayotgan manba o'rtasida assotsiatsiya maydonga keladi. Bunda bola tovush eshitilayotgan tomonga qarab boshini buradigan bo'ladi.

Ilk yoshidagi bolalar nutqining rivojlanishiga katta ta'sir qiluvchi momentlardan biri atrofidagi kattalarning nutq orqali qiladigan munosabatlariga ijobiy qarashlaridir. Bolalar borgan sari katta odamlar bilan ko'proq munosabatga bo'lishga intila boshlaydi. Katta odamlarning gaplariga taqlid qiladigan bo'ladi. Ana shu tariqa sekin-astalik bilan bolaning tili chiqa boshlaydi. Bola

6 oylik bo'lgach ayrim tovushlarni birlashtirib «aya», «a-yya», «da- da» kabi so'zlarni qayta-qayta aytadigan bo'ladi. O'tkazilgan tekshirishlarning ko'rsatishicha, bolalarning so'zlarini tushunishlari har bir so'zni ifodalab beruvchi tovushlarning aniq idrok qila olishlariga emas, balki tovushlarning intonatsiyalarini payqab ola bilishlariga asoslanadi. Masalan: kichik yoshdagi bolaga «chapakka xo-xo chapakka» deb, chapak chalishga o'rgatiladi. Ana shu so'z aytilishi bilan bola chapak chalaveradi. Bordi-yu ana shu so'zni boshqa so'z bilan almashtirib qo'ysak bola payqamaydi. Bolalar so'zlarni ifodalovchi tovushlarni sekin-astalik bilan farqlaydilar. Bolalar biladigan so'zlarning miqdori turli bolalarda turlicha bo'ladi. Bu o'rinda shuni ham aytib o'tish lozimki, oiladagi ikki tillik muhit, albatta bolaning tili chiqishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bola har ikkala tilni ham barobar egallay boshlaydi va qaysi tilda gapirishni bilmaydi. Ana shuning uchun bola yoshlik chog'ida o'z ona tilini egallashi kerak. Ikkinchi til ona tili o'zlashtirilgandan so'ng egallay boshlansa, yaxshi bo'ladi.

Olti-yetti oylik bolalarda taqlid qilish harakatlari paydo bo'la boshlaydi. Bola psixikasining taraqqiyotida taqlidning roli juda kattadir. Bola juda ko'p harakatlarni va nutqni asosan taqlid qilish orqali egallaydi. Bolani besh-olti oyligidan boshlab nutqni tushunishga o'rgata boshlash lozim. Buning uchun bolaga o'yinchoq yoki biron narsani bir necha marta nomini aytib ko'rsatish kerak. Keyinchalik bolaga ba'zi narsalarning nomi aytilganda u ko'zlari bilan shu narsani qidirib topadigan bo'ladi. Bu narsa bolaning kattalar nutqiga tushuna boshlaganidan darak beradi. Bola nutqga ozmi-ko'pmi tushuna boshlagandan so'ng unga faqat narsalarning nomini emas, balki ayrim sodda harakatlarning ham nomlarini o'rgata boshlash lozim. Harakatning nomini og'zaki takrorlab, ayni vaqtda shu harakatning bajarilishini ham bir necha marta ko'rsatilsa, bola harakatning nomini eshitish bilan uni bajarishga o'rganadi. Masalan, chapak-chapak, deb takrorlab turib chapak chalinsa, bola shu so'z aytilishi bilan chapak chaladigan yoki bolaga «assalomu alaykum», deb ta'zim qilib ko'rsatilsa, bola shu so'zni eshitishi bilan ta'zim qiladigan bo'ladi. Bola ayrim so'zlarga tushuna boshlagach, kattalar bilan ko'proq aloqada bo'lishni xohlaydi. Ana shundan foydalanib, bo-

la bilan imkoni boricha ko'proq munosabatda bo'lishga, uning nutqini o'stirishga harakat qilish lozim. Buning eng oson yo'li bola bilan shug'ullanayotgan vaqtda unga eng sodda so'z elementlarini to'g'ri ayta bilishni o'rgatishdir. Chunonchi, kuchukning rasmini ko'rsatib, «Mana, vov-vov», mushukning rasmini ko'rsatib, «mana, miyov-miyov», xo'roz yoki tovuqning rasmini ko'rsatib, «mana quq-qu» deyish kerak. Bunda bolalar «vov-vov», «miyov-miyov», «quq-qu» kabi so'z elementlarini ravon talaffuz qilishga o'rganadilar. Bundan tashqari 9–10 oylik bolalarga o'z tana a'zolarining nomlarini ham o'rgata boshlash kerak. Bolaga – «mana burni», «mana og'zi», «mana ko'zi», «mana qoshi», «mana qo'li» deb bir necha marta takrorlab ko'rsatilgandan keyin bola o'z a'zolarining nomini aytish bilan ularni birin-ketin ko'rsatadigan bo'ladi. Keyinchalik bolalarda ana shunday sodda so'zlarni umumlashtirish ko'nikmasini ham hosil qilish kerak. Bolaga «Oyingni ko'zi qani?», «Qo'g'irchoqning burni qani?», «Akangni qo'li qani?» kabi savollar berilsa, bola bu a'zolari to'g'ri ko'rsatishga o'rganadi.

Go'dak yarim yoshida ular bilan muloqotga kirishish jarayoni ikki xil xususiyat kasb etadi. Avval muloqot bir tomonlama, faqat ta'sir o'tkazish bilan chegaralansa, endi teskari munosabat ham vujudga keladi. Bola kattalarning kiyimini tortqilaydi, ularga qichqiradi va boshqa harakatlar. Mazkur holat bolaning kattalar bilan muloqoti rivojlanishining yuqori bosqichga ko'tarilishidan dalolat beradi. Bola hayotining ikkinchi yarim yilligida kattalar nutqini idrok qilish va uni tushunishi rivojlanadi. Bolaning hamkorligidagi o'yin faoliyati ham, his-tuyg'uga berilishi ham nutq va faoliyati bilan chambarchas bog'liq. Bola juda ko'p harakatlarni taqlid qilish asosida egallaydi. Bolani 5–6 oylikdan nutqni tushunishga o'rgatish lozim. Buning uchun bolaga o'yinchoq yoki biror narsaning bir necha marta nomini aytib ko'rsatish kerak. Keyinchalik bolaga ba'zi narsalarning nomi aytilganda, u ko'zlari bilan shu narsani qidirib topadi. Bola dastlabki paytlarda tilga tushuna boshlashi katta odamlarning talaffuz-intonatsiyalari va bolaga ko'rsatib qiladigan ishora-harakatlari bilan bog'liq bo'ladi. Shuning uchun hali yoshiga to'lmagan bolalar har bir so'zni shu so'z orqali ifodalangan

aniq narsalar bilan bog‘lay olmaydilar. Boshqacha qilib aytganda, yoshiga yetmagan bolalarda ayrim so‘zlarni tushunish hali ikkinchi signal darajasiga (ya’ni signalning signali darajasiga) ko‘tarilgan emas. Yoshiga yetmagan bolalar so‘zlarni shu so‘zlar orqali ifodalangan narsalar bilan assotsiativ tarzda bog‘lash orqali emas, balki intonatsiya va imo-ishora, harakatlar orqali tushunadilar.

Agar go‘dak 3–4 oyligidan gu-gulashga intilsa 5–6 oyligida ayrim tovushlarni qiyqiriq orqali ifodalaydi. Nutqni idrok qilishni va tushunishning oxirgi bosqichi 9–10 oyligidan boshlanadi. Tadqiqotchi F.I. Fratkina kattalarning go‘dakka qaratilgan nutqidan quydagicha ta’sirlanish holatlarini aniqlagan:

1) nomi aytilgan buyumga javob tariqasida burilib qarash. (7–8 oyligida);

2) turmush tajribasida egallagan harakatlarini kattalar eslatishi bilan bajarishga intilish (8–9 oyligida);

3) kattalarning nutq orqali ko‘rsatmasidan oddiy nutq topshriqlarini bajarish (9–10 oyligida);

4) kattalarning nutq orqali ko‘rsatmasi bo‘yicha zarur predmetni tanlab olish (10–11 oyligida);

5) mumkin emas taqiqlovchi so‘z yordamida harakatni to‘xtatish (12 oyligida).

Go‘dakdan o‘zgalar nutqini idrok qilish va unga javob berishga intilishi, harakatni amalga oshirishi murakkablashib boraveradi. Bular aqliy imkoniyatlar darajasiga bevosita bog‘liq. 1 yoshgacha davr **nutqgacha davr** deb ataladi. Bu davrda go‘dak bosh miya yarimsharlari po‘stida ikkinchi signallar sistemasi faoliyati bilan bog‘liq anchagina ishlarni, ya’ni nutq taraqqiysi bilan bog‘liq bo‘lgan ko‘nikma va malakalarni amalga oshiradi.

Nutqni tushunib idrok qilish kun sayin ortadi. U bir nimaning olishni so‘rashni, aytishni xohlaydi, asta-sekin birinchi so‘zlar (10–12 ta gacha) paydo bo‘ladi. Bolalar nutqining o‘sishi ular idroki, xotirasi, tafakkuri, xayoli va irodasi kabi yuksak psixik jarayonlarning rivojlanishiga yordam beradi.

Barcha **sezgi a‘zolari** go‘dak hali onaning qornidalik paytidayoq ancha takomillashgan bo‘ladi. Shuning uchun bola tug‘ilishidan boshlab uning barcha sezgi a‘zolari tashqaridan va ichki muhit-

dan bo'ladigan ta'limotlarni aks ettirish qobiliyatiga egadir. Masalan, o'n kunlik bola ko'z qarashini biron yorug'lik manbai (elektr lampochkasi) ustida to'xtata oladi. Bir oylik chaqaloq unga engashib qarab turgan (yuzini yaqin olib kelib) onasining chehrasiga o'z ko'z qarashlarini uzoq vaqt to'xtata oladi.

Ko'rish sezgisi chaqaloq bolalarda juda tez rivojlanadi. 2 oylik bola sekin harakat qilayotgan narsani ko'z qarashi bilan kuzata oladi. 4 oylik bola esa ko'rish emas, narsalarga aktiv qaray oladigan bo'lib qoladi. U qarayotgan narsalari turli hissiyotlarni yuzaga keltiradi. Go'dak bolalarda ko'rgan narsalarini tanish 5–6 oylik davrda yuzaga keladi. Bola dastavval o'zi bilan eng ko'p munosabatda bo'ladigan odamni, ya'ni onasini tanib oladi. Sekin-asta atrofdagi boshqa yaqin odamlarni tanib oladi. Buni biz kichik bolalarning uyiga begona odam kelganda unga uzoq tikilishi va yotsirashidan bilamiz.

Bolalarda ranglarni sezish juda erta ko'rina boshlaydi. Masalan, professor N.I. Krasnogorskiyning o'tkazgan tajribalariga ko'ra, ranglarni farqlash bolalarda 3–4 oylik davrdan boshlab ko'rina boshlaydi. Bola har xil rangli butilkachalardan ovqatlantirilgan (sut emizilgan), lekin faqat sut qizil butilkadagina berilgan. Oradan biroz vaqt o'tgach, bola faqat qizil rangli butilkagagina reaksiya qiladigan, ya'ni faqat qizil butilkadagi emizikni og'ziga oladigan, boshqa butilkalarga esa befarq qaraydigan bo'lgan. Bu tajriba bolalarda ranglarni sezish va farqlash juda erta hosil bo'lishini ko'rsatadi.

Ilk yoshdagi bolalarda eshitish sezgisi ham juda erta ko'rina boshlaydi. Lekin bola tug'ilgandan so'ng nechanchi kundan boshlab eshita boshlashini aniqlash qiyin. Yangi tug'ilgan bola 4–5 kun davomida hech narsani eshitmaydi.

Buning sababi shundaki, yangi tug'ilgan bolaning o'rta quloqlari qorindalik paytida suyuqlik modda bilan to'lib qolgan bo'ladi. Ana shu suyuqlik modda tugamaguncha havo to'lqinlari bola quloqlarining nog'ora pardasiga borib yetmaydi. 10–15 kunlik bola qattiq tovushlarga reaksiya qila boshlaydi. Buni biz qattiq tovush chiqqan paytida (masalan, bolaning quloqlariga yaqin joyda qattiq chapak chalinsa yoki eshik qattiq yopib yuborilsa) bolaning cho'chib tushishidan bilamiz.

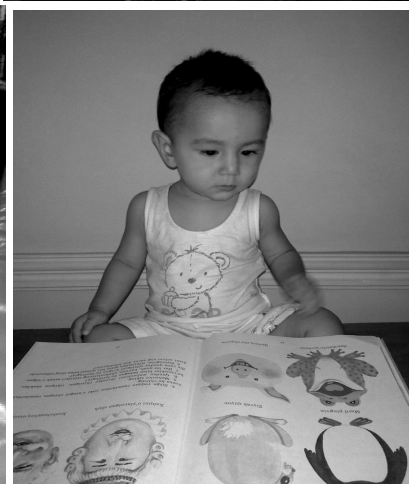
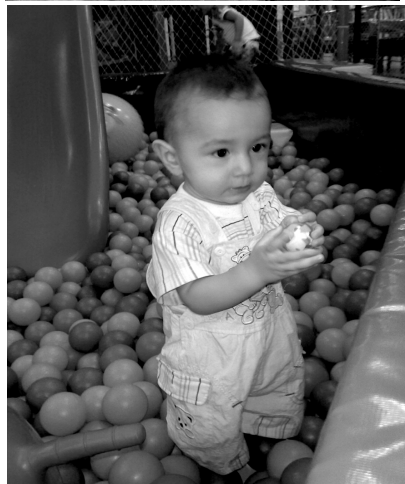

2–3 oylik bolalar taqir-tuqurga quloq soladigan bo‘lib qoladilar. Masalan, yig‘layotgan bolaning oldida shaqildoq shaqillatilsa, bola yig‘idan to‘xtab quloq sola boshlaydi. 3–4 oylik bolalar faqat eshishgina emas, balki tovush chiqayotgan tomonga boshlarini buradigan bo‘ladilar. Ana shu davrdan boshlab bolalarda turli tovushlarni farqlash ham yuzaga kela boshlaydi. 4–5 oylik bola onaning tovushini boshqa odamlarning tovushlaridan bimalol farqlay oladigan bo‘ladi. Tovushlarni farqlash qobiliyati nutq tovushlarini va undan so‘ng ayrim so‘zlarni o‘zgartirish uchun asos bo‘ladi. Eshish sezgisining normal rivojlanishi ilk yoshidagi bolalarning nutqni egallashlari (til chiqishi) uchun g‘oyat katta ahamiyatga ega. Eshish sezgisi bola bilan xususan kattalar munosabatda bo‘lganlarida jadal rivojlanadi. Shuning uchun ilk tarbiyachilari kichik bolalar bilan nutq orqali ko‘proq munosabatda bo‘lishlari kerak.

Bolalarda hid, ta‘m va teri sezgilari ham go‘daklik davridan boshlab tez rivojlana boshlaydi. Agar 2–3 oylik bolaning emizigiga qo‘lansa (yoqimsiz) hid tarqatuvchi biron narsa surtib qo‘yilsa, bola bunda betoqatlanib, lab-lunjlarini bujmaytira boshlaydi. Ta‘m sezgisi ham deyarli shu davrdan boshlab yaqqol ko‘rinadi. Chunonchi, ona sutiga o‘rganib qolgan bolaga biroz shakar solib shirin qilinadigan sigir suti berilsa, emgisi kelmaydi. Ana shulardan xulosa qilib aytish mumkinki, ilk yoshdagi kichik bolalarda hid va ta‘m sezgilari yaxshi ishlaydi.

Teri sezgisi bolalarda tug‘ilgan paytlaridan boshlab mavjuddir. O‘tkazilgan tajribalarning ko‘rsatishicha, biron narsaning tekkanini sezish (ya‘ni tuyish organi) go‘dak bolalarda katta odamlarga qaraganda ham o‘tkirroqdir. Bundan tashqari, ilk yoshdagi kichik bolalar haroratga nisbatan ham juda sezgir bo‘ladilar. Ular cho‘miltirilayotgan suvning salgina isib yoki salgina so‘vib qolganini darhol sezadilar. Ilk yoshdagi bolalarning hid, ta‘m va teri sezgilarini takomillashtirish yuzasidan maxsus ishlar (mashqlar) olib borilmaganligi tufayli bu sezgilar nisbatan sekin rivojlanadi. Ilk yoshdagi bolalarning psixik jihatdan rivojlanishlari uchun harakat sezgisining ahamiyati juda kattadir. Go‘dak bolaning juda ko‘p xilma-xil harakatlari ichida uning qo‘l harakatlari juda katta rol o‘ynaydi. Bola biron narsani qo‘li bilan ushlashga o‘rgangandan so‘ng uni rosa timirskilab ko‘radigan

bo‘ladi. Lekin bola biron narsani ushlashi uchun dastavval u narsani atrof-muhitdagi boshqa narsalardan yaqqol ajratishi kerak. Buning uchun bola qo‘l va ko‘z harakatlarini moslashtirib idora qila olishi lozim. Bunday murakkab harakatlarni bola darhol egallay olmaydi. O‘tkazilgan tajribalarning ko‘rsatishicha, bola murakkab qo‘l harakatlarini ilk yoshida egallaydi.

Go‘gakning harakatlari va faoliyati.

Yangi tug‘ilgan chaqaloq bolalarda harakat sezgilari boshqa sezgilarga nisbatan yaxshi rivojlanmaganligi tufayli o‘z harakat-

larini boshqara olmaydi. Bolani yoʻrgakdan yechib qoʻygan paytda u juda koʻp tartibsiz harakatlarni qiladi. Uning hamma yogʻi (qoʻllari, barmoqlari, oyogʻi, oyoq barmoqlari, koʻzlari, boshi) harakatlanadi. Lekin bolaning bu harakatlarida mutlaqo moslik, tartib boʻlmaydi. Bolaning oʻz harakatlarini idora qilishi, yaʼni harakat sezgilarining rivojlanishi bosh miya harakat sohasidagi nerv tolalarining miyelinizatsiya qilinishi bilan bogʻliqdir. Bu narsa bolaning 2–3 oylik davridan boshlanadi. Shuning uchun bola 2–3 oylik davridan boshlab oʻz harakatlarini idora qila boshlaydi. Masalan, ana shu davrdan boshlab bola unga uzatilgan narsalarga qoʻlini choʻzadigan, ushlashga intiladigan boʻladi. 2–3 oylik bolani qorni bilan yotqizilsa, u boshini koʻtaradi, 3–4 oylik bola boshini bemalol ushlab oladi, 4–5 oylik bola esa oʻz gavdasini tik holda ushlab tura oladi. 6–7 oylik bola mustaqil oʻtira oladi. Ana shu tariqa ilk yoshdagi bolaning harakat sezgilari rivojlanib boradi.

Bolalarda **idrok**ning rivojlanishi sezgi aʼzolarining, yaʼni analizatorlarning tobora takomillashishi bilan bogʻliqdir. Lekin, idrok faqat sezgi aʼzolarigagina bogʻliq jarayon emas. Idrok jarayonida sezgilardan tashqari odamning butun turmush tajribasi ham ishtirok etadi. Shuning uchun idrokning rivojlanishi turmush tajribasining tobora orta borishi, odamning turli bilimlarga ega boʻlishi bilan ham uzviy bogʻliqdir. Goʻdak bolalarning uncha-muncha idrok qilishlari asosan uch-toʻrt oylik davrdan boshlansada, biroq, idrok qiladigan narsalarining doirasi hali juda tor boʻladi. Bu davrda bola koʻz oʻngidagi yaltiroq yoki tebranib, harakatlanib turuvchi narsalarni idrok qila oladi. Bola toʻrt-besh oylik boʻlib, narsalarni qoʻllari bilan ushlaydigan boʻlgach, uning idroki mazmun jihatidan boyib, ancha takomillashadi. Buning asosiy sababi shundaki, koʻrish hamda eshitish sezgilari-ga endi barcha teri sezgilari ham qoʻshiladi. Natijada bola narsalarni har tomonlama toʻla idrok qila boshlaydi.

Bola yarim yoshga toʻlib, oʻzi mustaqil oʻtira boshlagach, uning idroki yana ham tezroq rivojlanadi. Bunda birinchidan, uning koʻrish doirasi ancha kengayadi, ikkinchidan esa, narsalarni sinchiklab timirskilab koʻrish imkoniyati ortadi. Bu davrda bola atrofidagi narsalarni (xususan oʻziga tegishli narsalarni) qay-

ta-qayta idrok qilish tufayli ularni bir-biridan farqlaydigan, o'ziga tegishli narsalarni taniydigan bo'lib qoladi. Bola emaklab, undan so'ng yura boshlagach, uning tevarak-atrofidagi narsalarni idrok qilish imkoniyati yanada kengayib ketadi. Bola xohlagan narsasining oldiga borib, uni qo'lga olib ushlab ko'radi, atrofidan ay-lanib qaraydi, iloji bo'lsa, albatta yalab ham ko'radi.

Bolalarda **diqqat** juda erta rivojlana boshlaydi. Bir-ikki hafta-lik chaqaloqlarda diqqatning hech qanday alomati ko'rinmasa ham, oradan sal o'tmay, ya'ni bolaning bir oylik davridan bosh-lab, ixtiyoriy diqqat alomatlari yaqqol ko'rina boshlaydi. De-mak, bolaning bir oylik davrida uning diqqatini har xil kuchli qo'zg'atuvchilar (qattiq tovush, ortiqcha yorug'lik kabi) ixtiyor-siz ravishda o'ziga jalb qila boshlaydi. Ikki-uch oylik bolalar esa, shaqir-shuqurga quloq soladigan (shaqildoqlarning tovushiga ovu-nadigan) bo'la boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalarning diqqatlarini yorqin (yaltiroq) rangli narsalar ham beixtiyor jalb qila boshlaydi. Bolaning ko'z o'ngidagi narsa qanchalik rang-barang bo'lsa, bola unga shunchalik ko'p e'tibor beradi.

Xotira bola hayotining dastlabki kunlaridan boshlaboq rivoj-lana boshlaydi. Bolada xotiraning dastlabki alomatlari yaqin atrofidagi odamlarni va narsalarni tanishida ko'rina boshlaydi. Buni biz bola o'ziga tanish bo'lgan narsani ko'rganida qiladigan harakatlaridan ko'rishimiz mumkin. Masalan, bola o'ziga yaqin odamni ko'rganida unga talpinadi yoki notanish odamdan yot-siraydi. Kichik yoshli bolalarda tanib olish qobiliyatining borligi idrok qilgan narsa va hodisalarini esda olib qolish imkonini be-radi. 1 yoshga yaqin bolada xotiraning murakkab turlari, ya'ni eslash vujudga kela boshlaydi. Bolalar bu davrdan boshlab ilgari idrok qilgan narsa va hodisalarni eslay oladigan bo'ladilar. Bun-da bolalardagi tasavvurlarning roli nihoyatda kattadir. Tasavvur-lar tufayli bolalar o'tgan narsalarni bemalol eslay oladilar, masa-lan, bolaga ko'z o'ngida bo'lmagan narsaning nomini aytsangiz, u ko'zlari bilan atrofga qarab shu narsani izlay boshlaydi.

Bola xotirasining rivojlanishida nutqning o'sishi juda katta ahamiyatga ega. Bu davrda bola narsa va hodisalarni faqat be-vosita ko'rish orqali emas, balki shu narsa va hodisalarning nom-lari orqali ham idrok qila oladigan bo'ladi. Bundan tashqari kat-

talardan so‘rab bilib olish, eshitish orqali ham o‘z xotiralarini boyitadilar.

Nazorat savollari:

1. Chaqaloqlik davri xususiyatlari haqida gapirib bering.
2. Chaqaloq bolalarning ovqat hazm qilish a‘zolarining qanday o‘ziga xos xususiyatlari bor?
3. Go‘daklik davrida bola nerv sistemasining rivojlanishi.
4. Skolioz qanday kasallik?
5. Go‘daklik davrida psixik taraqqiyot xususiyatlari haqida gapirib bering.
6. Bola nutqini rivojlanishi nimalar bilan bog‘liq?
7. Bola nutqini o‘stirishda qanday mashqlardan foydalanish samarali hisoblanadi?
8. Tadqiqotchi F.I. Fratkina kattalarning go‘dakka qaratilgan nutqidan qanday ta’sirlanish holatlarini aniqlagan?
9. Bolada hid va ta‘m bilish analizatorlari qachon rivojlanadi?
10. Jonlanish kompleksi nima?
11. Olti-yetti oylik bolalarda qanday taqlid qilish harakatlari paydo bo‘ladi?

6.4. Ilk yosh davrida psixik taraqqiyot. Ilk yoshdagi bolaning jismoniy jihatdan o‘sishi

Bola yoshidan oshgach, uning go‘daklik davri tugaydi. Bir yoshdan uch yoshgacha bo‘lgan davr odatda ilk yosh davri (bog‘chagacha yosh) deb yuritiladi. Bu davrda ham bola jismoniy va psixik jihatdan tez rivojlanishida davom etaveradi. Lekin, uning rivojlanishi chaqaloqlik davridagiga nisbatan ancha sekinlashadi. Bola yoshidan oshgach, uning tashqi qiyofasi ancha o‘zgaradi. Bu o‘zgarish turli a‘zolarining nisbati boshqacha bo‘lib qolganida ko‘rinadi. Bir yoshdan oshgan bolaning bosh suyaklari ilgariidek tez o‘smaydi. Boshining o‘sishi biroz sekinlashib, uning o‘rniga qo‘l va oyoqlari tez o‘sa boshlaydi. Bolaning bo‘yi 25 sm o‘ssa, bir yoshdan ikki yoshga to‘lguncha bo‘lgan davrda 10 sm ga o‘sadi. Ikki yoshdan uch yoshgacha esa, bolaning bo‘yi faqat 6–7 sm ga o‘sadi. Bog‘chagacha bo‘lgan davrda bolaning vazni ham

ana shu tariqa rivojlanadi. Agar tugʻilgandan bir yoshga toʻlguncha boʻlgan bolaning vazni uch barobarga ortsa, bir yoshdan ikki yoshgacha boʻlgan bolaning vazni 3,5 kg ortadi. Ikki yoshdan uch yoshgacha esa faqat 1,5 kg ga ortadi. Shuni eʼtibordan chetda qoldirmaslik kerakki, bolaning boʻyi va vaznining oʻsishiga nisbatan boʻlgan bu maʼlumotlar hamma bolalar uchun umumiy hamda oʻzgarimas emas. Bu maʼlumotlar oʻrtacha hisobga toʻgʻri keladi. Kun tartibi, bola yeydigan ovqatning turlari, ayniqsa ovqatning miqdori, sifati va irsiy xususiyatlar bola boʻyi hamda vaznining oʻzgarishiga katta taʼsir qiladi. Bogʻchagacha tarbiya yoshidagi bolalar suyaklarining rivojlanishida ham jiddiy oʻzgarishlar yuz beradi. Bu yoshdagi bolalarda togʻaysimon suyaklarning oʻsishi va qotishi tezroq davom etadi. Umurtqa suyaklari borgan sari mustahkamlanib, suyaklanish (qotish) jarayoni tezlashadi. Umurtqa suyaklarining bunday oʻzgarishi bola yurganda, yugurganda va murakkab sakrash harakatlarini bajarganda gavda ogʻirligini koʻtarish imkonini beradi. Biroq ilk yoshdagi bolalar umurtqa suyaklari hali juda oʻjiz va elastik boʻladi. Toʻgʻri oʻtirmaslik, tekis qilib solinmagan oʻrinda yotish natijasida bolaning umurtqa suyaklari qiyshayib oʻsishi mumkin. Bosh suyagining tutashmagan joyi, yaʼni kalla liqildoqlari bitib ketib, ensa va tepa qismlari oʻsadi. Bolaning dastlabki sut tishlari chiqib, jagʻi avvalgiga nisbatan aktiv ishlay boshlaydi.

Bir yoshga toʻlgan bolaning harakatchanligi ortib borgan sari uning ichki organlari faoliyatida ham muhim oʻzgarishlar yuzaga keladi. Maʼlumki, har qanday harakat qon aylanishi bilan nafas olishning aktiv ishlashini taqozo qiladi. Bola bir yoshga toʻlgach, bemalol yurib, har xil harakatlarni qiladigan boʻlgach uning yurak vazni hamda oʻpkasining hajmi anchagina kattalashadi, yurak muskullari ham birmuncha mustahkamlanib qon bosimi bir qadar oshadi. Bu esa qon tomirlari urishining sekinlashishiga olib keladi. Masalan, chaqaloq bolaning qon tomiri daqiqaga 120–130 marta ursa, bogʻchagacha tarbiya yoshida bolaning yuragi 110–120 marta uradigan boʻlib qoladi. Bogʻchagacha tarbiya yoshidagi bola organizmi juda koʻp ozuqa moddalarni talab qiladi. Yoshidan oshgan bola turli xil ozuqa moddalarni asosan ovqatdan oladi. Bola yoshidan oshgach, koʻkrakdan ajratiladi. Ana shu davrdan boshlab uni kattalar isteʼmol qiladigan ovqat-

larga sekin-asta o'rgatila boshlanadi. Bolaning faqat ona sutini iste'mol qilishdan boshqa ovqatlarni ham iste'mol qilishga o'tishi uning ovqat hazm qilish organlarida o'zgarish yasaydi.

Bolalarning jismoniy jihatdan normal va sog'lom o'sishlari uchun oilada ham MTMda ham ularning qat'iy rejim bilan sifatli ovqatlantirishga jiddiy e'tibor bilan qarash kerak. Ilk yoshdagi bola ovqatlanishida yuzaga keladigan bu o'zgarishlar bolaning qon tarkibini ham o'zgartiradi. Ovqatning turi ortgan sari qondagi eng muhim elementlar bo'lmish gemoglobin va eritrotsitlar miqdori ortadi. Lekin shunday bo'lsa ham bu yoshdagi bolada organizmni yuqumli kasalliklardan muhofaza qilib turadigan oq qon tanachalari (leykotsitlar) yetarli miqdorda bo'lmaydi va ular turli yuqumli kasalliklarga tez chalinadigan bo'ladi. Shunday qilib, ilk yoshdagi bola jismoniy jihatdan tez o'sishda davom etsa ham, u hali tashqi muhit o'zgarishlariga yaxshi moslasha olmagan bo'ladi. Shuning uchun muhitning salgina o'zgarishi bolaga darhol ta'sir qiladi. Bola yangi muhit sharoitida tez toliqadi.

Bolaning psixik jihatdan sog'lom o'sishi uchun uning organizmni mustahkamlaydigan tadbirlarga, ya'ni qat'iy kun tartibi, gigiyena qoidalari va organizmni sistemali tarzda jismoniy jihatdan chiniqtirishga rioya qilish kerak.

Ilk yoshdagi bolalar nerv sistemasining rivojlanishi

Bolaning bog'chagacha yoshdagi davrida ham nerv sistemasi tez rivojlanishda davom etadi. Bu davrda bosh miyaning hajmi va vazni anchagina ortadi. Masalan, bola bir yoshdan ikki yoshga kirguncha bosh miyasining vazni 940 grammdan 1025 grammga ortadi. Ikki yoshdan uch yoshgacha bo'lgan davrda esa bola miyasining vazni 1025 grammdan 1112 grammga ortadi. Bu davrda bola miyasi vaznining ortishi bilan birga miyaning ichki qismlarida ham jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ladi. Miya po'stidagi nerv hujayralarining (neyronlarning) tuzilishi murakkablashadi, ya'ni neyronlarning shoxsimon o'simtalari tobora orta boradi. Bosh miya po'stidagi nerv hujayralarining takomillashuvi turli assotsiatsiyalarning (muvaqqat aloqalarning, shartli reflekslarning) yuzaga kelishini osonlashtiradi va tezlashtiradi.

Bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bola nerv sistemasining rivojlanishida ham nerv tolalarining miyelinizatsiyalanishi davom etadi. Bu davrda asosan bosh miya yarimsharlaridagi nerv hujayralarini bir-biri bilan bog‘lovchi nerv tolalari miyelin pardasi bilan qoplanib, bir-biridan ajratiladi. Bola psixikasining rivojlanishida buning ahamiyati g‘oyat kattadir. Chunki shu munosabat bilan, ya‘ni miyelinizatsiya orqali nerv tolalarining bir-biridan ajratilishi bilan turli taasurolar (qo‘zg‘alishlar) nerv sistemasida tezroq tarqaladi va ravshanroq aks ettiriladi. Nerv hujayralarini bir-biri bilan bog‘laydigan juda ham nozik nerv tolalarining miyelin pardasi bilan qoplanib, bir-biridan ajratilishi butun nerv sistemasining tobora uyg‘un va puxta ishlashiga yordam beradi. Bu miya po‘sti nerv sistemasidagi barcha quyi boblar faoliyatini asta-sekin o‘ziga bo‘ysundira boradi. Shu tariqa bolaning butun hayotida oliy nerv faoliyatining roli orta boradi.

Ilk yoshdagi bolalarda shartli reflekslar tez va osonlik bilan yuzaga keladi, xili orta boradi. Bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bolalar nerv sistemasining rivojlanishidagi eng xarakterli tomonlardan biri shundan iboratki, bu davrda shartli tormozlanishning oddiy turlari yuzaga kela boshlaydi. Shartli tormozlanishning ishlay boshlashi tufayli bu yoshdagi bolalar ayrim harakatlardan o‘zlarini darhol to‘xtata oladigan bo‘ladilar. Masalan, ikki yoshli bolaga «tegma», «jim bo‘l», «to‘xta», «yo‘q» kabi so‘zlarni tegishli qo‘l yoki boshqa ishoralar bilan aytilsa, u o‘zini ba‘zi harakatlardan tiya oladi. Shartli tormozlar ko‘paya borgan sari ularning hosil bo‘lishi ham yengillasha boraveradi va bola o‘z xatti-harakatlarini ifoda qila olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Oliy nerv faoliyatining ishida signallar sistemasining nisbati o‘zgaradi. Agar bir yoshgacha bo‘lgan bola asosan birinchi signallar sistemasi orqali tashqi muhitni aks ettirsa, ikki yoshga to‘lgandan so‘ng ikkinchi signallar sistemasi ham ishga tusha boshlaydi. Lekin bog‘chagacha tarbiya yoshidagi davrda birinchi signallar sistemasining faoliyati ustun bo‘ladi. Bu davrda ikkinchi signallar sistemasi doirasida, ya‘ni nutq materiallari, so‘zlar, gaplarga nisbatan shartli reflekslar yuzaga kela boshlaydi. Bu yoshdagi bolalar anchagina so‘zlarning ma‘nosini to‘g‘ri tushuna oladigan bo‘ladilar.

Bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bolalar analizatorlari ham tobora takomillashib boradi. Ularning ko‘rish, eshitish, ta‘m va hid bilish, teri hamda harakat sezgilarining sezgirligi ancha o‘tkirlashadi. Ana shularning hammasi bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bolalar psixikasining yanada rivojlanishi uchun qulay sharoit tug‘diradi.

Ma‘lumki, bolaning bog‘chagacha tarbiya yoshidagi davri butun sezgi a‘zolarining jadal taraqqiy etish davri, ya‘ni **senzitiv davr** hisoblanadi. Aslini olganda bolaning uch yoshgacha bo‘lgan davri senzitiv taraqqiyotining boshlanish davridir. Bu davrdan boshlab bolaning turmush tajribasi orta boradi. Bolalarning tashqi olamni bilishdagi aktivliklari ortgan sari ular bir-birlaridan individual jihatdan farq qila boshlaydilar. Buning sababi shundaki, har bir bola maxsus sharoitda o‘ziga xos ravishda aktivlik ko‘rsatadi va tevarak-atrofidagi turli-tuman narsa va hodisalarni bilishga harakat qiladi. Bu esa ularda har sohaga doir o‘nlab savollarning paydo bo‘lishiga olib keladi. Mana shularning barchasi bolaning bog‘cha yoshidagi davrida boshlanadigan haqiqiy senzitiv davr uchun asos yaratadi.

Miyaning rivojlanishi.	
Asosiy nerv tolalari bosh miyada bola tug‘ilishidan avval paydo bo‘ladi.	Homiladorlik davrida miyaning bazaviy arxitekturasi, ya‘ni shakli paydo bo‘lib, uning asosiy uchastkalari shakllanadi (stvol, talamus, miyacha), ammo nerv tolalari hali to‘liq shakllanmaydi.
Bolaning miyasi 3 yoshlik davrida miya tuzilishidagi nerv tolarining (sinaps) eng yuqori zichligiga egadir.	Ilk yosh davrdagi bolaning miyasida sinapslarning tezkor paydo bo‘lishi ro‘y beradi. Shundan so‘ng «tekis bosqich» vujudga keladi, so‘ng kamayish bosqichi bo‘lib, unda nerv tolarining zichligi kamayib, kattalar darajasini eslatadi.

<p>Yaxshi ovqatlanish miya-ning sog'lom rivojlanishini ta'minlashning eng yaxshi usullaridan biridir.</p>	<p>Yaxshi ovqatlanish homilador ayol uchun ham, bola uchun ham juda muhimdir. Homilador ayollarga yod, foliy kislotasi va temir moddalarining yetarli miqdori kerak; ular nikotin, alkohol va man etilgan doridarmonlardan butun homiladorlik davrida voz kechishlari lozim.</p>
<p>Bolalar har qanday jahon tillarini o'rganishga layoqat bilan tug'iladilar.</p>	<p>Yangi tug'ilgan chaqaloqning miyasi til o'rganishga «yo'naltirilgan».</p>
<p>Ilk yosh davrida miya shakllanishiga stressning salbiy ta'siri haqida dalillar mavjud.</p>	<p>Ilk yosh davrida qattiq stressga duch kelgan bolalar, stressni boshidan kechirmagan bolalarga qaraganda, turli aqliy, hissiy nuqsonlarga ko'proq duchor bo'ladilar.</p>
<p>Ilk yosh davrida bolaning uzoq muddatda Mehribonlik uyida bo'lishi uning miyasiga negativ ta'sir ko'rsatadi.</p>	<p>Bu juda murakkab masala. Asosiy rol ni tarbiyaning sifati o'ynaydi. Noadekvat tarbiya bolaning aqliy, ijtimoiy, hissiy va jismoniy rivojlanishidagi muammolarning negizi bo'lishi mumkin. Lozim bo'lganda vaqtida kerakli aralashuvlar sharoitni o'zgartirishi mumkin.</p>
<p>Ma'lum bir ilk yosh davrlarida salbiy tajriba yoki muhim bo'lgan rag'batlantirishning yo'qligi jiddiy negativ va mustahkam oqibatlarga olib keladi.</p>	<p>Bolaning aqliy rivojlanishi uchun yoshning kritik davrlari mavjud. Ko'pchilik mutaxassislar buni sezgir davr konsepsiyasi deb nomlashadi. Sezgir davrlar – bu shunday ma'lum bir yosh davriki, bunda ma'lum bir rag'batlantirishning yo'qligi rivojlanishda nuqsonlarga yoki kamchiliklarga olib kelishi mumkin.</p>

Ilk yoshdagi bolalar psixikasining taraqqiyoti

Bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning analizatorlari yaxshi takomillashgani va ular erkin harakat qila olish imkoniyatiga ega bo‘lganliklari tufayli bu davrda psixik jihatdan tez rivojlanadilar. Ma‘lumki, bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bolalar faqat yurib va emaklabgina qolmay, yugurish, sakrash hamda baland va past to‘siqlardan oshib o‘tish imkoniyatiga ham ega bo‘ladilar. Bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning ertadan kechgacha turli harakatlar qila olish imkoniyatlari tevarak-atrofdagi muhitni bilish ehtiyojini qondirishda juda katta sharoit yaratib beradi.

Bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bolaning turmush tajribasi deyarli yo‘q bo‘lgani uchun uni hamma narsa qiziqtiradi. U o‘zining kundalik tinimsiz harakatlari davomida kattalarga taqlid qilib, mustaqil ravishda kiyinish, yechinish, ovqat yeyish, yuvinish kabi harakatlarni o‘zlashtira boshlaydi. Bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bola o‘zining kundalik harakatlari davomida hech bir erinmay, ko‘z o‘ngidagi hamma narsalarni tekshirib ko‘radi. Natijada juda ko‘p yangiliklarni bilib oladi, o‘zining sezgi va idrokini, tasavvur va xotirasini, tafakkur va nutqini, hissiyot va xayolini – umuman hamma psixik jarayonlarini rivojlantiradi.

Bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bolalarda nutq juda tez rivojlana boshlaydi. Ikki yoshga to‘lgan bola bir necha so‘zlarni aniq talaffuz qila oladi va atrofdagi kattalarning gapiga tushuna boshlaydi. Nutqning o‘sishi, ya’ni so‘zlay bilish qobiliyati bolaning butun psixik taraqqiyotiga, undagi barcha psixik jarayonlarning va psixik xususiyatlarning o‘sishiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Bog‘chagacha tarbiya yoshidagi bolaning psixik taraqqiyotida asosan ikkita omil – erkin harakatlar va nutq katta ahamiyat kasb etadi.

Bu yoshdagi **davrda** sezgilarning rivojlanishi analizatorning tobora takomillashuvi bilan bog‘liqdir. Ikki yoshdan oshgan bolaning sezgilari (ko‘rish, eshitish, hid va ta‘m bilish, teri va harakat kabi) uning har kungi xilma-xil harakatlari davomida turli narsalarga bevosita to‘qnash kelishi natijasida rivojlanadi. Bola yoshiga to‘lib yura boshlagach, **harakat sezgilari-ning** rivojlanishi uchun juda keng imkoniyatlar maydonga keladi.

Bu yoshda bola ko'p narsalarni o'zi mustaqil ravishda qo'liga olib ushlab, timirskilab ko'radi, stulga chiqib tushadi, karavot tagiga kiradi, quti va eshiklarni tartib bilan ochib yopadi. Ana shuning uchun bola yurgandan so'ng uning predmetlarni bilish doirasi juda kengayib, har kungi tinimsiz harakatlarida juda ko'p narsalarni bilib oladi va uning harakat sezgilari ham takomillashadi hamda fazoni va fazoviy munosabatlarni (baland, past kabi) anglay boshlaydi.

Ilk yoshiga kelib, bolaning barcha sezgi a'zolari tuzilishi jihatidan deyarli to'la takomillashgan bo'ladi. Ilk yoshda ko'proq sezgi a'zolarining markaziy qismlari takomillashadi. Ilk yoshdagi bolalarga xos bo'lgan miya po'stida har qanday qo'zg'alishning keng irradiatsiyalanish (yoyilish) xususiyati qisman bog'cha yoshidagi davrda ham saqlanib qolgan bo'ladi. Bu esa bolalarda farq ajratish sezgilarining takomillashuviga to'sqinlik qiladi. Shuning uchun, 2–3 yoshli bolalar narsalarning farqini tez ajrata olmasliklari tufayli har bir narsani bevosita ushlab, timirskilab ko'rishga bo'lgan intilishlari bog'cha yoshidagi davrda ham qisman saqlanib qoladi. Keyinchalik turmush tajribasining birmuncha ortishi bilan ko'rish va eshitish sezgilari teri, muskul va harakat sezgilaridan (ya'ni narsalarni hamisha bevosita timirskilab ko'rishdan) ustunlik darajasiga ko'tariladi.

Sezgilarining normal rivojlanishi bola **idrokining** taraqqiyoti uchun zamin bo'ladi. Yoshidan oshib, bemalol yura va yugura oladigan bolaning idroki uning har kungi tinimsiz harakatlari jarayonida takomillashib, narsalar haqidagi tasavvurlari aniqlashib boradi, lekin katta odamlar idrokidan keskin farq qiladi. Birinchidan, bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarda turmush tajribasi yo'qligi tufayli ularning idroklari ham anglashilmagan xarakterga ega bo'ladi. Ular ko'p narsalarga birinchi marta duch keladilar. Shuning uchun bolalar idrok qiladigan ko'p narsalar ularga yangilik, ya'ni dastlabki taassurot kuchiga ega bo'ladi. Ikkinchidan esa, bolalarning idroki ko'pincha ixtiyorsiz xarakterga ega bo'ladi, ya'ni ularning idrokida muayyan bir maqsadni ko'zlash hali sezilmaydi. Shuning uchun ularning idroki bir narsadan boshqa bir narsaga beixtiyor ko'chib ketaveradi. Lekin bu yoshdagi bolalarda hissiyoti kuchli bo'lgani uchun ular

o'zlarini qiziqtiradigan, hayron qoldiradigan, hissiy kechinmalar uyg'otadigan narsalarni idrok qiladilar.

Bu yoshdagi bolalar idrokining yana farqlanadigan tomoni shundaki, ular idrok qilayotgan narsalarni umumlashtira olmaydilar. Atrof-muhitdagi narsalarni qanday bo'lsa shundayligicha idrok qiladilar. Bu xususiyat ularning rasmlarni idrok qilishlarida yaqqol ko'rinadi. Masalan, bir yarim, ikki yoshli bolaga otning kalasi solingan surat ko'rsatilsa, u «otning o'zi qani?» deb so'raydi.

Ikki yoshga yaqinlashib qolgan bolaning idrokida narsalarni bir-biridan farqlash juda yaqqol ko'rinadi. Masalan, bola suratda tasvirlangan it, ayiq, qarg'a, koptok, mashina va hokazolarni bemalol tanib, ajrata oladi.

2–3 yoshli bolalarning idroklarida ayrim fazoviy elementlar ham ko'rina boshlaydi. Masalan, ular narsalarning katta-kichikligini farqlay boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalar «katta», «kichik» so'zlarini hali ayta olmasalar ham bunday tushunchani imoishora va allaqanday ovoz chiqarish bilan ifodalashga intiladilar. Katta narsalar haqida qo'llarini baland ko'tarib «u-u-u» deyishlari kichkina narsalarni ifodalamoqchi bo'lganlarida esa «burunlarini bujmaytirib, ko'zlarini yarim yumib, ingichka ovoz chiqarib «i-i-i» deyishlari mumkin.

Ilk yoshidagi bolalarning nutqni egallashlari idrokning yana ham rivojlanishi uchun juda katta imkoniyat tug'diradi. Nutqni egallagan bola idrok qilayotgan narsalarning nomini ataydigan bo'ladi. Bu idrokning ongllilik darajasini yanada o'stiradi. Ana shu davrdan boshlab bola endi nutq orqali ham (ya'ni narsalarning nomini eshitish orqali) idrok qila oladigan bo'ladi. Bola nomini bila olmagan narsalari haqida «Bu nima?», «Buning oti nima?» deb savol bera boshlaydi.

Ilk yoshidagi bolalarda vaqtni idrok qilish juda sodda, ya'ni boshlang'ich holatda bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar faqatgina hozirgi zamon vaqti bilan yashaydilar. Ular shu kunni, ayni shu daqiqani yaxshi tasavvur etib, o'tgan va kelasi zamonnini noaniq, pala-partish tasavvur etadilar. Eng ko'p ishlatiladigan vaqt tushunchalaridan «kecha», «bugun», «ertaga» va «indinga» kabilarini ham ko'pincha almashtirib yuboradilar. Vaqt tushunchalarini idrok qilishdagi bu qiyinchiliklar bolalarda ko'pincha bog'cha yoshining dastlabki davrlarida ham saqlanib qoladi.

Shunday qilib, ilk yoshdagi bolalarning idroki kundalik faoliyatlarida tevarak-atrofidagi narsa va hodisalarni kuzatish va ular bilan bevosita munosabatda bo'lishi jarayonida har tomonlama rivojlanib boradi. Bolalar idrokining mazmunan boyishiga nutqni egallash juda katta ta'sir qiladi. Ana shu jihatdan olganda, tarbiyachisining vazifasi nutqdan bolalar idrokini o'stiradigan vosita sifatida keng foydalanishdir. Bolalar bilan ko'proq gaplashish, tevarak-atrofdagi narsalar haqida ko'proq so'zlab berish, bolalarning turli-tuman savollariga mumkin qadar javob qaytarishga harakat qilish, narsalarning asosiy va muhim xususiyatlariga bolalarning diqqatlarini jalb qilish lozim. Bularning hammasi bolalar idrokini o'stirishning zarur va muhim yo'llari hisoblanadi.

Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarda **diqqat**ning ixtiyorsizligi va beqarorligi ularda tormozlanish jarayonining hali kuchsizligi bilan bog'liqdir. Bu yoshdagi bolalarda tormozlanishga nisbatan qo'zg'alish jarayoni kuchli (ustun) bo'lganligi sababli qo'zg'alish jarayoni bilan tormozlanish jarayoni muvozanatlasha olmay, qo'zg'alish ustunlik qiladi va bosh miya yarimsharlarining tobora yangi-yangi qismlariga tarqalib ketaveradi. Ana shuning uchun kichik bolalarning diqqati bir narsadan ikkinchi narsaga chalg'ib ketaveradi. Masalan, bolaga yangi o'yinchoq bersangiz u o'yinchoqni juda qiziqib ko'ra boshlaydi. Lekin ayni shu paytda yana bir boshqa o'yinchoqni ko'rsatsangiz, birinchi o'yinchoqni tashlab, ikkinchisiga talpinadi. Ilk yoshdagi bolalar diqqatining beqarorligi fiziologik nuqtayi nazaridan ularda hali tormozlanish jarayonlarining kuchsizligi bilan bog'liqdir. Tormozlanish jarayoni qo'zg'alish jarayonining keng yoyilib ketishini to'xtata olmaydi.

Ilk bolalik davridagi bolalar diqqatining g'oyat beqaror bo'lishi turmush tajribalarining juda ozligi bilan ham bog'liqdir. Bolalarga hamma narsa yangilik bo'lib tuyilaverganidan ularning diqqatlari bir narsadan ikkinchi narsaga tez-tez chalg'ib ketaveradi. Bola ko'z o'ngidagi narsaning o'zi bolaga juda qiziq tuyilgani sababli ham diqqati chalg'ib ketadi. Masalan, N.M. Menchinskayaning hikoya qilishicha, Sasha (1 yosh-u 8 oylik) «Echki va uning bolalari» haqidagi ertakni zo'r qiziqish bilan tinglaydi. Bo'ri kelib

eshikni taqillatgani hikoya qilinganda, Sasha bo'ring qanday taqillatganini ko'rmoqchi bo'lib, devorga tap-tap etib uradi, lekin ba'zan taqillatishga shu qadar mahliyo bo'lib ketadiki, ertakni tamomila unutib qo'yadi.

Ilk bolalik davridagi bolalarda diqqatning bo'linuvchanligi juda zaif, ko'lami esa tor bo'ladi. Bu yoshdagi bolalar diqqatlarini faqat ko'zlariga yaqqol ko'rinib turgan bir narsagagina qarata oladilar. Ilk bolalik davridagi bolalar diqqatining rivojlanishida nutqning roli juda kattadir. Bolaning tili chiqib nutqni egallay boshlashi, katta kishilar bilan muloqotda bo'lishdan tashqari, ularning ko'rsatmalarini bajarish imkoniyatini ham beradi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, kichik yoshli bolalar kattalarga qarashishni, imkoni boricha ularning mehnatlariga aralashishni juda yoqtiradilar. Kattalarning iltimos va topshiriqlarini bajon-u dil ado etadilar, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatishga oid oddiy yumushlarni qiziqib bajaradilar, ota-onalariga xo'jalik ishlarida qarashishga harakat qiladilar. Mana shularning hammasi, diqqatni ma'lum darajada to'plash va muayyan bir maqsadga qaratishni talab etadi. Bu esa bolalarda ixtiyoriy diqqatning rivojlanishiga asos yaratadi.

Bog'chagacha tarbiya yoshidagi, ya'ni ikki yoshga to'lib uch yoshga qadam qo'ygan bolalarda diqqatning ixtiyoriy turi ham rivojlana boshlaydi. Bu yoshdagi bolalarda ko'rinadigan ixtiyoriy diqqat alomatlari katta odamlarning buyruq va topshiriqlarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlarda rivojlana boshlaydi.

Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolaning yoshi ulg'ayib, atrof-muhitdagi turli-tuman narsalar haqida tasavvurlari ko'paygan sari uning **xotirasi** ham tez rivojlana boshlaydi. Bu yoshdagi bolaning xotirasi asosan ixtiyorsiz xotiradir. Har kimning o'z tajribasidan ma'lumki, ikki-uch yoshlik davridagi ko'rgan-bilgan narsalari esida yaxshi saqlanib qolmaydi, chunki bu yoshda turmush tajribasi hali juda oz bo'ladi hamda esda olib qolishda hech qanday sistema bo'lmaydi. Shu sababli esda olib qolish tufayli yuzaga kelgan assotsiatsiyalar muvaqqat aloqalar lokal xarakterga ega bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, bu yoshda esda olib qolingan narsalar uzun-yuluq, ya'ni bir-biri bilan bog'lanmagan bo'ladi. Shu sa-

babli bir-biri bilan bogʻliq boʻlmagan, yakka-yakka holda yuzaga kelgan muvaqqat aloqalarni tiklab boʻlmaydi. Shuning uchun ham odatda «men es-es bilaman» yoki «sal-pal esimda qolgan» deb gapiriladi.

Ilk yoshdagi bolalarda xotiraning barcha jarayonlari koʻrina boshlaydi. Masalan, kichik yoshdagi bolalar dastlab mexanik ravishda, yaʼni maʼnosiga tushunmasdan esda olib qolaveradilar. Buning oʻz sabablari bor, albatta. Birinchidan, yuqorida aytib oʻtganimiz kabi bolalarda turmush tajribasi juda oz boʻladi va ular koʻp narsalarni hali mutlaqo bilmaydilar, lekin hayotda toʻqnash kelganlari sababli eslarida olib qoladilar. Ikkinchidan, bolalar nerv sistemasining plastikligi, yaʼni juda egiluvchanligi kattalarnikidan ustunroq boʻladi. Ana shu sababli bolalar koʻpincha mexanik esda olib qoladilar. Buni bolalarning juda koʻp soʻzlarni tezda eslab qola olishida koʻrish mumkin, lekin ular hamma soʻzlarning ham maʼnosiga tushunavermaydi.

Bolalarda maʼnosiga tushunib esda olib qolish ham juda erta rivojlana boshlaydi. Masalan, ilk yoshidagi bolalar oʻzlari yoqtirgan hikoyalarni maʼnosiga toʻla tushungan holda eslarida olib qoladilar. Bu hikoyalardagi ayrim qahramonlarni sevadilar, baʼzilarini esa yomon koʻradilar. Umuman hikoyalarning mazmuni bolalarga taʼsir qilib, ularda maʼlum hissiyotlarni uygʻotadi, bu esa bolalar hikoyaning mazmunini tushunayotganliklaridan darak beradi. Bolalarda dastlab ixtiyorsiz esda olib qolish va ixtiyorsiz esga tushirish vujudga keladi. Ular oʻzlarini biron jihatdan qiziqtirgan, diqqatlarini oʻziga tortgan narsa va hodisalarni beixtiyor ravishda eslarida olib qoladilar. Biron narsani eslash, esiga tushirish assotsiatsiya tarzida namoyon boʻladi. Ularni oʻzlari ataylab esga tushirmaydilar. Oʻyin faoliyatida biron narsani eslash lozim boʻlib qolganda, assotsiatsiya tariqasida boshqa shunga oʻxshash narsalar ham beixtiyor eslariga tushaveradi. Bolaning nutqi oʻsib, soʻz boyligi tobora ortgan sari mantiqiy xotirasi rivojlana boshladi.

Bogʻchagacha tarbiya yoshidagi bolalar **tafakkur**ining oʻsishiga nutq juda katta taʼsir koʻrsatadi. Chunki, til bilan tafakkur oʻzaro uzviy bogʻliq jarayonlardir. Lekin bogʻchagacha tarbiya yoshidagi bolalarda hali tom maʼnodagi tafakkur boʻlmaydi.

Bu yoshdagi bolalarning tafakkurlari o'ziga xos xususiyatlar-ga hamda konkret xarakterga egadir. Ular ayni chog'da id-rok qilib turgan narsalari haqidagina juda sodda tafakkur qi-la oladilar. Bundan tashqari, bu yoshdagi bolalarning tafakkur jarayonlarda harakat elementlari ko'p bo'ladi. Shuning uchun ham ularning tafakkurini ba'zan harakatli tafakkur deb ham yuritiladi. Bunda kattalar harakatning mohiyatini tushuntiradilar va harakatni qanday bajarishni o'rgatadilar, bolani «olib kel», «joyiga qo'y», «rasm chiz», «ushlab tur» kabi so'z birikmalaridan iborat topshiriqning mohiyati bilan tanishtirib, keyin unga harakatni bajarish yo'llari («Qalamni mana bunday ushla», «Avval qo'lingga ol», «Oldin o'ng qo'ling bilan tut», «Qoshiqni bunday ushlab og'zingga olib bor» deb) ko'rsatiladi va asta-sekin bola bu harakatlarni o'zlashtirib, bajarishga ha-rakat qiladi. Shuning uchun ham bolada predmetli harakatni o'stirish murakkab jarayondir.

Ilk bolalik davri amaliy harakat tafakkuri vujudga keladigan davr hisoblanib, qo'l jarayonlari turli narsalar va qurilmalar bi-lan almashinadi. Jismlar bilan turli harakatlarni o'zlashtirishda ulardagi muhim va o'zgarmas alomatlarini ajratish ko'nikmasi hosil bo'ladi, natijada umumlashtirish va umumiy tushunchalar-ni o'zlashtirish jarayoni ro'y beradi. Yangi sharoitda predmetli harakatdan foydalanish bolaning aqliy o'sishiga ijobiy ta'sir qila-di. Bolaning o'z xatti-harakatini kattalarning harakati bilan so-lishtirish (onasiga, yoki onasiga o'xshatib piyolani ko'tarish yoki arg'imchoqni aylantirish, sakrashga intilish) va uning o'xshash jihatlarini topish bolaning aqliy o'sishi uchun muhim ahami-yatga ega.

Ko'rsatmali-harakat tafakkuri kichik yoshdagi bolalarga, ya'ni ko'proq endi tili chiqqan 2–3 yoshli bolalarga xosdir. Bu yosh-dagi bolalar konkret narsalarni harakatlantirish, har tomonla-ma timirskilab, sinchiklab ko'rish orqali tafakkur qiladilar. Ular-ning tafakkurlarida albatta so'zlar ishtirok qiladi. Lekin konkret ko'rgazmali harakatlar so'zlardan ustunlik qiladi. Agar bolalar-ning oldidan harakatlantirib o'ynayotgan narsalari olib qo'yilsa, ular faqat so'zlar orqali (ya'ni konkret narsalarsiz) tafakkur qilmay qo'yadilar. 2–3 yoshli bolalar turli narsalar bilan o'ynar ekan-

lar, ular bu narsalarni oldindan o'ylay olmaydilar, o'z xatti-harakatlarini hali oldindan rejalashtira olmaydilar. Kichik yoshdagi bolalar konkret, ya'ni ko'z o'ngidagi narsalarning harakatiga qarab fikr yuritadilar. Ana shuning uchun ularning tafakkurlari ko'rgazmali harakat tafakkuri deb yuritiladi. Kichik bolalarga xos bo'lgan ko'rsatmali harakat tafakkurini nutq orqali, tushunchalar orqali amalga oshiriladigan tafakkurga tayyorgarlik davri desak bo'ladi.

Ilk yoshdagi bolalarda tafakkurning fikriy operatsiyalarini, ya'ni analiz, sintez, umumiyLashtirish kabilarni ko'rmaymiz. Ular qo'llaridagi o'yinchoqlarini yoki qo'llariga tushib qolgan narsalarni amaliy (aylantirib, paypaslab, buzib) analiz qiladilar. Lekin sintez qilishga hali qurbilari yetmaydi. Bog'chagacha tarbiya yoshining oxiriga kelib tafakkurning o'sishida nutqning roli juda oshadi. Bola yangi so'zlarni mumkin qadar ko'proq bilib olib, ulardan o'z tafakkurida keng foydalana boshlaydi. Bu esa fikrlash operatsiyalarining o'sishiga yordam beradi. Bolada so'zlar vositasi bilan analiz va sintez qilish, abstraksiyalash hamda umumlash-tirishning dastlabki alomatlarini ko'rinish boshlaydi.

Ilk yoshning oxiriga kelib bola ayrim tushunchalarni bilib olishga va bu tushunchalarning eng muhim belgilarini o'zlashtirishga muvaffaq bo'ladi. Masalan, bola ko'pincha katta kishilar bilan bolalar o'rtasidagi farqni bilishga qiziqadi. U bu farqni kuzatib, taqqoslab, ko'pgina savollarga javob topadi. Natijada bola tegishli tushunchalarning ayrim belgilarini bilib oladi. Uch yoshga to'lay deb qolgan bola katta yoshdagi hamma odamning ishga barvaqt ketishini juda yaxshi biladi. Agar bu yoshdagi bolaga «adang endi barvaqt ishga ketmaydi» deyilsa, u hayron bo'lib qoladi. Chunki katta odam bo'lgan adasining ishga bormasligi uning tushunchasiga to'g'ri kelmaydi. Uning tushunchasida hamma katta odamlar barvaqt ishga ketishi kerak. Shuning uchun u hech bir o'ylab o'tirmay, «Adam kattalar-ku!» deb javob beradi. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalar o'z tushunchalaridan foydalanib katta, kichik, baland, past, ko'p, oz kabi sodda xulosalar chiqara oladilar, bu esa bola tafakkurining yanada rivojlanishi uchun zamin yaratadi.

Bog'chagacha tarbiya yoshining oxiriga kelib, ya'ni uch yoshga

Emotsional muloqot.

to'lish oldida bola **nutq**dan aloqa vositasi sifatida bemalol foydalana oladigan bo'ladi. Bolaning bunday xususiyatlarga ega bo'lib borishi butun psixik taraqqiyotiga va, ayniqsa, tafakkurining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bolalar tili chiqq boshlagach dastavval o'ziga eng yaqin bo'lgan kishilar va eng ko'p ko'radigan narsalarning nomini, masalan «oyi», «opa», «dada», «ada», «ma», «ol», «ber» kabi so'zlarni aytadilar. Ikki yoshga to'lgan bola ko'rgan narsalarini so'z bilan ifodalab, idrok qilayotgan narsalarning ma'nosini yaxshiroq tushunadigan bo'ladi. Bola endi ayrim uzuq-yuluq so'zlardangina emas, balki sodda gaplardan foydalana boshlaydi. Biroq, bu yoshdagi bolaning tovush chiqarish apparati hali yetarlicha takomillashmagani sababli uning talaffuzida ancha kamchiliklar uchraydi. U ayrim so'zlarni katta odamlardek aniq va to'g'ri talaffuz eta olmaydi. Bundan tashqari so'z zaxirasi yetishmasligi tufayli imo-ishoralardan foydalanadilar. Shuning uchun ayrim hollarda endi gapira boshlagan bolaning tiliga tushunish qiyin bo'ladi. Buni **vaziyatli (situativ)**, ya'ni ayni shu sharoit bilan bog'liq bo'lgan **nutq** deb yuritiladi Bolaning bunday o'ziga xos tilini uning eng yaqin odami bo'lmish

onasi va otasigina tushunadi. Soʻz boyligi orta borgach, bolaning oʻziga xos boʻlgan situativ tili haqiqiy yaʼni hamma uchun tushunarli tilga aylanadi.

Ilk yoshda lugʻat hajmining koʻrinishi:

Bola yoshi	Soʻz boyligi
1 yoshda	12–20
1,6 yoshda	30–40
2 yoshda	300–400
3 yoshda	1200–1300

Soʻz bilan predmet oʻrtasida har xil bogʻlanish boʻladi, lekin dastlabki tushunish vujudga kelgan vaziyatga bogʻliqdir. Agar bola «koptok» soʻzi boshqa koʻrinishdagi koptoklarga ham daxldorligini tushunsa, «Koptok qani?» degan savolga koptokning u yoki bu xilini ham koʻrsata oladi. Yangi predmet bola oʻz tajribasida uchratgan jismga oʻxshasa, tanishdek tuyulsa, yangi harakat bilan uni bildiradigan soʻzni oʻzaro bogʻlash birmuncha yengil koʻchadi. Shunga oʻxshash vaziyat bolaning turmush tajribasida qanchalik koʻp uchrasa, idrok qilingan predmetlar koʻlami ham shunchalik tez kengayadi va bolaning lugʻat boyligiga qoʻshiladi. Bolaning faoliyatida unga beriladigan savollarni tushunish muhim ahamiyat kasb etadi va uning oddiy xatti-harakatlarni amalga oshirish imkoniyatini yaratadi.

Tadqiqotchi E.K.Kaverinaning tajribasida tasdiqlaganidek, bolaning predmet nomini tushunishi quyidagi tartibda aks etishi mumkin:

- a) bola eng avval atrofidagi predmetlarning nomlarini;
- b) katta yoshli odamlar va oʻyinchoqlarning nomlari va rasmlarini;
- d) odamlarning gavdasining tuzilishini, uning boʻlaklari va hokazolarni tushunadi.

Tushunishning eng qulay, **senzitiv** davri bir yoshdan bir yarim yoshgachadir. Bu davrda bola predmet va jismlarning nomlarini

yengil o'zlashtirib oladi. Ikki yoshgacha davrida kattalar bilan muloqotga kirishishda uy jihozlari va boshqalarni o'rganadi.

Bola 2 yoshga to'lganda nutqning rivojida yangi davr boshlanadi. U ona tilining grammatik qoidalariga muvofiq gap tuzishga harakat qiladi. Uning nutqida deyarli barcha so'z turkumlari, murakkab bog'lovchisiz gaplar uchray boshlaydi.

Bola uch yoshga qadam qo'yganda, unda nutqni tushunishning ko'lamini kengayadi, sifati esa yuqori darajaga ko'tariladi. 2–3 yoshli bola kattalarning amaliy faoliyatni bajarishga doir nutqini tushunishdan tashqari ertak, hikoya, she'r kabilarni tinglashni ham yoqtirishi sababli ularda bayon qilingan fikrlarni ham tushunishga intiladi. 3 yoshli bola faqat yaqin kishilari bilan emas, balki begonalar, tenqurlari bilan ham muloqot ko'lamini kengayishi natijasida unda tom ma'nodagi nutq faoliyati vujudga keladi. Bolada kattalarning nutqiga, xatti-harakatiga qiziqish kuchayadi, o'ziga daxlsiz fikr va mulohazalarni tinglash mayli paydo bo'ladi, shuningdek, uning o'zi atrof-muhitda, kattalar davrasida olgan ma'lumotlar va axborotlar bo'yicha boshqalar bilan muloqotga kirishish istagi tug'iladi. Uch yoshli bolaning nutqi muloqot quroli vazifasini bajarib, amaliy faoliyat bilan uzviy bog'liq holda ro'yobga chiqadi. Unda dialogik nutq paydo bo'ladi, chunki uning o'ziga yoqadigan narsalar haqida savollar berishi yoki kattalarning savoliga javob qaytarishi dialogik nutqni taqozo etadi. Dialogik nutq zamirida ona tilining grammatik tuzilishini faol egallash uchun keng imkoniyatlar yotadi, dialogik nutq bolaning kattalar bilan hamkorlikdagi faoliyatining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi.

Xayol jarayonining dastlabki ko'rinishlari bolada ikki yoshga to'lib, uch yoshga qadam qo'yanida ko'rinish boshlaydi. Ikki yoshli bolalarda ko'rinadigan dastlabki xayol ma'lum bir maqsadni ko'zlamaydigan ixtiyorsiz xayoldir.

Til chiqishi bolalarda xayol jarayonining o'sishiga ta'sir ko'rsatadi. Ana shu davrdan boshlab bola tevarak-atrofdagi kishilarning so'zini yaxshi tushunadigan bo'lib o'zidagi tasavvurlar zaxirasini bevosita idrok qilingan narsalar orqaligina emas, balki katta yoshli odamlar nutqi bilan ham to'ldirib boradi. Bola o'ziga tushunarli mavzulardagi hikoya va ertaklarni qiziqib tinglaydi. O'zi asosiy qahramon bo'lib qatnashadigan hikoyalarni jon-u dili bilan eshitadigan

bo'ladi. Bunday hikoya bolaga juda tushunarli bo'ladi, chunki bola hikoyani eshitib turib, bevosita, o'zining idrokiga tayanadi. Bu yerda o'ylab chiqarilgan voqea bolaning o'zi haqiqatdan ishtirok qilgan voqealarga ulanib ketadi. Bolaning hikoya va ertaklarni eshishga juda ham qiziqishi, hikoya va ertaklarni tinglayotganida bolalarning tajribasini orttiradigan va xayolini o'stirishga yordam beradigan xilma-xil va aniq tasavvurlar hosil bo'lishini ko'rsatadi.

Nutqning o'sishi bolaning yangi taassurotlar hosil qilishi va uni boyitishi bilangina cheklanib qolmay, balki u miyada hosil bo'lgan yangi-yangi obrazlarni so'zlar bilan ifodalashga yordam beradi. Masalan, ikki yarim yoshlardagi qizcha derazalardagi pardalar hilpirab va quyosh nurlarining shu'lalaridan tovlanib turganini ko'rib, o'zini polga tashlaydi va, «... qarang, oyi, go'yo dengizga o'xshaydi. Men cho'milayapman...», – deydi. Bola nutqida shu go'yo so'zining paydo bo'lishi juda ham xarakterlidir. Bola xayolidagi vaziyatni shu so'z bilan ifodalaydi, real narsalar bilan xayolidagi narsalarni bir-biridan ajratadigan bo'ladi.

Bola kattalarning gaplariga tushunadigan bo'lgach, turli ertak va hikoyalarni qiziqib tinglaydigan bo'ladi. Bolalar o'zlari biladigan, o'zlariga yaxshi tanish bo'lgan narsalar (hayvonlar, bolalar kabi) haqidagi hikoyalarni jon-u dili bilan eshitadilar bola bunday hikoyalarni eshishda bevosita o'zining idrokiga, tasavvurlariga tayanadi. Bunday hikoyalarda («Uch ayiq», «Qizil shapkacha») o'ylab chiqarilgan voqea bolaning o'zi haqiqatda ishtirok qilgan, idrok qilgan voqealarga ulanib ketadi. Natijada bolaning tajribasi ortadi va mustahkamlanadi. Bu esa o'z navbatida bola xayolining o'sishiga yordam beradi. Har bir hikoyani eshitganda bolada xilma-xil tasavvurlar yuzaga keladi. Bola bu tasavvurlari yordamida xayol qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Bola hikoya eshish orqali olgan tasavvurlarini so'zlar bilan ifodalaydi, tajribasi oshib boradi. 3 yoshda bolaning xayol obrazlari tevarak-atrofdagi predmetlarning ta'sirida tug'iladi va ma'lum maqsadga bo'ysunadi. Bola qo'g'irchoqni ko'rib bo'lgandan keyin, uni kiyintiradi va «uxlashga» yotqizadi. Bordiyu shu on «ayiqcha»ni ko'rib qolsa diqqatini qo'g'irchog'dan olib, ana shu «ayiqcha»ga qaratadi va u bilan «o'rmonga sayr qilishga» ketadi. Bolada tajriba ortib, o'yin faoliyati murakkablashib borishi bilan xayol ham boyib boradi.

Bolalar xayolining dastlabki rivojlanishida ular o'yinining roli juda kattadir. Ularning yoshi ulg'aygan sari ular o'yinining mazmuni ham o'zgarib boradi. Ikki yoshga to'lish oldidan bolalar o'yinida muhim o'zgarishlar ro'y beradi. Manipulatsiya o'yinlari bilan bir qatorda tasviriy o'yin elementlari ham paydo bo'ladi. Bola turmushda ko'rgan ish harakatlarini o'z o'yinida aks ettiradi. Masalan bola qo'g'irchog'ini «ovqatlantiradi», yotqizib «uxlata-di», uni «erkalaydi», «arg'imchog'da uchiradi». Bola katta bo'lgan sayin o'yinda katta yoshli kishilarning harakatlariga taqlid qilish tobora ko'p o'rin egallay boshlaydi. Ayni vaqtda o'yinlar murakkablashib, mazmuni ham turli-tuman bo'la boradi. Masalan, bola o'ziga g'amxo'rlik qilayotgan onasining harakatlariga, duradgor, shofyor, sartareshning harakatlariga taqlid qila boshlaydi. Bolaning bunday o'yinlarida esa endi tiklovchi xayolning yuzaga kela boshlaganini ko'ramiz.

Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning harakatlari-da tasviriy faoliyat elementlarining paydo bo'lishi xayolning o'sayotganligidan dalolat beradi. Masalan, bola bir nimalarni qog'ozga chizib, nimanidir tasvirlashga urinib ko'radi. Lekin dastlab bunday chizmakashlik faoliyati almoyi-aljoyi chiziqlar chizishdangina iborat bo'ladi. Ikki yoshga tolqanda bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolaning tasviriy faoliyatida yangi, muhim element paydo bo'ladi. U endi o'zi chizayotgan rasmiga nom beradigan bo'ladi. Tasviriy faoliyatining yuzaga kelishi bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolaning tasavvur xayolini o'stirishga yordam beradi. Ammo bu yoshda xayolning dastlabki nihollarigina paydo bo'la boshlaydi. Bu nihollarni diqqat-e'tibor bilan doimo parvarish qilib turish tarbiyachi va ota-onalarning vazifasidir.

Ilk yoshda o'yin faoliyati. Bu yoshda bolaning o'yinlari hali juda oddiy bo'ladi. Aslida ular tom ma'nodagi o'yin bo'lmay, balki chinakam o'yinga tayyorgarlikdir. Bu yoshdagi bolalarning sodda o'yinlarini mashq o'yinlari, harakat o'yinlari, **manipulatsiya** (timirskilash) o'yinlari deb atash mumkin. Bunday o'yinlarda bola o'yinchoqlarni bir joydan ikkinchi joyga olib borib qo'yadi, mashinalarni, aravachalarni yurgizib ko'radi, kubiklarni ustma-ust qilib taxlaydi va shu kabi harakatlarni bajaradi. Bunday sodda o'yinlarda hali bola xayolini boyitadigan mazmun yo'q.

Mustaqil harakatlar.

Bola ikki yoshga to'lgach, uning o'yinlarida jiddiy o'zgarish ro'y beradi. Bolaning o'yiniga endi taqlidiy harakatlar qo'shiladi. Bola kattalardan ko'rgan bilganlarini o'yinda taqlidan takrorlay boshlaydi. Bu davrda bola mashinasini u yoqdan bu yoqqa siljitish yoki tepalikdan sirg'antirib tushirish bilan cheklanmay, haydovchilarning harakatlarini bajaradi. Mashinaning motori ovozi-ga taqlid qilib ovoz chiqaradi, mashinada yuk tashiydi va hokazo. Qiz bola bo'lsa, bu yoshda qo'g'irchog'ini yuvintiradi, ovqatlantiradi, uxlatadi, jazolaydi. Bolaning bunday o'yinlarida esa endi tiklovchi xayolning yuzaga kela boshlaganini ko'ramiz. Bola uch yoshga to'lish oldida rollarga bo'linib o'ynaydigan o'yinlar ham paydo bo'ladi. Ular o'yinda rollarni taqsimlab oladilar va ulardan – «Men samosvalning haydovchisi bo'laman», «Sen ekskavator-da turasan», «Men doktor bo'laman», «Sen doktorga kelasan» kabi mulohazalarni eshitish mumkin. Bolalar o'z rollarini mohirlik bilan bajarishga intiladilar. Ana shunday rolli o'yinlarda bolalarning xayol faoliyatlari rivojlanadi. Ularda ijodiy xayol kurtaklari ham yuzaga kela boshlaydi.

Nutqning o'sishi bola shaxsining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Bola kattalarning gaplariga tushunadigan bo'lgach, har turli ertak va hikoyalarni qiziqib tinglaydigan bo'ladi. Bolalar o'zlari biladigan, o'zlariga yaxshi tanish bo'lgan narsalar (hayvonlar, bolalar kabi) haqidagi hikoyalarni jon-u dili bilan eshitadilar. Bola bunday hikoyalarni eshitishda bevosita o'zining idrokiga, tasavvurlariga tayanadi. So'z esa bolaning narsalarni boshqacha idrok qilishiga, ularning boshqa narsalarga o'xshashligini aniqlashiga va ana shunday o'xshashliklarni aniqlash asosida yangi obrazlar, yangi tasavvurlar yaratishiga yordam beradi.

Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning xayol faoliyatlarini rivojlantirishda o'yinning roli nihoyatda kattadir. Shuni e'tiborga olib, bolalarning o'yinlarini tashkil qilishga, ularga o'yinchoqlarni to'plab berishga ahamiyat bilan qarash kerak. Bu yoshda bolalarning o'yinchoqlari anchagina yirik, rangdor, qimirlaydigan, ya'ni bolalarning e'tiborini o'ziga jalb qiladigan, shuningdek, sinmaydigan, yengil va oson yuviladigan bo'lishi kerak.

Ilk yoshda ta'lim faoliyati. Ilk yoshdagi bolalarga majburiy tarzda ta'lim (bilim) berilmaydi. Ularning har kungi xayotlarining o'zi ta'limdan iborat bo'ladi. Chunki ilk yoshdagi bolalar kundalik hayotlarida atrof-muhitdagi narsalar va hodisalar bilan tanishadilar, har turli narsalarni qo'llari bilan ushlab ko'rib, sinchiklab tekshiradilar.

Ilk yoshdagi bolalar o'ta hissiyotli va juda qiziquvchan bo'ladilar. Ularning ana shu qiziquvchanlik xususiyatlaridan ta'lim jarayonida keng foydalanish lozim. Ilk yoshdagi bolalarga ta'lim berishda ularni atrof-muhitdagi narsalar bilan bevosita tanishtirishda shu yoshdagi (2–2,5 yoshdagi) bolalar uchun chiqarilgan rasmiy kitoblardan va rasmiy lotolardan foydalanish yaxshi natija beradi. Masalan, ilk yoshdagi bolalarni uy hayvonlari, yovvoyi hayvonlar, qushlar, o'simliklar dunyosi va shu kabilar bilan rasmiy kitoblar orqali tanishtirish mumkin. Bu yoshdagi bolalarga ta'lim berishda rasmiy lotolar ham keng qo'llaniladi. Masalan, tarbiyachining va hamma bolalarning oldida har xil sabzavotlarning rasmlari solingan lotolar turadi. Tarbiyachi qo'lga piyozning rasmi tasvirlangan lotoni olib bolalarga ko'rsatadi. Bolalar

darhol sabzavotlarning rasmlari solingan lotolar orasidan piyozni topib olishlari va uning nomini jor bo'lib aytishlari kerak.

Bog'chagacha tarbiya yoshining oxiriga borib, bolalarda **tasviriy san'at** faoliyatining elementlari yuzaga kela boshlaydi. Bola qalam bilan nimalarnidir rasmini chizishga juda qiziqadi. Bu sohada u kattalarga taqlid qila boshlaydi. Garchi bu yoshdagi bolalarning chizgan rasmi egri-bugri chiziqlardan iborat va unda hech qanday ma'no bo'lmasa-da, bu faoliyat ularda xayolning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bola o'zining chizgan rasmlarini tushuntirib beradi. Lekin uning tushuntirishi chizgan rasmiga mos bo'lmasada (kam o'xshasa ham) uning o'z xayolida narsalarning tasavvurini yuzaga keltira oladi. Bu esa tiklovchi xayolning o'sishi uchun katta ahamiyatga egadir.

Nazorat savollari:

1. Ilk yoshdagi bolalar psixikasining rivojlanishida erkin harakatlarning roli.
2. Ilk yoshdagi bolalar psixikasining rivojlanishiga umumiy xarakteristika bering.
3. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarda sezgi va idrokning rivojlanishi.
4. Bola taraqqiyotida senzitiv davr va uning mohiyatini tushuntirib bering.
5. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarda diqqatning rivojlanishi.
6. Ilk yoshdagi bolalarda xotira va xayolning rivojlanishi.
7. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarda tafakkur va nutqning rivojlanishi.
8. Ilk yoshdagi bolalarda gigiyenik va axloqiy odatlarning tarkib topishi.

VII bob. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR FAOLIYATINING PSIXOLOGIK TAVSIFI

7.1. Maktabgacha yoshdagi bolalar taraqqiyoti va faoliyatining psixologik tavsifi

Bolaning 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan maktabgacha yoshi bolalik davrining katta bir qismini tashkil etadi. Asosan mana shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyatlari rivojlanadi hamda shaxsiy individual xususiyatlari (shaxsiy fazilatlar) tarkib topa boshlaydi. Mashhur rus pedagoglaridan P.F. Lesgaftning fikricha, insonning maktabgacha yoshidagi davri shunday bir davrki, ana shu davr mobaynida kelgusida qanday xarakter xislatlari paydo bo'lishi belgilanadi va axloqiy sifatlarining asoslari yuzaga keladi. Insonning kamol topa borishida maktabgacha yoshdagi davrning ahamiyatiga doir P.F. Lesgaftning bu fikri buyuk rus pedagogi A.S. Makarenkoning quyidagi fikriga to'la mos keladi. A.S. Makarenko bolalarni juda kichik davridan boshlab tarbiyalash zarurligi haqida gapirib, tarbiyaning eng muhim asoslari bolaning besh yoshgacha bo'lgan davri mobaynida yuzaga keltiriladi. Mana shu davrda qilingan butun tarbiya, tarbiya jarayonining 90% ini tashkil etadi, degan edi.

Haqiqatan ham bolaning maktabgacha yoshidagi davri shu qadar mazmundor va faol davrdiki, bu davr bolaning kelgusi o'sishida albatta o'z aksini qoldiradi. Shuning uchun maktabgacha yoshidagi davr ta'sir o'tkazish kuchi jihatidan g'oyat mas'uliyatlidir.

Bola ilk yoshdan maktabgacha davrga o'tgach, uning butun yashash sharoitida jiddiy o'zgarishlar yuz beradi. Birinchidan, bola bog'cha yoshiga o'tgach, uning faoliyat doirasi ancha kengayib, mustaqilligi yanada ortadi. Uning o'yinlari, xatti-harakatlari ham boshqacha mazmunga ega bo'la boshlaydi. Ikkinchidan, bolaning butun faoliyatida nutqning roli orta boradi. Uchinchidan, bola maktabgacha yoshga o'tgach, muayyan dastur asosida maxsus pedagog tomonidan tarbiyalana boshlanadi. Maktabgacha yoshdagi bolaning yashash sharoitida yuzaga kelgan bu o'zgarishlar uning jismoniy va psixik jihatdan o'sib kamol topishniga ta'sir etmay qolmaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning jismoniy jihatdan rivojlanishi

Yuqorida aytib o'tganimizdek, bolaning jismoniy jihatdan eng tez o'sadigan davri bir-ikki yoshligiga to'g'ri keladi. Bola uch yoshga to'lib maktabgacha yoshiga o'tgandan so'ng uning jismoniy jihatdan o'sishi bir qadar sekinlashadi. Bolaning jismoniy jihatdan o'sishidagi notekislik bu davrda ham davom etaveradi. Masalan, bola tug'ilgandan bir yoshga to'lguncha bo'yining o'sishini quyidagi jadvalda ko'rishimiz mumkin.

Maktabgacha yoshda jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari:

Yoshi	0-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-6	6-7
Bo'yi (sm)	25	40	8	4	6-7	7-8	10

Maktabgacha yoshdagi bolaning tanasi, xususan, oyoqlarining uzayishi tufayli gavdasidagi umumiy mutanosiblik o'zgaradi. Maktabgacha yosh davrida bolaning oyoqlari nisbatan ko'proq o'sadi. Biroq shunday bo'lsa ham 6-7 yoshgacha bo'lgan bolaning suyaklari hali yaxshi qotmagan, ya'ni tog'aysimon holatda bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning pay va muskullari hali baquvvat emasligiga qaramay juda harakatchan bo'ladilar.

Bola 7 yoshga yetgach, umurtqa suyagining bo'yin qismida oldinga tomon, ko'krak qismida esa orqaga tomon ma'lum darajada egilish yuz beradi. Keyinchalik bolaning umurtqa suyagi mana shu shaklda saqlanib qoladi. Bola qaddi-bastining to'g'ri bo'lishida umurtqa suyagining ana shunday holda saqlanib qolishi juda katta ahamiyatga ega. Bog'cha yoshidagi bolaning bosh suyagi ham tez o'sadi. Bola uch yoshga to'lgandan so'ng bosh miya suyagining orqa va tepa tomonlari tez o'sadi.

Maktabgacha yoshda bolaning ichki organlarida ham jiddiy o'zgarishlar ro'y beradi. Masalan, bolaning yuragi hajm jihatidan chaqaloq bolaning yuragiga nisbatan 4-5 barobar kattalashgan, biroq uning muskullari hali yetarli darajada mustahkamlanmagan bo'ladi. Mana shuning uchun bog'cha yoshidagi bolaning yuragi bir qisqarishda organizm uchun yetarli qon siqib chiqara olmaydi. Bola yuragining katta odamlar yuragiga qaraganda

nisbatan tezroq urishining sababi ham mana shundadir. Chunonchi, agar 1 yoshdagi bolaning yuragi bir marta qisqarishda 10,2 kub/sm qon siqib chiqarsa, 7 yoshli bolaning yuragi bir marta qisqarishda 23 kub/sm dan qon siqib chiqaradi. Katta yoshdagi odamning yuragi esa bir marta qisqarishda 60 kub/sm dan ortiqroq qon siqib chiqaradi. Maktabgacha yoshdagi davrda yurakning nisbatan tezroq ishlashi tufayli bolaning qon bosimi katta kishilarga nisbatan biroz kuchliroq bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nafas olish a'zolarining ishida ham anchagina o'zgarishlar yuzaga keladi. Bu yoshdagi bolalar o'pkasining normal ishlashi va rivojlanishiga ko'krak qafasining o'sishi ko'p jihatdan ta'sir etadi. Chunki, o'pkaning faoliyati asosan ko'krak qafasining shakli va elastikligiga (harakatchanligiga) bog'liq bo'ladi. Bolalarning ko'krak qafaslarida nafas olish uchun qulay emas. Bolalarda diafragmaning bir qadar tik joylashganligi ko'krak qafasining vertikal uzunligini qisqartirib qo'ygan. Bundan tashqari, maktabgacha yoshdagi bolalarda ko'krak qafasining doirasi ham kattalarnikiga qaraganda juda tor bo'ladi. Shu sababli bolalarning nafas olishlari katta odamlarning nafas olishlariga nisbatan nozikiroq bo'ladi. Bolalar o'pkasining hajmi yetarli darajada kattalashmaguncha chuqur nafas ololmaydilar. Natijada bolalar chuqur nafas olishning o'rniga tez nafas olish bilan qoniqadilar. Bolaning bog'cha yoshidagi davrida boshqa organlari kabi ko'krak qafasining o'sishi ham biroz sekinlashadi. Lekin ko'krak qafasi doirasining kengayishi bu davrda ancha tez davom etaveradi. Bola ko'krak qafasining doirasi yiliga 1–2 sm dan kengayib borib, 13–14 yoshga yetganda o'z shakli va hajmi jihatidan katta odamlarning ko'krak qafasiga yaqinlashadi.

Bolaning 3 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan davrida nafas olishining miqdori deyarli o'zgarmaydi. Lekin bu davrda bola haddan tashqari harakatchan bo'lgani uchun uning organizmi juda ko'p miqdorda kislorod talab qiladi. Shuning uchun bola mumkin qadar ko'proq ochiq havoda bo'lishi kerak.

Ana shu yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, maktabgacha yoshiga kelib organizmining ishchanlik qobiliyati ancha oshadi. Shuning uchun bog'chada va oilada ta'lim-tarbiya

ishlari hamda bola faoliyati rejimini tuzishda bolaning jismoniy taraqqiyoti xususiyatlarini doimo hisobga olish zarurdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nerv sistemasining o'sishi

Maktabgacha yoshdagi bolalar psixikasining rivojlanishida ularning nerv sistemalarida sodir bo'ladigan o'zgarishlar juda katta rol o'ynaydi. Bolalar nerv sistemalarining eng kuchli taraqqiy etadigan davri 1 yoshgacha bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Yangi tug'ilgan bola bosh miyasining o'rtacha og'irligi 380–400 g keldi. Bola bog'cha yoshiga yetguncha uning miyasi g'oyat tez rivojlanib, deyarli uch baravar ko'payadi. Demak, bog'cha yoshiga yetgan bolalar miyasining og'irligi 1100–1200 g ga yetadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nerv sistemasining bundan keyingi takomillashishi davomida bosh miya po'sti qismidagi markazlarni bir-biri bilan tutashtiruvchi nerv tolalari ham miyelin qobig'i bilan qoplana boshlaydi. Bosh miyadagi nerv tolalarining miyelin qobig'i bilan qoplanishi aks ettirish jarayoni, ya'ni psixik jarayonlar va ularning rivojlanishi uchun juda katta ahamiyatga ega. Nerv tolalari miyelinizatsiyalashganda, birinchidan, qo'zg'alishlarining nerv tolalaridan tez o'tishi ta'minlansa, ikkinchidan, qo'zg'alishning faqat tegishli markazgagina borishini ta'minlaydi. Buning natijasida organizmga tashqi muhitdan ta'sir etib turuvchi turli qo'zg'atuvchilar ta'siri tufayli yuzaga keladigan shartli reflekslar (muvaqqat bog'lanishlar) nisbatan tez hosil bo'ladi. Bundan tashqari, har bir qo'zg'alishning tegishli markazgagina aniq borishi bog'cha yoshdagi bolalarning o'z harakatlarini ephillik bilan idora qila olishlarini ta'minlaydi. Muvaqqat nerv bog'lanishlari tez hosil bo'ladigan bo'ladi.

Rus fiziologlari N.I. Krasnogorskiy va A.G. Ivanov-Smolenskiylar tomonidan ko'plab o'tkazilgan tajribalarning ko'rsatishicha, MTM yoshdagi bolalarning nerv sistemalari o'z faoliyati jihatidan hali qat'iy bir izga tushmagan, o'zgarib turadigan bo'ladi. Markaziy nerv sistemasi faoliyatining o'zgaruvchanligi xususan ilk yoshda ravshan ko'rinadi. Masalan, bu yoshdagi bolalarda qo'zg'alish jarayoni tormozlanish jarayonidan ko'pincha ustunlik qiladi. Mana shuning uchun ham bu yoshda bolalar juda serharakat va o'ta hayajonlanuvchan bo'ladilar. MTM yoshdagi

bolalarda qo'zg'alish jarayonining nisbatan ustun bo'lishi tufayli muvaqqat bog'lanishlar kattalarga qaraganda sekinlik bilan maydonga keladi. Shu sababli ularda muvaqqat bog'lanishlarni yuzaga keltirish takror-takror ta'sir etishni talab qiladi. Biroq, shunga qaramay, hosil etilgan muvaqqat bog'lanishlar juda yengillik bilan tormozlanib (o'chib) qoladi. Bog'cha yoshidagi bolalar oliy nerv faoliyati tashqi muhitdan bolaga ta'sir qilayotgan biron qo'zg'atuvchining ta'siri bilan yuzaga keladigan qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari ilk yoshidagi bolalarniki kabi keng irradiatsiyalash (atrofqa keng yoyilish) xususiyatini saqlab qolgandir. Natijada miya po'stining ma'lum markazida yuz bergan qo'zg'alish yoki tormozlanish hodisasi miya po'stida joylashgan boshqa markazlarga ham keng tarqalib ketadi. Bu bog'cha yoshidagi bolalarning ayrim psixik jarayonlarida o'z ifodasini topadi. Shuning uchun bog'cha yoshidagi bolalar o'z diqqatlarini biron narsaga uzoq muddat davomida qarata olmaydilar.

Nerv sistemasining taraqqiyoti bog'cha yoshidagi hamma bolalarda bir xil temp bilan davom etmaydi. Bu murakkab taraqqiyot bolalarning individual xususiyatlariga va xususan, yashash sharoitlariga, ya'ni oilada hamda bog'chada qanday tarbiyalanishlariga bog'liqdir. Bolaning tarbiyasi qanchalik to'g'ri yo'lga qo'yilgan bo'lsa, uning nerv sistemasi shunchalik normal taraqqiy etadi. Bola nerv sistemasining taraqqiy etishida uning atrofidagi har turli narsa va hodisalar bilan bevosita mustaqil munosabatda bo'lishi ham nihoyatda katta rol o'ynaydi. Chunki bunda, ya'ni bolaning mustaqil harakatlarida uning nerv sistemasi aktiv faoliyatda bo'ladi va tez rivojlanadi. Mana shu holatni nazarda tutib, tarbiyachilar bolalarning mustaqil faoliyatlarini to'g'ri tashkil etishga alohida e'tibor berib borishlari lozim.

Bola bog'cha yoshiga yetgach, uning psixik taraqqiyotida jiddiy o'zgarishlar yuzaga keladi. Chunki, xuddi ana shu davrdan boshlab bolaning mustaqil faoliyati anchagina kengayib boradi. Bog'cha yoshidagi bola mustaqil faoliyatda bo'la olishi uchun zarur bo'lgan ikkita qudratli kuchga ega. Birinchidan, ma'lum darajada o'ziga bo'ysundirilgan harakat apparatiga, ikkinchidan esa, atrofidagi katta odamlar va o'z tengdoshlari bilan bir qadar erkin munosabatda bo'la oladigan nutqqa ega. Mana shu-

ning uchun bu yoshdagi bolalarning xulq-atvorlari, xatti-harakatlari, qiziqish va ehtiyojlari ilk yoshdagi bolalarnikidan keskin farq qiladi. Bu esa, o'z navbatida, ilk yoshdagi bolalar bilan maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasiga ham turlicha munosabatda bo'lishni taqozo qiladi.

Maktabgacha yoshdagi davrda bolaning barcha psixik jarayonlari jadal rivojlana borib, uning tashqi muhit bilan bo'lgan munosabatlarida anchagina o'zgarishlarni yuzaga keltiradi. Bir tomondan, bola kattalarning doimiy yordamlaridan ancha ozod bo'lib, ulardan bir qadar uzoqlashadi, ikkinchi tomondan, kattalar bilan bo'lgan munosabatlari murakkab, ko'p tomonlama xarakter kasb eta boshlaydi. Shu narsa xarakterliki, kichik bog'cha yoshidagi (3–5 yoshli) bola doimiy yordam va g'amxo'rlik talab qiladigan obyektidan sekin-astalik bilan oila hamda bolalar guruhining faol a'zosiga aylana boshlaydi. Demak, bola bu davrdan boshlab, muhtojlikdan qutulib, o'zi ham boshqalarga ma'lum darajada yordam bera oladigan, o'zining burchi, vazifalari, qiziqishlari hamda xilma-xil ehtiyojlariga ega bo'lgan shaxsga, jamoa a'zosiga aylana boshlaydi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning psixik jihatdan rivojlanishlarida ularda paydo bo'ladigan xilma-xil **ehtiyoj va qiziqishlar** juda katta ahamiyatga ega. Chunki, ehtiyoj va qiziqishlar bolalarni u yoki bu harakatga undovchi, ularni ishga soluvchi stimuly (omil) hisoblanadi. Bog'chagacha tarbiya ishida bolalar organik ehtiyojlardan tashqari ijtimoiy va intellektual ehtiyojlarning dastlabki kurtaklari yuzaga kela boshlaydi. Masalan, bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalar hali yaxshi gapira olmasalar ham, haddan tashqari qiziquvchan bo'ladilar. Ular ko'zlariga ko'ringan har bir narsani qo'llari bilan timirskilab ushlab ko'rmagunlaricha tinib-tinchimaydilar. Bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarda uchraydigan mana shunday qiziquvchanlik ularda intellektual ehtiyojlarning yuzaga kelayotganligidan dalolat beradi.

Bog'cha yoshidagi bolalarda ijtimoiy intellektual va axloqiy ehtiyojlar yaqqol ko'rina boshlaydi. Agar bog'chagacha tarbiya yoshidagi bola uzoq vaqt davomida yolg'iz o'zi biron o'yinchoq bilan mashg'ul bo'lib o'tira olsa, bog'cha yoshidagi (xususan o'rta va katta guruh bolalari) bola bunday yolg'iz o'ynashga toqat qi-

la olmaydi. Ularda o'zlariga yaqin bo'lgan katta odamlar va tengdoshlari bilan munosabatda bo'lish ehtiyoji tug'iladi. Ular tor oila doirasidagi munosabatlar bilan o'z ehtiyojlarini qondira olmay, kengroq doiradagi munosabatlarga intila boshlaydilar. Natijada bu yoshdagi bolalarning ijtimoiy munosabat va faoliyat doiralari tobora kengayib boradi.

Bog'cha yoshidagi bolalar tabiatlariga xos bo'lgan kuchli ehtiyojlardan yana biri har narsani bilib olishga bo'lgan ehtiyojdir. Bolaning faoliyat doirasi kengaygan sari atrofidagi narsalarni bilishga qaratilgan ehtiyojlari ham orta boradi. Bunga sabab bolada turmush tajribasining ozligidir. Har bir narsa bola uchun yangilik bo'lib tuyiladi va, binobarin, bola uni har tomonlama bilib olishga intilaveradi. Shuning uchun ham ular juda ko'p savollar beradi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning psixik jihatdan rivojlanishlarida bog'cha muhiti juda katta rol o'ynaydi. Bog'chadagi tartib, intizom va turli-tuman ta'limiy mashg'ulotlar bolalarda yuksak ijtimoiy, intellektual, axloqiy va gigiyenik ehtiyojlarning garmonik ravishda yuzaga kelishi uchun sharoit tug'diradi. Psixologiya nuqtayi nazaridan qaraganda, odatlar o'z mohiyati jihatidan ehtiyojga yaqin narsalardir. Boshqacha qilib aytganda, turlicha odatlar kundalik holatda takrorlana borishi natijasida vujudimizga juda singib ketib, ehtiyojga aylanib qoladi. Shuning uchun bolalarda ijobiy va foydali ehtiyojlarni tarbiyalash deganda, ularda ijobiy foydali odatlarni hosil qilinishini tushunamiz. Bog'cha yoshidagi davrda hosil qilingan mustahkam ijobiy odatlar kishining butun umri davomida saqlanib qoladi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning psixik jihatdan rivojlanishlarida qiziqishning ham roli g'oyat kattadir. Qiziqish, xuddi ehtiyoj kabi, bolani biron faoliyatga undovchi harakatga soluvchi omillardan biridir. Bog'cha yoshidagi bolalar hamma narsalarga birdek qiziqavermaydilar. Ular ayrim narsalarga ko'proq, boshqa bir narsalarga kamroq qiziqadilar. Lekin bolalarning qiziqishlari katta odamlardagi kabi bir narsaga nisbatan qat'iy hamda mustahkam bo'lmay, bir narsadan ikkinchi bir narsaga tez-tez ko'chib turadi, juda tarqoq va yuzaki bo'ladi. Ular narsa va hodisalarning mohiyati yoki natijalariga emas, balki shu narsa va hodisalarning o'zigagina qiziqadilar. Shu sababli bog'cha yoshidagi bolalarda

asosan beqaror va bevosita qiziqishlar ustun turadi. Tarbiyachi bog'chada turli mashg'ulotlar, ekskursiyalar, suhbatlar o'tkazishi, kitoblar o'qib berish orqali bolalarda markazlashgan barqaror qiziqishlarni yuzaga keltirishga harakat qilishi lozim.

Bola qiziqqan narsasini mumkin qadar chuqurroq bilishga tirishadi va uzoq vaqt davomida qiziqqan narsasi bilan shug'ullanishdan zerikmaydi. Bu esa, o'z navbatida, bolaning diqqati, irodasi kabi muhim psixik jarayonlarni rivojlantirish hamda mustahkamlashga yordam beradi. Bolalarda biror sohaga nisbatan barvaqt yuzaga kelgan qiziqish kelajakda ularning shu sohasini yaxshi egallashlari uchun qandaydir tayyorgarlik rolini o'ynaydi. Bog'chada bolalarning birgalikda ta'lim-tarbiya olishlari, birgalikda o'ynashlari va birgalikda ovqatlanishlari ularda birlashish tuyg'usini yuzaga keltira boshlaydi. Ko'pchilik bo'lib bir o'yinni o'ynash yoki biron vazifani bajarishda o'z xatti-harakatlarini kelishib olish, rollarni taqsimlash va bir-birlariga yordam berish kabi jamoa hayotiga oid fazilatlar namoyon bo'la boshlaydi. Bolalar jamoasini mustahkamlashda ularning jamoadagi endigina yuzaga kelayotgan o'zaro murakkab munosabatlari, ya'ni bir-biriga bo'ysunish, bir-biriga yon bosish kabi munosabatlar katta rol o'ynaydi hamda bolalarning psixik taraqqiyotiga yordam beradi.

Bolalarning o'z xatti-harakatlarini ma'lum vazifalarni bajarishga bo'ysundira olishlari, tobora kuchayib borayotgan qiziqish va erishgan aqliy taraqqiyot darajalari ularni ma'lum ta'limiy dastur asosida tarbiyalash imkonini beradi. Bog'chada to'g'ri yo'lga qo'yilgan tarbiyaviy ishlar bolalarda mehnat faoliyatining dastlabki belgilari hamda bilimga qiziqishini tarkib toptiradi.

Nazorat savollari:

1. Maktabgacha yosh davri xususiyatlari nimada ko'rinadi?
2. Maktabgacha yoshdagi bolaning jismoniy jihatdan rivojlanishi xususiyatlarini aytib bering.
3. Maktabgacha yoshdagi bolalar nerv sistemalarining o'sishi.
4. Bog'cha yoshdagi bolalarining psixik jihatdan rivojlanishlarida ularda paydo bo'ladigan ehtiyoj va qiziqishlarning ahamiyati nimadan iborat?

7.2. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o‘yin faoliyatining xususiyatlari. Bola hayotida o‘yinning ahamiyati

O‘yinning bolalar psixik taraqqiyotidagi g‘oyat katta ahamiyatini nazarda tutib, mashhur pedagoglar va mutafakkir yozuvchilar o‘zlarining bu masalaga doir qimmatbaho fikrlarini yozib qoldirganlar. A.S. Makarenkoning fikricha, bolalarning o‘yin faoliyatlari ularni jismoniy va psixik jihatdan garmonik ravishda rivojlanishlari uchun birdan-bir vositadir. Katta odamlar uchun mehnat faoliyati qanchalik ahamiyatli bo‘lsa, bolalar uchun o‘yin shunchalik ahamiyatga ega. «Yaxshi o‘yin faoliyati, – deydi A.S. Makarenko, – yaxshi bajarilayotgan mehnatga o‘xshaydi. Mana shuning uchun bolalar o‘yin faoliyatida o‘zlarini qanday namoyon etsalar, katta bo‘lganlaridan so‘ng mehnat faoliyatlarida ham ko‘p jihatdan o‘zlarini shunday namoyon etadilar». A.S. Makarenkoning bu fikri bolalarning o‘yin faoliyatlari orqali ularda yuksak insoniy sifatlarni tarbiyalash imkoniyati naqadar katta ekanligiga ahamiyat bilan qarashni taqozo etadi. O‘yin faoliyati bolalarni insoniyatning ijtimoiy tajribasini egallashning shakliga, ya‘ni ta‘lim faoliyatiga tayyorlaydi. Odam birdaniga ijtimoiy tajribani o‘zlashtirishga kirisha olmaydi. Ijtimoiy tajribalarni egallash uchun odam avvalo yetarli darajada nutqni egallagan, ma‘lum malaka, ko‘nikma hamda elementar tushunchalarga ega bo‘lishi kerak. Bularga esa bola faqat o‘yin faoliyati tufayligina erishadi.

O‘yin bolalar hayotida shunday ko‘p qirrali faoliyatki, unda bolalarga mansub bo‘lgan mehnat ham, narsalar haqida fikr yuritish ham, san‘at, xayol qilish, dam olish va xushchaqchqlik manbalari ham mujassamlangandir. Mana shu jarayonlarning barchasi o‘yin faoliyatida namoyon bo‘ladi hamda bolalar talab qilayotgan darajadagi to‘laqonli hayotni ta‘min eta oladi. O‘yinning bolalarni maftun etuvchi tomoni ana shunda. O‘yin faqat tashqi muhitdagi, narsa va hodisalarni bilish vositasi bo‘libgina qolmay, balki qudratli tarbiya vositasi hamdir. Ijodiy va mazmunli o‘yinlarda bolalarning barcha psixik jarayonlari bilan birlikda ularning individual fazilatlarini ham shakllanadi. Mana shu nuqtai nazardan o‘yin maktabgacha ta‘lim-

tarbiya ishlari orasida eng asosiysi hisoblanib, markaziy o'rinda turadi. Demak, maktabgacha yoshdagi ta'lim-tarbiya ishlari-ning muvaffaqiyati ko'p jihatdan bolalarning o'yin faoliyatlarini maqsadga muvofiq ravishda tashkil qila bilishga bog'liqdir.

Bolaning haddan tashqari o'yinga berilib ketishini (xayoliy tarzda cho'pdan yasalgan otni, stulchalardan qilingan paroxodni berilib haydashni) real voqelikdan chetga chiqib ketish deb qaramaslik kerak. Bola voqelikni, ya'ni o'zi yashab turgan muhitni va undagi turli-tuman narsa hamda hodisalarni juda sevadi. Bola o'zining voqelikka bo'lgan cheksiz muhabbatini va undagi narsa hamda hodisalarni bilishga bo'lgan intilishini o'zining xilma-xil o'yin faoliyatlarida ifoda etadi. Shuning uchun bola o'zining turli variantdagi o'yinlarida xayoliy muhit yaratib, voqelikni mumkin qadar to'la va to'g'ri aks ettirishga intiladi.

Chet el psixologlaridan J. Pijae va Koffkaning fikricha, bolalar go'yoki bir-biridan ajratilgan ikki xil dunyoda, ya'ni xayollar, afsonalar dunyosida va (real) voqeiy dunyoda yashaydilar. Bolalar o'zlarining faoliyatlarida qanchalik xayolga berilib ketmasinlar, har doim voqeiy dunyoga, undagi real narsalarga nazar tashlab turadilar. Buning haqiqatdan ham shunday ekanligini ularning o'yin jarayonida o'z xatti-harakatlariga «bunday bo'ladi», «bunday bo'lmaydi» deb baho berib turishlaridan ko'rish mumkin. Ular qanchalik o'yinga berilmasinlar, voqeiy dunyoni hech qachon unutmaydilar va unga go'yoki andaza tariqasida zimdan qarab turadilar.

Psixolog A.N. Leontyevning fikricha, bolalarning o'yin faoliyatlarida real voqelikdan chetga chiqib ketish darajasidagi afsonaviylik yo'q. Bolalar o'yinlaridagi turli-tuman harakatlar va narsalar voqelikda haqiqatdan bor bo'lgan real harakat hamda real narsalarning real obrazlaridir. Bola o'zi yashab turgan real voqelik bilan bog'liq bo'lmagan xayoliy, afsonaviy o'yinlar yaratishning hali uddasidan chiqa olmaydi. Chunki bola hali o'zi bilmagan, ko'rmagan, eshitmagan narsalarini o'z o'yin faoliyatida aks ettira olmaydi. U yoki bu o'yinni o'ynash uchun bolalar albatta elementar ravishda bo'lsa ham hayotiy hodisalar hamda mehnatning bir qancha turlari bilan tanish bo'lishlari ke-

rak. Demak, bolaning hayoti qanchalik mazmundor va yashash doirasi qanchalik keng bo'lsa, uning o'yinlari ham shunchalik xilma-xil bo'ladi. Natijada bola zerikib, toliqib qolmaydi. Bolalar hayotini mazmundor qilish ko'p jihatdan tarbiyachilar hamda ota-onalarga bog'liq. Ota-onalar va tarbiyachilar bolalarni vaqti-vaqti bilan sayohatga olib chiqib turishlari maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, o'yin bolalar xayoli tomonidan yaratilgan narsa emas, aksincha bolalar xayolining o'zi o'yin jarayonida yuzaga kelib, rivojlanadi. Bolalar o'yin faoliyatlarida turli xayoliy va afsonaviy obrazlarni yaratadilar. Odamning tashqi muhitdagi narsa va hodisalarni aks ettirish jarayonlari passiv jarayon emas, balki aktiv hamda ijodiy yaratuvchan, o'zgartiruvchan jarayondir.

Bolalar o'yin faoliyatining yana bir xususiyati, o'yinning umumiylik xarakteriga ega bo'lishidir. Bola o'zining turli-tuman o'yinlarida faqat o'ziga tanish bo'lgan yolg'iz bir kasb egasining emas umuman haydovchilarning, militsionerlarning, tarbiyachilarning, uchuvchilarning xatti-harakatlarini aks ettiradi. Albatta, turmush tajribasi va faoliyat doirasi juda cheklangan kichik yoshdagi bolalar (ba'zan kichik guruh bolalari ham) o'zlarining o'yinlarida konkret odamlarni (onasini, otasini va boshqalarni) va ularning xatti-harakatlarini aks ettiradilar. O'rta va katta maktabgacha yoshdagi bolalarning o'yinlarida esa bunday obrazlar umumiylik xarakteriga ega bo'la boshlaydi. O'yin faoliyati bolalarni individual ravishda o'rganish imkonini beradi. Bolalarning individual xususiyatlarini xususan ularning guruhiy o'yinlari orqali kuzatish qulaydir.

Guruhiy o'yinda bolalar bir guruh odamlarning murakkab hayotiy faoliyatlarini aks ettiradilar. Masalan, «Sotuvchi – xaridor» o'yinida bolalar sotuvchi, kassir, ishchi, xaridorlar rollariga bo'linib o'ynaydilar. Bolalarning mana shu kabi guruhiy o'yinlari artistlarning faoliyatiga o'xshaydi. Chunki, guruhiy o'yinda har bir bola o'z rolini yaxshi bajarishga intilishi bilan birga o'yinning umumiy mazmunidan ham chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Bu esa, har bir boladan o'zining butun qobiliyatini ishga solishni talab etadi.

Mazmunli-rolli o‘yinlar va ularning ahamiyati. Bolalar bog‘chada asosan mazmunli va rollarga bo‘linib o‘ynaladigan o‘yinlarni o‘ynaydilar. Ular o‘zlarining turli o‘yinlarida katalarning oilaviy hayot sharoitlariga doir hodisalarni, mehnat faoliyatlarini, bayramlarni, muhim sanalar kabi hodisalarni qayta tiklaydilar.

Ko‘pincha bolalar aks ettirayotgan tashqi muhit hodisalari ular o‘yin faoliyatining mazmunini tashkil etadi. Bolalar aks ettirayotgan muhit qanchalik keng va xilma-xil bo‘lsa, bolalar o‘yining mazmuni ham shunchalik keng va xilma-xil bo‘ladi. Ana shuning uchun kichik bog‘cha yoshidagi bolalar o‘yinlarining mazmuni nihoyatda tor bo‘ladi. Bolalar o‘sib ulg‘aygan sari ular o‘yining sujeti tobora boyib, xilma-xillashib boradi. O‘yin turining ko‘payishi bilan birga o‘yinga sarf qilinadigan vaqt ham ortib boradi. Masalan, uch yoshli bolalar 10–15 daqiqa mobaynida o‘ynaydigan bo‘lsalar, 4–5 yoshli bolalar esa 40–50 daqiqa davomida o‘yin faoliyati bilan shug‘ullanadilar. Katta yoshdagi bog‘cha bolalarida o‘yin faoliyati bir necha soat va hatto bir kundan ortiq vaqt mobaynida davom etishi mumkin.

Bolalarning mazmunli-rolli o'yinlari.

Bir xil mazmundagi o'yinlar kichik yoshdagi bog'cha bolalarida ham, katta yoshdagi bog'cha bolalarida ham uchraydi (masalan, «Ona-bola» o'yini «Bog'cha» o'yini kabi). Turli yoshdagi bog'cha bolalari o'yinlarining nomi bir xil bo'lsa ham, mazmuni har xil bo'ladi. Chunki, kichik yoshdagi bolalar voqelikning ayrim tomonlarini aks ettirsalar, katta yoshdagi bolalar o'z o'yinlarida voqelikning boshqa tomonlarini aks ettiradilar.

Katta yoshdagi bog'cha bolalari mazmunli o'yinlardan tashqari rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlarni ham juda mohirlik bilan

o'ynaydilar. Rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlarda bolalar tevarak-atrofdagi narsalarni aks ettiradilar. Bunday o'yinlar amalga oshirilishi jihatidan birmuncha murakkabdir. Bunday o'yinlarda oldin rollar taqsimlab olinadi. O'yinda ishtirok etuvchi har bir bola rolini ustalik bilan bajarishi kerak bo'ladi. Hamma bolalar ham bunday vazifaning uddasidan chiqavermaydilar. Kichik yoshdagi ayrim bolalar tasavvur doiralari keng bo'lmaganligi sababli o'z rollarini hali yaxshi bajara olmaydilar. Shuning uchun rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlar asosan katta yoshdagi bog'cha bolalariga taalluqlidir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning mazmunli va rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlari deyarli hamma vaqt jamoa holda amalga oshiriladi. Mazmunli va rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlar bolalarning ko'pgina psixik jarayonlari va shaxsiy psixologik sifatlarini rivojlantirishga yordam beradi. O'yin sharoitining o'ziyoq bolalar diqqatini atrofdagi narsa va hodisalarga faol yo'naltirishni talab qiladi. Bu esa, o'yin faoliyati davomida bolalarni nihoyatda faollashtiradi, ya'ni ular kuzatuvchan, tez esda olib qoladigan, har bir narsani atroflicha va chuqur analiz qiladigan bo'ladilar.

O'yinlar jarayonida bolalarning bir-birlari bilan faol munosabatda bo'lishlariga imkon yaratiladi. Bu esa, bolalar nutqining tez rivojlanishiga olib keladi. Ma'lumki, mazmunli va rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlarning o'z qonun-qoidalari mavjud. Bu qonun-qoidalarga rioya qilishda bolalar o'z iroda kuchlarini ishga soladilar. Binobarin, o'yin faoliyati davomida bolalarning irodaviy sifatleri ham jadal rivojlanadi.

Demak, bog'cha yoshidagi bolalar o'yinlari quyidagicha psixologik xususiyatlarga ega:

- 1) o'yin mavzusining haddan tashqari sermazmunligi va boyligi;
- 2) bolalar o'yin faoliyatlarida milliy tuyg'uning aks etishi;
- 3) o'yin jarayonida vatanparvarlik tuyg'ularining namoyon bo'lishidadir. O'rta va katta bog'cha yoshidagi bolalar o'yinlari, o'yinchoqlari, yasagan buyumlari milliy urf-odatlar, an'analarga asoslanganligi;
- 4) bolalar o'yini jarayonida psixik jarayonlarining diqqati, sezgi va idroki, xotirasi, tafakkur va nutqi, xayoli, his-tuyg'u, irodasi, xarakteri va qobiliyatining namoyon bo'lishidir.

Bog'cha yoshidagi bolalarning turli-tuman o'yin faoliyatlari sekin-astalik bilan ularni o'qish faoliyatiga tayyorlaydi. Bolalarning o'yin faoliyatlariga tarbiyachilar ta'lim elementlarini kiritadilar. Natijada bolalar o'yin orqali juda ko'p narsalarni bilib oladilar, ularning bilishga bo'lgan qiziqishlari orta boradi. Demak, o'yin faoliyati bolalarning har tomonlama rivojlanishlarida qudratli vositadir.

Bolalarning psixik rivojlanishiga o'yinchoqlarning ta'siri

O'yinchoqning bola psixik taraqqiyotiga ta'sirini o'rganish ishlariga XIX asrga kelib jiddiy e'tibor berila boshlandi. Bu yo'nalishdagi birinchi tadqiqot ishlari nemis pedagogi Frebel tomonidan ilmiy ravishda o'rganildi. Frebel o'z tadqiqotlarida bolaning dunyoga kelgan birinchi kunlaridanoq bilish jarayonlarini rivojlantirish zarurligini, bolaning birinchi o'yinchoqlari yumshoq o'yinchoqlar bo'lishi kerakligini aytadi. Bola qo'lida ushlab tura oladigan yorqin, turli rangdagi yumshoq koptokchalar bolaning psixikasiga ijobiy ta'sirini aytib o'tadi. Bolaning o'z qo'li bilan loydan yasalgan turli shakllari haqida: «Loydan narsalar yasab o'ynash davomida ular o'rtasidagi o'zaro aloqalarni tushunadilar... bu mashg'ulotlar nafaqat bolaning fikrlash qobiliyatiga balki uning ruhiy dunyosiga ham ta'sir ko'rsatadi...» deydi. XIX asrning oxiriga kelib rus pedagogi M. Manaseinovaning fikricha onaning bolasi bilan o'ynaydigan ilk o'yinchoq'i matolar qirqimi, yorqin rangdagi predmetlar bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi.

Oradan taxminan 100 yil o'tgach amerikalik psixolog G.L. Lendret loyni bolaning shaxs xususiyatlariga ijobiy ta'siri haqida aytib: «o'zidagi jahl, g'azab, agressiyani chiqarib tashlovchi vositadir» – deb hisoblaydi.

Bolaning rivojlanishini o'yinchoqsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Aynan o'yinchoq bolaga o'z his-tuyg'ularini namoyon qilishga, atrof-hayotni o'rganishga, ijtimoiy munosabatlarga kirishishga, o'z-o'zini anglashga o'rgatadi. Har bir bolaning sevimli o'yinchoq'i bo'ladi. Kattalar chin ko'ngildan sovg'a qilgan o'yinchoqqa nisbatan bola o'zi tanlab olgan o'yinchoq unga sevimli, yoqimli, emotional yaqinroq hisoblanadi. Kattalarga do'st, ishdagi hamkasb qanchalik zarur bo'lsa, bolaga ham o'yinchoq shunchalik zarur-

dir. Har bir bolada shunday o'yinchoq bo'lishi kerak-ki, u bolaning do'stiga aylanib, unga arz qila olishi, jazolay olishi, rahmdillik qilishi, avaylab asrashi lozim. Ayni shu o'yinchoq uchun qo'rquv hissini yengib o'tishi mumkin. Masalan qorong'ilikdan qo'rqadigan bolalarga o'yinchoq kuchuk, ayiq bilan qorong'i xonaga kirib chiqishni taklif qilish mumkin. Bola o'yinchog'ini xuddi kattalar uni jazolagani kabi jazolashi, urishishi, burchakka otishi, keyin yana olib dumi va qulog'ini tikib qo'yishi mumkin. Bolalar bunday munosabatni robot-transformer, Dendi, mashina, legolarga nisbatan qila olmaydilar. Kichik yoshdagi o'g'il va qiz bolalar «Do'st»likka Barbi, yumshoq ayiqcha, mushukcha, quyoncha, odamga yaqin bo'lgan o'yinchoqlarni tanlaydilar. Bolada u tomonidan hissiy idrok qila oladigan, tafakkuri, dunyoqarashini kengaytiradigan, kattalar va ertak qahramonlariga taqlid qila oladigan o'yinchoqlar to'plami bo'lishi zarur. G.L. Lendret o'zining «O'yin terapiyasi muomala san'atidir» nomli kitobida o'yinchoq tanlashda nimalarga e'tibor berish kerakligini aytib: «O'yinchoq bola intellektini har tomonlama rivojlantirishga his-tuyg'ularini, o'z-o'zini anglashga, xulq-atvorini nazorat qilishga, o'zaro munosabatlarga kirisha olishiga yordam beradi. Lekin hamma o'yinchoqlar ham magazindan sotib olinadi. Ota-onalar o'z qo'llari bilan yasab, tikib bergan o'yinchoqlari bolaga yanada yaqin va qimmatlidir», — deb ta'kidlaydi.

O'yinchoqlar bir necha turga bo'linadi:

1. Hayotiy o'yinchoqlar — qo'g'irchoqlar, hayvonlar oilasi, qo'g'irchoqlar uyi, mebellar, idish-tovoqlar, mashinalar, qayiqlar, kassa, tarozi, telefon, tibbiyot va sartaroshlik asboblari, soat, kir yuvish mashinasi, gaz plita, televizor, doska, bo'r, musiqa asboblari, temiryo'l va boshqalar.

2. Boladagi agressiya (g'azab)ni chiqarib yuborishga yordam beruvchi o'yinchoqlar — askarlar to'plami, miltiq, pistolet, qilich, «yostiq»lar, yovvoyi hayvonlar, rezina o'yinchoqlar, arqon, bolg'acha va boshqa asboblari.

3. Ijodiy fikrlashga, fantaziyani rivojlantirishga qaratilgan o'yinchoqlar — kubiklar, matryoshka, piramida, loto, lego, mozai-ka, stol o'yinlari, qirqma rasmlar, qo'l ishi, tikuvchilik to'plami, mato parchalari, rangli qog'ozlar va h.k..

O‘yinchoq bolaning birgalashib o‘ynovchi hamrohiga aylanadi. Bola atrofdagi hamma narsalardan o‘ziga eng yaqin va qiziqarli hisoblangan o‘yinchoqni yaxshi ko‘radi. Bu ajablanarli narsa emas. Agar biz bolaning o‘yinchoq bilan o‘ynashiga nazar solsak, bola o‘yin vaqtida har qanday o‘yinchoqni (qo‘g‘irchoqmi, otmi, ayiqmi baribir) xayoliy tarzda tiriltirib, uning bilan gaplashib, birga o‘ynaydi. Mabodo o‘yinchoq bo‘lmasa, bola oddiy bir cho‘pni ham biron narsaga otga yoki qo‘g‘irchoqqa aylantirib, zo‘r ishtiyoq bilan bemalol o‘ynayveradi. Har qanday o‘yinchoq bolaning hissiyotlarini qitiqlab, ehtiyojlarini qondirib, ijodiy kuchlarini ishga soladi va, binobarin, yangi hissiyotlarini yangi qiziqish va talblarini yuzaga keltiradi. Bu jihatdan o‘yinchoqning bola shaxsiy xislatlarini tarbiyalashdagi o‘rni kattadir.

Bolalar o‘yinchoq‘i katta yoshdagi kishilarning qanday o‘yinchoqni yoqtirish-yoqtirmasligiga qarab hal qilinmaydi, balki bolaga qanday o‘yinchoq yoqishi va zarurligi nuqtayi nazari-dan hal qilinishi zarur. Muhimi — qaysi yoshdagi bolaga qanday o‘yinchoq kerakligini bilishdir. Bolalarga hamma narsadan ko‘ra o‘yinchoq zarur. Bolalarga o‘yinchoq berishda ularning yosh xususiyatlarini, taraqqiyot darajalarini, layoqatini va ayni vaqtda, ularni ko‘proq nimalar qiziqtirishini hisobga olish kerak.

Bir yoshli bolalarning asosiy ehtiyojlari ona va uning mehri bo‘lgani sababli ularga beriladigan o‘yinchoqlar ham yoqimli va yumshoq bo‘lishi lozim. Bu yoshda eng yaxshi o‘yinchoq bola tishlay oladigan o‘yinchoqdir. O‘yinchoqlar asosan plastmas-sadan, yorqin rangda ovoqli bo‘lishi bolaning sensor taraqqiyotiga yordam beradi. 1 yoshli bolaga 3–4 halqali piramidalar, turli kat-talikdagi tarelkalar bir-birining ichiga kiradigan rangli kubiklar berish foydalidir. Bunday o‘yinchoqlar bilan harakat qilish bola intellektini o‘stiribgina qolmay unda quvonch va qoniqish hissini hosil qiladi. Bola o‘yinchoqni xuddi kattalardek taxlay olganidan quvonadi. Bu yoshda yiqilmas qo‘g‘irchoq ham berish kerak.

Ikki yoshli bolaga katta rangli koptok, 7–8 talik piramida, yumshoq o‘yinchoqlar berish kerak. Bola ularni o‘g‘ziga solol-maydi, lekin ular bilan osongina birga uxlaydi. Katta plastmas-sa mashina yoki quticha bola o‘ynab bo‘lgach o‘z o‘yinchoqlarini solishi uchungina emas, bolada tartiblilik, mustaqillik odatlarini

hosil qilish uchun muhimdir. Bu yoshda bolaning shaxsiy o'ynash joyi, o'yinchoqlar saqlanadigan joyi bo'lishi lozim. Uch yoshli bolaning o'yinchoqlari qatoriga qurish, yasash o'yinchoqlari, «Kinder-syurpriz» kabilarni berish mumkin. Bola kattalar bilan birga yasab, ulardan turli shakllar hosil qilar ekan bolada analiz-sintez kabi tafakkur operatsiyalari shakllanadi. Bu yoshdagi bolalar katta ayiq, katta qo'g'irchoqni talab qiladilar. Yana hayotiy o'yinchoqlar asliga o'xshash bo'lishini talab qiladilar. Masalan, limuzin mashinasi albatta qora bo'lishi kerak.

Kichik guruh bolalari hali hayot tajribalari kam bo'lganligi uchun tashqi muhit bilan yaxshi tanish bo'lmaydilar. Ularga hali narsalarning rangini, hajmini ajrata olishga o'rgatuvchi o'yinchoqlar zarur. Shuning uchun ularga qo'g'irchoq, yumshoq o'yinchoq bilan birga har xil rangli matolar ham berishi kerak. O'z qo'g'irchoqlarini har xil rangli matolarga o'rab, o'ynaydilar. Bolalarga beriladigan qo'g'irchoq chiroyli va sinmaydigan bo'lishi juda muhimdir (ularga ko'proq plastmassadan yoki rezinadan qilingan qo'g'irchoq berish kerak. Ular qo'g'irchoqni kiyintiradilar, yechintiradilar, cho'miltiradilar va hokazo). Kichik guruh bolalari qo'g'irchoqlarni yuvintirayotganlarida uning qanday materialdan qilinganiga ahamiyat bermaydilar. Shuning uchun ularga pishiq yasalgan, tezda buzilmaydigan qo'g'irchoqlarni berish kerak. Nozik qo'g'irchoqlarni katta guruh bolalariga berish mumkin.

O'g'il bolalarga esa har xil rangdagi bir-birining ichiga sig'adigan quticha, piramida kabi o'yinchoqlarni berish foydalidir. Kichik guruh bolalariga o'ynash uchun fil, yo'lbars, bo'ri, jirafa kabi o'yinchoq-hayvonlarni berish yaramaydi. Chunki bu yoshdagi bolalar hali bunday yovvoyi va yirtqich hayvonlar bilan tanish emaslar. Ularga yaxshisi o'zlari kundalik hayotlarida kuzatgan va kuzatishlari mumkin bo'lgan tanish hayvonlarning obrazlarini ifodalovchi o'yinchoqlarni berish maqsadga muvofiqdir. Masalan, ot, qo'y, it, sigir, echki, mushuk kabi.

O'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalari o'yinchoqlar bilan o'ynaganlarida ham guruh bo'lib o'ynashni yoqtiradilar. Chunki ularni kichik guruh bolalari kabi ayrim narsalar emas, balki atroflaridagi eng yaqin odamlarning onasi, otasi, tarbiyachisi, mudira kabilarning qanday ishlar bilan mashg'ul bo'layotganliklari

ko'proq qiziqtiradi. Binobarin, ular o'zlarining o'yinlarida hattoki, o'yinchoqlar bilan o'ynaydigan o'yinlarida ham kattalarning turli faoliyatlarini taqlidan takrorlaydilar. Shuning uchun bu yoshdagi bolalarga mazmunli-rolli o'yinlarga, uy-ro'zg'or ishlariga, mehnat qurollariga doir o'yinchoqlarni berish maqsadga muvofiqdir. Bu yoshda xayol taraqqiy eta boradi. Qalam — sehrli cho'pga, barglar — pulga, qog'ozga chizilgan naqsh — qo'g'irchoqlar gilamiga aylanadi. Masalan, 4 yoshli bolalar o'yini kuzatilganda Habiba legolarni bir idishga solib qoshiq bilan aralashtirib bo'tqa tayyorlab, qog'ozga chizib singlisini ovqatlantirgan. Shuning uchun bu yoshdagi bolalar o'yinchoq talab qilavermaydilar, balki o'z qo'llari bilan o'yinchoq yaratishni xohlaydilar. 5 yoshli bolalar katta hajmdagi o'yinchoqlarni o'ynamay qo'yadilar. Hayvonlar to'plami, oila qo'g'irchoqlari, soldatchalar bilan turli ko'rinishgadi o'yinlarni o'ylab topadilar. Bunday o'yinlar boladagi xayol, idrokning rivojlanayotganini, konkret tafakkurdan ijodiy fikrlashga o'tayotganini ko'rsatadi, bolaning emotsional hayotini boyitadi.

Tayyorlov guruhi bolalari qurish-yasash, mayda bo'laklardan turli samolyot, kemalar, mashinalar hosil qilishni, turli stol o'yinlarini, yig'iladigan robotlarni, ovozli, yig'laydigan chaqaloq-qo'g'irchoqlarni, tikish va to'qish asboblarini talab qiladilar. O'z qo'llari bilan birorta narsa yasab kimgadir sovg'a qilishni istaydilar. Shuning uchun bolaning narsa yasashga bo'lgan har qanday istagini qondirish, ehtiyoji va qiziqishini quvvatlash lozim. Bu yoshda o'yinchoqlar magazini ikkinchi darajali bo'lib qoladi. Bolalar endi ko'proq o'quv qurollariga qiziqadilar. Demak, bu vaqtda avvalgi o'yinchoqlar bolaga kerak bo'lmay qoladi. Lekin hech qachon bola o'ynamay qo'ygan o'yinchoqlarni bolaning ko'z o'ngida axlatga tashlab yuborish kerak emas. Chunki, har bir o'yinchoq bolaning xotirasi, his-tuyg'ulari, tashvishu quvonchlari bilan bog'liq. Yaxshisi uni kimgadir yoki maktabgacha ta'lim muassasasiga berib yuborish mumkin. Maktab yoshiga kelib bolalar o'yinchoqlarsiz ham o'yinlar tashkil qila oladilar.

Umuman maktabgacha yoshdagi bolalar hayotida ularning taraqqiyotlari uchun g'oyat katta ahamiyatga ega bo'lgan o'yinchoqlar masalasiga tarbiyachilar ham, ota-onalar ham jiddiy e'tibor bilan qarashlari kerak.

Nazorat savollari:

1. Kichik va o'rta bog'cha yoshi davridagi o'yin faoliyatining xususiyatlari.

2. O'yin faoliyati davomida bolalarda qanday psixik jarayonlar rivojlanadi?

3. Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixik taraqqiyotida turli o'yin faoliyatlari, mazmunli va rollarga bo'linib o'ynaladigan o'yinlarning ahamiyatini aytib bering.

4. Bola psixik rivojlanishida o'yinchoqlar qanday ta'sir ko'rsatadi?

5. Turli yosh guruh bolalariga qanday o'yinchoqlar berish kerak? Nima uchun?

7.3. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ta'limiy mashg'ulotlari

Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim berish shakllari natijalarga erishish emas, balki bilim, mahorat va ko'nikmalar hosil qilish o'quv faoliyatining maqsadidir. Bu maqsad uning asosiy xususiyatini belgilaydi.

Bola rasm chizish jarayoniga qiziqsa va chiroyli chizishga harakat qilsa, bunday jarayon o'yin yoki samarali harakat hisoblanadi. Lekin qachonki bola rasm mashg'uloti vaqtida o'z oldiga ma'lum maqsad qo'ysa, bu harakatlar ta'lim ko'rinishiga ega bo'ladi. Masalan, avvalgilardan yaxshiroq rasm chizish, tasvirni to'g'ri bo'yash yoki tekis chiziqlar chizish ham shunday harakat turlariga kiradi.

Ta'lim olish vaqtida va bolaga oldingi avlod tomonidan qoldirilgan tajribani yetkazib berishda bolaning psixik rivojlanishi amalga oshsada, bilim va ko'nikmalarni aksariyat qismini u kattalar bilan muloqotda, ularning talablarini, maslahatlarini va ko'rsatmalarini bajarish davomida o'zlashtiradi. Shuningdek o'yin faoliyati, rasm chizish, buyumlar yasash va turli xil faoliyatlarda vujudga kelgan kundalik muloqot ham bolaning bilim va ko'nikmalarini kengaytirib boradi. Kattalarning bola bilan bo'lgan har xil uslubdagi muloqot negizida ta'lim yotadi.

Ammo u bolaning rivojlanishiga qarab sistematik xarakterga ega bo'ladi. Bolalar ijtimoiy maktabgacha tarbiya sharoitida muayyan dasturlar asosida o'tkaziladigan mashg'ulotlarda ta'lim oladilar. O'yin usullari va samarali topshiriqlardan foydalanish bunday

hollarda muhim o‘rin egallaydi. Shu bilan birga mashg‘ulotlar vaqtida bolalarga tanish bo‘lgan talablar qo‘yiladi: to‘liq va sifatli bilim va ko‘nikmalar hosil qilish, tarbiyachini tinglash va uning ko‘rsatmalarini to‘g‘ri bajarish. Mashg‘ulotlar orqali bilim berish o‘quv faoliyatini boshlang‘ich qoidalarini egallashda muhim ahamiyatga ega. O‘quv faoliyatini boshlang‘ich qoidasi bilim olishga bo‘lgan qiziqishni shakllanishini va o‘rganish qobiliyatini o‘zlashtirishni o‘z ichiga oladi.

Atrof-muhit haqida yetkazilgan xilma-xil ma‘lumotlar bolada qiziquvchanlik paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Kattalar tomonidan gapirib berilgan va ko‘rsatilgan narsalar, yoki bolaning o‘z ko‘zi bilan ko‘rganlari ham unda yangiliklarga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otishi mumkin. Maktab yoshigacha bo‘lgan bolalarda qiziquvchanlikning o‘sishi, aksariyat hollarda ular tomondan berilayotgan savollar soni va ularning turini o‘zgarishida namoyon bo‘ladi. Uch-to‘rt yoshli bolalar savollari yangi bilim olishga, tushunarsiz narsalarni aniqlashtirishga qaratilgan bo‘lsa, maktab yoshiga yaqinlashgan bolalar savollarini aksariyat qismini shunday savollar tashkil qiladigan bo‘ladi. Turli xil hodisa sabablariga, ular orasidagi bog‘liqlikka qiziqadilar. «Nimaga yomg‘ir yog‘yapti?»; «Nima uchun o‘simliklarni sug‘orish kerak?»; «Nimaga doktor kasalni urib, eshitib ko‘radi?»; «Yulduzlar qayerdan paydo bo‘ladi?»; «Traktorga kichik uyni joylashtirsa olib keta oladimi?»; «Agar barcha suvlar dengizga quyilsa, keyin ular qayerga g‘oyib bo‘ladi?». Bu olti yoshlik bolaning doim berishi mumkin bo‘lgan savollarining kichik ro‘yxatidir.

Shunday bo‘lsada qiziquvchanlik bolani o‘qishga, sistematik tarzda bilim olishga hali tayyorligini ta‘minlay olmaydi. U yoki bu hodisaga qiziqish bolada tez sodir bo‘ladi va shuningdek tez yo‘qoladi ham, yoki boshqa bir qiziqishga aylanadi. Yuqorida keltirilgan savollar ro‘yxatidan ko‘rinib turibdiki, bolani turli xil voqelik sohalariga oid bo‘lgan hodisalar qiziqtiradi. Rivoj topgan uslubga ko‘ra esa, hodisalarni aniq turlariga va jihatlariga bo‘lgan barqaror qiziqish ta‘lim tomonidan talab qilinadi. Bunday hodisalar matematika, ona tili, biologiya kabi o‘quv fanlarini mazmunini tashkil etadi.

Ayrim hollarda maktabgacha yoshdagi bolalarda aniq va barqaror qiziqish erta namoyon bo‘ladi va ular bolalarni bilim olishda hay-

ratlanarli natijalarga erishishlariga sabab bo‘ladi. Izlanishlarga ko‘ra mashg‘ulotlar vaqtida bolalarga alohida, tarqoq ma‘lumotlar emas, balki aniq tartibdagi bilimlar berilsa, barcha bolalarda matematikaga, tilga, jonli va jonsiz tabiat hodisalariga bo‘lgan qiziqish kerakli me‘yorda shakllanadi. Bu bilimlar bolalarga voqelikni barcha sohasiga xos bo‘lgan hodisalarni asosiy bog‘liqligini tushuntirib berishi kerak. Matematika sohasida bu o‘lchovni o‘lchanuvchiga, qismni butunga, birlikni ko‘plikga bo‘lgan bog‘liqligidir. Til sohasida esa so‘z tuzilishini uning ma‘nosiga bog‘ligligi, jonli tabiat sohasida hayvonlarni va o‘simliklarni tuzilish xususiyatlarini yashash sharoitiga bo‘lgan bog‘liqligidir va h.k..

Bunday obyektiv qonuniyatlarga asoslangan hodisalar bilan tanishuvdan so‘ng bolalar ularni ayrim hollarda namoyon bo‘lishini katta qiziqish bilan kuzatib boradilar. Bolalar ko‘z o‘ngida atrof-muhitning notanish qirralari ochiladi va ular ta‘limni ajoyib kashfiyotlarga yo‘l ekanligini tushunadilar.

O‘qish va doimo yangi bilimlarga ega bo‘lish istagi bolalarda barqaror va aniq qiziqish uyg‘otadi. O‘qish qobiliyati avvalo o‘quv topshirig‘ini bilim olish uchun bajarilayotgan topshiriq sifatida tushunishni, bu topshiriqlarni amaliyotdan, xayotiy vaziyatlardan ajrata olishni taqozo etadi. Maktabgacha yoshdagi bola ba‘zida matematik masalani eshitgach, uni yechish yo‘llariga emas, balki masaladagi tavsiflangan vaziyatga qiziqish bildiradi. Shu sababli u masalani yechishdan bosh tortadi: «Oyisi to‘rtta konfet yeb, ikkitasini o‘g‘liga bersa, birgalashib nechta konfet yeyishgan bo‘ladi?». Bunday «adolatsiz» tasvirlangan masaladan achchiqlangan bola: «Nimaga Valiga buncha oz konfet beradi? Teng bo‘lishishi kerak edi», – degan savolni beradi. Boshqa hollarda bola tezroq javob olish ilinjida o‘ziga tanish bo‘lgan taxminiy qo‘shuv va ayiruv amallaridan foydalanadi. Ikkala holda ham bilim olishga intilish yo‘qligi ko‘rinadi. Masala shartlarida tasvirlangan vaziyat, xayotiy vaziyatni tasviri bo‘lganligi uchun muhim emas, balki masalalarni to‘g‘ri yechishni o‘rganish uchun oddiy material ekanligini bola tushunishi kerak. Masalani yechish mazmuni uni javobini tez topishda emas, balki shartlardan kelib chiqqan holda, qaysi arifmetik amalni qo‘llash lozimligini aniqlashda va bu mahoratdan keyinchalik ham foydalana olishidadir.

Kichik va oʻrta maktabgacha yoshdagi bolalar odatda berilayotgan bilim va koʻnikmalar oʻyinda, rasm chizishda yoki boshqa ularni oʻziga jalb qiluvchi harakatda darhol qoʻllansagina, oʻquv topshiriqlarini qabul qiladilar.

Maktab yoshiga yaqinlashgan bolalarda maxsus tashkillashtirilgan oʻquv sharoitida oʻquv topshiriqlarini oʻzlashtirilgan materiallarni darhol amalga oshirish imkoniyati bilan bogʻlamasdan qabul qilish qobiliyati paydo boʻladi. Bilimni kelajakda «foйда keltiradigan» qilib oʻzlashtirish imkoni paydo boʻladi.

Didaktik oʻyinlar.

Kuzatuvlar shuni koʻrsatadiki, **didaktik oʻyin** (loto, rasmi kubiklardan har turli koʻrinishlar chiqara bilish, son-sanoq, mozaika, shashka, topishmoqlar kabi) maktabgacha yosh davrida oddiy oʻquv topshiriq usuliga koʻra bilim olishning samaraliroq yoʻlidir, didaktik oʻyinlar koʻpincha turli vazifalar bilan bogʻliq boʻlgan qobiliyatlar va tafakkurlarning rivojlanishiga yordam beradi. Bu jihatdan didaktik oʻyinlar katta guruh bolalarini maktabdagi oʻqish faoliyatiga tayyorlash vositalaridan biridir. Biroq shu narsani eslatib oʻtish kerakki, bolalarning oʻqish faoliyati bevosita didaktik oʻyinlardan kelib chiqmaydi. Ammo kichik va oʻrta maktab yoshida didaktik oʻyin asosiy oʻrin egallasa, katta bogʻcha yoshi davrida bu farq ancha pasayadi. Bu bolalarni oʻquv topshiriqlarini qabul qilish qobiliyati oshayotganini bildiruvchi koʻrsatkichdir. Bu bolalarni amallarning ba-

jarilish usullariga e'tibor bera boshlashi, ularni o'quv topshiriqlarini mazmunini tushuna boshlaganini bildiradi. Ular ongli ravishda bu usullarni egallashga harakat qiladilar. Maktabgacha yoshdagi bolalar biror maqsadga qaratilgan kuzatuvlarni, predmetlarni tasvirlashni, qiyoslashni va ularni guruhlariga bo'lishni, hikoya va suratlarini mazmunini bir-biriga bog'lagan holda gapirib berishni, arifmetik masalalarni hisob va yechim yo'llarini topishni va hokozolarini o'rganadilar. Masalalarni to'g'ri bajarilishi va kattalar tomonidan qo'yilgan talablar amalga oshishi muhim ma'noga ega bo'ladi. Bunday hollarda bolalar kattalarga bajarilgan u yoki bu o'quv topshiriqlarini to'g'riligini baholashlarini so'rab tez-tez murojaat qiladilar. Masalan, maktab yoshiga yaqinlashgan bolalar masofaviy aloqani aniq tasvirlashni o'rganish jarayonida, bir necha marta tarbiyachiga murojaat qiladilar: «Meni chizayotganim o'xshayaptimi, iltimos, ko'rib bering?»; «Burchagi burchagiga to'g'ri kelishi kerak, bu uch-burchak narigisini to'g'risida bo'lishi kerak. To'g'rimi?».

Maktabgacha yoshdagi bolalarning tasviriy faoliyati. Bolalarning psixik jihatdan rivojlanishlarida tasvirlash faoliyatlarining roli kattadir. Bog'cha yoshidagi bolalar rasm chizish, loydan yoki plastilindan turli narsalarni yasash, kubiklardan imoralar, ko'priklar qurishni juda yoqtiradilar. Bolalar o'zlarining tasvirlash faoliyatlarida qandaydir g'ayri-tabiiy, xayoliy narsalarni emas, balki tashqi muhitni, undagi narsalarni, jonivorlarni aks ettirishga intiladilar. Bolalarning bunday faoliyatlarida ijodkorlik, yaratuvchanlik elementlari bo'ladi. Bolalar o'zlaridagi istak, xohish, intilishlarni ana shunday tasvirlash, rasm chizish, loy yoki plastilindan biron narsa yasash, applikatsiya ishlari orqali ifodalashga intiladilar. Bolalarning tasvirlash faoliyatlari juda sodda bo'lsada, ular o'zlarining bunday faoliyatlarida atroflaridagi narsa va hodisalarni shunchaki passiv tasvirlash bilan cheklanib qolmay, o'zlaridan nimalarnidir qo'shib, yangilik yaratishga harakat qiladilar. Ana shuning uchun bolalardagi ayrim qobiliyatlar ularning tasvirlash faoliyatlarida juda erta namoyon bo'la boshlaydi.

Ma'lumki, odam tug'ilishi bilan rassom, haykaltarosh, naqqosh bo'lib tug'ilmaydi. Odamdagi bunday qobiliyatlar uning yoshligidan tasvirlash faoliyati bilan shug'ullanishi jarayonida yuzaga kelib, takomillashib boradi. Masalan, biz chaqaloq bolalarda hech

qanday tasvirlash faoliyatini koʻrmaymiz. Bunday faoliyat bolaning taxminan ikki-ikki yarim yoshidan boshlab yuzaga keladi. Chunonchi, ikki yoshli bola qalam bilan (toʻgʻri kelganicha ushlab olib) nimalarnidir chizib tashlaydi va oʻzining egri-bugri chiziqlarini «bu daraxt», «bu odam», «bu uy», «bu mushuk» deb tushuntiradi. Bu yoshdagi bolalar rasm chizayotganlarida biron narsani tasvirlashni maqsad qilib olmaydilar. Keyinchalik chizgan chiziqlariga qarab, miyalariga kelgan birinchi nom bilan ataydilar. Bolalarning tasvirlash faoliyatlaridagi bu davr **tayyorgarlik davri** deb ataladi.

Bolalarning tasvirlash faoliyatlari asosan oʻrta va katta guruhdan boshlanadi. Lekin bu davrdagi tasvirlash faoliyatlari ham koʻp jihatdan sxematik xarakterga ega boʻladi. Masalan, bolalar odamning rasmini chizganlarida bitta kichik va bitta kattaroq doira chizib, shundan qoʻl va oyoqlarni chiqaraveradilar. Ular rasm chizganlarida yoki biron narsaning haykalini yasaganlarida hajm, perspektiva masalalariga mutlaqo rioya qilmaydilar. Ana shuning uchun ularning chizgan rasmlari hajm (oʻlchov) jihatidan juda katta yoki juda ham kichkina boʻlishi mumkin. Buning sababi nimada?

Birinchidan, bogʻcha yoshidagi bolalarda katta odamlardagidek kuzatuvchanlik qobiliyati yaxshi rivojlanmagan boʻladi va ular chizayotgan rasmlaridagi obyektlarni real voqelikdagi haqiqiy narsalar bilan solishtirmaydilar. Bolalarning tasvirlash faoliyatlari asosan tasavvurlariga asoslanadi. Masalan, 4–5 yoshli bogʻcha bolasiga onasining rasmini chizish taklif qilinganda, u biron marta ham onasiga qaramay, rasm chiza boshlagan. Undan nega onangga qaramading, deb soʻraganlarida, u oʻzim juda yaxshi bilaman, deb javob bergan.

Bogʻcha yoshidagi bolalar tasviriy faoliyatining shu qadar sodda boʻlishiga ikkinchi sabab ularda ayrim murakkab harakat malakalarining hali yuzaga kelmaganligidir. Bundan tashqari bogʻcha bolalari tasvirlash faoliyati bilan shugʻullanayotganlarida tasvirlayotgan narsalarini real voqelikdagi narsalarga oʻxshatishni maqsad qilib qoʻymaydilar. Ular tasvirlash faoliyatini ham oʻyin tarzida oʻtkazadilar. Ularni tasvirlash faoliyatining natijasi emas, balki tasvirlash faoliyatining oʻzi qiziqtiradi, xolos. Bolalarning tasvirlash faoliyatlari rejali, izchil ravishda emas, balki stixiyali ravishda tashkil qilinadi. Ana shuning uchun bola bunday faoli-

yat davomidayoq voqelikni chuqur va to'la kuzatmay, o'z tasavvurlarigagina asoslanib qo'ya qoladi.

Agar tarbiyachi bolalarning tasvirlash faoliyatlarini izchil tarzda tashkil qilib, bu ishni pedagogik jihatdan to'g'ri yo'lga qo'ysa, bolalarning tasvirlash faoliyatiga bo'lgan munosabatlari o'zgaradi. Bolalar oldiga qat'iy bir maqsad qo'yib, ana shu maqsadni amalga oshirish buyurilsa, bolalar tasvirlash faoliyatini o'yinga aylantirmay ishga nisbatan jiddiy munosabatda bo'la boshlaydilar. Masalan, bayram o'tgandan so'ng bolalarga bayram rasmini chizish taklif etilsa, ular bu vazifani bajon-u dil bajaradilar.

Bog'cha yoshidagi bolalarni aqliy, axloqiy va, xususan, estetik jihatdan tarbiyalashda tasvirlash faoliyati juda katta yordam beradi. Shuning uchun ham bog'cha yoshidagi bolalarning tasvirlash faoliyatlarini har doim maqsadga muvofiq ravishda pedagogik jihatdan to'g'ri va qiziqarli tashkil qilishga e'tibor bilan qarash zarur.

Bog'cha yoshidagi bolalar rangli qalamlar, rangli bo'yoqlar bilan rasm chizish va rangli qog'ozlardan turli applikatsiyalar tuzish bilan uzoq muddat davomida shug'ullanishni yoqtiradilar. Lekin bolalarning ranglarga bo'lgan munosabatlari o'ziga xosdir. Ular o'zlariga yoqqan narsalarni juda yorqin, chiroyli ranglar bilan bo'yaydilar, o'zlari yoqtirmagan narsalarni esa qora, to'q jigarranglar bilan bo'yaydilar. Bolalarning tasvirlash faoliyatlari ularning xayol va hissiy jarayonlariga jiddiy ta'sir ko'rsatadi. Chunki ular qanday tasvirlash faoliyati bilan mashg'ul bo'lmasin ishlariga befarq munosabatda bo'lmaydilar. Tasvirlash faoliyati orqali qilgan ishlarini, chizgan rasmlarini ko'zga ko'rinadigan joyga namoyish qilib qo'yadilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning **qurish-yasash mashg'ulotlari** ularning kuzatuvchanligi va tafakkurining rivojlanishida alohida ahamiyatga egadir. Qurish-yasash o'yinlari hamisha ma'lum maqsadga qaratilgan o'yinlar bo'lib, bolalardan murakkab o'quv, malaka va bilimlarni talab qiladi. Qurish-yasash o'yinlarida bolalar turli narsalarning detallari (ya'ni ayrim qismlari) faqat tashqi tomondangina emas, balki ichki tomondan ham o'zaro uzviy bog'liqligini bilib oladilar.

Odatda biron narsani qurish-yasashga kirishishdan, ya'ni konstruksiyalashdan oldin uni sinchiklab qarab chiqiladi va diqqat bilan idrok qilinadi. Undan so'ng kerakli qismlarni to'plab ishga

kirishadilar. Qurish-yasash o'yini rasm chizish yoki applikasiyaga nisbatan bolalardan butunlay boshqa malaka va o'quvlarni talab qiladi. Shuning uchun qurish-yasash ishlari bilan bolalar juda qiziqsalar ham ilk yoshdagi bolalar bu ishning uddasidan chiqqa olmaydilar. Ularga ayrim malakalar, epchillik, tajriba yetishmaydi. Bu yoshdagi bolalar yog'och va taxtachalarni ustma-ust qo'yib, ko'priikka o'xshagan narsalar yasashdan nariga o'ta olmaydilar. Kattaroq yoshdagi bolalar esa rasmga (andazaga) qarab turli narsalar yasashni uddasidan chiqqa oladilar. Odatda qurish-yasash faoliyatining quyidagi turlari farqlanadi:

Qurish-yasash ishlari.

- a) andazaga qarab qurish-yasash;
- b) ma'lum shartlar yoki ko'rsatmalar asosida qurish-yasash;
- d) tasavvurlar asosida qurish-yasash.

Qurish-yasash ishlari bilan bolalar yolg'iz o'zlari va jamoa bo'lib shug'ullanishlari mumkin. Har ikki holda ham qurish-yasash faoliyati bolalarning idroki, diqqati, kuzatuvchanligi, xotirasini hamda tafakkur qilish jarayonlarini rivojlantirishga yordam beradi. Tarbiyachilar qurish-yasash o'yinlarini tashkil qilishda bolalarga ko'rsatma va yo'llanma berishi kerak. Kattalar bolalarning ishini baholashi, boshqa bolalarni ish jarayoni va natijasi bilan qiyoslashi, bolani o'z harakatlarini to'g'ri nazorat qilishiga va o'z bilim va imkoniyatlarini baholashiga sabab bo'ladi. Bajarilgan o'quv topshirig'iga nisbatan

bolalarda o'zini nazorat qilish va baholash ko'nikmalari yuzaga keladi. Ko'p hollarda maktab yoshiga yaqinlashgan bolalar o'zlari istamagan holda, oson tuyilgan topshiriqlarni bajaradilar, va bola nuqtayi nazaridan qaraganda, erishilgan bilim va qobiliyat darajasiga mos keladigan natijaga intiladilar.

**Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan
«Davlat talablari»da bolaning rivojlanishi va bilim egallashiga
oid nazariy tamoyillar**

Bolaga yo'naltirilgan amaliyot

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining «Maktabgacha ta'limni rivojlantirish» loyihasida (Maktabgacha muassasalar xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish Respublika o'quv-metodika Markazi tomonidan 2012 yili ishlab chiqilgan) maktabgacha yoshdagi bolaning rivojlanishi va bilim olishiga oid quyidagi nazariy tamoyillar, bolaga yo'naltirilgan amaliyotda (BYA) juda muhim sanaladi. Mazkur tamoyillar Piaje, Vigotskiy, Erikson va boshqalarning ilmiy qarashlariga asoslangan.

Tamoyil	Amaliyot
<p>Bolalarning jismoniy holati va ruhiy ehtiyoji inobatga olingan bo'lsa va bolalar o'zlarini xavfsiz his qilsalar, yaxshi bilim oladilar.</p>	<p>BYA bolalarning biologik ehtiyojini inobatga oladi. Masalan, bolalarni uzoq vaqt davomida yozuv, chizuvga yoki kattalarning ma'ruzasini tinglashga majbur qilinmasligi kerak. BYA bolalarni faol o'yinlar va dam oladigan sokin mashg'ulotlarda bilim beradi. Hamma bola bir xil qabul qilgandagina muhitni xavfsiz deb atasak bo'ladi.</p>
<p>Bolalar bilimni yaratishadi.</p>	<p>Bilim – shaxs hamda jismoniy va ijtimoiy muhitning o'zaro aloqaga kirishi bilan yaratiladi. Bola esa bilimni faol tajribalar o'tkazish orqali kashf qiladi. Tajribaga yo'naltirilgan «mazkur xatolar» bolaning aqliy rivojlanishida juda muhim hisoblanadi. Bolalar aqlni ishga solib o'zining shaxsiy faraz va jismoniy turtkilarini yaratadi, atrofni kuzatib, solishtirib, savollar berib va javoblar kashf qiladi va yangi ma'lumotni qabul qilish uchun aqliy farazni moslashtiradi.</p>

<p>Bolalar kattalar va tengdoshlari bilan ijtimoiy muloqotga kirishib ham o'rganadilar.</p>	<p>Eng asosiy namuna bu – bola va ota-ona munosabati. Tarbiyachi bolaga ota-onasi va tengdoshlari bilan munosabatning yaxshi rivojlanishiga turtki beradi va keyinchalik mustaqil bo'lishini ta'minlaydi. Bolani qo'llab-quvvatlash, yo'naltirish va bilim olish hamda rivojlanishiga chorchash tarbiyachining asosiy vazifalaridan hisoblanadi.</p>
<p>Bolalar o'yin orqali bilim oladilar.</p>	<p>O'yin bolaga kashf qilish, tajriba o'tkazish va motivatsiya kabi imkoniyatlarni beradi. O'yin bolaga bilim olishga, o'rganishga yordam beradi. O'yin davomida bolalar o'zlarining bilimlarini insonlar va atrof-muhitdan oladigan tasavvur orqali boyitadilar. Aynan o'yinlar orqali bolalar o'z ijodkorligi va tasavvurini kengaytiradilar. Boshlang'ich guruhlarda o'yin bolaga mustaqil bo'lish va hamkorlik qilish ko'nikmalarini o'rgatadi. Bu esa bolani ijtimoiy, hissiy va aqliy (intellektual) rivojlantiradi.</p>
<p>Bolalarning qiziqishlari va «bilishga ehtiyojlari» o'rganishga turtki beradi.</p>	<p>Bolalar o'zlarining tajribalarini bilishlari kerak. Guruh xonalarida tarbiyachi bolaning o'rganishga qiziqishini oshiradigan yo'llarni topib, bolalarga muammolarni birga hal qilishga yordam beradi. Bolalarning ehtiyojiga javob beradigan mashg'ulotlar bilan bolaning qiziquvchanligi, e'tibori va o'zini boshqara olishi ortadi.</p>
<p>Insonning rivojlanishi va o'rganishi uning shaxs xususiyatlari turli xil ekanligi bilan ta'riflanadi.</p>	<p>Shaxs xususiyatlari turli ekanliklari oddiy hayot haqiqatidir. Har bir shaxsning o'ziga xos rivojlanish jarayoni mavjud. Oilaviy va madaniy muhit ham turlicha bo'ladi.</p>

Nazorat savollari:

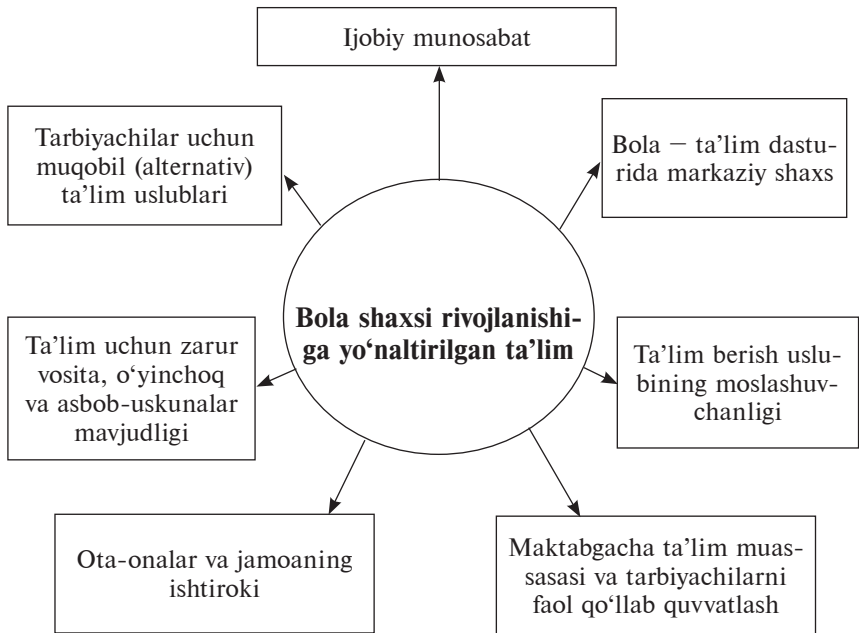
1. Ta'limiy mashg'ulotning psixologik xususiyatini aytib bering.
2. Maktabgacha yoshdagi bolalarda bilim olishda aniq va barqaror qiziqish nimada namoyon bo'ladi?

3. Didaktik o'yinlarning bola bilimlarni egallashidagi o'rni nimada?

4. Maktabgacha yoshdagi bolalarning tasviriy faoliyati xususiyatlari nimadan iborat?

5. Qurish-yasash faoliyatlari bola bilish jarayonlariga qanday ta'sir qiladi?

Ta'lim olish jarayonidagi o'zgarishlar

7.4. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar mehnat faoliyatining xususiyatlari. Maktabgacha yoshda mehnat elementlari

Bolalarning mehnat mashg'ulotlari asosan bog'cha yoshidagi davrdan boshlanadi. Bu yoshda bolalarning mehnatlari juda sodda va elementar bo'lsa ham ularning psixik taraqqiyotlarida juda katta ahamiyatga egadir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyachining o'tkazgan suhbatlari orqali mehnatning inson hayotidagi ahamiyati, kattalar mehnati haqida tushunchalarni egallaydilar. Bolalar tarbiyachining savollari bilan o'z ota-onalarining qayerda, kim bo'lib ish-

layotganliklarini, qanday mahsulot ishlab chiqarishda ishtirok etayotganliklarini bilib oladilar.

Ana shunday suhbatlar natijasida bolalarda mehnatga nisbatan ijobiy munosabat, mehnat qilish ishtiyoqi tugʻiladi. Kattalarning mehnat faoliyatlariga taqlid qilish dastavval bolalarning oʻyinlarida namoyon boʻladi. Bolalar kattalarning mehnat faoliyatlarini oʻzlarining oʻyinlarida taqlidan takrorlash bilan cheklanib qolmay, balki kattalar mehnatida bevosita qatnashish uchun harakat qila boshlaydilar. Masalan, qiz bolalar onalari kir yuvayotganda suv tashish, ayrim kichikroq narsalarni (dastroʻmolchalarni) chayishda qatnashadilar, uy va hovlilarni yigʻishtirib, supurishga, oʻgʻil bolalar esa otasi bajarayotgan ishda qatnashishga intila boshlaydilar. Bu yoshdagi bolalar mehnatining natijasiga emas, balki mehnat jarayonining oʻziga qiziqishi psixologik jihatdan xarakterlidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning mehnatlariga baho berib borish ularda mehnatga nisbatan ijobiy munosabatni tarbiyalashda katta rol oʻynaydi. Bolalar kuchlari yetadigan ishlarni bajarayotganlarida koʻp xatolarga yoʻl qoʻyishlari turgan gap. Lekin bunda bolalarni mehnatga jalb qilmaslik kerak, bolalar bajara-digan ishni kattalarning oʻzlari birpasda qilib qoʻyishlari mumkin, degan maʼno kelib chiqmaydi. Sharq xalqida bir maqol bor: «Bolani ishga buyur, ketidan oʻzing yugur». Bu juda toʻgʻri, hayotiy gap. Bolalarga biron yumush buyurilganda, uni qanday bajarayotganliklarini kuzatib turish kerak, degan maʼnoni bildiradi.

Kichik yoshdagi bolalarda hali mehnat malakalari yoʻq, qoʻl muskullari yaxshi rivojlanmagan boʻladi. Ana shuning uchun bolalar qasddan yoki aniqovliklaridan emas, balki eplay olmasliklaridan biron narsani tushirib, singdirib yuborishlari mumkin. Ana shunday «falokat» yuz bergan paytda bolani «Anqov, merov, koʻzingga qarasang boʻlmaydimi?» deyish yoki urish yaramaydi. Buning oʻrniga bolaga shu mehnatni qanday qilib bajarishni koʻrsatib berish kerak. Kichik yoshdagi bogʻcha bolalari oʻzlarining mehnat faoliyatlarini hali yoʻlga qoʻya olmaydilar. Shuning uchun ular mehnatning juda sodda turlari bilan, yaʼni oʻsimliklarga suv quyish, baliqlarga ovqat berish, hovliga suv sepish va shu kabilar bilan shugʻullanadilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalashda ularni inoq jamoaga uyushtirish katta ahamiyatga egadir. Jamoa bo'lib mehnat qilishda tarbiyachi har bir bolaga ma'lum bir mehnatni bajarishni buyuradi. Ana shu tariqa bolalar birgalikda mehnat faoliyati bilan shug'ullanadilar. Masalan, katta guruh bolalari jamoa bo'lib navbatchilik qiladilar. Bunda bir bola stolga dasturxonlarni yozib chiqsa, ikkinchisi qoshiq va vilkalarni qo'yib chiqadi, uchinchi bola esa stolchalarni qo'yib chiqsa, to'rtinchi bola stolga nonlarni qo'yib chiqadi. Bog'chada navbatchilikka o'rgangan bolalar oilada ham yordamlashadigan bo'ladilar. Bolalar bunday mehnatda jon-u dili bilan qatnashadilar.

O'rta va katta yoshdagi bolalarga oilada kuchlari yetadigan mehnat topshiriqlarini berish kerak. Bu ularda mehnat malakalari hosil bo'lishi uchun imkoniyat yaratadi. Ijtimoiy foydali mehnatda ishtirok etmagan bolani keyinchalik mehnatga jalb qilish juda qiyin bo'ladi. Bog'chada bolalar jalb qilinadigan mehnat faoliyatining turi juda xilma-xildir. Masalan, tabiat burchagidagi jonivor yoki o'simliklarni parvarish qilish, bog'cha uchastkasida ishlash, oshxonada va guruhda navbatchilik qilish, kichkintoylarni kiyintirishga yordam berish va boshqalar.

O'rta va katta guruh bolalari mehnat faoliyatini o'yindan batamom farqlab, unga nisbatan jiddiy munosabatda bo'la boshlaydilar. Ular mehnatdan kelib chiqadigan natijani, ya'ni mehnatning ijtimoiy mohiyatini, kim uchun, nima uchun mehnat qilish lozimligini tushunadi. Ular kattalarning oiladagi uy-ro'zg'or ishlariga zo'r ishtiyoq bilan yordamlashadilar, kichkintoylar uchun qog'ozdan, kartondan, faner va plastilindan turli o'yinchoqlar yasaydilar. Pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil qilingan mehnat faoliyati bolalarning har tomonlama jismoniy, psixik, estetik, axloqiy tomondan rivojlanishiga juda katta ta'sir qiladi.

Nazorat savollari:

1. Bog'cha yoshidagi bolalarning mehnat mashg'ulotlari va uning psixologik xususiyatlarini aytib bering.
2. O'z-o'zini tarbiyalashda qanday ertaklar yordam beradi?

VIII bob. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR PSIXIK JARAYONLARINING TARKIB TOPISHI

8.1. Bolalarda sezgi va idrokning rivojlanishi

Sensor taraqqiyot bosqichlari va ularning bola faoliyati bilan aloqasi. Bolaning bog‘cha yoshidagi davri sezgi a‘zolari va idrokining intensiv rivojlanish davri hisoblanadi. Bolalar sezgi va idroklarining yordami bilan tevarak-atrofdagi narsalarning shaklan katta-kichikligini va ranglarini bilib oladilar. Ularning sezgi a‘zolari (ko‘rish, eshitish, hid, ta‘m-teri, taktil) va idroklari dunyoni bilish quolidir. Shuning uchun bolalarning psixik taraqqiyotlari asosan ana shu yuqoridagi sezgi a‘zolari va idroklarining taraqqiyotiga bog‘liq.

Ana shuning uchun ham hozirgi kunda bog‘chada bolalarga beriladigan sensor tarbiyaning roli nihoyat darajada ortib bormoqda. Bu yerda shunday bir savol tug‘iladi. Sensor tarbiya deganda nimani tushunamiz? Sensor tarbiya aqliy tarbiyaning bir bo‘lagi bo‘lib, biz bunda sezgi a‘zolari va idrokni maqsadga muvofiq ravishda rivojlantirish va mukammallashtirishni tushunamiz.

Bolalar tarbiyachining rahbarligi ostida turli mashg‘ulotlarda narsalarning har xil xususiyatlarini, qattiq-yumshoqligini, rangini, shaklini qayta-qayta idrok qilar ekanlar, ularning ongida narsalarning turli xususiyatlariga doir etalonlar (andaza, obrazlar) yuzaga keladi. Keyinchalik bolalar narsalarning xususiyatlarini, belgilarini idrok qilganlarida o‘z tasavvurlaridagi etalonlarga taqqoslab, solishtirib ko‘radilar. Shuning uchun bog‘chada bolalarga sensor tarbiyasini berish orqali ularda etalon tasavvurlarni hosil qilish katta ahamiyatga egadir.

Sezgi a‘zolari hissiy yo‘l bilan egallanadi. Ana shuning uchun sezgi a‘zolarini yoshlik davridan boshlab o‘tkirlashtirish, ya‘ni sensor tarbiya nihoyatda zarurdir. Odamlargagina xos bo‘lgan musiqa tovushlariga nisbatan sezgirlik, tovushlarning nozik tomonlarini anglay bilish sezgirliги, biron narsaning tekkanini seza bilish kabi nihoyatda muhim xususiyatlar bog‘chada amalga oshiriladigan sensor tarbiya orqali rivojlantiriladi.

Bog‘cha yoshidagi bolalar narsalarni o‘z qo‘llari bilan bevosita ushlamasalar ham, ko‘rish va eshitish bilan qanoatlanadigan

bo'ladilar. Bolaning **ko'rish sezgisi** bog'cha yoshigacha bo'lgan davrda juda tez takomillashadi. Shuning uchun bolaning ko'zi katta yoshdagi odamlar ko'ziga nisbatan uzoqni ko'ra oladi. Agar-da bolaning ko'zi biron kasallikka uchramay, normal va sog'lom taraqqiy etsa, ko'rish o'tkirligi katta yoshdagi odamlarnikiga nisbatan ikki-uch barobar ortiq bo'ladi.

Bog'cha yoshidagi bolalar sezgisini o'stirishda tarbiyachining roli juda kattadir. Tarbiyachi turli qiziqarli mashg'ulotlar orqali bolalar sezgi a'zolarining sezgirlik darajasini o'stirishga yordam berishi kerak. Bunda bolalar sezgi a'zolarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlarni aniq va mazmunli o'yinlar bilan bog'lab o'tkazish yaxshi natija beradi. Masalan, bolalarda uzoqdagi narsalarning farqini ajrata olish sezgirligini takomillashtirish uchun rangli va har xil kattalikdagi qutichalar yoki kubiklarni ma'lum uzoqlikka qo'yib, farqini ajrata olish o'yinini o'tkazish mumkin. Bunda bolalarning ko'rish sezgirliklari darajasiga qarab, kubiklar qo'yilgan masofalarni ayrim bolalarga nisbatan uzoqlashtirish va boshqa bolalarga nisbatan esa yaqinlashtirish mumkin.

Har bir tarbiyachi o'z qo'l ostidagi bolalar sezgi a'zolarining holatini, sezgirlik darajasini yaxshi bilishi kerak. Turli mashg'ulotlarni tashkil qilishda buning ahamiyati juda kattadir. Ba'zi bolalarda kamqonlik yoki boshqa bir sabab tufayli ko'rish sezgirligi zaif bo'ladi. Ayrim tarbiyachilar esa buni o'z vaqtida aniqlamaydilar, natijada bola aybsiz bo'lsa ham tarbiyachidan tez-tez dakki yeb turadi.

Masalan, tarbiyachi rasm bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda (rasmga qarab so'zlab berish) ko'rish sezgirligi zaif bolani orqaroqqa o'tqazib qo'yishi mumkin. Natijada bola rasmdagi ayrim detallarni mutlaqo ko'rmaydi yoki g'ira-shira ko'rsa ham, ajrata olmaydi. Tarbiyachi esa, bolada ko'rish sezgirligining zaifligini bilmay, uni diqqatsizlikda ayblab, urisha boshlaydi.

Bolalar bog'cha yoshida ranglarning farqini yaxshi ajrata oladigan bo'ladilar. Biroq ular faqat asosiy ranglarni yaxshi biladilar, murakkab ranglar, masalan, sarg'ish, ko'kimtir, pushti, jigarrang, to'q qizil, och havo rang, zangori, binafsha rang, oqimtir, timqora kabilarni esa yaxshi bilmaydilar. Bog'cha yoshidagi bolalar bu

murakkab ranglarning nomini ham to'g'ri ayta olmaydi. Shuning uchun bolalar gaplarning bunday murakkab nomlarini tarbiyachilardan eshitish orqali o'zlashtiradilar. Ba'zi paytlarda esa o'zlari bilganlaricha ayta boshlaydilar. Masalan, timqorani – ja qora, pushti rangni – sal qizil, yashil, zangori, binafsha ranglarini umumiy ravishda «ko'k» deb ataydilar.

Har bir tarbiyachi o'z ish tajribasidan biladiki, kichik guruh bolalariga nisbatan katta guruh bolalari ranglarning o'zini ham, nomlarini ham yaxshi farqlay oladilar. Bu, albatta, mashq qilish va turmush tajribasining ortishi natijasidir. Bolalar yorqin (juda yaltiroq) ranglarni yoqtiradilar. Yorqin ranglar ularga qandaydir zavq bag'ishlaydi.

Bola ranglarni hali bir-biridan yaxshi farqlay olmaydi. Unga ranglarning farqini bilishga yordam qiladigan o'yinchoqlar berish lozim. Bolalar rasmiy kitobchalar va o'yinchoqlar bilan shug'ullanganlarida ularni ko'zlariga juda yaqin tutadilar. Mana shunday paytlarda bolalarga rasmiy kitob va o'yinchoqlarni ko'zlaridan birmuncha uzoqroq masofada tutishni o'rgatish lozim. Bolalarni ta'limiy mashg'ulotlardan so'ng kengroq joyga olib chiqib, ochiq havoda o'ynatish kerak. Bunda bolalar uzoq masofa va manzaralarni tomosha qiladilar hamda shuning bilan birga mashg'ulotda toliqqan ko'zlariga dam beradilar.

Shunday qilib, bog'chada bolaning tasavvuri, xotirasi, tafakkuri va xayolining taraqqiyoti uchun turli-tuman yorqin obrazlar beruvchi ko'rish sezgisining faoliyatini har xil mashqlar orqali izchil ravishda oshirib borish kerak.

Bog'cha yoshidagi bolalarning psixik jihatdan taraqqiy etishlarida **eshitish** sezgisining ham roli juda kattadir. Bola eshitish orqali nutqni egallaydi. Nutq esa inson taraqqiyotining eng muhim manbalaridan biridir. Eshitish sezgisi, yuqorida aytib o'tganimizdek, bolalarda yildan yilga tez rivojlanadi. Agar bog'cha yoshidagi bolaning eshitish a'zosi (qulog'i) biron kasallikka uchramay, normal rivojlanib borsa, tez orada kamolotga erishadi va natijada eshitish sezgirligi kuchayadi. Bolalarning eshitish a'zolari anatomik jihatdan katta odamlarnikiga nisbatan birmuncha nozik va zaif bo'ladi. Ayrim bolalarning ko'rish sezgilari zaifroq bo'lgani singari boshqa bir bolalarning eshitish

sezgilari zaifroq bo'lishi mumkin. Tarbiyachi bog'cha yoshidagi bolalar eshitish sezgilari sezgirligini tekshirib ko'rish kerak. Yaxshi eshitmaydigan bolalar odatda anqov va hadiksiraydigan bo'ladilar. Bunday bolalar «kar», «kar quloq», «anqov» degan laqab olishdan qo'rqib, o'zlarining ayblarini hech kimga, hatto tarbiyachiga ham bildirmaslikka tirishadilar. Eshitish sezgisi zaif bo'lgan bolalar nutqi o'zlashtirishdan orqada qoladi. Bu esa ularning umuman psixik taraqqiyotdan orqada qolishlariga olib kelishi mumkin.

Tarbiyachi eshitish sezgisi zaif bo'lgan bolalarni aniqlab olgandan so'ng ularga nisbatan individual munosabatda bo'lishi kerak. Bunday bolalarni hikoya o'qib berish yoki suhbatlashish kabi mashg'ulotlarda eng oldingi qatorga o'tkazish lozim. Bundan tashqari, eshitish sezgisi zaif bolalar ayrim narsalarni qayta-qayta so'rganlarida ularni jerkib tashlamay, osoyishtalik bilan aniq javob berish lozim. Ba'zi bir ota-onalar va tarbiyachilar bunday bolalarning qayta-qayta so'roqlariga osoyishtalik bilan javob berish o'rniga «Ha, nima, kar quloqmisan eshitib o'tir, ovsar!» deb urishib beradilar. Natijada bola o'z tengdoshlari o'rtasida mulzam bo'lib, ikkinchi marta so'rashga yuragi bezillaydigan bo'lib qoladi. Mana shunday g'ayri pedagoglik munosabatda bo'lish bolaning umumiy psixik taraqqiyotiga juda salbiy ta'sir etadi. Chunki bola eshita olmagan va, binobarin, tushuna olmagan narsalarni kattalardan so'rab olish o'rniga, o'zi bilganicha talqin qilishga odatlanib qoladi. Ana shularni nazarda tutib, bog'cha yoshidagi bolalarning asosiy bilish qurollari bo'lgan ko'rish va eshitish sezgilarini normal rivojlantirish ishiga zo'r mas'uliyat bilan qarash lozim.

Bog'cha yoshidagi bolalar umuman ta'mni emas, balki ta'mning barcha turlarini deyarli ajrata oladilar. Hidlarga nisbatan ham xuddi shunday. Biroq bu ishdagi bolalarning turmush tajribalari juda ozligi tufayli ayrim hidlarning nomini to'g'ri ayta olmasliklari mumkin. Bog'cha yoshidagi bolalarning hid va ta'm bilish a'zolari anatomik tuzilishi jihatidan katta odamlarning hid va ta'm bilish a'zolaridan deyarli farq qilmasada, lekin funksiyasi, ya'ni o'z vazifasini qay darajada bajarishi jihatdan biroz farq qiladi. Bu farq hid va ta'm bilish sezgirligining o'tkirligida namo-

yon bo‘ladi. Katta odamlarda hid va ta‘m bilish sezgirligi bolalarga nisbatan o‘tkirroq bo‘ladi. Shu narsa diqqatga sazovorki, boshqa sezgilarga nisbatan hid va ta‘m bilish sezgilarini bog‘cha yoshidagi bolalarda qandaydir yo‘l bilan mashq qildirish orqali rivojlantirish birmuncha qiyin.

Ilk yoshdagi bolalar har bir narsani o‘z qo‘llari bilan ushlab, timirskilab ko‘rishga harakat qiladilar. Bolalardagi bu xususiyat ularning bog‘cha yoshidagi davrlarida ham saqlanib qoladi. Ana shu sababli bog‘cha yoshidagi bolalar ham har bir narsani shunday sirtidan ko‘rib qo‘ya qolish bilan qanoatlanmay, «Qani, men bitta ko‘ray», «Qani menga berib turing» degan iboralar bilan qo‘llarini cho‘zib intilaveradilar. Bog‘cha bolalaridagi bu xususiyatni ularning haddan tashqari qiziquvchanliklari va turmush tajribalarining ozligi bilan tushuntirish mumkin. Shu sababli bolalardagi bunday intilishni bo‘g‘masdan, imkoniyat boricha so‘ragan narsalarini ushlab ko‘rishlariga ijizat berish kerak.

Teri sezgirligi bog‘cha yoshidagi bolalarda ham xuddi katta odamlardagi kabi organizmning ayrim joylarida kuchli, ayrim joylarida esa kuchsizroq joylashgan bo‘ladi. Bolalarda qo‘l barmoqlarining uchi va yuz qismlari boshqa joylariga nisbatan g‘oyat sezgirdir. Teri sezgirligini turli mashg‘ulotlar va mashqlar orqali rivojlantirish mumkin. Masalan, ko‘zni bog‘lab, turli narsalarni qo‘l bilan paypaslab aniqlash, har xil taxtachalarning silliqlik darajasini aniqlash, bog‘chalarda keng qo‘llaniladigan ajoyib xaltacha va hokazo o‘yinlarni o‘tkazish mumkin. Teri sezgirligini rivojlantirish mumkinligining isboti sifatida ko‘r tug‘ilgan bolalarni ko‘rsatish mumkin. Chunki, tug‘ma ko‘r tug‘ilgan bolalar tevarak-atrofdagi narsalarni bilishda asosiy qurol hisoblangan teri sezgirligini kishini hayratda qoldiradigan darajada rivojlantiradilar.

Shunday qilib, bolaning butun bog‘cha yoshidagi davrida hamma sezgi a‘zolari jadal rivojlanib boradi. Normal sharoitda tarbiyalangan sog‘lom bola yaxshi takomillashgan ko‘rish, eshitish, hid bilish, ta‘m va teri sezgilariga ega bo‘ladi. Mana shu sezgi a‘zolari tashqi olamdagi narsa va hodisalarni aks ettirishda birdan-bir vositadir. Mashhur chex pedagoglaridan Yan Amos Komenkiy bilish jarayonida sezgi a‘zolarining (analizatorlarning) rolini

juda obrazli qilib tasvirlab bergan edi. Yan Amos Komenskiyning fikricha: «Sezgi aʼzolarimiz ongimizdan (miyadan) tashqi olamga qarata ochilgan darchalardir. Biz ongimizda aks ettirayotgan hamma narsa va hodisalar faqat mana shu darchalar orqali ongimizga kiradi». Bu haqiqatan ham juda toʻgʻri oʻxshatishdir. Chunonchi, bironta darcha bekilib qolgan boʻlsa (yaʼni bironta sezgi aʼzolarimiz ishdan chiqqan boʻlsa) u paytda biz shu sezgi aʼzoyimiz bilan bogʻliq boʻlgan narsalarni toʻla aks ettira olmaymiz. Ongimizdan tashqari olamga qarata ochilgan mana shu darchalar qanchalik keng va ravon ochilgan boʻlsa, atrofimizdagi narsa va hodisalarni shunchalik chuqur hamda atroflicha aks ettiramiz. Mana shuning uchun bogʻchada ham, oilada ham bolalarning sensor tarbiyalariga, yaʼni sezgi aʼzolarini takomillashtirishga alohida ahamiyat bilan qarash kerak.

Bolalarda idrokning rivojlanishi

Bola uch yoshga toʻlib bogʻchaga qatnay boshlagach, birinchidan, bolaning faoliyat darajasi juda kengayib ketadi, ikkinchidan, nutqi gʻoyat zudlik bilan oʻsa boradi. Buning natijasida bola juda koʻp narsalar bilan mustaqil hamda bevosita munosabatda boʻlish imkoniyatiga ega boʻladi. Bola hayotidagi bu oʻzgarish oʻz navbatida uning idrokiga taʼsir etmay qolmaydi. Ular kundalik faoliyatlari davomida juda koʻp narsalar bilan toʻqnashadilar. Shunday boʻlishiga qaramay katta yoshdagi bogʻcha bolalari ham oʻzlari idrok etayotgan narsalarning nima ekanligini har doim kattalarning yordamisiz bilavermaydilar.

Bogʻcha yoshidagi bolalar idrokida ikkinchi signallar sistemasi (nutq)ning roli nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, tevarak-atrofdagi narsalarni anglab idrok qilishda faqat narsaning oʻzigina emas, balki uning nomi ham birga qatnashadi. Bolalar idrokini takomillashtirish maqsadida uyushtiriladigan ekskursiyalarda (hayvonlar va oʻsimliklar dunyosi bilan tanishtirishda) bolalar idrokida ikkinchi signallar sistemasining rolini oshirishga intilish kerak. Chunki, qoʻzgʻatuvchilarning (yaʼni ekskursiya paytida koʻrsatilayotgan narsalarning) ayni bir paytda har ikkala signallar sistemasiga barobar taʼsir etishi idrok qilinyotgan narsalarning butun va toʻla-toʻkis aks etishini taʼminlaydi.

Bog'cha yoshidagi bolalar idrokining xarakterli tomonlaridan biri shundaki, ular turli narsalarni idrok qilishda bu narsalarning ko'zga tashlanib turadigan belgilariga asoslanadilar. Biroq tajribalari hali yetarli bo'lmagani, ya'ni ko'p narsalarning mohiyatiga mutlaqo tushuna olmasliklari tufayli narsalarning mohiyati bilan bog'liq bo'lgan eng muhim va umumiy belgilarni aks ettira olmaydilar. Ular narsalarni idrok qilishda faqat aniq tasavvurlarga asoslanadilar. Shu sababli bog'cha yoshidagi (xususan kichik bog'cha yoshidagi) bolalar uchun narsalarning eng asosiy va muhim belgilari ularning rangi va shaklidir. Bog'cha yoshidagi bolalar shuning uchun ham o'xshash narsalarning shaklini bir-biridan bemalol ajrata oladilar. Lekin, bog'cha yoshidagi kichik bolalar (kichkina guruh bolalari) narsalarning shaklini farqlashda biroz qiynaladilar. Chunonchi, kichik yoshdagi bog'cha bolalariga mavhum geometrik shakllar yoki ularning rasmi ko'rsatilsa, ular bu shakllarni o'zlariga ma'lum bo'lgan aniq narsalar bilan bog'lab, ya'ni predmetlashtirib idrok qilishga intiladilar. Masalan, ular aylanani «g'ildirak», to'rtburchakni «deraza» yoki «eshik» deb ataydilar.

Rus psixologlaridan S.L. Rubinshteyn, S.N. Shabalin va M.N. Volokitinalar tajribalarining ko'rsatishicha, bog'cha yoshidagi bolalar aniq narsalarning shaklinigina emas, balki bu narsalarning qora rang bilan qilgan siluetlariga (andazalariga) qarab ham ularni bir-biridan farqlay oladilar. Bolalar siluetga qarab (ya'ni qora rangda ishlangan quruq shaklga qarab) bu narsalarning nima ekanligini yanglishmay aytib bera oladilar. Bunda shu narsa ma'lum bo'ladiki, bog'cha yoshidagi bolalar narsalarning shakllarini ularning mazmuni bilan bog'liq ravishda idrok qila boshlaydilar. Demak, bog'cha yoshidagi bolalar tevarak-atrofdagi turli-tuman narsalarni idrok qilishda shu narsalarning mazmuni, mohiyati bilan organik bog'liq bo'lgan shaklga ham asoslanadilar. Kichik guruh bolalari turli geometrik shakllardan qilingan mozaikalar bilan o'ynaganlarida ularni shakliga qarab, ya'ni to'rtburchakni to'rtburchaklar guruhiga, uchburchakni uchburchaklar guruhiga, aylanani aylanalar guruhiga yanglishmay ajratadilar. Bu o'rinda shu narsa xarakterliki, mozaikadagi geometrik shakllar har xil rangda bo'lishiga qaramay, ular rangni emas,

balki shaklni asos qilib olib guruhlarga ajratadilar. Bog'chada bolalarning narsalarni shakliga qarab to'g'ri farqlay olish xususiyatlarini o'stirish kerak. Bunga loy yoki plastilindan turli narsalar yasash va rasm chizish mashg'ulotlari o'tkazish orqali erishish mumkin.

Bog'cha yoshidagi bolalar idrok qilish paytida narsalarni chuqur analiz qila olmaydilar. Bolalar idrokidagi bu yetishmovchilik turli rasmlarni idrok qilishlarida yaqqol ko'rinadi. Bolalar (xususan kichik yoshdagi bog'cha bolalari) rasmda tasvirlangan narsalarning holatiga va fazoviy munosabatlariga tamomila befarq bo'ladilar. Ular rasmlarni teskari ushlab ham zavq bilan tomosha qilaveradilar. Buning asosiy sababi rasmni idrok qilishga nisbatan bolalarning analitik munosabatda bo'lolmasliklaridir. Bolalar rasmda tasvirlangan narsalarni bir-biri bilan ma'lum munosabatda emas, balki tasvirlangan narsalarning hammasini butunligicha idrok qilishga intiladilar. Ularda hali analiz qilish xususiyatlari yaxshi rivojlanmagan bo'ladi. Shuning uchun rasmlar bilan o'tkazilgan mashg'ulotlarda tarbiyachi bolalarga yo'naltiruvchi savollar berib, ularni analiz qilishga o'rgatib borishi lozim. Ana shunday mashg'ulotlarda bolalar diqqatini, birinchidan, ko'rsatilayotgan rasmning mazmunini to'g'ri idrok qilishga, ikkinchidan rasmning umumiy ko'rinishida har bir tasvirlangan narsaning o'rnini to'g'ri idrok qilishga, ya'ni rasmdagi narsalarni bir-biridan keskin farq qila bilishga, uchinchidan esa, rasmda tasvirlangan narsalar o'rtasidagi munosabatlarni to'g'ri idrok qilishga qaratish kerak. Rasmlarni idrok qilish ana shunday tarzda yo'lga qo'yilgandagina bolalarning analitik idrok qilish qobiliyatini hamda kuzatuvchanlik xususiyatini rivojlantirish mumkin.

Bog'cha yoshidagi bolalarning asosiy faoliyatlari o'yin faoliyatidir. Ular o'zlarining kundalik o'yin faoliyatlarida juda ko'p narsalarga to'qnash keladilar. Bu narsalarni bilganlaricha idrok qilib, bir-birlariga tushuntiradilar. Umuman o'yin faoliyatida ularning idroki to'xtovsiz rivojlanib boradi. Bog'cha yoshidagi bolalarda turmush tajribasining yetarli emasligi ba'zan ular idrokining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Bu murakkab idrok jarayonida, ya'ni fazo hamda vaqtni idrok qilishda yaqqol ko'rinadi. Ma-

salan, ular narsalar o'rtasidagi fazoviy munosabatlarni, fazo hamda vaqt o'lchovlarini to'g'ri idrok eta olmaydilar, Narsalar o'rtasidagi fazoviy munosabatlarni hamda vaqtni bolalar asosan bog'cha yoshidagi davrda o'zlashtira boshlaydi. Bolalar o'zidan uzoq va yaqin, baland va past joylashgan narsalar bilan bevosita munosabatda bo'lish jarayonida fazoviy tushunchalarni to'g'ri idrok qila boshlaydilar. Bunda tarbiyachilarning narsalar o'rtasidagi har xil fazoviy munosabatlarni so'z bilan ifoda etishlari bolalar idrokining rivojlanishiga katta yordam beradi. Uzoq-yaqin, baland-past, chuqur-yuza, katta-kichik, keng-tor kabi fazoviy tushunchalarni hamda narsalar o'rtasidagi bunday fazoviy munosabatlarni bolalar o'z faoliyatlarida, ya'ni o'yin va mashg'ulotlarda ma'lum darajada o'zlashtirib boradilar. Lekin, chap va o'ng kabi tushunchalarni bolalarga o'z vaqtida o'rgatish zarur, chunki bola chap va o'ng qo'lning farqiga bormay ko'p ishlarni chap qo'lida bajaradigan bo'lib qolishi mumkin.

Bog'cha yoshidagi bolalarda fazoviy tasavvurlarning yetarli darajada aniq emasligini ularning chizgan rasmlarida yaqqol ko'rish mumkin. Masalan, kichik va o'rta guruh bolalari rasm chizganlarida narsalarning hajm munosabatlariga unchalik e'tibor bermaydilar. Ularning chizgan rasmlarida uyning balandligi avtomashinaning balandligi bilan, odamning bo'yi esa terakning bo'yi bilan barobar bo'lishi mumkin. Bu bog'cha bolalarini mutlaqo hayron qoldirmaydi. Fazoviy munosabatlarni to'g'ri idrok qilish va fazoviy munosabatlar haqida to'g'ri tasavvurga ega bo'lish asta-sekinlik bilan bolalarning turmush tajribalari orta borishi davomida o'sib boradi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning vaqtni idrok qilishlari fazoni idrok qilishlari kabi mukammal xarakterga ega emas. Bolalarda vaqtni to'g'ri va anglab idrok qilish fazoni idrok qilishdan ham qiyinroq desak yanglishmaymiz. Bolalar uchun vaqtni idrok qilishda qiyin tomonlaridan biri shuki, ular vaqtning uzluksiz o'tuvchanligini (ya'ni vaqtning beto'xtov harakatini) anglay olmaydilar va, binobarin, idrok ham qila olmaydilar. Bu narsani ularga ko'rgazma asosida ko'rsatib bo'lmaydi. Natijada bolalar vaqt o'lchovlarini ma'lum narsalar va hodisalar orqali aniqlash-tirib idrok qilishga intiladilar.

Odatda soʻzlar bilan ifodalanadigan quyidagi asosiy vaqt oʻlchovlari bordir: «soniya», «daqiqqa», «soat», «kun», «hafta», «oy», «yil», «asr», «kecha», «bugun», «ertaga» «indinga», «ertalab», «peshin», «kechqurun», «kechasi», «avval», «keyin» kabilar. Ana shu vaqt oʻlchovlaridan bogʻcha yoshidagi bolalar erkin foydalana bilmaydilar. Chunki bu vaqt oʻlchovlari (vaqt tushunchalari) nisbiy hamda mavhum xarakterga egadir. Bolalar ertaning bugunga, bugunning kechaga, kechaning oʻtgan kunga tabiiy ravishda aylanib qolishini hech bir tasavvur eta olmaydilar.

Bogʻcha yoshidagi bolalarning ayrim vaqt oʻlchovlarini idrok qilishlarida rejimning roli juda kattadir. Bolalarning kundalik hayotlarida doimiy ravishda takrorlanib turadigan rejim (kun tartibi) ayrim vaqt oʻlchovlarini birin-ketin ajratib olishga yordam beradi. Bundan tashqari, ular ayrim vaqt oʻlchovlarini vaqtning asosiy belgilariga qarab ham farqlay oladigan boʻladilar. Masalan, «Kun (quyosh) chiqqanda – ertalab boʻladi», «Kun botganda – kechqurun boʻladi», «Qorongʻi boʻlib hamma uxlaganda – kechasi boʻladi» deb aniqlaydilar.

Shu narsani aytish kerakki, vaqt tushunchalarini idrok qilish qiyin boʻlgani uchun bogʻcha yoshidagi bolalar (xususan kichik guruh bolalari) asosan hozirgi zamon (shu bugungi) tushunchasi asosida yashaydilar. Ana shu sababli ular kelasi va oʻtgan zamon tushunchalariga nisbatan hozirgi zamonga oid vaqt oʻlchovlarini toʻgʻri idrok qila oladigan boʻladilar. Shuning uchun bolalar dastavval «ertalab», «peshin», «kechqurun», «kechasi», «bugun» kabi vaqt tushunchalaridan toʻgʻri foydalanadigan boʻladilar.

Bogʻcha yoshidagi bolalarning uzoq zamonga oid narsalarni tushuntirishlari oʻziga xos xarakterga egadir. Ular bunday narsalarni vaqt tushunchalari orqali emas, balki qalblarida chuqur iz qoldirgan taassurotlar orqali tushuntirishga intiladilar. Masalan, qachonlardir bir boʻlgan hodisani yoki qachonlardir koʻrgan narsalarini «Hov bir marta bayramda...», «Hov bir marta toʻy boʻlganda...» kabi. Ular xotiralarida qolgan ayrim hodisalarning qaysi yil va qaysi oyga tegishli ekanini aniq vaqt oʻlchovida (vaqt tushunchasida) aytib bera olmaydilar.

Kichik yoshdagi bogʻcha bolalarining vaqtни idrok qilishlarida shu narsa koʻzga tashlanib turadiki, ular bir-biri bilan tez al-

mashib turadigan vaqt o'lovlarini qiyinlik bilan o'zlashtiradilar. Shuning uchun ular bunday vaqt o'lovlarini ko'pincha bir-biri bilan almashtirib yuboradilar. Masalan, kichik yoshdagi bog'cha bolalari: «Kecha bugunmi?» «Bugun ertagami?» «Qachon ertaga bo'ladi?» «Bugun ham kechasi bo'ladimi?» degan savollarni berishlari mumkin.

Vaqtning to'g'ri idrok qilish ham xuddi fazoni idrok qilish kabi bolalarning amaliy faoliyatlari, ya'ni turmush tajribalari bilan bog'liqdir. Bog'cha bolalari o'zlarining har kungi xilma-xil faoliyatlari davomida vaqt munosabatlarini o'z ko'zlari bilan ko'radilar va sekin-asta o'zlashtirib boradilar. Lekin vaqt bolalarga bevosita ko'rinmaydi. Shuning uchun vaqtning to'g'ri idrok qilishni bolalarga yoshlikdan boshlab o'rgatish kerak. Bolalar eng sodda, ya'ni bo'linmaydigan vaqt o'lovlarini osonroq o'zlashtiradilar. Bunday sodda o'lovlardan «hozir», «oldin», «keyin» kabi tushunchalarni ko'rsatish mumkin. Shundan so'ng bir qadar murakkab, ya'ni bir necha qismlarga ajratish mumkin bo'lgan vaqt o'lovlarini (ya'ni «bugun», «kecha», «ertaga», «indinga» kabi) o'zlashtirishlari mumkin. Katta guruh bolalari ana shu yuqoridagi vaqt tushunchalaridan tashqari kunlarning nomlarini (ya'ni yakshanba, dushanba, seshanba, chorshanba, payshanba, juma, shanba) ham yaxshi o'zlashtirib, «hafta», «oy» va hatto ba'zan «yil» kabi murakkab vaqt tushunchalaridan ham foydalana oladigan bo'ladilar.

Tevarak-atrofdagi narsalar o'rtasida mavjud bo'lgan fazoviy munosabatlarni (baland, past, katta, kichik kabi) to'g'ri idrok qilishda bolalarning atrofdagi turli-tuman narsalar bilan bevosita munosabatda bo'lishlari katta rol o'ynasa, vaqt munosabatlarini to'g'ri idrok qilishda vaqt o'lovlarini (tushunchalarini) ifodalovchi so'zlarning ko'proq ishlatilishi katta rol o'ynaydi. Shuning uchun bolalar bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda, suhbatlarda, hikoyalar o'qib berishda bolalar so'z boyligida hozirgacha yo'q bo'lgan vaqt o'lovlariga oid tushunchalarni kiritish kerak. Umuman bolalarga bog'chada vaqt o'lovlarini (ya'ni hozir soat 2 bo'lib, tush payti bo'lib qolganligini, soat 5 dan oshib kech kirib qolganligini) muntazam ravishda eslatib turish kerak. Bu bolalarda vaqt hissini rivojlantirishga yordam beradi. Vaqt his-

si esa vaqt o'lvchovlarini to'g'ri idrok qilishni ta'minlaydi. Bolalar vaqt tushunchalarini to'g'ri o'zlashtirayotganlarini aniqlash uchun ularga «qachon», «qaysi kuni», «qancha vaqtdan so'ng», «qaysi biri oldin», «qaysi haftada», «qaysi oyda» kabi savollarni berib turish lozim.

Bog'chada idrokni rivojlantira borish asosida kuzatuvchanlikni ham tarbiyalash kerak. Kuzatuvchanlik odamning butun hayoti, butun o'qish va mehnat faoliyati davomida juda zarur bo'lgan fazilatdir. Bog'chada turli didaktik mashg'ulotlar o'tkazish, ekskursiyalar tashkil qilish orqali bolalarda kuzatuvchanlikni tarbiyalab boriladi. Bu jihatdan yil fasllari (bahor, yoz, kuz, qish) bo'yicha o'tkaziladigan ekskursiyalar, rasmga qarab so'zlatish (kim ko'proq narsani ko'radi) yaxshi natija beradi. Albatta, ekskursiya va mashg'ulotlar paytida bolalarga beriladigan savollar oldindan o'ylab olingan, ya'ni rejali asosda bo'lishi kerak.

Bog'cha yoshidagi bolalar idrokining normal o'sishi hamda ularda kuzatuvchanlikning kamol topishi ko'p jihatdan tarbiyachilarga, ularning pedagoglik mahoratiga bog'liqdir.

Nazorat savollari:

1. Sensor tarbiya nima?
2. Sezgirlik xususiyatlari nimada ifodalanadi?
3. Sezgirlikni rivojlantirishda tarbiyachining roli.
4. Bog'cha yoshidagi bolalar idrokining xarakterli tomoni nimada namoyon bo'ladi?
5. Bolalar idrok qilish paytida narsalarni qanday analiz qiladilar?
6. Idrok shakllarining bolalarda kechishi haqida so'zlab bering.

8.2. Bolalarda diqqatning rivojlanishi.

Bolaning bog'cha yoshidagi davrida ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqati

Maktabgacha yoshidan boshlab bolalarda ixtiyoriy diqqat rivojlana boshlaydi.

Biroq maktabgacha kichik yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustunlik qiladi. Maktabgacha kichik yoshdagi bolalarda kun sayin paydo bo'ladigan yangi-yangi qiziqishlar, o'yin faoliyatlarining

xilma-xil bo'la borishi ularda ixtiyorsiz diqqatni asta-sekin takomillashtirib boradi.

Maktabgacha ta'lim muassasasi tomonidan talab etiladigan tartiblarga bo'ysunish, qoidali o'yin shartlarini so'zsiz bajarish, kattalarning topshiriqlarini chidam va qunt bilan ado etish kabi hollar maktabgacha yoshdagi bolalarda diqqatning ixtiyoriy turini rivojlantiradi. Bolalarda ixtiyoriy diqqatni rivojlantirishda o'yinning roli juda kattadir. Chunki, turli o'yinlar paytida bolalar diqqatlarini bir joyga to'plab, o'z tashabbuslari bilan ma'lum maqsadlarni ilgari suradilar. O'yinlarning qanday qoidalar asosida o'ynalishini o'zlari mustaqil ravishda tanlab oladilar. O'yin qoidasidan chetga chiqib ketmaslik uchun o'z harakatlarini o'yin qoidalariga moslashtirishga va o'yinda qatnashuvchi o'rtoqlarining harakatlarini ham kuzatib borishga tirishadilar. Ana shunday o'yinlarda **ixtiyorsiz diqqat** bilan birga ixtiyoriy diqqat ham aktiv ishtirok etadi.

Bolalarning o'yin faoliyatlari ularda ixtiyoriy diqqatning rivojlana boshlashi uchun sharoit yaratib beradi. Shuni ham nazarda tutish kerak-ki, ixtiyoriy diqqat iroda bilan bog'liq, shuning uchun ham bolalar diqqatning bu turini o'zlaricha mustaqil tashkil eta olmaydilar. Dastlabki paytlarda diqqatning ixtiyoriy turini har xil savollar va topshiriqlar berish yo'li bilan rivojlantirib borish kerak.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda diqqatning ayrim xususiyatlari, ya'ni diqqatning **kuchi va barqarorligi** ham tarkib topa boshlaydi. Buni biz bolalarning (xususan o'rta va katta guruh bolalarining) bir ish ustida uzoq vaqt davomida o'tira olishlaridan, ba'zi o'yinlarni zerikmay soatlab o'ynay olishlaridan, ta'limiy mashg'ulotlarda chidam bilan o'tira olishlaridan ko'rishimiz mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bolalar diqqatining rivojlanishi faqat MTM dagi sharoitgagina emas, balki ko'p jihatdan oiladagi sharoitga ham bog'liqdir. Shuning uchun ham bolalarning diqqati bir tekis va bir xil darajada rivojlanmaydi. Ayrim bolalar oilada tegishli nazorat ostida bo'lmasligi yoki haddan tashqari erka qilib, taltaytirib yuborilganligi tufayli o'zlarining xatti-harakatlarini, xulq-atvorlarini tartibga sololmaydilar. Bunday bolalar hamma narsalarga ruxsat-

siz tegaveradigan, bir joyda tinib-tinchib o'tirolmaydigan, tartibga chaqirilganda gapga quloq solmaydigan bo'ladilar. Bunday bolalarda diqqat juda beqaror bo'lgani uchun ular hech bir narsa ustida qunt bilan mashg'ul bo'la olmaydilar. Diqqatni boshqara bilmaslik, ya'ni ma'lum muddat davomida bir narsaga yo'naltira olmaslik, mashg'ulotlarda intizom buzishga va boshqalarga xalaqit berishga olib keladi. Ana shuning uchun tarbiyachilar bunday bolalarga nisbatan ipdividual munosabatda bo'lishlari (har xil mas'uliyatli topshiriqlar berish va hokazo), ularda diqqatning kuchini hamda barqarorlik xususiyatini tarbiyalab borishlari zarur.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda avvalgi davrlarga nisbatan **diqqatning ko'lami** (hajmi) ham ancha kengayadi. Bolalar diqqatining ko'lami katta odamlarnikiga nisbatan hali ham juda tor bo'ladi. Masalan, katta odamlar diqqatining ko'lami ayni vaqtda 5–6 narsani (bir-biri bilan ma'naviy bog'lanmagan harflarni yoki raqamlarni) sig'dira olsa, maktabgacha yoshdagi bolalar diqqatining ko'lami ayni bir vaqtda 1–2 narsanigina (kichik guruh bolalari 1 ta, o'rta va katta guruh bolalari 2 ta) sig'dira oladi. Kichik guruh bolalari diqqatlarini ikkita narsaga bo'lishga harakat qilsalar ham, ammo buning uddasidan chiqa olmaydilar. Masalan, 3 yoshli bolaga bir piyola suv olib kelish buyurilsa, u albatta suvni to'kib-sochib olib keladi, bu uning uquvsizligi, bo'shangligi yoki anqovligidan emas, balki o'z diqqatini ayni bir vaqtda ikkita narsaga bo'la olmasligidandir. Bola o'zining diqqatini yurib kelish bilan piyoladagi suvni to'kmay, chayqaltirmay olib kelishga bo'la olmaydi. Shuning uchun bunday hollarda bolalarni urishish mumkin emas.

Diqqat ko'laminin g kengligi aniq idrok qilish bilan bog'liq bo'lgan xususiyatdir. Bu xususiyat ayniqsa bolalarning o'qish faoliyatlari uchun zarur. Shuning uchun bolaning maktabgacha yoshidagi davrida barcha imkoniyatdardan keng foydalanib, diqqatning bu xususiyatini rivojlantirishga jiddiy ahamiyat berish lozim. Bunda, asosan ekskursiyalar, sahnalashtirilgan o'yinlar, har sohaga doir rasmlar bilan o'tkaziladigan suhbatlar katta rol o'ynaydi. Maktabdagi ta'lim jarayoni uchun zarur bo'lgan ixtiyoriy diqqat maktabgacha ta'limda didaktik mashg'ulotlar, hiko-yalar o'qib berish davomida rivojlantiriladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning diqqati ko‘pincha ularning qiziqish hamda hissiyotlari bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli konsentrlashgan, ya‘ni bir narsaga qaratilgan bo‘ladi. Ana shuning uchun bu yoshdagi bolalarda diqqatning **bo‘linuvchanlik** xususiyati deyarli rivojlanmagan bo‘ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar diqqati bo‘linuvchanlik xususiyatining zaifligi va ko‘lamining torligi sababli ular ayrim narsalarni qayta-qayta idrok qilib, eslarida olib qolishga intiladilar. Masalan, maktabgacha yoshdagi bolalar, odatda, bir hikoyani qayta-qayta eshitaveradilar. Bu hodisaning sababi shundaki, bolalar diqqatining ko‘lami hikoyaning syujetini va personajlarini birdaniga sig‘dira olmaydi. Shuning uchun ular hikoya va ertaklarni qayta-qayta aytirib eshitaveradilar.

Shunday qilib, bolaning maktabgacha yoshidagi davrida diqqat ancha tez rivojlanadi. Bu davrda asosan diqqatning ixtiyorsiz turi ortiqroq rivojlanadi. Lekin bolaning maktabgacha yoshida faoliyatlarining va xususan didaktik hamda mehnat mashg‘ulotlarining izchil tarzda ortib borishi ularda ixtiyoriy diqqatning rivojlani-shiga olib keladi. Ma‘lumki, maktabdagi ta‘lim jarayoni ixtiyoriy diqqatsiz bir qadam ham siljiy olmaydi. Shuning uchun maktabgachada turli majburiy mashg‘ulotlar orqali bolalarda ixtiyoriy diqqat va diqqatning asosiy xususiyatlarini rivojlantirishga harakat qilish kerak. Diqqatning bundan keyingi taraqqiyoti maktabdagi ta‘lim jarayonlarida amalga oshiriladi.

Nazorat savollari:

1. Ilk yosh davridagi bolalarda diqqatning rivojlanishi haqida so‘zlab bering.
2. Bog‘cha yoshidagi davrida ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqatni rivojlantirish sharoitlari qanday?
3. Diqqatning kuchi va barqarorligi kabi xususiyatlari nima-da ko‘rinadi?
4. Diqqatning ko‘lami va bo‘linuvchanlik xususiyatlari nima-da ko‘rinadi?
5. Bolalar diqqatini rivojlantirishda tarbiyachi nimalardan foydalanadi?

8.3. Xotiraning bolalarda rivojlanishi

Bog'cha yoshidagi bolalar o'zlarining faoliyatlari uchun qandaydir ahamiyatga ega bo'lgan, ularda kuchli taassurot qoldirgan va ularni qiziqtirgan narsalarni beixtiyor eslarida olib qolaveradilar. Ular biror narsani eslarida olib qolishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'ymaydilar va hali maqsad qo'yishni uddasidan ham chiqa olmaydilar.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda asosan ixtiyorsiz esda olib qolishning hukmron bo'linishi tasodifiy hol emas. Buning o'z sabablari bor. Har bir tarbiyachi pedagog bolalar xotirasiga doir xususiyatlarni yaxshi bilishi kerak. Ana shunda bolalar xotirasini to'g'ri rivojlantirish mumkin. Bog'cha yoshidagi bolalar xotirasining katta odamlar xotirasidan keskin farqi, avvalo ular oliy nerv faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liqligidir. Bir qator rus psixologlari tomonidan o'tkazilgan ilmiy tekshirish ishlari natijalarining ko'rsatishicha, bog'cha yoshidagi bolalar oliy nerv faoliyati quyidagi maxsus xususiyatlarga ega.

Birinchiidan, bog'cha yoshidagi bolalarning nerv sistemasi xuddi ilk yoshdagi bolalar nerv sistemasi kabi juda plastik xarakterga egadir, ya'ni ularning nerv sistemalari haddan tashqari egiluvchan, ta'sirotga beriluvchandir. Shuning uchun ham bu yoshdagi bolalarda vaqtli bog'lanishlar (assotsiatsiyalar) juda yengillik bilan hosil bo'ladi. Bolalar nerv sistemasining xususiyati ularning esda olib qolish qobiliyatlariga ham ta'sir etmay qolmaydi. Shu sababli maktabgacha yoshdagi bolalar qo'shiq, ritmli she'r, qiziqarli va chuqur ta'sir etadigan narsalarni beixtiyor hamda juda tez eslarida olib qolaveradilar.

Ikkinchiidan, bog'cha yoshidagi bolalar nerv sistemasi yengil qo'zg'aluvchan bo'lishi bilan birga yuzaga keladigan vaqtli bog'lanishlar (assotsiatsiyalar) juda beqaror bo'ladi, ya'ni mustahkam bo'lmaydi. Shuning uchun bu yoshdagi bolalar tomonidan idrok qilingan turli narsa va hodisalar ularning xotiralarida uzoq vaqt saqlanib qolmaydi. Ular tez esga olishlari bilan birga tez unutib ham yuboradilar. Ko'pincha narsa va hodisalarning bog'cha yoshidagi bolalar xotiralarida mustahkam saqlanib qolishi shu narsa va hodisalarning bolaga qanchalik emotsional ta'sir qilishiga bog'liq bo'ladi.

Uchinchidan, bog'cha yoshidagi bolalar nerv sistemasida qo'zg'alish jarayoniga nisbatan tormozlanish jarayoni ancha sust bo'lganligi tufayli ular o'xshash va birdaniga, ya'ni bir vaqtning o'zida juda ko'p idrok qilingan narsalarning farqini yaxshi ajrata olmaydilar. Shuning uchun ular birdaniga idrok qilgan juda ko'p narsalarni bir-biri bilan aralashtirib yuboradilar. Agar bog'cha yoshidagi boladan kechagi bayram kuni bo'lgan, ya'ni idrok qilgan narsalarini bir boshidan so'zlab berish iltimos qilinsa, u ma'noli va izchil qilib so'zlab berolmaydi. Bola bunday holda gapni tasodifiy esiga tushib qolgan narsalardan boshlab ketaveradi. Chunki birdaniga ko'rgan juda ko'p narsalarini bola tamoman aralashtirib yuborgan bo'ladi.

Bola esida olib qolgan narsalarida hali izchillik yo'q. Shuning uchun bola dastavval chuqur taassurot qoldirgan, ya'ni esida chuqur o'rnashib qolgan narsalardan boshlab gapiraveradi. Demak, bundan shunday xulosa chiqarish mumkin. Agar bog'cha yoshidagi bolalarga bir vaqtning o'zida haddan tashqari ko'p narsalar ko'rsatilsa, ular hamma narsalarni bir-biri bilan aralashtirib yuboradilar va birontasini ham puxtaroq esda olib qololmaydilar.

O'tkazilgan tajribalarning ko'rsatishicha, kichik bog'cha yoshidagi bolalarga nisbatan o'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalarida **ixtiyorsiz va mexanik ravishda esda olib** qolish hamda esga tushirish qobiliyati biroz susayadi. Ammo bundan, bolalar ulg'aygan sari ularning xotirasi kuchsizlanadi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Bu yerda gap shundaki, bolalar o'sib, turmush tajribasi ortgan va nutqi o'sgan sari ular narsa va hodisalarni surunkasiga, ya'ni to'g'ri kelganicha emas, balki tanlab, ya'ni o'zlariga kerakligini esda olib qoladigan bo'la boshlaydilar. So'nggi yillarda o'tkazilgan eksperimental tekshirishlar natijalarining ko'rsatishicha, bog'cha yoshidagi bolalarda ham narsa va so'zlarning ma'nosiga tushunib esda qoldirish samarali ekani aniqlangan. Lekin bog'cha yoshidagi bolalarning mantiqiy esda qoldirishlari ularga to'la tushuniladigan ma'lumotlar berilganda ochiq ko'rinadi.

Kichik bog'cha yoshidagi bolalarda ko'proq **obrazli xotira** rivojlangan bo'ladi. Shuning uchun ular eshitgan narsalariga nisbatan ko'rgan narsalarini yaxshi eslarida olib qoladilar. Buning

asosiy sababi, birinchidan, kichik bog'cha yoshidagi bolalarning idroklari aniq obrazli xarakterga ega, ikkinchidan, ularda hali nutq to'la-to'kis shakllanmagan. Bolalar yuqori guruhlarda nutqni anchagina egallab olganlaridan keyingina so'z orqali ifodalangan narsalarni esda yaxshi olib qoladigan bo'ladilar.

Bolalar juda ko'p narsalarni asosan turli o'yin faoliyatlari davomida eslarida olib qoladilar. Shuning uchun ularning esda olib qolishlari ko'pincha epizodik va tasodifiy xarakterga ega bo'ladi. Bu esa eslarida olib qolgan narsalarni ma'lum bir sistemaga solishni qiyinlashtiradi. Shu tufayli bolalarning xotiralaridagi narsalar tartibsiz, bir-biri bilan aralashib ketadi. Natijada biron narsani esga tushirishlari qiyin bo'ladi. Bog'cha yoshidagi bolalar xotirasiga xos bo'lgan tartibsizlikni yo'qotish va xotirasini o'stirish juda ko'p jihatdan tarbiyachilarga bog'liqdir. Tarbiyachi bolalarni esda olib qolishlari lozim bo'lgan ma'lumotlarni ularning yosh xususiyatlariga mos qilib tanlashi kerak. Bolalar xotirasini mashq qildirishda turli mazmunli o'yinlardan, mashq va treninglardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Masalan, «magazin-magazin» o'yini, har turli loto o'yinlari, topishmoqli o'yinlar, didaktik va maxsus xotira o'yinlari shular jumlasidandir. Umuman, bolaning ma'lumotni esda olib qolishini va qayta esga tushirishini tarbiyachi doimo boshqarib borishi zarur. Chunki bog'cha yoshida xotiraning hamma tiplari o'sa boshlaydi. Biroq shu narsa xarakterliki, xotiraning asosiy turlari orasida (masalan, obrazli, mexanik, mantiqiy kabi) harakat xotirasi nisbatan kuchliroq rivojlanadi. Shuning uchun ham turli harakatlarni hamda musiqa ostida o'ynashni bu yoshdagi bolalar osonlik bilan o'zlashtiradilar. Mexanik tarzda o'zlashtiriladigan nutq ma'lumotlari ham qisman harakat xotirasiga kiradi. Shu sababli bog'cha yoshidagi bolalar tez aytiladigan turlicha ritmdagi she'rlarni bir-ikki qaytarishdayoq yodlab oladilar (masalan, bekinmachoq, o'yinini o'ynash oldidan aytiladigan «sanash»lar). Bekinmachoq o'yinining «sanash»larida hech qanday ma'no yo'q, lekin juda ifodali, jarangli ritmika bor.

Bog'cha yoshidagi bolalarda emotsional xotira yaxshi bo'lsa ham, lekin xotiraning bu turi bolalarga nisbatan katta odamlarda kuchliroq bo'ladi. Katta odamlar kuchli emotsional ta'sir

qilgan ba'zi narsa va hodisalarni hech vaqt eslaridan chiqarmaydilar. Bog'cha yoshidagi bolalar esa kuchli emotsional ta'sir qilgan narsalarni ham ba'zan eslaridan chiqarib qo'yishlari mumkin. Bolalar xotirasini o'stirishda tarbiyachi va ota-onalarning nutqi ham nihoyatda katta rol o'ynaydi. Bola bilan gaplashilganda nutq sodda, talaffuz aniq va tushunarli bo'lishi kerak. Xotiraning taraqqiyoti bolaning bog'cha yoshidagi davrida tugallanmay bolaning bundan keyingi taraqqiyotida, ya'ni ta'lim-tarbiya va turmush tarziga qarab o'zgarib, o'sib boradi.

Shuni ham qayd qilib o'tish kerakki, ma'lumotni idrok qilishda sezgi organlari qanchalik ko'p ishtirok etsa, ma'lumot shunchalik tez va puxta esda qoladi. Bu haqda mashhur rus pedagoglaridan K.D. Ushinskiyning quyidagi gaplari juda ham o'rinlidir. «Bolaning esida biror narsaning mahkam o'rnashib qolishini xohlovchi pedagog, bola sezgi organlarining mumkin qadar ko'prog'ini ko'zi, qulog'i, tovush organi, muskul sezgisi va hatto, agar iloji bo'lsa, hidlash va ta'm bilish organlarini esda tutib qolish jarayonida qatnashtirishga harakat qilishi kerak». Demak bola xotirasi ustida qancha ko'p va puxta ishlansa bolaning maktab ta'limini o'zlashtirishi ham shunchalik oson kechadi.

Nazorat savollari:

1. Ilk yoshdagi bolalarda xotiraning o'sishi sharoitlari nimalardan iborat?
2. Maktabgacha yoshdagi bolalarda esda olib qolish turlarini aytib bering.
3. Xotira turlarining bolalarda rivojlanishi.
5. Ixtiyorsiz va mexanik ravishda esda olib qolishning ahamiyati nimada?

8.4. Tafakkurning bolalarda rivojlanishi

Tafakkur bolaning bog'cha yoshidagi davrida juda tez rivojlana boshlaydi. Bolalarda turmush tajribasining ko'payishi, ikkinchidan, nutqning nisbatan o'sganligi, bolalarining juda ko'p erkin va mustaqil harakatlar qilish imkoniyatiga ega bo'lishlari bunga sabab bo'ladi. Bolalar o'zlarining mustaqil harakatlari davomida atrofidagi turli xil narsalar bilan bevosita taqqoslash,

analiz qilish va, nihoyat, umumlashtirish kabi fikr qilish jarayonlarini vujudga keltiradi va takomillashtiradi.

3 yoshdan oshgan bolalarning tafakkurlari **ko'rgazmali-obrazli** xarakterga ega bo'ladi. Ular o'zlarining mulohazalarida mavhum tushunchalarga emas, balki ko'z o'ngidagi aniq narsalarga asoslanadilar. Ko'rgazmali-obrazli tafakkur ko'rgazmali-harakat tafakkuriga qaraganda nutq bilan ko'proq bog'liq bo'ladi. Bu davrda ham bolalarning turli faoliyatlarida aniq obrazli tafakkur bilan nutq birga, ya'ni ketma-ket amalga oshiriladi. Bolalar ko'z o'ngidagi turli narsalar haqida mulohaza yuritganlarida bu narsalarning nomlarini ataydilar. Lekin bu yoshdagi ba'zi bolalarning mulohazalarida so'zlarga nisbatan obrazlar katta o'rin egallaydi. Ularning tafakkurida so'zlar qandaydir ikkinchi darajali, yordamchi rolni o'ynaydi, so'zlardan erkin foydalana olmaydilar. Buni aniqlash uchun professor B.C. Muxina shunday misol keltiradi. 4–5 yoshli bolalarga ataylab buzilgan o'yinchoqlar berilib, ularning buzilish sabablarini aniqlash va tuzatish talab qilingan. Ko'pchilik bolalar buzilgan o'yinchoqlarning buzilish sababini aniqlab, ularni tuzatganlar. Lekin qanday qilib tuzatganlarini so'z bilan aytib bera olmaganlar. Ular o'yinchoqlarning mana bu yerini unday qildik, mana bu yerini bunday qildik, deb aniq ravishda ko'rsatish bilan cheklanganlar. Ana shu misoldan ko'rinib turibdiki, aniq obrazli tafakkurda ham hali so'z yetakchi rol o'ynamaydi.

4–5 yoshli bolalar nutqni jadallik bilan o'zlashtiradilar. Bu yoshdagi bolalar sodda tarzda umumlashtirish, guruhlash qobiliyatiga ega bo'la boshlaydilar. Bu davrni mantiqiy tafakkurni egalashga tayyorgarlik davri deyish mumkin.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalarda **mantiqiy tafakkur** rivojlana boshlaydi. 6–7 yoshdagi bolalarda mantiqiy tafakkur taraqqiyotining barcha imkoniyatlari yuzaga kelgan bo'ladi. Birinchidan, bu yoshdagi bolalarda nutq yetarli darajada rivojlangan, ikkinchidan, tushunchalar tarkib topa boshlagan. Bolalar obrazlardan, tasavvurlardan foydalanmay, mustaqil ravishda so'zlar orqali tafakkur qila olishlari uchun ular voqelikdagi narsa va hodisalarning eng muhim xususiyatlarini aks ettiradigan tushunchalarni o'zlashtirishlari kerak. Bolalarda avval so'zlar bilan ifo-

dalanadigan tasavvurlar tarkib topadi. Lekin bu tasavvurlar o'z-o'zidan tushunchaga aylanib qolmaydi. Tushunchalarni tarkib toptirishda bu tasavvurlardan foydalanish mumkin. Tushunchalar va ularga asoslangan mantiqiy tafakkur shakllari bolalarning turli sohalarga doir bilim asoslarini o'zlashtirish jarayonida tarkib topa boshlaydi. Tushunchalarni izchil tarzda o'zlashtirish maktabdagi ta'lim bilan bog'liqdir. Bolalar ma'lum darajada tushunchalarni o'zlashtirganlaridan so'ng mantiqiy tafakkur qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar. Bunda bolalar berilgan masalani aql bilan yecha oladigan bo'ladilar.

Bolaning maktabgacha yoshdagi davrida uning erkin harakat qilish maydoni kengayadi. Bu esa tafakkurning rivojlanishi uchun juda katta ahamiyatga egadir. Maktabgacha yoshdagi bolalar o'z tajribalarida ancha narsalarni bilib olganlaridan so'ng narsalarning ichki xususiyatlari bilan ham qiziqqa boshlaydilar. Shu sababli ularda juda ko'p savollar (Bu nima? Nega bunaqa? Kim qilgan? Qayerdan kelgan? Nima qiladi? kabi) paydo bo'ladi. Bu tafakkurning aktiv va jadal rivojlanishi uchun zamin hozirlaydi.

Bolalarning savollariga doimo ahamiyat bilan qarash kerak. Bola o'z savoliga javob topa olmasa yoki katta odamlar uning savoliga ahamiyat bermasalar, undagi qiziquvchanlik, sinchkovlik susaya boshlaydi. Bolalarning savollariga javob berish qiyin, chunki ular o'zlari hali mutlaqo tushunmaydigan narsalar va hodisalar haqida ham savol beraveradilar. Tarbiyachi bolalarning sonesanoqsiz savollariga ularning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda javob berishi va tushuntirishi lozim.

Odatda, har qanday tafakkur jarayoni biron narsaga tushuna olmaslik, biron narsadan taajjublanish, hayron qolish natijasida hosil bo'ladi. Juda ko'p ota-onalar va ayrim tarbiyachilar bolalar ortiqcharoq savol bersalar, ularni «Ko'p mahmadona bo'lma», «Sen bunday gaplarni qayerdan o'rganding», deb jerkib tashlaydilar. Bola bir necha marta ana shunday pand yegandan so'ng, kattalarga savol bermaydigan, ayrim murakkab narsalarni o'z bilganicha yoki afsonalardagi kabi xato tushunadigan bo'lib qoladi. Masalan, 7 yoshli bola «Yomg'ir qayerdan yog'adi?» degan savol berdi. Bu bolaga yomg'irning yuzaga kelishi juda sodda va tushunarli qilib gapirib berildi (hatto sovuq oynaga issiq par bi-

lan ta'sir qilganda suv zarrachalarining yuzaga kelishi misol qilib ko'rsatildi). Bola biroz qarab turib, yo'q unaqqa emas deb javob berdi. Bo'lmasa, qani sen tushuntirib ber, deb so'raldi. Shunda bola quyidagicha tushuntirib berdi: «Yomg'ir osmonda yashaydi, uning uyi bulutlardan ham balandda. Bulutlar ochilib ketgan paytda yomg'ir yiqilib ketadi...», — deb tushuntirdi. Bolaning ana shunday afsonaviy tushunchasidan voz kechib, to'g'ri, ilmiy tushunchani yuzaga keltirguncha ancha vaqt ketadi.

Bolalarning beradigan savollari juda qiziq bo'lishiga bir necha sabablar bor:

1) bolalar tevarak-atrofdagi narsa va hodisalarni qanday bo'lsa, shundayligicha, ya'ni yaxlit holda, xuddi rasmdagidek aks ettiradilar;

2) narsa va hodisalar o'rtasidagi bog'liqlik va sababiylikni chuqur analiz va sintez qila olmaydilar;

3) ularda turli tabiat va jamiyat hodisalariga doir ilmiy tushunchalar tarkib topmagan va yetilmagan bo'ladi;

4) bolalarda ularning turmush tajribalari juda oz bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning beradigan savollaridan ular tafakkurining aniq obrazli xarakterga ega ekanligi ham ko'rinib turadi. Masalan, katta bog'cha yoshidagi bolalar quyidagi savollarni berishlari mumkin: Bulutlar nega yuradi? Osmon kattami, yer kattami? Yulduzlar nechta? Osmondagi yulduzlar nima uchun kunduzi ko'rinmaydi? Daraxtlar nima yeb o'sadi? Qorbobo odammi? Hozir qorbobo qaerda? Nima uchun qorbobo yozda kelmaydi? Elektr toki qayerdan keladi? Nega simda olov ko'rinmaydi? Bolalarni tabiat va jamiyatdagi narsalarning sababiy bog'liqligi hamda ichki taraqqiyot qonunlari emas, balki shu narsalarning o'zi qiziqtiradi. Ular hamma narsani bilishga intiladilar. Katta guruh bolalarining gaplariga diqqat qilsak, ular shunday hodisalar haqida mulohaza yurgizishayotganining guvohi bo'lamiz. «Temir og'ir narsa bo'lgani uchun suvda cho'kadi, yog'och yengil, shuning uchun u oqadi», «Ichi bo'sh banka yengil, shuning uchun u cho'kmaydi», «Urug'ni yerga ek-sa, ko'karib chiqadi» va shu kabilar.

Ayrim bolalar haddan tashqari ko'p savol beradilar, boshqa bir bolalar esa deyarli hech savol bermaydilar. Bolalarning juda

ko'plab savollar berishlari ijobiy xarakterga ega bo'lib, bu ularning qiziquvchanligi, faolligi va mustaqilligidan darak beradi. Odatda, juda passiv va tortinchoq bolalar savol bermaydilar. Bunday bolalarga turli mashg'ulotlar va ekskursiyalar vaqtida tarbiyachining o'zi savol berishi, shu bilan ularni faollashtirib borishi lozim.

Maktabgacha yoshdagi bolalar fikr yuritish jarayonida ayni shu chog'da idrok qilayotgan narsalargina emas, balki ilgari idrok qilgan narsalariga ham tayana oladilar. Masalan, bolaga ilgari ma'lum bo'lgan biron topshiriq yoki savol berilsa, u o'z tasavvuriga asoslanib, qiynalmay, darhol javob qaytaradi. Chunonchi 6 yoshli bir boladan «Yong'oq suvda cho'kadimi yoki oqadimi?» deb so'ralganda, u «oqadi» deb javob bergan. Bolaning to'g'ri javob berganligiga sabab shundaki, u o'z tajribasida yong'oqni suvga tashlab ko'rgan. Bu bolalarda induktiv va deduktiv xulosa chiqarishning eng sodda shakllari yuzaga kela boshlaganini ko'rsatadi.

Bog'cha yoshidagi bolalar tafakkurining xarakterli xususiyatlaridan biri ular tafakkurining hamon obrazli bo'lishidir. Ular o'zlarining mulohazalarida mavhum tushunchalarga emas, balki aniq faktlarga asoslanadilar. Shuning uchun ular mavhum tusda berilgan oddiy vazifalarni hal qila olmaydilar. Biroq, katta guruh bolalarida, ayrim narsa va hodisalarning muhim belgilariga qarab, umumlashtirish qobiliyati yuzaga kela boshlaydi. Masalan, bola olma, o'rik, nok, olcha, olxo'ri, uzum, anor, behi va anjirlarning rasmlarini to'plab, meva deb ataydi. Ular endi meva degan umumiy tushunchadan o'z nutqlarida erkin foydalana oladigan bo'ladilar. Bolalar xilma-xil rasimli lotolar bilan o'ynash jarayonida ana shunday umumlashtirishga o'rgana boshlaydilar. Bunday o'yinlarda ba'zan tarbiyachining aralashuvi va bolalarga umumlashtirish yuzasidan (masalan, hayvonlar, hasharotlar, gullar, qushlar, o'yinchoqlar va hokazolar) berilgan topshiriqlarni bajarilishiga yordam beradi.

Bola narsalarni bir-biriga taqqoslab, o'xshash va farq tomonlarini ajrata boshlaydi. Masalan: «Kvadrat va to'rtburchakni taqqoslab, kvadrat va to'rtburchakni to'rt tomoni bor, shuning ushuni ular o'xshash. Lekin farqi shundaki, kvadratni to'rtala tomoni va to'rt burchagi teng, to'rtburchakning esa qarama-qarshi

tomonlari teng». Bolalarning oddiy masalalarni yechish haqida fikr yuritishga va u haqida soʻzlab berishga imkoni boʻladi. Toʻrt-besh yoshli bola masalani amaliy harakat bilan yechadi va u haqida nutqi orqali soʻzlab beradi. Masalan: 4 yoshli bola kuch bilan quvurga ilinib qolgan bayroqchali tayoqchani tortadi, lekin chiqara olmaydi. Shunda bola quvur ichiga yuqoridan qarab tayoqchani ehtiyotkorlik bilan aylantiradi va bayroqchani chiqarib oladi. Masala hal etildi. Demak, kichik guruh bolalari masalani amaliy harakat orqali yechadilar va bajarilgan ishga nutqlari bilan yakun yasaydilar. 5–6 yoshli bolalar oldiga qoʻyilgan masalani oldindan oʻylab, uning rejasini tuzib oladilar. Bu ichki, ovozsiz nutq orqali amalga oshiriladi. Masalani ogʻzaki yechadilar: Masalan: «Daraxtga 7 ta qushcha qoʻnib turibdi. Ulardan ikkitasi uchib ketdi, daraxtda nechta qushcha qoldi?» Demak, bola tafakkurini oʻstirishda turli xil taʼlimiy mashgʻulotlarning roli katta. Mashgʻulotlar bola aqlini oʻstirishda, mustaqil fikrlashga oʻrgatadi. Bolaning tafakkurini oʻstirishda birinchi navbatda tushunchalar hosil qilishdan boshlanadi.

Mashgʻulotlar yordamida elementar matematik tasavvurlarni oʻstirish bolalarda taqqoslash qobiliyatini oʻstiradi: ularni xulosalar chiqarishga va sodda masalalarni yechishga oʻrgatib boradi. Kubiklar, doirachalar, kvadratlar va poloskalar yordamida bolalarga narsalarni taqqoslashga, oʻxshatish va farq tomonlarini ajrata olishga, ayrim narsalardan guruh toʻzish va guruh orasidan bittasini ajratib olishga narsalarni bir necha teng qismga, yaʼni 2 ga va 4 ga boʻlishga oʻrgatish va ularni taqqoslashga oʻrgatib borish zarur.

Tayyorlov guruhlariga borganda oʻn ichida tartib bilan sanashga va ogʻzaki masalalar yechishga oʻrgatish bilan bola tafakkurini oʻstirish mumkin. Bolalarning ekskursiya va sayllar paytida kuzatuvchanligi ortadi, ular turli narsalarni taqqoslashga, analiz-sintez qilishga oʻrganadi. Masalan: boqqa ekskursiyaga chiqqan bolalar bogʻning bir chekkasida yer kovlayotgan toshbaqaning oyoqlarini belkurakka oʻxshatsa, ikkinchi bola ekskavatorning kovushiga oʻxshatadi. Bunday taqqoslovchi mulohazalar bolalar tafakkurini oʻstirishga aktiv taʼsir etadi.

Bolalar juda qiziquvchan boʻladilar. Ular hodisalarning sababini bilishga, hamma narsaning siridan xabardor boʻlishga inti-

ladi. Bu ularning bilish jarayoni bilan bogʻliq boʻlgan qiziqishlaridir. K.D. Ushinskiy aytganidek: «Qiziqish bu toʻla fikrlashdir». Bolalar tafakkurini oʻstirishda ana shu qiziqishlardan ham foydalanish lozim, chunki qiziqish bolaning bilimlarini chuqurlashtiradi. Demak, maktabgacha davrda yosh bolaning tafakkuri tez suratlar bilan oʻsib borar ekan, uni yanada taraqqiy ettirish va rivojlantirish hozirgi kunda bolalar muassasalari oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir.

Nazorat savollari:

1. Bogʻcha yoshidagi bolalarda tafakkurning qaysi turlari rivojlana boshlaydi?
2. Mantiqiy tafakkur necha yoshdan boshlab rivojlana boshlaydi? Nima uchun?
3. Bolalarning beradigan savollari juda qiziq boʻlishiga sabab nima?
4. Tafakkurni umumlashtirish, taqqoslash, tasniflash xususiyatlariga misollar keltiring.
5. Xulosa chiqarish turlari nimada koʻrinadi?
6. Qanday taʼlimiy mashgʻulotlarda bolaning fikrlash jarayoni rivojlanadi?

8.5. Bolalarda nutqning rivojlanishi

Bola bogʻcha yoshiga yetgach, soʻz boyligining ancha ortishi bilan birga ayrim jummalarni grammatik jihatdan toʻgʻri ishlata boshlaydi, soʻz zaxirasi juda tez ortadi.

Bu yoshda bolaning nutqi faqat miqdor jihatdangina ortib bormay balki sifat jihatidan ham ancha takomillashadi. Masalan: ilk yoshdagi bolalar ancha soʻz boyligiga ega boʻlishlariga qaramay ayrim tovushlarni (r, l, y, sh, z kabi) yaxshi farqlay olmaydilar va shu tufayli soʻzlarni notoʻgʻri talaffuz etadilar. Bundan tashqari, bogʻcha yoshidagi bolalar oʻz ona tillarining grammatik tuzilishini amaliy tarzda oʻzlashtira boshlaydilar.

Soʻz boyliklari miqdor jihatidan bogʻcha yoshidagi bolalarning hammasida bir xil boʻlmaydi. Bogʻcha yoshidagi bolalar soʻz zaxirasining miqdori asosan bola tarbiyalanib oʻsayotgan oilaning madaniyatiga, maʼnaviyatiga bogʻliqdir. Bir xil oilalarda

bola nutqining o'sishi bilan maxsus ravishda shug'ullaniladi. Boshqa bir oilalarda esa bola nutqining o'sishi bilan mutlaqo shug'ullanmaydilar. Ana shuning natijasida bog'cha yoshidagi bolalar so'z zaxirasi o'rtasida sezilarli farq yuzaga keladi. Agar ilk yoshdagi bolalarning nutqi asosan ular ayni shu chog'da idrok qilib turgan narsalar va harakatlar bilan bog'liq bo'lsa, bog'cha yoshidagi bolalarning nutqi hozir idrok qilib turgan narsalardan tashqari ilgari idrok qilingan narsalar hamda xayoliy narsalar bilan ham bog'liq bo'ladi. Shuning uchun bolalar katta kishilar aytib yoki o'qib bergan ertaklarni izchil ravishda qayta aytib bera oladilar. Bu yoshda bolalar nutqni juda tez egallaydilar. Shuning uchun ular o'z ona tillarining grammatik tuzilishini ham faqat og'zaki tarzda o'zlashtiradilar. Bolalarning o'z ona tillari grammatikasining ayrim tomonlarini o'zlashtirishlari maktab bolalarining o'zlashtirishlaridan batamom farq qiladi.

Bola yoshi	1 yosh	2 yosh	3 yosh	4–5 yosh	6–7 yosh
So'z boyligi	8–12	25–400	1200– 1300	2500– 3000	4000– 5000

Bog'cha yoshidagi bolalar grammatik qoidalarni o'rganib yodlarida saqlab qolmaydilar. Ular ot, fe'l, sifat, olmosh, suffiks, kelishik kabi grammatik kategoriyalarning borligini ham, nima ekanligini ham bilmaydilar. Shuning uchun ular grammatikaning juda ko'p qo'llaniladigan eng sodda qoidalarni kattalarning nutqlari orqali mazmunli o'yinlarda taqlidiy yo'llar bilan amaliy ravishda o'zlashtira boradilar. Ma'lumki, nutqning o'sishi jarayonida bolalar so'z turkumlaridan otlarni tez o'zlashtiradilar. Bunga asosiy sabab shundaki, bolalar narsalarning nomlarini, otlarini o'z nutqlarida ko'proq ishlatadilar. O'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalari otlarni ko'plik, birlik, bo'lishli, bo'lishsiz shakllarda va turli kelishiklarda to'g'ri ishlatadigan bo'ladilar. Katta guruh bolalari so'zlarni to'g'ri talaffuz eta oladilar. Shuning uchun ular o'zlaridan kichik yoshdagi bolalar so'zlaganlarida, «bunaqa deb bo'lmaydi» deb ularning nutqlarini to'g'rilaydigan bo'ladilar. Otlardan so'ng bolalar so'z turkumlaridan fe'llarni va sifatlar-

ni o'zlashtira boshlaydilar. Fe'llarning shaxs qo'shimchalarini osonlik bilan egallasalar ham, lekin fe'llarning zamonga qarab o'zgarishini o'zlashtira olmaydilar. Kichik guruh bolalarida turmush tajribasi juda oz bo'lganligi tufayli ularda o'tgan va kelasi zamon tushunchalar hali shakllanmagan bo'ladi. Shuning uchun ular o'z nutqlarida fe'llarning zamon qo'shimchalarini almashirib yuboradilar. O'rta va katta guruh bolalari fe'lning zamonga qarab o'zgarib borishini to'g'ri ishlatadigan bo'ladilar.

Nutq faqat boshqa odamlar bilan amalga oshiriladigan aloqa vositasigina bo'lib qolmay, balki u bolalar uchun xulq-atvorini boshqarish vositasi hamdir. Turli yoshdagi bog'cha bolalari o'z xulq-atvorlarini, ya'ni ma'lum ijtimoiy sharoitda o'zlarini qanday tutishlarini tafakkur orqali o'ylab idora qiladilar. Bunda nutq birinchi darajali ahamiyatga egadir. Odatda kichik yoshdagi bog'cha bolalarining nutqlari ikkinchi bir odamga emas, balki o'zlariga qaratilgan bo'ladi. Masalan: «Anvar uxlaydi», «Anvarning qorni ochdi» deb gapiradilar. Bolalarning ana shunday o'zlariga qaratilgan nutqi **egostentrik nutq** deb yuritiladi. Katta yoshli bog'cha bolalarida egostentrik, ya'ni o'z-o'ziga qaratilgan nutq tugallanib normal holga keladi.

Nutq o'stirish mashg'ulotlari.

Shunday qilib, asosiy aloqa vositasi bo'lgan nutq bola psixikasining taraqqiyotida benihoya katta rol o'ynaydi. Bog'chada va oilada to'g'ri yo'lga qo'yilgan ta'lim-tarbiya va xususan, bog'chada ona tilidan o'tkaziladigan maxsus mashg'ulotlar tufayli bola nutqini normal o'stirish mumkin. Bola bog'cha yoshining oxirgi bosqichiga kelganda og'zaki nutqning hamma turlaridan erkin foydalana oladigan bo'ladi. Bola nutqining bundan keyingi taraqqiyoti maktabda, o'qish jarayonida amalga oshiriladi.

Tarbiyachining nutqi nutq talablariga rioya qilingan holda bo'lishi kerak. Ya'ni nutqning tushunarligi, soddaligi, ta'sirchanligi, boyligi, ravonligi, sofligi, ifodaliligi, mazmundorligi, aniqligi, chiroyliligi, to'g'riligi bilan ajralib turishi kerak. Ba'zi tarbiyachilarning nutqi juda ta'sirchan bo'ladi. Bunday tarbiyachilar nutqi his-tuyg'u bilan sug'orilgan bo'lib, ular o'zlari gapirayotgan gaplardan o'zlari ta'sirlanadilar, ana shundagina bolalarga ham muayyan kayfiyatni «yuqtiradilar». O'tkazmoqchi bo'lgan mashg'ulotiga tarbiyachining o'zi qiziqishi va uning o'zida ham samimiy his-tuyg'u hosil bo'lishi shart. Tajribali bir pedagog yosh tarbiyachilarga shunday deydi: «Bolalarga hikoyani shunday so'zlab beringki, go'yo o'sha voqealarda o'zingiz ham qatnashgandek bo'ling...». Lekin hamma tarbiyachilar ham obrazga kirib hikoya yoki ertakni aytib bera olmaydilar. Ba'zi tarbiyachilarda esa nutq ancha ohista, ta'sirsiz, kam ifodali, qat'iy izchillikka rioya qilingan holda, dalilli va mantiqiy bo'ladi. Bunday nutq biroz zerikarli bo'lib bolalarni mashg'ulotga diqqatini jamlab olishi qiyinroq kechadi. Bunday nutq yo'naltirilgan yoki boshqacha aytganda undalma nutqdan iboratdir.

Yana shunday tarbiyachilar ham borki, ularning nutqi emotional ham, mulohazali ham emas, ammo bolalar ular nutqini yaxshi o'zlashtiradilar. Bunday nutqlarda zo'r ishonch kuchi yangraydi, gapirilayotgan gapga chuqur ishonch paydo qiluvchi kishining irodasi borligi sezilib turadi, o'z bolalarida ixtiyorsiz ishonch hosil qiladi. Tarbiyachi o'z fikrlarini haqchanligiga, bolalarni ishontirishga qattiq kirishganligi o'z-o'zidan ko'rinib turadi. Ularning to'g'riligi va muhimligiga ishonch ixtiyorsiz ravishda bolalarga o'tadi. Bu katta ishonch va ta'sir kuchiga ega bo'lgan

irodali nutq deyiladi. Lekin bunday nutq avtoritar xarakterga ega bo'lib bolalardagi mustaqil fikrlashni cheklab qo'yadi.

Zarur iboralarni tez tanlay olish: so'z boyligiga, fikrlash jara-yonining tezligiga, gapirilayotgan mavzuni yaxshi bilgan bo'lishiga, topqirligiga, kishining shu paytgacha umumiy holatiga va boshqa ko'pgina sabablarga bog'liqdir. O'z nutqini qulay va to'g'ri tuza bilishda badiiy adabiyotni o'qib turish katta ahamiyatga ega. Kitob o'qiganda shaxsda lug'at boyligi ko'payadi, fikrining obrazlilik ortadi, nutq ravshan, chiroyli va adabiy bo'ladi. Nutqda murakkab jumlar va notanish qiyin so'zlar bo'lmasa, u ham ravshan, ham tushunarli bo'ladi. Murakkab bo'lmagan qisqa jumlar bayon etiladigan ma'lumotni tez tushunib olishga yordam beradi.

Ammo fikrni bayon etishda juda ezmalanish ham bo'lmaydi. Nutqning juda qisqaligi, mavzuning haddan tashqari ko'pligi, hodisalarni ko'p keltirish bolalarning tushunmay qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Bayon etish aniq, ifodalar ravshan, xulosa va umumlashtirishlar aniq bo'lsa, tarbiyachining bayoni tushunarli hamda tez esda qoladigan bo'ladi. Tarbiyachi nutqning sodda bo'lishini unior mazmunga aylantirib yubormasligi kerak. U yetarli mazmunga ega bo'lishi kerak. Uning murakkablashib ketishidan, bolalarning charchab qolishidan qochish kerak.

Tarbiyachi nutqining tashqi shakli: tarbiyachi ovozining yoqimlilik (uning bo'yoqliligi va kuchi), ravonligi, ohangdor bo'lishi katta ahamiyatga ega. Nutqning bu tomonini yaxshilash ustida ishlash har bir pedagog uchun juda muhimdir. Tarbiyachining ovoz tembri juda past va juda yuqori ham bo'lmasligi kerak. U bir tekis baland ovoz bilan gapirganda fikrni bo'rttirib ko'rsatish uchun ovozini goh baland, goh past qilib gapirish imkoniyatidan mahrum bo'ladi. Bundan tashqari, tarbiyachining baland ovozi bolalarni asabiylashtiradi, shu bilan birga tarbiyachi sinfdagi shovqinni ham eshita olmaydi. Juda past ovoz bilan gapirilgan nutq ham bolalarga yaxshi eshitilmaydi. Eng yaxshi pedagoglarning tajribasi mavzuni o'tishda bolalarning bilim darajasiga, yoshiga, o'tiladigan o'quv materialining mazmuniga, tarbiyachi tomonidan qo'yiladigan vazifaga, ishning boshqa sharoitlariga qarab nutqning biror shaklidan maqsadga muvofiq foydalanish lozimligini ko'rsatadi.

Tarbiyachining vazifasi o'quvchilarga faqat ta'lim berish bilan chegaralanib qolmay, balki ularni har bir hikoya ustida o'ylashga, uni emotsional his qilishga o'rgatishdan iboratdir.

Tarbiyachi nutqiga qo'yiladigan talablar

Tarbiyachi quyidagi qoidalarga amal qilishi kerak:

1. Mashg'ulotga puxta tayyorlanish; mavzuga taalluqli bevosita voki boshqa muhim va qiziqarli materiallarni to'plashi lozim. Ayniqsa endi ish boshlagan yosh tarbiyachining eshituvchilar oldidagi qo'rqishi uning mashg'ulotni o'tkazishiga juda xalal beradi, nutq muvaffaqiyatsiz chiqadi. So'zlash oldidan hayajonlanmaslik uchun, o'zingga ishongan bo'lishing kerak, bu esa mashg'ulotga puxta tayyorlanishga bo'g'liq. Tarbiyachi mashg'ulotga qanchalik yaxshi tayyorlansa, u so'zlashda shunchalik kam hayajonlanadi. Hech kimga oldindan ma'lum bo'lmagan mehnat notiq ishonchining garovidir. Bu ishonch o'sha soatda, nutq vaqtida, notiq nima bo'lishini va yana nima aytishini o'zi his qilgandagina paydo bo'ladi.

2. Ovozni o'zgartirish — fikrga bog'lab uni ko'tarish va pasaytirish lozim. Bolalarning yoshiga mos ravishda erkalash ohanglaridan foydalanish lozim. Uning ovozi va intonatsiyasi diqqatni o'ziga tortadi. Ba'zan ovozni ancha «pastlatish» kerak, pauza qilib baland ovozdan past ovozga o'tiladi.

3. Gapirayotganda qo'l va gavnani harakatlantirish nutqni jonlantiradi, biroq bundan ehtiyotkorlik bilan foydalanish lozim. Haddan tashqari ko'p harakatlar yoki u yoq-bu yoqqa yuraverish ham diqqatni chalg'itadi. Eshituvchilarning ayrim guruhiga tikilib gapirish ham foydali. Bu bilan eshituvchilar diqqati tortiladi va notiqda muhabbat paydo bo'ladi. U yaqqol ko'rinishi, «yuzi, tili bilan gapirishi», ya'ni mimikadan unumli foydalanishi kerak.

4. Nutq shakli oddiy, tushunarli bo'lsin. Ko'gazmali taq-qoslash, o'xshatish, ifodalilik ham yaxshi ta'sir etadi.

5. Eshituvchilar diqqatini bo'shashtirmasdan, hatto uni os-hirish ham zarur.

6. Ortiqcha (sheva va «shunday qilib», «demak», «ana», «anaqa» va shu kabi) mazmunsiz so'zlarni ishlatmaslik, qisqa ga-pirish karak.

7. Nutqni uzmay gapirish bu notiqning keraksiz ortiqcha gaplarga to'xtalmasdan, nutqning yangi qismiga o'tishidir.

8. Qisqa chekinishlar ham qilish mumkin, bunday chekinishlar yengil, hatto komik xarakterda bo'lishi va ayni vaqtda nutqning ana shu joyiga tegishli mazmun bilan bog'lanishi lozim.

9. Nutq oxirida xulosa qilish, ya'ni uning muqaddimasi bilan bog'lash lozim.

Shunday qilib, tarbiyachi nutqining boyligi bolalar bilan munosabatga kirishishni, ya'ni «bola tili»ni bilish hamda tarbiyachining o'z-o'zini tayyorlashda eng muhim xususiyatlardan biri hisoblanadi. Buning natijasida u bolalarda zarur his-tuyg'u hosil qiladi va shu bilan birga ularga zarur tarbiyaviy ta'sir ko'rsatib, jonli fikr uyg'otadi va emotsional o'lchovda, ishonarli hamda tushunarli, yorqin gapirishni o'zlashtirishiga yordam beradi.

Nazorat savollari:

1. Bog'cha yoshida nutqning o'sishi xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

2. Bola nutqining o'sishiga oila muhiti qanday ta'sir ko'rsatadi?

3. Egosentrik nutq nima?

4. Tarbiyachining nutqi qanday nutq talablariga rioya qilingan holda bo'lishi kerak?

5. Tarbiyachi nutqiga qanday talablar qo'yiladi?

8.6. Xayolning bolalarda rivojlanishi

Bog'cha yoshidagi bolalarda xayol bir xilda rivojlanmaydi. Agar kichik yoshdagi bog'cha bolalarida asosan tiklovchi xayol o'sgan bo'lsa, o'rta va katta yoshdagi bog'cha bolalarida xayolning ijodiy turi ham o'sa boshlagan bo'ladi.

Bolaning bog'cha yoshida harakat doirasining kengayishi, bilimlarining ortishi, turli xil yangi ehtiyoj va qiziqishlarning paydo bo'lishi unda xayol jarayoni birmuncha tez sur'at bilan rivojlanishiga olib keladi. Shuning uchun bog'cha yoshidagi bolalarning xayol qilish qobiliyatlari bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalar xayolidan har tomonlama ustun turadi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning xayoli asosan ixtiyorsiz va tiklovchi xayol bo'lib, ularning turli-tuman faoliyatlarida o'sib boradi.

Biroq shu narsa diqqatga sazovorki, agar bog'cha yoshidagi bolalarda xayol qilish qobiliyati bo'lmaganda edi, ularning o'yinlari ham xilma-xil bo'lmas edi. Demak, bolalarning xayol qilish qobiliyatlari ularni turli xil o'yinlar o'ynashga undasa, o'z navbatida o'yin ularning xayolini o'stiradi. Bog'cha yoshidagi bolalarning xayoli mashg'ulotlarda ham o'sib boradi. Masalan, bolalar loy o'ynashni, ya'ni loydan turli narsalar yasashni (shu jumladan, plastilindan ham), qumdan turli narsalar qurishni, rasm chizishni yaxshi ko'radilar. Bu mashg'ulotlar, ayniqsa, rasm chizish mashg'uloti bolalar xayolini o'stirishga juda katta ta'sir ko'rsatadi. Kichik yoshdagi bog'cha bolalarida hali ijodiy xayolning yo'qligi ularning rasm chizishlarida yaqqol ko'rinadi. Masalan, kichik yoshdagi bog'cha bolalarining chizgan rasmlari hamma vaqt ro'zg'or mavzularidan nariga o'tmaydi. Chunki, bu yoshdagi bolalar har kuni ko'rib turadigan narsalari haqidagina xayol qila oladilar.

O'rta va, xususan, katta guruh bolalarining rasm chizishlarida ijodiy xayolning yuzaga kela boshlagani aniq ko'rinadi. Ular rasm chizishda faqatgina uy-ro'zg'or mavzulari bilan cheklanib qolmay, uzoq o'tmish va kelajakdagi narsalarga oid rasmlar ham chizadilar. Bu yoshdagi bolalar o'z o'yinlarida va chizgan chizmalarida katta odamlarning turli-tuman faoliyatlarini mustaqil tasvirlashga intiladilar. Bunday paytda ular faqat xayoliy tasavvur etish yoki taqlid qilish bilan cheklanib qolmay, balki o'zlari ijodiy ravishda yangiliklar ham qo'shib boradilar. Masalan, ular mazmunli o'yin o'ynaganlarida yangi-yangi rollarni o'ylab chiqaradilar «poyezd» yoki «vokzal» o'yinida poyezdda yoki vokzalda xizmat qiluvchi kishilardan tashqari yo'lovchilarni vokzalga olib keluvchi transport, ya'ni taksi haydovchi rollarini qo'shadilar.

Katta yoshdagi bog'cha bolalari o'zlarining rasmlarida xayoliy obrazlarni (hatto orzularini) aks ettiradilar. Shuning uchun ular ko'pincha erkin temada; o'zlarini qiziqtirgan va ayni chog'dagi ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lgan narsalar haqida rasm chizadilar. Ana shunday erkin temada rasm chizish jarayonida bolalarning ijodiy xayol qilish qobiliyatlari o'sib boradi. Bog'cha yoshidagi bolalar xayolining rivojlanishiga turli xil hikoya va ertaklar ham ta'sir ko'rsatadi. Xalq turli qiziqarli, ibratli va ta'limiy ertaklar ijod etishda bog'cha yoshidagi bolalarni ham unutmagan. O'zbek

xalqining ogʻzaki adabiyotida yosh bolalarga tushunarli, sodda til bilan yaratilgan ertaklar mavjud. Bulardan tashqari, rus va boshqa xalqlarning tilidan oʻzbek tiliga tarjima qilingan ertaklar ham koʻpdir. Bogʻcha yoshidagi bolalar uchun yaratilgan ertaklarning koʻpi antropomorfizm xarakteriga egadir. Buning maʼnosi shuki, ertaklarning qahramonlari odamlarga oʻxshab «gapiradigan» hayvonlardan iboratdir. Bolalar bunday ertaklarni juda yoqtiradilar va har doim maroq bilan tinglaydilar.

Bogʻcha yoshidagi bolalar hayvonlar haqidagi turli ertaklarni eshitganlarida ularda shu ertaklardagi obrazlarga nisbatan maʼlum munosabat yuzaga keladi. Masalan, doim yovuzlik qiladigan boʻri obrazini, haddan tashqari ayyor tulki obrazlarini bolalar sevmaydilar. Ularga qoʻrqqoq quyon, xoʻroz, gʻoz, echki, beozor hayvonlarning obrazlari yoqadi. Turli ertaklar bolalarning xayollariga toʻgʻridan toʻgʻri taʼsir etadi. Ular oʻz xayol kuchlarini ishga solib, eshitayotgan yoki eshitgan ertaklaridagi turli obrazlarning qiyofasiga kiradilar. Boshqacha qilib aytganda, eshitgan ertaklari ular oʻyining mazmuniga ham taʼsir etadi.

Bolalar uchun chiqarilgan turli ertaklarning tarbiyaviy ahamiyatini nazarda tutib, pedagog-tarbiyachilar bolalarga ertak aytib berish va oʻqib berishga alohida eʼtibor bilan qarashlari lozim.

Shunday qilib, xayol bogʻcha yoshdagi bolalarning taraqqiy etishlarida katta oʻrinni egallaydi. Shuning uchun ham bogʻcha yoshi davrida bolaning xayoli yetarli oʻsgan boʻlishi kerak. Chunki maktabdagi oʻqish jarayonining birinchi kunidan boshlab bolalarda xayol qilish qobiliyati, xususan tinglash qobiliyati yaxshi oʻsgan boʻlishi talab qilinadi.

Nazorat savollari:

1. Bolalar xayolining rivojlanishi xususiyatlari.
2. Ilk yoshdagi bolalarda xayolning rivojlanish xususiyatlari nimada ifodalanadi?
3. Aktiv xayolning bolalarda rivojlanishi xususiyatlari.
4. Bogʻcha yoshidagi bolalarning xayol jarayoni kattalarga nisbatan yaxshi rivojlangan degan fikr mavjud. Bu fikr toʻgʻrimi, tahlil qilib bering.
5. Xayolning rivojida turli tadbirlarning oʻrni nimada?

IX bob. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR SHAXSINING SHAKLLANISHI

9.1. Ilk yoshda bola shaxsining shakllanishi

Ilk yoshda mustaqil harakatlar va muloqotga kirishish xususiyatlari. Inson ontogenezida uning 1 yoshdan 3 yoshgacha bo'lgan o'sish davri alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bu davrda insonga xos eng muhim sifatlar, xarakter xislati, atrof-muhitga, o'zgalarga munosabat, xulq-atvor, tafakkur va ong kabi psixik aks ettirishning turli ko'rinishlari shakllanadi. Bularning barchasi qarama-qarshiliklar kurashi ostida tarkib topadi.

Bolaning yurishga urinishi, turli narsalar bilan ovunishi va shug'ullana olish imkoniyatlari kengayishi, uning kattalarga bevosita tobeligini, ularga bog'liqligi nisbatan kamayadi. Asosiysi, uning mustaqil harakat qilishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi.

R.Y. Abramovich-Lextmanning tadqiqotlarida ifodalanishicha, bir yoshli va bir yosh-u ikki oylik bolada turli narsalar bilan harakat qilishning oddiy turi jadal rivojlanadi. Boshqacha aytganda, unda jismlar bilan muayyan harakatni amalga oshirishning nisbatan barqaror usullari shakllana boradi. Shunday harakatlar tobora ortadi va murakkablashadi, ularning mohiyati borgan sari chuqurlashadi.

D.B. Elkonin fikricha, bolalarda keng ko'lamli va ko'p miqdordagi predmetlarni tanish, idrok qilish, ularning xususiyatlarini o'zlashtirish ehtiyojining ortishi katta yoshdagi odamlar bilan muloqotga kirishish mayli, **tuyg'usi va istagini** kuchaytiradi. Shunday bo'lsada, bu muammo bola shaxsiy o'yin faoliyatini tashkil qilishda hali kattalarning yordami va rag'batiga muhtojligini ko'rsatadi.

Bir yoshli bolaning turli harakatli o'yinlarda muvaffaqiyatsizlikka uchrashi, ko'zlagan ishini bajarishidagi noxush kechinmalar uning psixikasida dastlabki affektiv holatni vujudga keltiradi. Shuningdek, o'z faoliyatida uchraydigan ko'ngilsiz voqealarga shaxsiy munosabatini bildirish, aks ettirishning yangi shakli ta'sirlanishni tarkib toptiradi. G'azablanish, jahl, qahr-u

g'azab tuyg'ularining xususiyatini tadqiq qilgan T.E. Konniko-va ma'lumotlariga binoan, bir yoshli bolada ko'pincha bezovtalanish, xatti-harakatdagi «portlash», qahri qattqlik yuzaga keladi. Uning fikricha, bola psixikasida paydo bo'layotgan xulq natijasi tirishqoqlikning o'ziga xos ko'rinishidan iborat bo'lib, u o'zi yoqtirgan narsani tezroq qo'lga olish xohishi bilan uzviy bog'liqdir.

Odatda, affektiv holatga berilishni yoki affektiv ta'sirlanishni bola kattalar bilan muloqotda psixik jihatdan qoniqmaslikni hosil qiladi. Psixologik ma'lumotlarga ko'ra, 1 yoshli inqiroz vaqtida «portlash», «lov etish» xususiyatiga ega bo'lgan affekt quyidagi sabablar bilan vujudga keladi:

1) kattalar bolaning xohish-istaklarini tushunmasligi, imo-ishorasi va yuz-chehra harakatlariga, pantomimikasiga (yuz bilan tana harakatlari qo'shilishi) e'tiborsizligi;

2) bolaning ixtiyorsiz xatti-harakatiga batamom qarshilik ko'rsatish, uning talabini bajarmasligi, qoniqtirmasligi;

3) bolaning o'zgarishlarga oid bilimlardan bexabarligi, bu o'zgarishlarni oldindan seza olmasligi va boshqalar.

Jazavaga tushishning xususiyati va darajasi bolaning yashash sharoiti hamda unga kattalarning munosabatida o'z ifodasini topadi va mahalliy mezonlar yordami bilan aniqlanadi. N.A. Menchinskaya o'z kundaliklarida bir yarim yoshli o'g'lining o'jarligini shunday ta'riflaydi: «Mumkin emas!» degan taqiqlashga javoban Sasha o'jarlik qilar, sho'xligini yana zo'r berib davom ettirishga urinar edi; uning o'jarona xohishini boshqa obyektga tortish bilangina bartaraf qilsa bo'lar edi: ko'pincha taqiqlashga qarshi yig'lab injiqlik qilar, hatto, o'zini polga otar, qo'l va oyoqlarini tapillatar, ammo bunday «jazava» uning xulqida juda kam sodir bo'lib, uni bunday sho'xliklaridan tez va oson chalg'itish mumkin edi...».

Psixologlardan L.S. Vigotskiy, P.P. Blonskiy va ularning shogirdlari olib borgan ishlardan ko'rinadiki, bolada paydo bo'lgan dastlabki so'z va ibora go'daklik davridan ilk bolalik davriga o'tishning eng muhim sharti hisoblanadi. Harakat bilan so'zning bog'lanishi bolaning mustaqilligi va mustaqil faoliyatni amalga oshirishi uchun zarur sharoit yaratadi. Nutq orqali muloqot ehti-

yojining paydo bo'lishi bolaning psixik jihatdan o'sishida muhim turtki vazifasini bajaradi va uni mustaqillik sari yetaklaydi.

D.B. Elkoninning fikricha, so'zlarning hosil bo'lishi va bolaning nutqiga aylanishi, eng avvalo, so'zning ma'nosini tushunib va idrok qilishga bevosita bog'liqdir. Buning natijasida bolaning lug'at boyligi keskin ko'payadi, ikkinchidan, nutqida ikkita so'zdan iborat gap tuzish imkoniyati vujudga keladi va uchinchidan, predmetlarning nomiga qaratilgan savollar tug'iladi. Bu jarayon 1,5 yoshdan oshgandan so'ng boshlanadi va bolada kattalar bilan muloqotning yangi bosqichi paydo bo'lganini bildiradi. Nutq orqali bolalarga vaziyat va holat nomlari emas, balki predmetlarni anglatuvchi so'zlar o'rgatiladi. Go'daklik davridan ilk bolalik davriga o'tish uning faoliyatida va kattalar bilan muloqotida jiddiy o'lg'a siljish bilan ajralib turadi. Ana shu siljish bolada atrofdagi odamlar va narsalarga tabaqali munosabatni shakllantiradi. Biroq bu munosabatlar faqat kattalar bilan hamkorlikdagi faoliyat orqali amalga oshadi. Kattalar bilan hamkorlikdagi yoki mustaqil predmetli harakatlarni egallashdagi yutuq yoki muvaffaqiyatsizlik, omadsizlik hollari bolada turli his-tuyg'u va kechinmalarni (quvonch, tashvish, achinish, qayg'urish, samimiylik, loqaydlik va hokazolarni) vujudga keltiradi. Shaxsning faolligi, harakatchanligi, tashabbuskorligi, intiluvchanligi, bilishga ishtiyoqmandligi, dadilligi asosan yuqoridagi omillarga uzviy bog'liqdir va bunga befarq qaramaslik kerak.

Ehtiyojlarning qondirilishi asosida turli hissiy holatlarning yuzaga kelishi. 2–3 yoshli bolalarning harakatlari juda impulsiv – ixtiyorsiz bo'ladi. Bola paydo bo'lgan his-tuyg'u va istaklarini darhol harakatlarda ko'rsata boshlaydi. Shu sababli bola o'ziga yoqqan qulay va qiziqarli faoliyatdan qanoatlanadi va hamisha shunday faoliyatga intiladi. Bolaning his-tuyg'usi kayfiyati va kechinmalarining o'zgarib turishi bilan xarakterlanadi. Shodlik bilan xafalik bir-biriga yaqin turadi, kulgu orqasidan yig'i, yig'i orqasidan esa kulgu keladi. Norozilik, g'azab, o'jarlik va jahl kabi affektlar juda uzoq davom etmaydi. 2–3 yoshli bolalar o'z tuyg'ularini tutib tura olmaydilar, bolalar katta odamlarning «mumkin emas» deb ogohlantirishlariga qaramay, birdaniga qattiq yig'lashlari, kulishlari yoki qichqirishlari mumkin. 2–3 yosh-

li bolalarga boshqalarning tuyg'ulari tez ta'sir etadi. 1–2 yoshli bola yig'lashi bilanoq boshqa bolalar ham yig'lashga tushadilar. Demak, bolalar bir-biriga ixtiyorsiz taqlid qiladilar. Lekin bu xususiyat bola o'sgan sari zaiflashib boradi.

Keyinchalik bolalar kattalarning erkalashini, norozilik ko'pincha, rad etish va talab qilishlarini farq qila boshlaydilar. Bolaning xatti-harakatlariga nisbatan tevarak-atrofdagi odamlarning munosabati va oilada bola hayotining qanday tashkil etilganligi uning xatti-harakatlarida o'zining ijobiy yoki salbiy ifodasini topadi.

Bola o'zining his-tuyg'ularini, o'zidagi hissiy holatni hali yaxshi boshqara olmaydi. Arzimagan narsa bilan kulib turgan bolaning birdan yig'lab yuborishi yoki yig'lab turgan bolaning birdan kulib yuborishi hech gap emas.

Bolaning o'sishi va nutqining rivojlanishi natijasida yuksak hissiyotlar, ya'ni intellektual, estetik, o'rtoqlik hislari yuzaga kela boshlaydi. Bola o'zini ajablantirgan yangi narsalarni ko'rib hayratda qoladi, bu bilan aqliy tuyg'ulari namoyon bo'ladi. 2 yoshdan oshgan bola chiroyli, jozibador narsalarni yoqtiradi. Bolaga chiroyli kiyim kiygizilsa u o'zini juda mamnun sezadi. Bola musiqaga, ya'ni sho'x va chiroyli kuylarga nisbatan juda ijobiy va aktiv munosabatda bo'la boshlaydi. Musiqaga iste'dodli bolalar hatto o'zlari ashula ham aytadigan, raqsga tushadigan bo'ladilar, bolalarning ana shunday faoliyatlarida ularning estetik tuyg'ulari yaqqol namoyon bo'ladi. Bola o'zining turli ehtiyojlarini anglab, o'zining shaxsini shakllantira boshlaydi.

Rus fiziologi I.M. Sechenovning tili bilan aytganda, bola ana shu davrdan boshlab o'z sezgilarini tevarak-atrofdagi narsalardan ajratib, o'z-o'zini anglay boshlaydi. Bu yoshdagi bolalarning so'z boyligida o'z shaxsini bildiruvchi «men» degan olmosh tez-tez uchrab turadigan bo'ladi. 2–3 yoshli bola o'zining kayfiyati ta'sirida o'ylamay harakat qiladi. Shu yoshdayoq bolalar bir-biridan o'zlarining axloqiy xislatlari bilan farq qiladilar. Bir bola boshqa bir bolaning qo'lidagi havas qiladigan narsasiga hasadsiz, xotirjam qaray oladi, ikkinchi bir bola birovlarning narsasini so'roqsiz olmaydi, bu harakat axloqiy tormozning ifodasidir. Lekin xuddi shu yoshdagi boshqa bir bola uradi. Uni

o'zini, istagini idora qilish odati yo'q, chunki unga bunday odat o'rgatilmagan. Ana shu tariqa bola juda elementar tarzda bo'lsa ham o'zini shaxs sifatida anglay boshlaydi. Binobarin, ana shu davrdan boshlab bog'chagacha tarbiya yoshidagi bolalarning individual xususiyatlari namoyon bo'la boshlaydi. Bolaning mustaqil harakatlarini tashkil etishdan e'tiboran unda irodaviy xislatlar tarbiyalana boshlaydi. Sochilgan o'yinchoqlarni yig'ishtirib, o'z joyiga qo'yish, yo'qolgan narsalarni o'ziga toptirish vazifasining o'ziyoq bola uchun muhim topshiriqdir. Bunday topshiriqlar bolani mustaqillikka va sabot-matonatlilikka o'rgatadi.

Bu davrda bolada «Men o'zim» konsepsiyasining vujudga kelishi shaxsiy fazilatlar shakllanishiga olib keladi va xuddi shu paytlarda bola shaxs sifatida tarkib topa boshlaydi. Bolada shaxsiy harakatlar paydo bo'lishi o'sishning yangi davri boshlanganini bildiradi. Bu davrda bola o'z ismini juda yaxshi o'zlashtirib oladi va qattiq himoya qiladi. Uni boshqa ism bilan chaqirishlariga norozilik bildiradi.

Ilk yoshdagi bolalar shaxsi shakllanishining shart-sharoitlari.

Uch yoshli bolalarga to'g'ri tarbiya berish, ta'sir o'tkazish, ularning harakatlarini maqsadga muvofiq yo'naltirish orqali ularda mustaqil holda ovqatlanish, kiyinish, yuvinish, o'z o'rnini yig'ishtirish ko'nikmalarini tarkib toptirishga, ayrim topshiriq va vazifalarni puxta bajarish malakasini shakllantirishga erishish mumkin. Mazkur yosh xususiyatlarini tadqiq qilgan N.M. Shchelovanov, D.B. Elkonin va boshqalarning fikricha, bolaning uch yoshgacha o'sishida erishgan yutuqlari uning xulq-atvorini, bilish jarayonlarini sifat jihatidan ancha o'zgartirib yuboradi. Shunga qaramay bolaning o'sishiga kattalarning ta'siri yetakchiligi qolaveradi. Bolaning mustaqilligi faqat uning jismoniy va aqliy imkoniyatida, kuchi yetadigan jarayonga nisbatan o'z munosabatini kattalarning yordamisiz amalga oshirishida emas, balki kuchi yetmaydigan ma'lum amaliy ko'nikmalarni egallay olmagan muammolarni hal etishda ham ko'rinadi. Bola «Menga bering», «Men ham qilaman», «Meni ko'taring», «Men ham boraman» kabi talablarni o'z istagi va ehtiyojini qondirishning manbasi deb hisoblaydi. Bolada vujudga keladigan xohish, istakning qondirilishi kattalar tomonidan boshqariladi. Mana shu davrda namoyon bo'ladigan

tarbiya jarayonidagi ayrim qiyinchiliklarning tashqi va ichki belgilari boladagi o'jarlik, negativizm, qaysarlik, injiqlik, kattalarning bolalar nazarida obro'sizlanishi va qadrsizlanishi kabilar bilan bog'liq. Bu yoshdagi bolalarning his-tuyg'ulari va irodasida muhim o'zgarishlar sodir bo'ladi va bularning hammasi boladagi xudbinlik, rashk, sharoit bilan bog'liq bo'lgan qaysarlik kabilarida yaqqol ko'rinadi. Bolaning shaxsiga nisbatan e'tiborsiz, mensimay munosabatda bo'lish bolalardagi injiqliklarning bosh sababchisi hisoblanadi.

Bolaning xulqida ma'lum sharoit ta'siri bilan paydo bo'lgan o'jarlik va noma'qul qiliqlar mavjudligi uning psixikasida jiddiy o'zgarish ro'y berganini, endi bolaga uning hozirgi o'sish darajasini hisobga olib munosabatda bo'lish zarurligini bildiradi. Bolalar psixikasida vujudga keladigan inqiroz sabablari:

- kattalar bolaning jismoniy va aqliy imkoniyatlarini;
- xohish va istagini mustaqil holda turmushda qaror toptirishga intilishini;
- ayrim ko'zga tashlangan qiyinchiliklarni bartaraf qilishga urinishini;
- o'z holicha ish tutishni cheklashlaridir.

Kattalar bolaning mustaqilligiga, istagiga qarshi turmasdan, mumkin qadar istagiga, intilishiga yordam bersalar, uning shaxsini shakllantirish jarayonidagi qiyinchilik o'z-o'zidan barham topadi, nizolarning oldi olinadi. Oilada va MTMda shaxslararo munosabatlarning ilmiy asosda qurilishi, pedagogik odob doirasidan chetlashmaslik yuqoridagi ziddiyatlarning oldini oladi.

Bolaning xohish va istagi ularning tasavvurlari bilan bog'liq bo'lib, faoliyat turlarida (rolli o'yinlar, ijodiy, tasviriy va konstruktiv faoliyat, sodda mehnat faoliyati) yaratiladi. Bola o'z faoliyatida tevarak-atrofdagi narsalar va hodisalar to'g'risidagi tasavvur obrazlaridan amaliy foydalanish bilan chegaralanib qolmay, ularga nisbatan o'zining shaxsiy emotsional munosabatini ham bildiradi. Bu hol ko'pincha ularning ijodiy o'yinlarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ijodiy o'yinlarda bolaning kattalar faoliyati haqidagi, ularning o'zaro munosabati to'g'risidagi tasavvuri aks etadi, u o'zini kattalar bilan birga harakat qilayotgandek his etadi, hatto voqelikning bevosita qatnashchisi vazifasini o'taydi.

Bunday vaziyatlar bolada yangidan yangi xohish-istaklarini keltirib chiqaradi. Hatto, bolaning o'zi uncha qiziqmaydigan faoliyatga ham undashi yoki tanish faoliyatga yangicha shakl va mazmun berib uni bajarishga yo'naltirishi mumkin. Psixologik manbalardan ma'lumki, mazkur yoshdagi bolalarning o'zlari xohlamaydigan zerikarli faoliyatga (chunonchi, yozishga, rasm chizishga, mehnatga, harakatli o'yinga) majbur qilish mumkin emas. Ular o'zlari xohlamagan mashg'ulotlarda juda tez charchaydilar. Shunday mashg'ulotlarga amaliy jihatdan yondashilsa, bolalar ishga astoydil, butun vujudlari bilan kirishib ketadilar. Natijada ularda shu mashg'ulotga ijodiy munosabat vujudga keladi.

3 yoshli bolalar o'zlarini o'zgaralar bilan taqqoslay boshlaydilar, buning natijasida bolada o'z-o'zini baholash vujudga keladi.

Uch yoshli inqiroz. Jismoniy jihatdan mustaqillikka erishish (yurish, yugurish) bolada erkin, kattalarning nazoratisiz, o'z holi-cha qandaydir ishlarni bajarish, ijtimoiy muhitda shaxs sifatida yashash istagini tug'diradi. 3 yoshli bolalar o'zlarini kattalar bilan taqqoslay boshlaydilar, hatto kattalar qilishi mumkin bo'lgan (huquqi bo'lgan), ular bajara oladigan harakatlarni bajarishga intiladilar. «Men katta bo'lsam mashina haydayman», «Men sizga katta tort olib kelaman», «Mening 100 ta qo'g'irchog'im bo'ladi» kabi istaklarini kelasi zamonda gapirsa ham bugun amalga oshirishga harakat qiladi. Ko'pincha bu harakatlar qat'iylik va qaysarlik bilan namoyon bo'ladi.

Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha bolalar mazkur inqiroz davrida bir necha ko'rinishdagi qaysarlik yoshini bosib o'tadilar.

Ana shu ko'rinishlarning biri bolaning 3 yoshiga to'g'ri keladi. Shu davrda uning psixikasida sifat va miqdor jihatidan turli o'zgarishlar ro'y beradi. Bu o'zgarishlar uning olamni o'zicha kashf qilayotganiga, psixikasining ma'lumot va axborotlar bilan soat sayin boyib borayotganiga bog'liqdir. Ayni shu yoshda bolada o'z irodasiga ishonch hissi tug'iladi, u o'zligini anglay boshlaydi. O'zligini anglash qarama-qarshiliklarni, ziddiyatlarni yengish bilan amalga oshadi.

Mazkur yoshdagi bola ba'zan o'ziga aytilgan so'zning mohiyatini tushunmasligi, anglab yetmasligi, goho o'yinga haddan

tashqari berilib ketib, kattalarning ovozini eshitmay qolishi mumkin. Bunday paytda bolada tashqi ta'sirga yoki qo'zg'atuvchiga e'tibor berish qobiliyati yetishmasligi, bunga uning ko'tarinki yoki tushkun kayfiyati xalal berishi mumkin. Ba'zan bola o'z o'ylari va ichki kechinmalari bilan bandligi sababli uning tashqi ta'sirga javob qaytarishi biroz kechikishi ham mumkin. Ana shu jarayonga o'zgalarning psixologik qonuniyatga rioya qilmay qo'pollik bilan aralashuvi yoqimtoy, odobli bolalarni ham darrov jahli chiqadigan, gap ko'tara olmaydigan, nozik tabiatli shaxslarga aylantirib qo'yishi mumkin. Bunda kattalarning muloqotdagi dag'al munosabatlarini ko'rgach qaysarlik belgilarini yaqqol namoyon eta boshlaydi. U har qanday taklifni, buyruqni, hatto, iltimosni ham rad qiladi, o'ziga berilgan barcha savollarga bir maromda «yo'q», «kerakmas», «bermayman», «bilmayman» deb javob qaytaraveradi. Kattalar bilan bola o'rtasidagi munosabatning buzilishi tufayli uning xatti-harakatida o'jarlik paydo bo'ladi. Buning asosiy sababi bolada o'zining ichki kechinmalari, his-tuyg'ulariga bog'liq harakatlarni mustaqil bajarish istagi tug'ilishi, «men» bilan bog'liq butunlay yangi nuqtayi nazarning vujudga kelishidir.

Mazkur davrni inson shaxsini shakllantirishda eng murakkab davr desak, xato qilmagan bo'lamiz. Shunga ko'ra katta yoshdagi odamlar, ota-onalar, bog'cha tarbiyachilari shu davrda bolaga undagi o'zgarishlarni, murakkab ichki kechinmalarning mohiyatini, psixologik inqirozni inobatga olgan holda yondashishlari lozim. Bu davrda bolada irodaviy sifatning takomillashuvi natijasida shaxsning xarakter xislatlari barqarorlashadi. Bola o'zligini anglashining tashqi va ichki belgilari yaqqol ko'zga tashlanadi. «O'zim» bilan bog'liq ezgu niyat mustaqillikka intilish tuyg'usini vujudga keltiradi, binobarin, ularning ta'siri tufayli unda o'z xulq-atvori «yurish-turishi» bilan kattalarning maqtovi va olqishini eshitish ishtiyoqi tug'iladi. Shaxsning xulqini baholash keyinchalik o'zini o'zi baholash darajasiga yetadi.

Katta yoshdagi odamlar, ota-onalar, tarbiyachilar bunday hollarda o'zlarini osoyishta tutishlari, sharoitga qarab bolaga biroyon berishlari, ba'zan ularga aytganlarini qildirishlari, kerakli

vaqtda masalani ochiq qoldirishlari lozim, chunki shaxslararo munosabatning baʼzan muammoligicha qolishi ham maqsadga muvofiqdir. Yaxshisi asabiylilik vaziyatida bolaning diqqatini boshqa narsaga jalb qilish, uni mushkul holatdan chalgʻitish maʼqul. Bu holat bolaning psixikasiga qattiq taʼsir qiladi, u oʻzining nojoʻya qiliqlari kattalarga aslo yoqmayotganini anglaydi, ichidan chuqur iztirobga tushadi.

Shu davrda organizmning tez surʼatlar bilan oʻsishi oqibatida bola shoʻx, sergʻayrat, tinib-tinchimas hamma narsaga qiziquvchan, harakatchan boʻlib qoladi. Undagi bu oʻzgarishlar tabiiy ekanligini kattalar yaxshi bilishlari, oʻzlarining kichkin-toylarga muomala va munosabatlarini tubdan oʻzgartirishlari lozim. Bola oldiga qoʻyiladigan talablar muayyan shart va sharoitga muvofiq boʻlishi kerak. Oʻzgarishlarni hisobga olmaslik kattalar bilan bolalarning oʻzaro munosabatlarida qator qiyinchiliklarni vujudga keltiradi. Bola ota-onalar va tarbiyachilarning gapiga quloq solmaydigan, topshiriqlarni bajarmaydigan, qoʻrs, hech narsaga koʻnmaydigan boʻlib qoladi. Bunday xatti-harakatni keltirib chiqaruvchi bosh sabab bolalarning mustaqillikka intilishini kattalar tan olmasligidir. Shuning uchun ular goho kattalardan oʻrinli xafa boʻladilar, nizoning sababini toʻgʻri anglaydilar.

Ayrim kishilar bolaga topshiriq beradilar-u, lekin uning natijasi bilan qiziqmaydilar, bola qanday yutuqqa erishganiga eʼtibor bermaydilar. Bola oʻziga kattalarning mensimay, hurmatsizlik bilan munosabatda boʻlayotganini darrov sezadi. Shaxslararo munosabatda vujudga kelgan anglashilmovchilik va ginaxonlik ana shu holatga oqilona baho berilgunicha davom etadi.

Erkalanish bilan vujudga keladigan oʻjarlik ham uch yoshlilar ruhiy dunyosida koʻp uchraydi. Bolaga meʼyoridan ortiq mehr-muhabbat qoʻyish, uni haddan tashqari erkalatish, har qanday xohishini qondiraverish, talab va ehtiyojini soʻzsiz ado etish ham unda erkalik va oʻjarlikni paydo qiladi. Shuningdek, bolaning xulq-atvorini, qilgan ishini maqtayverish, uni oʻrinsiz talaytirish yoki unga nisbatan befarq munosabatda boʻlish ham oʻjarlikni keltirib chiqaradi. Bolani eʼtiborsiz qoldirish, nazorat qilmaslik, tekshirmaslik ham noxush oqibatlariga olib keladi. Ma-

salan, e'tiborsizlik bolani qattiq iztirobga soladi, unda tanholik tuyg'usini, umidsizlik, begonasirash hissini vujudga keltiradi. Bular esa bolada kattalarga nisbatan ichki qarama-qarshilikni, o'zaro ziddiyatni, nizo alomatlarini tug'diradi. Ko'p hollarda bolalarni o'z mayliga, o'z holiga tashlab qo'yiladi, ularga juda barvaqt erkinlik, mustaqillik beriladi, ammo bunday qilish bola shaxsini tezroq takomillashtirishga xizmat qilmaydi. Hayot va faoliyatda har bir bolaning oldiga aniq, yaqqol talab va topshiriqlar qo'ymaslik, uni rag'batlantirmaslik bolaning psixikasiga qattiq ta'sir etadi, u o'kinadi va ichidan kuyinadi. O'zining himoyachisi yo'qligini his qilish ham bolada o'jarlikni yuzaga keltiradi. Bolada kattalarga nisbatan paydo bo'lgan gina-adovat uni o'jarlikka yetaklaydi. Shaxslararo munosabatda adolat qaror topgunicha, ziddiyatning bosh sababchisi o'z xulqiga iqror bo'lgunicha qarama-qarshilik davom etadi.

O'jarlik paydo bo'lgan bolaga muomalada uni behuda erkalatmaslik, maqtamaslik, uning barcha orzu-istaklarini qondirmaslik kerak. Xoh oilada, xoh bog'chada hammaga bir xil, bir maromda e'tibor berish, bolani o'z holiga tashlab qo'ymaslik o'jarlikning oldini olishga xizmat qiladi.

Bolalarda vujudga keladigan illatlar — o'jarlik, qaysarlik, injiqlik va hokazolarning sababini u kamol topayotgan muhitdan, unga ko'rsatilayotgan tarbiyaviy ta'sirdan, sharoitdan, shaxsni shakllantirish jarayonidagi kamchiliklardan qidirish lozim. Eng muhimi, ota-onalar ham, tarbiyachilar ham boladagi salbiy psixik holat o'tkinchi ekanini bilishlari, uning sabablarini haqqoniy aniqlashlari, bola bilan umumiy til topishishlari, unga nisbatan samimiy munosabatda bo'lishlari zarur. Hayot va faoliyatda kattalar bolaning shaxsini hurmat qilishlari, uning ehtiyojlari bilan hisoblashishlari, his-tuyg'usini boshqarish imkoniyatlarini aniqlashlari kerak. Bolani sevish, uning yosh xususiyatlarini hisobga olish, qiziqishlariga e'tibor berish o'jarlikning oldini olishning muhim shartidir.

Uch yoshli bola jamoat joylarida, ko'pchilik orasida o'z xulqini qanday boshqarish kerakligini bilmaydi. Shuning uchun buni kattalar tushuntirishlari, amaliy ko'rsatmalar berishlari shart. Biroq bu ish harakat bilan uzviy bog'lanmasa, ko'zlangan nati-

jaga erishish mumkin emas. O‘yin faoliyatida bola shaxsida xulq va odob malakalari asta-sekin shakllantiriladi. Uch yoshlilar shaxsini shakllantirishda ularni boshlagan ishni oxiriga yetkazishga, qiyinchiliklarni yengishga, sabr-toqatga, asabiylashmaslikka, bardoshlilikka, yig‘idan o‘zini tiyishga, ortiqcha xatti-harakat qilmaslikka o‘rgatish juda katta ahamiyatga ega. Bolada ijobiy axloqiy ko‘nikma va malakalar, odatlar mustaqil ishlarni bajarishga intilishda vujudga kela boshlaydi. Shuning uchun kattalar o‘z holiga tashlab qo‘ymay, topshiriqni qanday bajarishini nazorat qilib turishlari lozim. Bolaning shaxsi tarkib topishida kattalarning axloqiy ibрати alohida ahamiyatga egadir. Lekin yuksak fazilatlarini, insoniy xislatlarini shakllantirishda shuning o‘zigina yetarli emas, chunki bola mustaqil faol harakat qilmasa, hamkorlikdagi faoliyatda ishtirok etmasa, xulq-atvor ko‘nikmalari hosil bo‘lmaydi. Ma‘lumki, o‘yin faoliyatida va muloqot jarayonida bolaning shaxsiy fazilatlarini hamda xarakter xislatlarini uning nutqiga bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Bolaning nutqi faoliyati qanchalik ravon va boy bo‘lsa uning o‘zaro fikr almashishi ham shunchalik qulay va oson amalga oshadi. Kamolotning mazkur bosqichida egosentrik nutq (o‘z-o‘ziga qaratilgan nutq) muhim ahamiyat kasb etadi. Harakatli, rolly, mazmunli, milliy o‘yinlar jarayonida amaliy xatti-harakat bilan uzviy bog‘liq holda bola shaxsida insoniy xislatlar tarkib topa boradi. O‘yin faoliyati va turli o‘yinlar bolada irodaviy sifatlarni takomillashtirishda, his-tuyg‘uni boshqarishda yetakchi faoliyat vazifasini o‘taydi.

3 yoshli bolalarning psixik rivojlanishidagi asosiy o‘zgarishlar.

Yosh davrlari	Bilishi	Harakatlari	Muloqoti
1 hafta	Harakatlarni kuzatish.		
2 hafta	Onasining tovushidan boshqa tovushlarni farqlashi, shaqildoq tovushiga reaksiya.	Ko‘ruv diqqati.	

1–2 oylik	Ko'rish, eshitish, ta'm, hid bilish reseptorlariga nisbatan shartli reflekslar hosil bo'ladi.	Eshitish diqqati. Jonlanish kompleksi.	Guvranish.
3 oylik	Ko'rish qobiliyatining shakllanishi, obyektни ko'zi bilan qidirish.	Yon tomonga o'girilish qo'llarni ma'lum maqsad bilan harakatlantirish.	Jilmayish va ovozga javob qaytarish, muloqotga intilish. Emotsional reaksiyalarning paydo bo'lishi.
5 oylik	Dinamik stereotiplarning dastlabki ko'rinishi. Rangli matolarni ezg'ilash, tovush kelgan tomonga tez va to'g'ri qarash.	Dastlabki emaklash harakatlari. Yordam bilan o'tirish.	Kattalarga munosabatning paydo bo'lishi. Kulish, qiyqirish, yotsirash, gap ohangidan tushunish, javob reaksiyalari.
7 oylik	Taqlidiy harakatlar.	Yordam bilan turishi.	So'zlar bilan buyumlar aloqasini anglash, ko'z bilan so'ralgan buyumga qarash.
8 oylik	Sensomotor intellekting yuzaga kelishi. Paypaslash, ushlash, og'ziga solish.	Tayanib yurish, tanish ohangga mos harakatlar qilish.	Noverbal muloqoti
9–10 oylik	Nutqni tushunish.	Emaklash, yurish harakatlari.	Kattalarga bog'liqlik, begona muhit va begona kishilardan xavotirlanish, yotsirash. Bolalarga qarab kulish.

1 yosh	Kubik, piramidalarni taxlash, yorqin ranglarga intilish.	Mustaqil holda tik turish va yurish.	Nutqdan foydalanishning dastlabki belgilari, birinchi soʻzlar. Predmetlarning nomlarini aytishni soʻrash.
1,5–2 osh	Oriyentirovka refleksi, koʻrgazmali-harakat tafakkurining rivojlanishi.	Mayda muskul harakatlarini bajarish, ip bogʻlash, tugmacha taqish va h.k.	Nutqning jadal rivojlanishi. Begonalardan qochmaslik.
2–2,5 yosh	Sensor rivojlanishning sezitiv davri. Qiziqishlarning kuchayishi. «Bu nima?» savolining paydo boʻlishi.	Serharakat va ermak oʻyinlar.	300–400 soʻzni ishlatish, 3–4 ta soʻzdan iborat gap tuzish, aktiv muloqot.
3 yosh	Oʻz-oʻzini ijtimoiy muhitda anglash, baholash, taqqoslash. Ilk layoqat nishonalarning koʻrinishi. 3 yoshli inqiroz.	Oʻz harakatlarini irodaviy boshqarish, predmetlar bilan harakatlar bajarish.	Nutqdan muomalada aktiv foydalanish, tengdoshlar bilan muloqot.

Nazorat savollari:

1. Ilk yoshda mustaqil harakatlar va muloqotga kirishishda qanday xususiyatlar koʻzga tashlanadi?

2. 1 yoshli inqiroz qanday kechadi?

3. Ehtiyojlarni qondirilishi asosida qanday hissiy holatlar yuzaga keladi?

4. Ilk yoshdagi bolalar shaxsi shakllanishining zaruriy shart-sharoitlari nimalardan iborat?

5. Uch yoshli inqiroz haqida soʻzlab bering.

9.2. Kichik va oʻrta bogʻcha yoshida (3–5 yosh) shaxsning shakllanishi

Maktabgacha yoshdagi bola shaxsining shakllanishida ijtimoiy muhitning oʻrni

Bola jismoniy taraqqiyotining 3 yoshdan 7 yoshgacha boʻlgan davrini qamrab oluvchi maktabgacha taʼlim yoshida psixik rivojlanishda ham katta oʻzgarishlar roʻy beradi. Bu davr mobaynida bola shaxsini belgilab beruvchi xususiyatlar shakllanadi. Bolaning shaxs sifatida shakllanish nuqtayi nazaridan qaraganda maktabgacha yoshdagi davrini uch bosqichga ajratish mumkin:

Birinchi bosqich – 3–4 yoshni oʻz ichiga oladi va ushbu bosqich bolada emotsional jihatdan oʻz-oʻzini boshqarishning mustahkamlanishi bilan bogʻliq.

Ikkinchi bosqich – 4–5 yoshgacha boʻlgan davr asosan axloqiy jihatdan oʻzini-oʻzi boshqarishi kuchayadi.

Uchinchi bosqich – 6–7 yoshni qamrab olib bolada ishbilarmonlik, oʻz-oʻzini anglash, shaxs xususiyatlarining shakllanishi bilan xarakterlanadi.

Bu davrlashtirish jihatidan qaralganda birinchi va ikkinchi bosqichlar kichik va oʻrta bogʻcha yoshiga, 3-bosqich esa katta bogʻcha yoshiga toʻgʻri keladi.

Bola shaxsining rivojlanishi uchun zarur boʻlgan shart-sharoitlar. Bola rivojlanib borar ekan yangi psixik sifatlarni va xulq-atvor koʻrinishlarini oʻzlashtiradi. Shu tariqa u shaxsga, jamiyatning kichik bir aʼzosiga aylanadi. Maktabgacha taʼlim yoshidagi bola butunlay shakllanib ulgurmagani va keyinchalik kamol topishga qodir boʻlgan shaxs hisoblanadi, lekin bunga qaramay bolada nisbatan barqaror ichki dunyo shakllanadi-ki, u bolani ilk bora shaxs deb atashga asos boʻla oladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanish sharoitlari avvalgi yosh bosqichidan jiddiy farq qiladi. Kattalar tomonidan bolaning xulqiga boʻlgan talablar sezilarli darajada oshadi. Jamiyatda barcha uchun majburiy boʻlgan axloq qoidalariga, ijtimoiy odob normalariga amal qilish asosiy talabga aylanadi. Atrof-muhitni bilish imkoniyatlarining oʻsishi, bolani yaqinlari tashkil qilgan tor doiradan olib chiqadi va oʻzaro munosabatlar shaklini

ilk bora o'zlashtira boshlaydi. Bola o'zaro munosabatlar shaklini ilk bora kattalarning ta'lim, mehnat kabi asosiy faoliyati turarida o'zlashtirib boradi. Bola tengdoshlari bilan birga o'ynaydi, o'z harakatlarini tengdoshlarining harakatlari bilan muvofiqlashtirishni, o'rtoqlarining qiziqishlari va fikrlari bilan hisoblashishni faoliyat jarayonida o'rganadi. Maktabgacha bo'lgan bolalik davri davomida bola harakatlarida o'zgarishlar va qiyinchiliklar ro'y beradi. Ular bolaning idroki, fikrlashini, xotirasinigina emas, o'zining xulqini yo'lga qo'yishini ham talab qiladi. Shaxslararo munosabatlardagi axloq-odob namunalarini o'zlashtirish kattalar ta'siri ostida boshqariladi. Bu kattalarning bola shaxsini shakllanishiga ko'rsatgan asosiy ta'siridir.

Bola shaxsining rivojlanishi ikki jihatni o'z ichiga oladi. Ulardan biri bolani atrof-muhitni asta-sekin anglab borishini va unda o'z o'rnini his qilishini bildiradi. Bular sababli bola xulqida o'zgarishlar ro'y beradi va ular ta'siri ostida bola u yoki bu harakatlarni sodir qiladi. Boshqa jihat esa his-tuyg'u va irodani rivojlanishini taqozo etadi. Ular yuqorida aytilgan o'zgarishlar ta'sirini, xulq-atvorni mustahkamligini, uning tashqi sharoitlarga bog'lanib qolmasligini ta'minlaydi. Bolalar uchun odob namunasi sifatida kattalarni o'zi avvalo ularning harakatlari, o'zaro munosabatlari xizmat qiladi. Bola atrofidagi yaqin insonlarning xulqi unga bevosita jiddiy ta'sir ko'rsatadi. U ularga taqlid qilishga, odatlarini o'xshatishga, odamlarga, hodisalarga, narsalarga bo'lgan fikrlarini o'zlashtirishga moyildir. Lekin yaqinlari bilan ish cheklanib qolmaydi. Maktabgacha yoshdagi bola kattalar hayoti bilan har xil yo'llar orqali tanishadi: ularning mehnatini kuzatadi, hikoya, she'r va ertaklarni tinglaydi. Boshqalarning mehr, hurmat va maqtovlariga sazovor bo'lgan odamlar bola uchun namuna vazifasini o'taydi. Shu bilan birga bolalar guruhida ijobiy baholangan va mashhur bo'lgan tengdoshlarining harakatlari ham u uchun namuna bo'la oladi. Va nihoyat, ertaklarda aks ettirilgan personajlarning harakatlari ham namunalikda katta ahamiyatga ega. Bunday personajlar u yoki bu odob fazilatlariga ega bo'ladi. Bolaning yaqinlari doirasiga kirmaydigan, shunday bo'lsa ham uning e'tiborini qozona olgan odamlar fikri uning namunali xulqni o'zlashtirishida katta ta'sir o'tkazishi mumkin.

Bola bu odamlarga qattiq bogʻlanib qolganligi sababli, ularning kattalarga, bolalarga, hikoya va ertak qahramonlariga bergan bahosi u uchun boshqalarnikidan ishonarli tuyiladi.

Kichik va oʻrta yoshdagi bolalar axloq namunalariga katta qiziqish bildiradilar. Masalan, ertak yoki hikoya eshitayotib, ular kim yaxshi va kim yomon ekanligini aniqlashga tushadilar. Bu maʼnoda noaniqlikka chiday olmaydilar va hattoki oʻz nuqtayi nazarlaridan jonsiz predmetlarni ham baholamoqchi boʻladilar. Oʻrmonda adashib qolgan va daraxt kesuvchi tomonidan qutqarib qolingani haqidagi ertakni tinglab boʻlgach besh yoshli bola: «Bolani topib olgan amaki yaxshi ekan, oʻrmon esa yomon, u bolani adashtirib qoʻydi», dedi. Toʻrt yoshli bola boʻlsa, tentak haqidagi bir qator ertaklarni eshitib boʻlgach: «Oyijon tentaklar yaxshi boʻladimi yo yomonmi?» – degan savolni berdi (Muxina tadqiqotlari). Bolalarning oʻzi ham, atrofdagilar ulardan kutayotgan xulq haqidagi tasavvurdan kelib chiqqan holda, sekin-asta oʻz harakatlarini baholay boshlaydilar.

Kichik va oʻrta yoshdagi bolalar madaniy-gigiyenik koʻnikma qoidalarini, tartibga rioya qilish va oʻyinchoqlar bilan muomala qilish qoidalarini oʻzlashtiradilar. Ular kattalar talablariga boʻysunish bilan birga, qoidalarga ham ega boʻlishga harakat qiladilar. Tengdoshlari axloq qoidalarini buzganligi haqida bogʻcha tarbiyachisiga arz va shikoyat bilan murojaat qiladilar. Aksariyat hollarda bunday shikoyatlar chaqimchilik emas, balki oʻziga xos boʻlgan iltimosni, qoidaga rioya qilish hamma uchun majburiy ekanligini bildiradi. Kichik va oʻrta yosh davrida boshqa bolalar bilan oʻzaro munosabat qoidalarini oʻzlashtirish birinchi darajali ahamiyatga ega boʻladi. Doʻstining fikrini, uning huquqlarini va xohishini hisobga olish majburiyati koʻpincha bolalar faoliyatini murakkablashtiradi. Oʻzaro munosabat qoidalarini oʻzlashtirish bolalar uchun oson kechmaydi, aniq bir holat xususiyatini tushunmay, bolalar bu qoidalarni dastlab rasman qabul qiladilar. Ular tomonidan muomala qoidalarining amalda oʻzgartirilishi, buzilishi va tiklanishi orqali bolalarda tajriba paydo boʻladi.

Kattalarning bolaga nisbatan «yaxshi bola»ga boʻlgandek **emotsional munosabat** tugʻilgandan va oʻz jinsiga dastlabki koʻnikishdan soʻng, bolada yangi ijtimoiy muhit shakllana-

di, ya'ni kattalar talablariga javob berishga va tan olinishga intilish paydo bo'ladi. Ma'naviy his va vijdon hurmat qozonishga intilishning ijobiy tarafdirdir. Odamlarning kundalik munosabatlarida vijdon «kerak» so'zi bilan izohlanadi. Tarbiya orqali insoniyat ma'naviy madaniyatini yuqori yutug'i bo'lgan mukammallik tuyg'usi aniq bir shaxsning yutug'iga aylanadi. Shaxsning axloqiy shakllanishini bola egallayotgan bilimlar; atrofdagi odamlar bilan muloqot paytida o'zlashtirilgan axloqiy xulq odatlari, odamlar bilan o'zaro aloqa paytida yutuq va yo'qotishlarni birga emotional boshdan kechirishlar tashkil qiladi. Maktabgacha bo'lgan davr mobaynida ong darajasi o'zgaradi va buning oqibatida bolalar axloq qoidalarini bajarishni boshlaydilar.

Kichik va o'rta bog'cha yoshidagi bolalar qoidalarga amal qilishga ko'nikadilar va ba'zida hattoki «tartibga ortiqcha mehr» qo'yadilar, qoidalarni kichik buzilishiga ham chiday olmaydilar. Maktab yoshiga yaqinlashganda esa odatdagi qoidaga rioya qilish ongli ravishda bajarishga aylanadi. Bu davrda bolalar nafaqat o'zlari qoidalarga bo'ysuna boshlaydilar, balki boshqa bolalar ham ularga amal qilishlarini nazorat qiladilar.

Kichik va o'rta bog'cha yoshidagi bolalarda g'urur va uyatchanlik rivojlanishi axloq namunalari va qoidalarini o'zlashtirishda katta ahamiyatga ega. Bola o'z harakatlarini kattalarning bergan bahosi va maqtovlari bilan muvofiqlashtirishga majbur bo'ladi. Bu yoshdagi bola faqat kattalar tomonidan qo'llab-quvvatlanish uchun emas, balki o'z ijobiy fazilatlarini (jasurlik, rostgo'ylik, boshqalar bilan bo'lishishga tayyorlik) uchun ham, g'urur hissinini tuyadi. U o'z harakatini ijobiy baholanadigan namuna bilan o'lchaydi, u bilan o'xshashlik unga o'zi bilan g'ururlanishga asos bo'la olishini tushunadi.

Uyatchanlik bolada kattalarni bolalikning ilk davrida uning ishlariga to'g'ridan to'g'ri aralashishi tufayli orttiriladi. Maktabgacha yoshdagi bolada uyatchanlik boshqalar kutgandan yomonroq, aniqrog'i qoidani buzish, ijobiy baholanadigan namunadan chetlashishdek, harakat qilganligini tushunib yetgan holda ham vujudga keladi. Bola o'zida qo'rqqoqlik, qo'pollik, qizg'anchiqlik, qo'rslik va hokazolar namoyon bo'lishidan ham uyaladi. Kichik va o'rta bog'cha yoshida avvalgidek bolani kattalarga bog'liqligi

saqlanib qoladi. Katta odamning xulqi bola faoliyatining ham faollashishiga sabab bo'ladi.

Aniqlanishicha, katta yoshdagi odam bolani o'ziga moyil qilol-sa, uning yutuqlariga sherik va yo'qotishlariga qayg'udosh bo'lsa, bola har doim o'zini ruhan tetik his qiladi va hattoki omadsiz damda ham harakatga va qarshiliklarni yengib o'tishga tayyor bo'ladi. U kattalar bilan ijobiy aloqalar o'rnatganda, ularga ishonadi, boshqa bolalar va kattalar bilan oson aloqaga kirishadi.

Katta yoshdagi odamning bolaga begonalarcha muomalasi uning ijtimoiy faolligini pasaytiradi, buning oqibatida bola o'zi bilan o'zi ovora bo'lib qoladi, o'zini erkin sezolmaydi, o'ziga bo'lgan ishonchi yo'qoladi, yig'lashga doim tayyor bo'lib, tengdoshlariga nisbatan tajovuskor bo'lib qoladi. Aksariyat kattalar tomonidan begonadek qabul qilingan bolalar boshlagan ishlarini to'xtatadilar, sust va befarq bo'lib qoladilar. Bolalarni boshqa qismi, aksincha ish sur'atini oshiradi, lekin bunga qaramay ishni samarasi past bo'ladi. Katta yoshdagi odamning bolaga ochiq ko'rsatayotgan salbiy munosabati unda odatiy reaksiyalarni keltirib chiqaradi: bola yo begonalik to'sig'ini buzishga, katta odam bilan aloqa o'rnatishga intiladi, yo o'zi bilan o'zi ovora bo'lib qoladi va muloqotdan o'zini olib qochishga harakat qiladi.

Ma'lumotlarga qaraganda, boshqa odam mehriga bo'lgan tashnalik va biron odamga mehr berish istagi birinchi darajali, juda ham zarur ehtiyoj hisoblanadi. Bolaning onaga bo'lgan mehri bu yo'sinda alohida o'rin egallaydi. Uning barcha ehtiyojlari ona orqali amalga oshadi, chunki u bolaning quvonch, himoya hissi va emotsional xotirjamlik manbaidir. Bola onaning bevosita mehr ko'rsatishiga muhtoj bo'ladi va har qanday yo'l bilan uning e'tiborini tortishga harakat qiladi. Yosh bola ayniqsa onasiga yoki uning o'rnini bosuvchi odamga bog'liq bo'ladi. Lekin, vaqt o'tishi bilan, maktabgacha yoshda bo'lgan bolalar odamlarga bog'liqlik va ko'pgina o'ziga yaqin odamlarga nisbatan ehtiyoj seza boshlaydi. Kattalar bilan o'zaro yaxshi aloqa o'rnatish va uni saqlash bolaning ijtimoiy rivojlanishini belgilab beradigan yetakchi omil hisoblanadi. Bolaning kattalar bilan o'zaro aloqasi ko'p hollarda kattalar tomonidan unga nisbatan qilinadigan muomalaga bog'liq bo'ladi.

Kattalar tomonidan yaxshi emotsional muomala sharoitida bola o'sha katta yoshli kishiga ishonch bilan qaraydi, o'z faoliyatida muvaffaqiyatli bo'lishga va o'ziga tanish bo'lgan odob-axloq qoidalariga amal qilishga harakat qiladi. Dilkashlik va xayrixohlik bolada ijobiy xislatlarni vujudga kelishiga sharoit yaratadi.

Undan uzoqlashish, jahldorlik va hattoki kattalarning ozgina bee'tiborligi ham, bolani noxush hislardan qochishiga va o'zi bilan o'zi ovora bo'lishiga olib keladi. Kattalarni begonalashishi quyidagi salbiy xislatlarni rivojlanishiga zamin yaratishi mumkin: odamovilik, tajovuskorlik, yolg'onchilik, tilyog'lamalilik, laganbardorlik va itoatkorlik. Bolaga ta'sir ko'rsatishning emotsional munosabatlarini katta odam ehtiyotkorona tanlashi kerak. Bolaga ijobiy va salbiy ta'sir usuli bexosdan qo'llanilishi kerak emas (katta yoshli odamning kayfiyatiga qarab), aksincha o'ziga xos muomala quroliga aylanishi kerak. Ijobiy hislar muomala muhitini tashkil qiladi, begonalashish esa bolaning jiddiy xatosiga tanbeh shaklida qo'llanilishi lozim.

Kichik va o'rta bog'cha yoshidagi bolalarning tengdoshlari bilan munosabatlari. Tengdoshlar suhbatiga bo'lgan ehtiyoj kichik va o'rta bog'cha yoshidagi bolalar shaxsining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ilk bolalik davrida paydo bo'lgan boshqa bolalarga mayl, maktabgacha yoshdagi davrga kelib tengdoshlar bilan suhbat ehtiyojiga aylanadi. Bolalarni birga o'yin o'ynashlari, topshiriqlarni birga bajarishlari oqibatida suhbatga bo'lgan ehtiyoj oshadi.

Ijtimoiy maktabgacha ta'lim sharoitida bolalar jamoasi, bola boshqa bolalar bilan birgalikda va ular bilan har xil aloqalar o'rnatganda paydo bo'ladi. Bu yerda bola jamoa ichidagi ilk axloq ko'nikmalarini, atrofdagilar bilan muomala qilish malakalarini orttiradi. Bolaning tengdoshlari bilan suhbatida shu paytgacha o'zlashtirgan axloq qoidalarini amalda qo'llash, va bu qoidalarni turli xil konkret vaziyatlarga moslashtirish zaruriyati bilan to'qnashishida, bolada shaxsning rivojlanishiga tengdoshlar guruhining ta'sirida namoyon bo'ladi. Bolalarning birgalikdagi faoliyati harakatlarni muvofiqlashuvga olib kelish, tengdoshlarga xayrixoh munosabat ko'rsatish, umumiy maqsadlarga erishish uchun shaxsiy xohish-istaklardan voz kechish kerak bo'lgan vazii-

yatlar uzluksiz vujudga keladi. Bunday vaziyatlarda bolalar har doim ham kerakli xulq, muomala usulini topa olmaydilar. Tengdoshlarining huquqini hisobga olmay, o'z huquqlarini himoya qiladilar, ular orasida ko'pincha janjal yuzaga keladi. Janjalga aralashib, uni bartaraf qila borib, tarbiyachi bolalarga axloq qoidalarini ongli ravishda bajarishni o'rgatadi.

Suhbat va guruhdagi umumiy faoliyat bolalarda to'g'ri harakat qilishga o'rgatish vazifasini bajaradi. Bunday mashq bolalarga axloq qoidalarini faqat bilishi uchun emas, balki ularni amalda qo'llash uchun ham zarurdir. Bolalar axloq qoidalarini o'zlashtirishida guruhda umumiy fikr shakllanishi katta ahamiyatga ega. Bu ularda shaxsning rivojlanishi uchun bolalar jamoasi ta'siri bo'lib xizmat qiladi.

Uch yoshli bolalar guruhida u yoki bu predmetlar, hodisalar, harakatlar haqida hali umumiy fikr bo'lmaydi. Bir bolaning fikri odatda boshqa bolaning fikriga ta'sir qilmaydi. Lekin to'rt-besh yoshdan boshlab bolalar tengdoshlari fikrini e'tiborga ola boshlaydilar va garchi u o'z taassurot va bilimlariga to'g'ri kelmasada ko'pchilik fikriga qo'shiladi. Bunday ko'pchilikning fikriga bo'ysunish konformlik deb nomlanadi. Tajribada konformlikni aniqlashingiz mumkin. Masalan, bir nechta bolaga ataylab, stol ustida turgan qora va oq piramidachalarni ikkalasi oq deyishga o'rgatasiz. Kelishuvda qatnashmagan bola, ikki-uch tengdoshining fikrini eshitgach, «Piramidachalar qaysi rangda?» degan savolga «Ikkalasi ham oq» deb javob beradi.

Olti yoshda konformlik bolalarda ancha susayadi. Konformlik maktabgacha yoshdagi bolalarda o'z fikrini muvofiqlashtira olishga erishishda o'tish davri hisoblanadi. Lekin ba'zi bolalarda u mustahkam o'rnashib olib va shaxsning salbiy fazilatlariga aylanishi mumkin.

O'zaro baholar. Bolalar o'z tengdoshlariga berayotgan baholar dastlabki hollarda tarbiyachi bahosini oddiy takrorlanishidir. Uch-to'rt yoshli bolalardan «Guruhda kim eng yaxshi bola?» deb so'rashganda, «Lola, chunki u tez ovqatlanadi» yoki «Vali, chunki u aytganni qiladi» degan javobni beradi. Lekin sekin-asta baholar ma'noga ega bo'lib boradi. Har xil o'yin turlarini biladigan, o'rtoqlari bilan o'yinchoqlarini bo'lishadigan, zaif-

larni himoya qiladigan va hakozi bolalar ijobiy baholanadigan bo'ladi.

To'rt-besh yoshdan boshlab, bolalar uchun guruh bahosi juda muhim bo'ladi. Ular o'zlarini tengdoshlari ma'qul topmaydigan harakatlardan tiyishga va ijobiy munosabatga erishishga intiladilar. Bolalar bog'cha guruhida har bir bola, tengdoshlarini unga bo'lgan munosabatini bildiruvchi, aniq o'ringa ega bo'ladi. Katta shuhrat qozongan ikki-uch bola ajralib turadi: ular bilan ko'plar do'stlashishni, mashg'ulotlarda birga o'tirishni, ularga o'xshashni xohlashadi, ularning iltimoslarini mamnuniyat bilan bajarishadi, o'yinchoqlarini bo'lishishadi. Shu bilan bir qatorda tengdoshlari umuman suymaydigan bolalar ham topiladi. Ular bilan kam gaplashishadi, o'yinga qo'shishmaydi, ularga o'yinchoqlarini berishni xohlashmaydi. Bolalarning qolgan qismi bu ikki «qutb» orasida joy topgan. Bolani qanday qabul qilishlariga sabab bo'ladigan bir necha omillar mavjud: uning bilimi, aqliy rivoji, fazilatlarini, boshqa bolalar bilan aloqa o'rnata olishi, tashqi ko'rinishi, jismoniy kuchi, chidamliligi va hokazo. Bolaning tengdoshlar guruhidagi o'rni ular tomonidan qanchalar qabul qilinganini, qanchalar e'tirof etilish xohishi amalga oshgan yoki oshmaganini ko'rsatadi.

Bola shaxsining rivojlanishida irodaviy harakatlar va nutqning o'rni. Maktabgacha yosh davri o'z xulq-atvorini, ichki va tashqi harakatlarini ongli tarzda boshqarish qobiliyati sifatida irodaning tarkib topish davridir. Ta'lim-tarbiya jarayonida kattalar va tengdoshlari ta'siri ostida bolada o'z xatti-harakatlarini boshqarish, maqsadga erishish ko'nikmalari shakllanadi. Bunda bola yuzaga kelgan qiyinchiliklarni yengib o'tishga harakat qiladi. Bola o'z holatini, masalan, mashg'ulotlarda tarbiyachi talab etganidek tinch o'tirish, qimirayvermaslik kabi harakatlarni nazorat qilish malakalarini egallaydi.

Bog'cha yoshidagi bola o'z idroki, xotirasi, tafakkurini boshqara boshlaydi. Agar 3 yoshli bolaga muzda sirpanchiq uchayotgan bolalar tasvirlangan rasmni ko'rsatib, ulardan qaysi biri qo'lqopini yo'qotganligi so'ralsa (bolalardan biri qo'lqopsiz va qo'lqop qor ustida yotgani tasvirlangan) bola bunga javob bermaydi. Masalani

hal qilish uchun barcha rasmdagi figuralarni ketma-ket ko'zdan kechirish lozim. Bolaning nigohi esa tartibsiz tarzda biridan ikkinchisiga sakrab ketadi, keyinchalik bola kattalar yordamida ixtiyoriy idrok qilishga o'rganadi va shunga o'xshash masalalarni muvaffaqiyatli yecha boshlaydi. Esda olib qolish va qayta esga tushirish boshqariladigan jarayonga aylana boradi. To'rt yoshga yetganda bola o'z oldiga kattalar topshirig'ini yoki yoqimli she'rni esda olib qolish maqsadini qo'ya oladi. To'rt yoshli bolalarda aqliy faoliyatni boshqarish qobiliyati kuzatiladi. Masalan, boshqotirmani hal qilishda ular qismlarni bir butun, yaxlit qilib birlashtirishda sabr bilan turli xil variantlarni qo'llab ko'radilar, bunda ular bir variantdan izchil tarzda ikkinchisiga o'ta oladilar.

Bu yoshda xulq-atvorni ongli ravishda boshqarish shakllana boshlaydi. Irodaviy harakatlar yuzaga kelishi bilan bir qatorida ixtiyorsiz, impulsiv harakatlar ham saqlanib qoladi. Irodaviy harakatlar genezisiga murojaat qiladigan bo'lsak, maktabgacha davr mobaynida irodaviy harakatlar ham ularning umuman xulq-atvoridagi vazni ham o'zgarib boradi. Kichik bog'cha yoshida bolaning xulq-atvori deyarli butunlay impulsiv xatti-harakatlardan tashkil topsa, 4–5 yoshli bolalarda iroda namoyon qilish kuchayadi, biroq xulq-atvorda ular katta o'rin egallamaydi. Faqat katta bog'cha yoshida bola nisbatan irodaviy zo'riqishlarga qobil bo'la boshlaydi. Shunday qilib, irodaviy harakatlarning yuzaga kelishi va rivojlanishi xarakterli bo'lib, xulq-atvorda ularni qo'llash sohasi hamda egallagan o'rni chegaralangan.

Bola irodasining rivojlanishi maktabgacha yosh davrida yuz beradigan xulq-atvor motivlarining o'zgarishi bilan uzviy bog'langan. Bola uchun eng muhim bo'lgan motivlar guruhi ning birinchi o'rinda turishi shunga olib keladiki, bola qo'yilgan maqsadga ongli tarzda erisha boshlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar irodaviy harakatlarining rivojida o'zaro bog'liq 3 ta tomonni ajratib ko'rsatish mumkin. Bular:

- 1) harakatlar maqsadga yo'nalganligining rivojlanishi;
- 2) harakatlar maqsadi va motivi o'rtasidagi o'zaro bog'liqligining o'rnatilishi;
- 3) harakatlarni bajarishda nutqning boshqaruvchanlik rolining o'sishi.

Maktabgacha yosh davrida harakatlar maqsadga yoʻnalganligining tarkib topishida vazifani bajarish jarayonidagi muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik katta ahamiyat kasb etadi. Ular qiyinchiliklarni yengib oʻtish va maqsadni ushlab turish davomiyligiga sezilarli taʼsir koʻrsatmaydi. Maqsadga erishishdagi omadsizlik bolani unchalik tashvishlantirmaydi. 4–5 yoshli bolalarda esa omadsizlik ularni quyushqondan chiqaradi; faoliyat muvaffaqiyatli amalga oshirilayotgan boʻlsa bolalar ishni oxirigacha yetkazishga intiladilar. Katta bogʻcha yoshidagi bolalar ham oʻzlarini shunday tutadilar. Hatto ularning baʼzilari ishga boshqacha munosabatda boʻla boshlaydilar, nima boʻlsa ham qiyinchiliklarni yengib oʻtishga harakat qiladilar, oʻz kuchlarini yana bir bor sinab koʻrishlari uchun imkon soʻraydilar, yengilishdan bosh tortadilar.

Bogʻcha yoshi davrida tarbiyachi taʼsiri ostida bola oʻz harakatlari maqsaddan ancha yiroq motivlarga, xususan ijtimoiy xarakterdagi motivlarga (onasiga sovgʻa qilish) boʻysundirishga oʻrgana boshlaydi. Bola irodasiga qarama-qarshi motivlar toʻqnashish vaziyatlari alohida talablar qoʻyadi. Bola boʻlishi mumkin boʻlgan ikkita qarordan birini tanlashi zarur boʻladi. Ushbu vaziyatda motivlar kurashi roʻy beradi va ulardan birining gʻalabasi bilan yakunlanadi. 3 yoshli bola xulq-atvori qarama-qarshi turtkilarning toʻqnashuvi sababli yuzaga keluvchi ichki nizolar bilan xarakterlanadi. Biroq bola koʻpincha ongsiz, tanlovsiz, kuchliroq turtki taʼsiri ostida harakat qiladi. Ular uchun tanlov vaziyati juda murakkab boʻlib, bunday vaziyatga tushib qolgan bola biron-bir qaror qabul qilishga noqobil boʻladi. Tanlov vaziyatida, masalan, oʻyinchoqni tanlashda 4–5 yoshli bolalar oʻzlarini boshqacharoq tutadilar. U qoʻlini goh u oʻyinchoqqa, goh bu oʻyinchoqqa choʻzadi. Bunday holda juda sodda boʻlsa ham motivlar kurashi yuzaga keladi, bola qaysi bir oʻyinchoqni olish haqida qarorga kelolmaydi. Tanlovga «ishbilarmonlik» bilan yondashuv, uzoq davom etmaydigan ikkilanishlar kuzatiladi. Bolalar oʻz tanlovlarini asoslab, ayni vaqtda oʻzlarida yoʻq boʻlgan va ega boʻlishni xohlayotgan narsani oladilar.

Oʻrta va katta yoshdagi bogʻcha bolalarida koʻrinadigan baʼzi iroda sifatleri (qatʼiylik, mustaqillik kabi) koʻpincha epizodik xa-

rakter kasb etadi. Bu yoshdagi bolalar bajarayotgan ishlarida biron to'sqinlik uchrab qolsa, o'zlari mustaqil ravishda bartaraf qilishga urinadilar. Lekin bu ishning ular uchun og'irlik qilayotganligi sezilib turadi. Shu sababli bunday to'sqinliklar chiqib qolgan paytda ular kattalarni yordamga chaqiradilar. Uzoqroq davom etadigan to'sqinliklarni yengishga bog'cha yoshidagi bolalarning sabrlari yetmaydi. Bajarayotgan ishlari ularni juda qiziqtirsa, ular uzoq davom etadigan to'sqinliklarni ham chidam bilan yengishga harakat qiladilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarining rivojlanishida ular nutqining tobora o'sib borishi juda katta ahamiyatga ega. Tarbiyachilar va ota-onalar turli yoshdagi bolalarga og'zaki suratda turli xil vazifalarni topshiradilar. Bolalar ayni chog'dagi o'yinlari yoki boshqa qilayotgan ishlarini qo'yib, kattalarning topshirgan vazifalarini bajarishlari kerak. Ana shunday topshiriqlar berish orqali bolalarda ixtiyoriy harakatlarni o'stirib borish mumkin. Lekin og'zaki topshiriqlarni bog'cha yoshidagi hamma bolalar ham bir xilda bajaravermaydilar. Masalan, kichik yoshdagi bog'cha bolalari, ya'ni uch yoshli bolalar og'zaki berilgan topshiriqlarni xotiralarida uzoq vaqt saqlab turolmaydilar. Ular topshiriqni tezda unutib qo'yib, uning o'rniga o'zlari xohlagan ish bilan shug'ullanadilar. Bunday holat ularni tashvishlantirmaydi ham. Nutq asosan o'rta va katta guruh yoshidagi bolalar irodasini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Bu yoshda bolalar topshiriqlarni ixtiyoriy ravishda bajarishda so'z orqali tushuntirib berilgan usullarga rioya qilishga intiladilar.

Bog'cha yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarining rivojlanishida o'yin juda katta rol o'ynaydi. O'yin bolalar irodasini o'stiruvchi va mustahkamlovchi omillardan biridir. Bolalar o'zlarining turli-tuman o'yinlarida o'z oldilariga ma'lum maqsadlarni qo'yadilar, ba'zan uchrab qolgan to'sqinliklarni yengib, ko'zlagan maqsadlarni amalga oshirishga harakat qiladilar. Bog'cha yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarini o'stirish va mustahkamlashda rollarga bo'linib o'ynaydigan hamda qoidali o'yinlarning ahamiyati g'oyat kattadir. O'yin qoidalariga rioya qilishda o'z iroda kuchini ishga solishga to'g'ri keladi, chunki bola o'yin paytida o'zining harakatlarini o'ynovchilarning

maqsadlari bilan moslashtirishi kerak. Kichik guruh bolalari esa buning uddasidan chiqa olmaydilar, ya'ni o'yin qoidalariga to'la rioya qila olmaydilar. Shuning uchun ular qoidali o'yinlarga qatnashganlarida juda sodda rollarni bajaradilar. Masalan, «poyezd» o'yinida faqat yo'lovchi (passajir) rolini o'ynaydilar.

Katta bog'cha yoshida aql bilan qaror chiqarish imkoniyatlari kengayadi, qaror qabul qilish ahamiyatli bo'lgan motiv bilan belgilanadi. Bu esa o'z-o'zini boshqarishning rivojlanishi, vaziyat bilan bog'liq istak, his-tuyg'ular va ularning namoyon bo'lishini jilovlash malakalari taraqqiyotiga olib keladi va bola irodasini mustahkamlaydi.

Bola shaxsining shakllanishida o'yin faoliyatining ta'siri

Kattalar va tengdoshlarning ta'siri asosan faoliyatda amalga oshiriladi. Bolalarning faoliyatini tashkillashtirib kattalar o'yin sujeti, rasmlar to'g'risida maslahat va ko'rsatmalar beradilar. Bolalarni tasvirlangan odamlarning o'zaro munosabati va ishi bilan tanishtiradilar, bolalarning ishi va harakatlariga ham ma'lum talab qo'yadilar, baholaydilar, faoliyat paytida vujudga keladigan qiyinchilik va nizolarni hal qilishga yordam beradilar. O'zaro birgalikdagi faoliyatda bolalar birlashadilar, bolalar jamoasi asosi bo'lgan va uning a'zolarida shaxsni rivojlanishiga yordam beradigan o'zaro aloqaga kirishadilar.

Shaxsning rivojlanishida o'yin muhim rol o'ynaydi. Kattalar rolini o'z zimmasiga olayotib, ular faoliyatini va o'zaro munosabatlarini tasvirlayotib, bola ularga xos bo'lgan qoida va axloq motivlari bilan tanishadi. Ulardan o'zaro muloqot paytida foydalanadilar. Masalan, ustaxonadagi ishchi rolini bajarayotib, bola o'z ishiga javobgarlik bilan yondashadi, shifokor rolini bajarayotib kasallarga jonkuyarlik va e'tiborlilik munosabatida bo'ladi va h.k..

O'yin bolalarni o'ziga jalb qiladi, ularni tasvirlanayotgan personajlar hissiy holatini — mayl, kasallarga, bolalarga hamdardlikni haqiqatdan ham qilishga majbur qiladi. O'yin davomida qo'g'irchoqlarga va o'yinchoq hayvonlarga bola muloyimlik bilan munosabatda bo'ladi. O'yinga qiziqish, rolni yaxshi bajarish istagi

bolalarda shunchalar yuqoriki, bunday sharoitlarda o'zlari uchun murakkab, yoqimsiz harakatlarni bajaradilar, yoki boshqa xohishlarni qoniqtirishdan o'zlarini tiyadilar. Maktab o'quvchilarini tasvirlayotib, maktabgacha yoshdagi bolalar uzoq vaqt va hafsa-la bilan zerikarli, bir xil ish bilan shug'ullanadilar, ya'ni bir xil harflarni bir necha marta ko'chirish ular uchun qiziqarli emas. Sotuvchi rolini o'ynayotib, besh yoshli qizaloq o'z tasarrufidagi pechenyelarni yemaydi, chunki bu xaridorlarga tegishlidir, sotuvchi manfaatlariga zid.

Lekin o'yin davomida erishilgan yutuqlar bolalar tomonidan boshqa sharoitlarga, kundalik xulq-atvorlariga bevosita ko'chirilishi mumkin deb o'ylash noto'g'ri. Shifokor rovida bemor qizga g'amxo'rlik qilayotgan bola, o'yin tugagandan so'ng shu qizdan, ko'z yoshlariga ahamiyat bermay o'yinchoqni tortib olayotganini ko'pincha ko'rish mumkin.

O'z zimmasiga rol olish tufayli bolalar ma'lum xulq-atvor motivlari, kattalar harakati, hissiyotlari bilan tanishadilar. O'yin bolalarni faqat mazmuni, tavsirlanadigan rollari tomoni bilan tarbiyalamaydi. O'yin xususida bo'lgan real munosabatlar paytida, o'yin mazmunini muhokama qilishda, rollarni, o'yin materiallarini bo'lishishda bolalar o'z o'rtog'ining qiziqishlarini inobatga olishni, unga hamdard bo'lishni, yon berishni, umumiy ishga o'z hissasini qo'shishni o'rganadilar. Bolalar orasida o'yinni kim tashkillashtirishi yoki o'tkazishi xususida nizo chiqadi. Bunday nizo sababi, odatda, o'z reja va harakatlarini muvofiqlashtira olmaslikning natijasidir. Bunday holda yordamga tarbiyachi keladi.

O'yin qancha murakkab bo'lsa, qatnashchilar soni ko'p bo'lsa, mazmuni ular orasida birdamlikni, bog'liqlikni talab qilsa, tarbiyachini bolalar xulqiga, o'zaro munosabatlariga, ularning harakatlarini muvofiqlashtirishga bo'lgan talabi ham shuncha katta bo'ladi. Shuning uchun o'yinning murakkabligi bilan maktabgacha yoshdagi bolalar shaxsining rivojlanishidagi ahamiyati ham oshadi.

Aksariyat o'yinlarda turli xil bolalar tomonidan ijro etiladigan rollar bir xil bo'lmaydi. Asosiy rollar (kapitan, shifokor, tarbiyachi ayol) va ikkinchi darajali (matros va yo'lovchilar, hamshiralalar, sanitarlar va bemorlar, enaga va bolalar) rollar bo'ladi.

Asosiy rollar ko'proq e'tiborga ega bo'lganligi uchun, ular bolalarni o'ziga ko'proq jalb qiladi. Bola yolg'iz o'ynayotganda va boshqa personajlarni, qo'g'irchoqlarni aks ettirayotganda asosiy rolni albatta o'ziga oladi. O'yinda bir necha bola qatnashayotganda esa, tabiiyki, ularning bari asosiy rolga da'vo qila olmaydilar. Odatda, bolalar bog'cha guruhlaridanoq o'yin o'ylab topadigan va uni tashkillashtiradigan, rol bo'lishni boshqaradigan, bolalarga kerakli harakatlarda yo'l ko'rsatadigan bolalar ajralib turadilar. Ular odatda asosiy rolni ijro etadilar, yoki uni olishni xohlagan boshqa bolaga beradilar.

Bu o'yin bilan bog'liq bo'lgan real munosabatlar qanday ruhda kechishi, bunday «yo'l boshchilarni» axloq xususiyatlariga, ular qanday yo'llar bilan o'z talablari bajarilishiga erishishlariga yetarli darajada bog'liq bo'ladi. Bunday vaziyatlarda alohida e'tibor, mehr qozongan, tengdoshlari bilan kelisha oladigan, ularning istaklarini hisobga oladigan, tushunmovchiliklarni bartaraf etadigan bolalar bo'lishi mumkin. Boshqa hollarda esa «yo'l boshchi» sifatida buyruq berishga intiladigan, boshqalarni bo'ysundiradigan, buyruq beradigan, jismoniy ta'sir o'tkazadigan bolalar paydo bo'ladi.

O'yin orqali bolalar orasida bunday munosabatlarni tashkillashtirish tarbiyachiga bog'liq. Ular bola shaxsining rivojiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Zarur paytda tarbiyachi bolalarga o'yin mazmunida yordam beradi, rollar taqsimlanishini tekshirib boradi (ba'zida aralashish kerak bo'ladi), bolalar kelishib harakat qilishlarini kuzatib boradi. Bolalar asta-sekin oddiy qatnashuvchilardan o'zaro munosabatlar talab qiladigan, bir-birlari bilan ko'proq maslahatlashishga majburlaydigan o'yinlarga o'tishi lozim. O'yin «yo'l boshchilari»ga alohida e'tibor berish zarur. Boshqa bolalar ularga taqlid qilganliklari sababli ularning harakatlarini boshqarish kerak.

Kichik va o'rta bog'cha yoshidagi bola axloqiy motivlarining umumiy xususiyatlari

Bolaning axloq motivlari butun bolalik davri davomida jiddiy o'zgaradi. Maktabgacha kichik yoshdagi bola, his-tuyg'ulari va istaklari ta'sirida harakat qiladi. Ular turli xil sabablar tufayli paydo bo'ladi, bola o'z harakatlari haqida, uni u yoki bu ish-

ni qilishga nima majbur qilganligi haqida o'ziga hisob bermaydi. Maktabgacha katta yoshdagi bola harakatlarni ko'proq anglagan holda amalga oshiradi. Ko'p hollarda u nega boshqacha emas aynan shunday ish qilganini zehni bilan tushuntirib beroladi. Uch yoshli bola tovuqlarga donni ularning hamma yoqdan yugurib kelib bir yerda to'planishlarini va cho'qilab yeyishlarini ko'rish uchun bersa, olti yoshli bola buni onasiga uy ishlarida yordam bo'lsin deb qiladi.

Bularga asoslanib, butun maktabgacha yoshga xos bo'lgan va bola xulqiga katta ta'sir ko'rsatuvchi motivlarni bir necha turlarga ajratish mumkin. Bu birinchi navbatda bolalarning kattalar dunyosiga qiziqishi, ularni kattalardek harakatlarga intilishi bilan bog'liq. Bolani katta yoshli odamga o'xshash xohishi mazmunli-rolli o'yinlar orqali amalga oshiriladi. Bunday xohish ko'pincha bolani kundalik hayotda u yoki bu talabni bajarishiga erishish quroli sifatida foydalaniladi. «Sen katta bolasan, kattalar o'zi ki-yinadi» deyish, bolani mustaqil harakat qilishga undaydi. «Kattalar yig'lamaydi» degan gap bola ko'z yoshini tutishi uchun kuchli turtki bo'ladi.

Bolalar xulqida doim namoyon bo'ladigan motivlarning yana bir guruhi bu o'yin, o'yin jarayonining o'ziga bo'lgan qiziqish bilan bog'liq motivlardir. Bu motivlar o'yin faoliyatini egallash mobaynida yuzaga keladi va kattalardek harakat qilish ishtiyoqi bilan chatishib ketadi. O'yin faoliyatidan chetga chiqqan holda ular bolani butun axloqini yo'lga soladi va maktabgacha yosh davrining qaytarilmas o'ziga xosligini yuzaga keltiradi. Har qanday ishni bola o'yinga aylantirishi mumkin. Kattalar bola jiddiy mehnat bilan band va qunt bilan biron nimani o'rganayapti deb o'ylagan paytda, bola aslida o'zi xayolida vaziyat yaratib o'ynayotgan bo'ladi. Masalan, psixologik tadqiqot vaqtida bolalarga to'rt predmet tasviridan (odam, sher, ot va arava) «ortiqchasini» ajratish so'raldi. Bolalar sherda to'xtadilar va o'z tanlovlarini shunday izohladilar: «Amaki otni aravaga qo'shadi va haydab ketadi, sher unga nimaga kerak bo'ladi? Sher uni o'zini ham, otni ham yeb qo'yishi mumkin, uni hayvonot bog'iga jo'natish kerak».

Kichik va o'rta bog'cha yoshidagi bola xulqida kattalar va boshqa bolalar bilan ijobiy munosabatlar o'rnatish va ularni saqlab

qolish motivlari katta ahamiyatga ega. Bola atrofdagilar bilan yaxshi munosabatda bo'lishni xohlaydi, bu bola uchun juda zarurdir. Kattalarning erkalatishlariga, ma'qullashlariga, maqtoviga erishish xohishi bola xulqining asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Bolalarning ba'zi harakatlarini shu xohish bilan izohlash mumkin. Kattalarning ijobiy munosabatiga intilish bolani ular fikri va baholari bilan hisoblashishiga, ular tomonidan o'rnatilgan axloq qoidalarini bajarishga majbur qiladi.

Tengdoshlari bilan aloqa kuchaygani sari bola munosabati doirasi murakkablashib boradi. Uch yoshli bola birinchi mar-ta bolalar bog'chasiga kelganda, u bir necha oy davomida boshqa bolalarni sezmasligi, xuddi ular yo'qdek harakat qilishi mumkin. Masalan, o'tirishni istasa, boshqa bola o'tirgan stulni tortib olishi mumkin. Lekin vaqt o'tgan sari holat o'zgaradi. O'zaro faoliyatda bo'lish, bolalar jamoasining shakllanishi, tengdoshlarining ijobiy bahosi va ularni e'tiboriga erishish bola axloq motivlarini ijobiy tomonga o'zgartiradi.

O'z shaxsiyatini namoyon qilish, izzatlablik motivlari kichik va o'rta bog'cha yoshi davrida ko'rina boshlaydi. Maktabgacha yosh davrida o'zini boshqa odamlardan ajratish, katta yoshli odamga munosabatda bo'lgandek muomala qilishni xohlaydi. Kattalarning ishga borishi, bola ko'z o'ngida mehnat turlari bilan shug'ullanishi, o'zaro munosabatlarga kirishishi, shuningdek, uni, bolani tarbiyalashlari, talablar qo'yib ularning bajarilishiga erishishlarini kuzatadi, ko'radi. Bola uni ham boshqalar hurmat qilishlariga va quloq solishlariga, unga e'tibor berishlariga, uni istaklarini amalga oshirishlariga da'vo qila boshlaydi. O'yin faoliyatida ham bosh rolni ijro etish talabi o'z shaxsiyatini namoyon qilishning ko'rinishidir. Bolalar ko'pincha bola rolini ijro etishni yoqtirmaydilar. Hurmat va obro' qozongan katta yoshli odam roli doimo ularni o'ziga jalb qiladi. Hayotga mos kelishi yoki kelmasligi haqida o'ylamasdan ham o'zlarida jasurlik, kuch va boshqa xislatlarni keragidan bo'rttirib ko'rsatadilar. Kuchi haqida berilgan savolga, bola albatta kuchliman, hattoki «filni» ko'tara olaman, deb javob beradi.

O'z shaxsiyatini namoyon qilishga intilish ayrim hollarda injiqlik va qaysarlik kabi salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Maktabgacha yoshdagi bolalar injiqliklari uch yoshli bolalarning krizis paytida uchraydigan negativizmni juda ham eslata-di. Injiqliklar ko‘pincha bolaga bu davrda noto‘g‘ri yondashuv, yuzaga kelgan salbiy munosabatlarning oqibati hisoblanadi. Le-kin injiqlikning psixologik tabiati «krizis» shaklidan farq qila-di. Krizis paytida bola o‘z mustaqilligiga qat’iy ishonitirmoqchi bo‘ladi. Injiqlik esa barchaning e’tiborini o‘ziga qaratish, katta-lardan «ustun» kelish usulidir. Ko‘pincha zaiflashgan, tashab-buskor bo‘lmagan bolalar injiq bo‘lib qoladilar. Ular o‘z shax-siyatlarini namoyon qilish istagini boshqa yo‘l bilan, ayniqsa tengdoshlar bilan suhbatda qoniqtira olmaydilar.

Kichik va o‘rta bog‘cha yoshi davrida bolalar faoliyatini mu-rakkablashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan motivlarning yangi turi shakllanadi. Ularga bilim olishga intilishning o‘zaro raqobatchi-lik motivlari kiradi. Bola uch-to‘rt yoshidayoq atrof-dagilarni sa-vollarga ko‘mib tashlashi mumkin: «Bu nima?»; «Qanday qilib?»; «Nima uchun?» va h.k.. Keyinchalik «Nimaga?» degan savol ko‘p uchraydigan bo‘ladi. Bolalar ko‘pincha faqat savol bermaydilar, balki o‘zlari ham unga javob topishga, kichik tajribalari bilan tushunarsiz narsalarni izohlashga, gohida hattoki «eksperiment» o‘tkazishga ham harakat qiladilar. Barchaga yaxshi ma’lumki, bolalar o‘yinchoqlarni «ichida nima borligini bilishga» urinib, «ichak-chavog‘ini olib tashlashni» yoqtiradilar.

Bunday dalilni maktabgacha yoshdagi bolalarga xos bo‘lgan qiziquvchanlik belgisi deb hisoblashadi. Aslida esa bolalarning savollari ularni bilimga qiziqishini, atrof-muhit haqida biron yangi ma’lumot olishga intilishini bildirmaydi. Kichik va o‘rta yoshdagi bolalar beradigan savollarning aksariyat qismi kattalar e’tiborini o‘ziga tortishni, ularni suhbatga chorlashni, ular bilan vujudga kelgan kechinmalarni bo‘lishishni maqsad qiladi. Bola-lar ko‘p hollarda o‘z savollariga javobni kutmaydilar va oxirigacha eshitmaydilar, katta yoshli odamning gapini bo‘lib, yangi savol-ga o‘tib ketadilar. Faqatgina unga o‘rgatuvchi, turli xil bilim-larni yetkazuvchi, shu bilan birga savollarga asosli va tushunar-li tarzda javob beruvchi kattalar ta’siri ostida, bola asta-sekinlik bilan atrof-muhitga ko‘proq qiziqishni, yangi narsalar haqida bi-lishga intilishni boshlaydi.

Nazorat savollari:

1. Kichik va oʻrta bogʻcha yoshida bola shaxsining shakllanishida ijtimoiy muhitning oʻrni nimada namoyon boʻladi?
2. Kichik va oʻrta yosh davrida boshqa bolalar bilan oʻzaro munosabat qoidalari nimalardan iborat?
3. Bolalarning tengoshlari bilan munosabatlari qanday kechadi?
4. Bola shaxsining rivojlanishida irodaviy harakatlar va nutqning qanday oʻrni bor?
5. Bola shaxsining shakllanishiga oʻyin faoliyatining taʼsiri nimada?
6. Bolaning axloq motivlari butun bolalik davri davomida qanday oʻzgaradi?

9.3. Katta bogʻcha yoshida (5–7 yosh) shaxsning shakllanishi. Maktabgacha yoshda oʻz-oʻzini anglash

Maktabgacha yoshda axloq motivlarining rivojlanish yoʻllaridan biri bu ongning yuksalishidir. 5–7 yoshga kelib bola oʻzidagi faoliyatga undovchi kuch va oʻz harakatlarining oqibati haqida borgan sari aniqroq hisob bera boshlaydi. Bu bolada oʻzini anglash xislati rivojlanayotganini bildiradi, yaʼni u oʻzi kim ekanligi, qanday fazilatlarga ega ekanligi, atrofdagilar unga qanday munosabatda ekanligi va bu munosabat nima bilan izohlanishini tushunadi. Bu xislat oʻz yutuq va omadsizliklarini, oʻz fazilatlari va imkoniyatlarini bola qanday baholashida, yanada kuchli namoyon boʻladi.

Oʻzligini anglash zamirida katta bogʻcha yoshining oxirlarida sodir boʻladigan, boshqa odamlardan oʻzini ajratish yotadi. Katta bogʻcha yoshiga kelib, bola oʻz fazilatlari haqida hech nima bilmasada, oʻzining mavjudligini his qiladi. Katta bogʻcha yoshidagi bolada hali oʻzi haqida asosli va toʻgʻri fikr mavjud emas. Bola kattalar tomonidan maʼqullanadigan ijobiy xislatlarni koʻr-koʻrona oʻzlashtiradi. Oʻzini tartibli deb hisoblaydigan boladan, «Tartiblilik nima?» – deb soʻralganda: «Men qoʻrqmayman» deb javob beradi. Boshqa oʻzini tartiblilik haqida gapirgan bolalar ham bu savolga: «Bilmayman», – deb javob beradilar. Oʻzini toʻgʻri baholashga oʻrganish uchun, bola avval boshqalarni, atrofdagi odam-

larni baholashni o'rganishi kerak. Bu esa darhol amalga oshmaydi. Bu davrda bola tengdoshlarini baholayotib, kattalarni ular haqida aytgan fikrini takrorlaydi. O'zini baholashda ham bu holat takrorlanadi: «Men yaxshi bolaman, oyim shunday deydilar».

Bolani boshqalarning harakatlari va fazilatlarini mustaqil baholashi, uning ularga bo'lgan munosabatiga bog'liq bo'ladi. Bu asosan hikoya personajlari harakatlarini baholashda ko'proq bilinadi. Ijobiy qahramonning har qanday harakati ijobiy baholanadi, «salbiy» qahramon esa salbiy baholanadi. Lekin sekin-asta personajlar harakati va fazilatlarini bahosi ularga bo'lgan umumiy munosabatdan ajraladi, va vaziyatni bu harakat va fazilatlarga ega bo'lgan ma'noni anglash asosida quriladi. «Uycha» ertagini eshitgach, bola savollarga quyidagicha javob beradi: «Ayiq yaxshi ish qildimi?», «Yo'q, yomon». «Nima uchun yomon?», «Chunki u uychani ezib tashladi». «Senga ayiq o'zi yoqadimi?», «Yoqadi». «Men ayiqchalarni yaxshi ko'raman».

O'zlashtirilgan axloq qoidalari bolaning boshqalarni baholashida foydalanadigan me'yorlarga aylanib qoladi. Lekin bu me'yorlarni o'zida qo'llashi ancha murakkab kechadi. Bolani qamrab olgan, uni u yoki bu harakatni amalga oshirishga undovchi kechinmalar, undan bajarayotgan harakatining asl mazmunini yashiradi, ularni beg'araz baholashiga yo'l qo'ymaydi. Bunday beg'araz baho faqatgina o'z harakatlari va imkoniyatlarini boshqalar harakati, fazilati va imkoniyatlari bilan taqqoslaganda amalga oshishi mumkin. O'zini boshqalar bilan taqqoslay olish bilan bola katta bog'cha yoshiga kelib to'g'ri baholash malakasiga ega bo'ladi.

Katta bog'cha yoshidagi bolalar o'z afzalliklari va kamchiliklarini yaxshi biladilar hamda atrofdagilarning bunga munosabatini inobatga oladilar. Bu bolada shaxsning rivojlanishida, axloq motivlarini o'zlashtirishida, ijobiy axloq namunalari ergashishida katta ahamiyatga ega bo'ladi. Shu bilan birga bola atrofdagilarni u yoki bu harakatiga va fazilatiga bo'lgan munosabatidan biror maqsadda foydalanishga qodir bo'ladi. Bolalar bu yoshda, ko'pincha qaysarlik axloq me'yorlarining buzilishi ekanligini yaxshi biladilar va ularga yon beradigan kattalarga ataylab qaysarlik qiladilar. Bola o'z onasiga bolalik xislatlarini ko'rsatgan

holda, bola rolini o'ynashi mumkin. Bu onada mehr uyg'onishiga va ko'ngli yumshashiga olib keladi va bola shu tariqa turli xil xur-sandchiliklarga erishadi.

Bu yoshda bola ataylab o'z foydasiga yolg'on gapirishi, hasad yomon xislat ekanligini bilib, atrofdagilardan yashirincha hasad qilishi mumkin. Ammo maktabgacha yoshdagi bola o'zining ijobiy xislatlari va kamchiliklariga uzoq ahamiyat bermaydi. Bolada tahlil qilish kerakli darajada rivojlangan bo'lsada, u ko'proq o'ziga emas, boshqa shaxslarga qaratilgan bo'ladi.

Katta bog'cha yoshiga kelib bola o'z shaxsiyatining o'tmishiga qiziqqa boshlaydi. «Men kichkinaligimda qanday edim, gapirib bering?» kabi savollarni bera boshlaydi. O'z o'tmishiga tushunish, ko'ngilchanlik bilan munosabatda bo'lish ko'rina boshlaydi. Shu bilan birga o'z shaxsining kelajagi haqida ijobiy fikrlar bildirilishini istaydi. «Men katta bo'lganimda...». Bu davrda kelajakka, hozirgi va o'tgan zamonga bo'lgan qiziqish borgan sari oshib va chuqurlashib boradi. Endi u kattalarga o'zi haqida gapirib berishlarini so'rabgina murojaat qilmaydi, balki o'zi ham o'zi haqida eslaydi. O'zining o'tmishdagi ishlarini u xolis muhokama qiladi, bu unga o'zi haqida tanqidiy fikr bildirishiga imkon beradi. Bola uchun uning o'tmishi, hozirgi kuni va kelajagi hayotda o'z o'rnini anglash vositasi sifatida namoyon bo'ladi va o'zini o'tmishdagi hayotida baholash va kelajakni tasavvur qilish imkonini beradi. Bola hayotida istiqbol rejalarining paydo bo'lishi uning motivatsiya darajasining oshishiga imkon beradi va bu o'z navbatida uning shaxsining rivojlanishini belgilaydi. U albatta yaxshi, mehribon va omadli bo'ladi. Agar u o'g'il bola bo'lsa, kuchli, erkin, aqlli bola, agar qiz bola bo'lsa, chiroyli, dono qiz bo'ladi. U shubhasiz doim o'z yaqinlariga g'amxo'rlik ko'rsatadi, o'z onasini doim yaxshi ko'radi. U yer yuzida doim tinchlik bo'lishi, hamma sog' va baxtli bo'lishi uchun hamma ishni qiladi. U kosmonavt, shifokor, bog'bon va hattoki sehrgar ham bo'ladi. Shaxs xislatlari to'g'ri rivojlanayotgan bola ezgu maqsadlarga boy bo'ladi, bu unga bugundan boshlab atrofdagilarga nisbatan yaxshi munosabatda bo'lishiga va o'zini ijobiy baholashiga asos bo'ladi.

Bola shaxsining ma'naviy jihatdan shakllanishida ijobiy va salbiy xususiyatlarning o'rnini. Bola shaxsining ma'naviy rivojlanishi

quyidagilardan tashkil topgan: axloq me'yorlarini bilish, axloqiy odatlar, axloq me'yorlariga bo'lgan emotsional munosabat va bolaning o'zining ichki holati.

Bola shaxsining to'g'ri shakllanishi uchun, birinchi navbatda, axloqiy me'yorlarni bilishi katta ahamiyat kasb etadi. Ilk va maktabgacha yosh davrida bola atrofidagi insonlar (kattalar, tengdoshlar va boshqa yoshdagi bolalar) bilan muloqot orqali axloqning ijtimoiy me'yorlarini egallaydi. Me'yorlarni egallash, birinchidan, bola uni tushuna boshlashi hamda mohiyatiga yeta boshlashini nazarda tutadi. Me'yorlarni egallash, ikkinchidan, bolaning keyinchalik boshqa insonlar bilan muloqoti davomida axloqiy odatlari paydo bo'la boshlaydi. Bola emotsional his qilinadigan odatiy qilmishlarini buzgan holda harakat qilsa, bu unda noqulaylikni keltirib chiqaradi. Me'yorlarni egallash, uchinchidan, bolaning ushbu me'yorlarga bo'lgan ma'lum bir psixik munosabatga kirishishini ifodalaydi. Axloqiy me'yorlar va ularni bajarishga bo'lgan aqliy va axloqiy munosabat bolalarda kattalar bilan muloqot davomida rivojlanadi. Katta odamlar bolalarga ma'lum bir axloqiy xatti-harakatning to'g'riligi yoki kerakligi haqida fikrlashga yordam beradilar, katta odamlar bolaning ma'lum bir xatti-harakatiga nisbatan o'z munosabati bilan ko'rsatma beradi. Katta odamlarga hissiy bog'liqlik zahirida bolada tan olinishga intilish rivojlanadi.

Kattalar tomonidan tan olinishga intilish va tan olinish bolaning eng muhim ehtiyojlaridan biridir. Uning jamiyat ijtimoiy talablariga javob berishi o'z yutuqlariga yuqori baho berilishiga bo'lgan intilishiga asoslanadi. Katta bog'cha yoshida yangi ijtimoiy mazmundagi harakat va faoliyatga bo'lgan motivlarning ko'rinishi sodir bo'ladi. Bu davrda butun motivatsion soha qayta quriladi, shu jumladan tan olinishga bo'lgan ehtiyojning vujudga kelishi o'zgaradi. Bolalar o'zlarining intilishlarini yashira boshlaydilar, o'z-o'zini ochiq maqtash kamdan kam hollardagina uchraydi. Tan olinishga bo'lgan intilishning amalga oshirilmassligi, bola ataylab yolg'onni o'ylab topishi yoki maqtanishi kabi noma'qul xatti-harakat turlariga olib kelishi mumkin.

Maktabgacha yoshda tan olinishga bo'lgan ehtiyoj boladagi o'z axloqiy sifatlariga ishonch hosil qilishida ko'rinadi. Bo-

la o'zining kelgusi harakatlariga nisbatan boshqalarning munosabatini tasavvur qiladi va bunda u insonlar undan minnatdor bo'lishlari, uning yaxshi ishlarini tan olishlarini xohlaydi. Tan olinishga bo'lgan intilishni amalga oshirishga ehtiyoj bolalarning o'z faoliyatlari natijalarini hamda shaxsiy yutuqlarini baholash maqsadida kattalarga yanada ko'proq murojaat qilishlarida ko'rinadi. Bunday holatda bolani qo'llab-quvvatlash juda muhim. Bolaga hech qachon: «Sen buni qila olmaysan», «Sen buni bilmaysan», «Qo'lingdan kelmaydi», «Bekorchi savollar bilan boshimni qotirma» va hokazo qabilidagi iboralarni qo'llamaslik kerak. Kattalarning bunday hurmatsiz iboralari bolada o'z imkoniyatlariga nisbatan ishonchsizlikni keltirib chiqaradi. Bolada nomukammallik kompleksi, o'zining o'zligi hissi paydo bo'ladi. Nomukammallik kompleksi — insonning eng murakkab axloqiy kamchiliklaridan biri bo'lib u boshqa insonlar bilan muloqotga kirishishni murakkablashtiradi hamda og'ir ichki hissiyotini keltirib chiqaradi.

O'g'il va qiz bolalar

Bolani jinsiy identifikatsiyasida kattalarning tutgan o'rni. Bolani o'z mohiyatini tushunishida uning kattalar bilan aloqasi katta ahamiyatga ega. Bu aloqa unda buyumlar dunyosiga, barcha tirik mavjudodlarga, odamlarga va o'ziga bo'lgan ma'lum munosabatga qaratiladi. Kattalar bola uchun o'zi haqidagi ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi. Ular bolaga o'zini qaysi jinsga mansubligini aniqlashda ham yordam beradilar.

Ilk yoshning oxirlarida bola o'z jinsini tushunadi, lekin hali «o'g'il» yoki «qiz bola» so'zlari qanday ma'noga ega ekanligini bilmaydi. Kattalar ongli yoki ongsiz ravishda, bolaga hamma qabul qilgan andaza tarzida o'g'il yoki qiz bola nima ekanligini tushuntiradilar. O'g'il bolalarga jahlni ko'proq namoyon qilishga ruxsat beradilar, faollikni va tashabbuskorlikni qo'llab-quvvatlaydilar, qiz bolalardan samimiylik, emotsionallik va ta'sirchanlikni kutadilar. Bolada o'z jinsining ahamiyati haqidagi tushuncha asosan oilada hosil qilinadi. Har bir ota-ona o'z jinsining xususiyatlari haqida ma'lumotlarga ega bo'ladi. Masalan, samimiylik, ta'sirchanlik va emotsionallik ayollarga xos

fazilat; jasurlik, qat'iyatlilik, dadillik erkaklar ega bo'lgan fazilatlaridir.

Xalqlar madaniyatida bola tarbiyalashda qo'llaniladigan mustahkam qoliplar mavjud. Kichkina bolaga: «Yig'lama. Qiz bolamas, o'g'il bolasan» deyishadi. Shundan keyin bola ko'z yosh to'kmaslikni o'rganadi. Qizlarga: «Urishma, devor, daraxtlarga chiqma. Sen qiz bolasan» deb o'rgatishadi. O'yinqaroq qiz o'zini tiyishiga to'g'ri keladi, nima qilsa ham qiz bolada! Jinsga qarab xulq-atvor qoidalarini belgilash shundan boshlanadi.

Bevosita erkak va ayollar xulq-atvorini kuzatish orqali, va shuningdek, san'at orqali bola psixologiyasiga ayol va erkakning yurish-turish tarzi singib boradi. Birinchi navbatda bola ayol va erkaklarning kiyimida va o'zini tutishida tashqi farqni aniqlaydi. Insonning shaxsiy xususiyatlarini bola ba'zida ma'lum jins xislati deb qabul qiladi. Masalan, kuzatishlarda besh yoshli o'g'il bola tanish bo'lgan yosh erkak kishiga taqlid qila boshlaydi, bolaning bunga g'oyatda berilganini ko'rgan erkak kishi hazillashib: «Haqiqiy erkak, mana bunday qilishi kerak» deb chaqqonlik bilan va ko'z zo'rg'a ilg'aydigan harakat bilan boshini orqaga tashlaydi. Haqiqiy erkakni bunday fazilatidan hayratlangan bola boshini uzluksiz orqaga tashlaydigan bo'ladi.

Bola barcha narsaga taqlid qiladi: atrofdagilarga foyda keltiradigan axloq qoidalari turlariga, kattalar uchun andaza bo'lib qolgan ijtimoiy zararli odatlarga (so'kishlar, chekish va boshqalar). Bola hali bu «botirlik ramzlaridan» amalda foydalanmasada, ularni o'yin mundarijasiga kiritadi.

Jinsga mansublik va o'yinda rol tanlash. Maktabgacha yoshda o'g'il va qiz bolalarning o'zaro munosabatlarida farq paydo bo'ladi va rivojlana boshlaydi va o'z jinsiga mansub bolalarga nisbatan go'yo samimiy adolatsizlik aniqlanadi: o'g'il bola o'g'il bolalarni tanlaydi, qiz bola qizlarni. O'zligini anglash rivojlanaadi va uning asosiy tarkibiy qismi sifatida o'zini o'g'il bola — erkak yoki qiz bola — ayol sifatida his qilish paydo bo'ladi.

«Oila» o'yinini o'ynashda ham bolalar o'z jinslaridan kelib chiqqan holda rol tanlaydilar. O'yin paytida bolaning emotsionalligi namoyon bo'ladi va ayol yoki erkakka mos keluvchi yurish-turish tarzi o'rganiladi. Qiz bolalar yuzaga kelgan vaziyatga

tezroq ko'nikadilar, yangi sharoitga xotirjamroq, tezroq va osonroq kirishadilar. O'g'il bolalar ko'p shovqin ko'tarishadi. Rolli o'yinlarda o'g'il bolalar kattalarga taqlid qilib, haydovchi, kosmonavt, harbiy askarlar rolini tanlaydilar, qizlar bo'lsa ona, shifokor, tarbiyachi rolini o'zlariga oladilar.

Tanlangan rollar har xil jinsdagi bolalarning ijtimoiy intilishlarini aks ettiradi. O'g'il bolalar qiziqishlari texnikaga, g'alabaga, yutuqqa va peshqadamlikka yo'naltirilgan musobaqa o'yinlariga qaratilgan. Kuchli, jasur va tashabbuskorlarni o'g'il bolalar lider deb qabul qiladilar. Oila muhiti o'yinlari ko'pincha qiz bolalar o'yinida aks etadi. Qiz bolalarning qiziqishlari ko'proq shaxslararo munosabatlarga qaratilgan. Qizlar yumshoq fe'lli, quvnoq va ko'ngilchan tengdosh qizlarni yoqtirishadi.

Jinsga mansublik va o'yinchoq tanlash. O'yinchoqlar o'yinning tayanch materiali bo'lib xizmat qiladi, o'yin sujetining rivojlantirishiga yordam beradi va ularni tanlash bolalarning qaysi jinsga mansubligiga ko'ra amalga oshiriladi.

Maxsus tajriba vaqtida bolalarga to'rt xil to'plamdagi o'yinchoqlardan ikkitasini erkin tanlash sharti taklif qilindi. To'rt patnisda quyidagi o'yinchoqlar turi taklif qilindi: mashina, turli idish-tovoqlar, kubiklar, qo'g'irchoqlar. Boladan barcha o'yinchoqlarga nom berishni, ko'proq yoqtirgan o'yinchoqlar joylashgan ikki patnisni olishni va bu o'yinchoqlarni o'ynash so'raldi. Ularning barcha harakatlari yozib borildi. Oqibatda o'g'il va qiz bolalarda to'rt yoshdan boshlab, o'yinchoq tanlashda farq yuzaga kelishi aniqlandi. Mashina, kubiklar asosan o'g'il bolalar tomonidan, qo'g'irchoq va turli idishlar qizlar tomonidan tanlanishi ma'lum bo'ldi.

Maktabgacha davr oxiriga kelib bola jinsga mansublik abadiy ekanligini tushunadi va shunga qarab o'z xulqini shakllantiradi. Bu vaqtda bolalarda boshqa jinsdagilarga nisbatan o'ziga xos munosabat yuzaga keladi. Bunday munosabatlar har bir bolada o'ziga xos ko'rinishda bo'ladi. Masalan, o'g'il bola tengdosh qizni yoki kattaroq yoshdagi chiroyli qizni ko'rganda, xursand bo'lishi, munosabatga intilishi mumkin. Kattalar bolaning his-tuyg'ulariga hurmat bilan qarashlari lozim. Bunday instinktlar kichik yoshdayoq ko'zga tashlanadi. Chiroyli qizlarni sochidan tortish, o'ziga

yoqqan qizni himoya qilish, avaylash, mehr ko'rsatish kabilar tabiiy ravishda shakllanib boradi. Kattalarning «Guruhingda eng chiroyli qiz kim?» kabi savollari ham bunga turtki bo'ladi. Lekin bolaning qiziquvchanligini kuchaytirib yuborish ham to'g'ri emas, aksincha, uning e'tiborini boshqa narsaga, uning tuyg'ulari va xayolini yangi kuch bilan o'ziga jalb qila oladigan narsaga qaratish lozim.

Yosh bolalarga xos qiziquvchanlik, yoqtirish maylini kattalarning sevgi, uylanish va bolalik bo'lish haqidagi tushunchalaridan ajrata olish lozim.

O'z jinsini ajratish. Bolada bu yoshga kelib odam tanasiga va o'z tanasining tuzilishiga qiziqish paydo bo'ladi. O'zini qaysi jinsga mansubligini anglash «shaxs»ning tuzilishiga ulanadi. Kattalardan: «Sen o'g'il bolasan!» yoki «Sen qiz bolasan!» degan so'zlarni eshitgach, bola bunday tushunchalar uning jinsiy xislatlari bilan bog'liqligini anglay boshlaydi. Bola o'z tanasiga va jinsiy organiga nisbatan qiziquvchan bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalar ulg'aygani sari begona odamlar oldida yechinishda o'zlarini noqulay sezadilar. Xijolatlik, uyat hissi tarbiyaviy ta'sir natijasidir.

Ko'p hollarda hozirgi bolalar qiz va o'g'il bola tanasiga xos bo'lgan belgini ancha erta o'zlashtirmoqda. Bundan tashqari ular kattalarning tanaga bo'lgan munosabatini ham o'zlashtirmoqdalar. Aksariyat kattalar kiyimsiz tanaga qarashni taqiqlaydilar, o'zlari esa bunday tomoshalarni bola oldida ko'raveradilar. Go'yoki bola hali hech narsani tushunmaydi deb o'ylaydilar. Agar ota-ona kiyim almashtirishda boladan xijolat tortsa, bu xislat bolaga ham o'tadi. Agar ota-ona o'zini tabiiy tutsa, bola ham yalang'och tanani ko'rganda xijolat bo'lmaydi. Ammo bu holda hammaning o'z chuqur o'ylangan yondashuvi bo'lishi kerak. Jinsiy tarbiya erkin yo'lga qo'yilgan ba'zi oilalarda, shifokorlar, rassomlar, hayvonlar hayoti bilan tanish bo'lgan qishloq bolalarida ba'zan jinsiy organlarni rasmda aks ettirganlarini ko'rish mumkin. O'g'il bolalar hayvonlar va erkaklarni jinsiy organlarini qizlarga qaraganda ko'proq chizadilar. Bu holatni o'g'il bolalar o'z tanasining jismoniy ko'rinishiga o'xshatadilar. Ko'p maktabgacha yoshdagi bolalar odamlarning jismoniy ko'rinishidagi farqini nafaqat xa-

yollariga keltiradilar, balki bu farqni kiyimsiz naturaga qaraganda ham koʻrmaydilar.

Maxsus tajriba oʻtkazilgan. Har bir boladan kiyimsiz (oʻgʻil va qiz bola) qoʻgʻirchoqning rasmini chizish soʻraldi. Ularni tana tuzilishi oʻgʻil va qiz bolalarning jismoniy tuzilishiga mos kelishi kerak edi. Baʼzi bolalar qoʻgʻirchoqqa qarab chizishga harakat qilishadi, lekin shunda ham ular jinsni farqlovchi xislatlarni shunchaki sezmaydilar. Ularning tasvirlarida oʻgʻil bola qoʻgʻirchoq va qiz bola qoʻgʻirchoq bir-biridan hech farq qilmaydi. Masalan, «Biz yaqinda bir qizni yuzini yasadik va chizdik. Lekin menimcha libosdagi qizni chizgandik. Oʻxshamasachi? Oʻgʻil va qiz bolalar oʻxshaydilar. Ular jingalak soch boʻladilar va ayyorona jilmayadilar. Oʻgʻil bola bilan qiz bolaning farqini topish kerakmi? Oʻgʻil bolalar koʻz rangi toʻq, qizlarniki och boʻladi. Feʻli har xil boʻladi: haqiqiy erkak yigʻlamaydi. Boshqa farqni men koʻrmayapman». Baʼzi bolalar oilada jinsiy tarbiya haqidagi tushunchadan shunchalar «himoya qilinganlarki», kiyimsiz naturada jins farqiga eʼtibor berib, toʻgʻri chizishni soʻrashganda ham, jins farqini koʻrmaydilar. Bolalarni boshqa qismi umrida birinchi marta kiyimsiz oʻgʻil bola va qiz bola qoʻgʻirchoqni koʻrib, darhol uning jismoniy qiyofasidagi farqiga eʼtibor qaratadilar. Bunda bir xil bolalar xotirjamlik bilan oʻgʻil va qiz bolalarning tasvirini tushirishga, boshqalari esa, qoʻgʻirchoqni koʻrinishidan uyalib, koʻzlarini yashiradilar. Eʼtirof etish kerakki, bolalar ulgʻaygani sari, ular orasida kiyimsiz qoʻgʻirchoqlarni koʻrganda uyat hissi kuchayadi. Bolalar qiqirlashni, teskari qarashni, qoʻllari bilan koʻzlarini yopishni boshlaydilar. Odatda bunday bolalar talab qilingan naturani hech ham chizishni xohlamaydilar (V.S. Muxina materiallaridan).

Maktabgacha yoshdagi davrda jinsiy tarbiya. Jinsga mansublik, har bir oilada individual ravishda olib boriladi. Har bir xalqning oʻz mentalitetini hisobga oladigan boʻlsak, oʻzbeklarda jins tarbiyasiga alohida eʼtibor qaratiladi. Bolaga juda yoshligidanoq milliy liboslarga xos kiyinish, yaʼni qiz bola koʻylak va lozim (oʻz nomi bilan «lozim») kiyishi, oʻgʻil bolaga xos kiyimlarini kiymaslik, qiliqlarini qilmaslik, orastalik, muloyimlik va boshqa xarakter xislatlari singdirib boriladi. Bola bogʻchadagi davrida oʻgʻil bolalar shortikda, qizlar yubkada yurishlari koʻp-

gina bog'chalarda saqlanib qolgan. Lekin afsuski milliylikka e'tibor bola katta bo'lgan sari g'arb tarbiyasi ostida yo'qolib bormoqda. Bunday munosabat bola oilasida va uning atrofida-gilarda bo'lgan axloq andazalari ta'sirining natijasidir. Kattalar tomonidan to'g'ri, axloqiy va aqlli ko'rsatmalar bolada jinlar farqiga va aloqasiga sog'lom munosabatni shakllantiradi. Bola ota-onasiga va tarbiyachiga jinlar farqi haqida, bolalar paydo bo'lishi yo'llari va hokazo haqida savollar berishi mumkin. Ko'p bolalar o'zaro bu savollarni muhokama qilishadi. Bunday savollarga bo'lgan tabiiy qiziquvchanlik kattalar tomonidan to'g'ri tushuntirilishi kerak. Shuning uchun bolalar berishi mumkin bo'lgan savollarga oldindan javob tayyorlash foydalidir. Katta yoshli odam bu muammoga shaxsning axloqiy tarbiyasiga bo'lgandek jiddiy munosabat bildirishi lozim. U bola bilan suhbatlasha turib, zaruriy odob saqlashi va har bir bolaning yoshini va psixologik xususiyatini inobatga olishi kerak. Bolaga haqiqatni uyalmasdan gapirish kerak, lekin bu unga kattalar ega bo'lgan bor ma'lumotlar zaxirasini ochish kerak degani emas.

Tarbiyachi ota-onalarning bolalarni jinsiy tarbiyalashga bo'lgan fikrini bilishi lozim va ular bilan, ayniqsa bu muammoga nisbatan xurofotga ega bo'lgan ota-onalar bilan ma'rifiy ishlarni olib borishi kerak. Bolaning o'z tanasini begona ko'zlardan tabiiy himoya qilish zaruriyatini kattalar hurmat qilishlari va bolaning uyatchanligini iloji boricha asrab qolishlari kerak.

Shaxsda salbiy tuzilmalarning paydo bo'lishi

Har qanday rivojlanish jarayonida bo'lganidek axloqiy rivojlanishda ham ziddiyatlar kurashi bo'lib o'tadi. Bizning hayotiy tajribamizdan bevosita qanday insoniy qadriyatlar shaxsiy ijobiy yutuqlarni belgilashi, ziddiyatlar kurashi qanday kechishi hamda qanday qilib shaxsda salbiy tuzilmalar paydo bo'lishini kuzatish imkoniyati chetda qoladi. Salbiy tuzilmalar – xatti-harakatning sotsial ko'rinishi hamda shaxsning muayyan xislatlari – mohiyatiga ko'ra rivojlanish mahsuli bo'lib ular maxsus o'rganishni talab qiladi.

Agar bola tan olinish ehtiyojini his qilmasa boshqa insonlar bilan muloqotda rivojlanishi nomukammal bo'ladi. Biroq shu

ehtiyojni amalga oshirish ham salbiy holatlarga olib kelishi mumkin, masalan, yolg'on – g'arazli maqsadda haqiqatni yashirish yoki hasad – boshqa birovning yutug'idan alamzadalik hissi. Albatta, yolg'on tan olinishga bo'lgan ijtimoiy ehtiyoj bilan birga yurishi mumkin, ammo bu ehtiyojning zaruriy qismi hisoblanmaydi. Ontogenezda, bolaning ichki holati endigina jamiyat tomonidan berilgan qoliplarga o'rganayotgan paytda yolg'on paydo bo'lishi mumkin. Shaxsda salbiy tuzilmalarning paydo bo'lish sabablaridan biri ijtimoiy jihatdan yetilmagan, shaxsning tan olinish ehtiyoji hisoblanishi mumkin.

Kundalik hayot doimiy tarzda bolani turli holatlar bilan to'qnashtiradi hamda ularning har birini axloqiy me'yorlar orqali osonlik bilan hal qiladi, boshqalari esa u tomondan qoidalarni buzish va yolg'on ishlatilishiga turtki bo'ladi. Ular obyektiv jihatdan, ya'ni axloqiy me'yorlarni bolaning impulsiv istaklari bilan mos kelmasligi kabi muammoli vaziyatlaridir. Bunday muammoli vaziyatga tushgan bola uni quyidagicha hal qilishi mumkin:

- 1) qoidani bajarish;
- 2) o'z ehtiyojini qondirish va shu bilan birga qoidani buzish hamda buni kattalardan yashirmaslik;
- 3) o'z ehtiyojini qondirish va shu bilan birga qoidani buzishi, lekin jazolanishdan qo'rqib uni yashirish. Uchinchi turdagi harakat yolg'onning paydo bo'lishiga olib keladi.

Bolalar yolg'oni. Yolg'on haqiqatning ataylab yashirilishi sifatida bolaning ma'lum bir kattalar tomonidan o'rnatilgan qoidalarga bo'ysunmasligini tushunib yetganida sodir bo'ladi. Bunday vaziyatlar bola uchun «ikkilangan motivatsiya» vaziyatlariga aylanadi. Bola kattalar tomonidan tan olinishga intilib, qoidani buzib, ko'p hollarda yolg'on ishlatadi.

Hayotda yolg'onchilik kabi bunday salbiy holatlar bilan kurash ko'p hollarda kattalar tomonidan bolani yolg'onga yetaklovchi intilishi darajasining pasayishiga olib keladi. Masalan, «Sen yolg'onchisan!» kabi. Kuchli oshkor etilgan yolg'on ijobiy natijalarga olib kelmaydi. Katta odam bolaga ishonchini, bundan keyin yolg'on orqali o'zini kamsitmasligiga ishonchini singdira olishi kerak. Bola tarbiyasida asosiy e'tibor tan olinishga bo'lgan intilishni pasaytirishga emas, balki bu ehti-

yojni rivojlantirishning to'g'ri yo'nalishini bera olishga qaratiladi. Bola intilishlari bilan birga boruvchi salbiy tuzilmalarni olib tashlash yo'llarini topish, salbiy to'siqlarni ongli ravishda yengishni o'rgatish kerak.

Yolg'on bolada boshqa insonlarga nisbatan rostgo'ylik munosabatlariga ehtiyojining shakllanmaganligi, haqgo'ylik, boshqa insonlar nazarida bolaning sifatini belgilovchi me'yor sifatida e'tirof etilmasligi natijasida rivojlanadi. Bolaga va'da qilingan narsani bermaslik ham uning ko'ngliga yolg'onchilik urug'ini sochishi mumkin.

Tengdoshlari orasida tan olinishga intilish. Kattalar bilan muvoqot jarayonida yuzaga keladigan ehtiyojlar tengdoshlari orasida ham tan olinishga o'ta boshlaydi. Bunday holatda tan olinishga ehtiyoj prinsipial yangi asoslarda rivojlana boshlaydi: agar kattalar bolaning yutuqlarini qo'llashga harakat qilsalar, tengdoshlar murakkab munosabatga kirishadilar va bunda o'zaro qo'llash va raqobatlashish holatlari muvofiqlashadi. O'yin asosiy faoliyat hisoblanar ekan, intilishlar birinchi navbatda o'yinning o'zida, borishidagi real munosabatlarda namoyon bo'ladi.

O'yinda tan olinishga ehtiyoj boshqa ma'noda namoyon bo'ladi: bir tomondan bola «hammaga o'xshash»ga, boshqa tomondan esa «hammadan zo'r» bo'lishga intiladi. Bolalar tengdoshlarining yutuqlari va harakat shakllariga moslashadilar. «Hammaga o'xshash»ga intilish ma'lum darajada bolaning rivojlanishiga turtki bo'ladi va uni umumiy o'rta darajaga olib chiqadi.

Tan olinishga intilish «hammadan yaxshiroq bo'lish»ga intilishda ham ko'rinishi mumkin. Bunday turdagi tan olinishga ehtiyoj o'yinda ma'lum bir mavqe yoki rolga intilish orqali ifodalalanadi. Shuning uchun bolalarning o'zlariga yoqqan rolga intilishini muhokama qilishdan oldin, bola harakatlarining kamida ikki tarkibiy qismini tahlil qilish kerak: istagan rolga intilish va bu intilishni amalga oshirish imkoniyatlarini tushunish qobiliyati. Bu masalani tadqiq qilish uchun bolani qo'g'irchoq-dublor bilan almashtirish usulidan foydalanildi va uning yordamida bolalarning barcha uchun yoqimli rolga intilishlari aniqlandi.

Tadqiqot sujetli-rolli o'yinning tabiiy sharoitlarida o'tkazildi. Barcha sotsiometriya mavqeidagi besh-yetti yoshdagi bolalar tad-

qiq qilindi. Tajriba uchun uch guruh tiplari shakllantirildi. Birinchi guruh – o‘yin «yulduzlari»; ikkinchisi – faqat mashhur bo‘lmaganlar; uchinchi istalgan real guruh bo‘yicha (bu guruh «yulduzlar», mashhurlar va mashhur bo‘lmaganlardan iborat). Besh kishidan iborat har bir guruhga tadqiqotchi o‘yindagi rol haqida gapirib berdi. Bunda u bosh rolni alohida ta’kidladi.

Birinchi tayyorgarlik bosqichi. Tadqiqotchi barcha guruh tiplarida rollarni taqsimladi. Bolalar berilgan sujetni o‘ynashlari kerak edi.

Ikkinchi tayyorgarlik bosqichi. Tadqiqotchi rollarni o‘z egalari-ga qoldirgan holda qayta taqsimlaydi. Bu safar o‘yin qo‘g‘irchoq-dublolar yordamida o‘tdi. Har bir o‘yinchi o‘zining hamda bir-birlarining qo‘g‘irchoqlarini bilar edilar (qo‘g‘irchoqlar bolaning xususiyatlari, jinsiga muvofiq tanlangan, bundan tashqari har bir qo‘g‘irchoqda o‘zi almashtirilgan bolaning fotosurati yopishtirilgan). Bolalar bu sujetni qo‘g‘irchoqlar orqali o‘ynashlari kerak edi.

Uchinchi – asosiy bosqich. Taqsimlash huquqi har bir o‘yinchiga berildi. Rollar taqsimoti qo‘g‘irchoq-dublolar orasida guvohlar-siz, ya’ni manfaatdor o‘yin ishtirokchilarining yo‘qligida amalga oshirildi. Tajriba quyidagicha bo‘ldi. Tajriba xonasida beshta bolalar stulida qo‘g‘irchoq-dublolar turadi. Har bir bola qo‘g‘irchoq-dublolariga rol berish uchun ularning yoniga keladi. Bu uchun u qo‘g‘irchoq-dublolarini rol bo‘yicha belgilangan stulchalarga o‘tqazib qo‘yishi kerak edi.

Tajriba natijalari shuni ko‘rsatdiki, qo‘g‘irchoqlarning almash-tirilishi bolaning o‘yindagi rolga nisbatan haqiqiy intilishini aniqlab berdi. Ta’kidlash kerakki, rolga ataylab alohida ahamiyat berilsa, aksariyat bolalar unga intiladilar. Intilish bolaning guruhdagi mavqei va uning o‘yinchi tengdoshlarini boshqarish bo‘yicha real imkoniyatlariga bog‘liq bo‘lmaydi. «Boshqalardan zo‘r bo‘lish»ga intilish yutuqqa erishish motivini yaratadi, irodaning rivojlanishi hamda refleksiya shakllanishining shartlaridan biri hisoblanadi, ya’ni o‘z yutuq va kamchiliklarini anglab yetadi.

Katta bog‘cha yoshida tengdoshlar bilan o‘zaro harakat jarayonida tan olinishga bo‘lgan ehtiyoj guruhda o‘z tengdosh-lari orasida barcha uchun ahamiyatli o‘rinni egallashga intilish orqali ifodalanadi. Biroq bu holatlar yuzaki ko‘rinmaydi, chun-

ki barcha uchun ahamiyatli o'rinni egallashga intilishini bola atrofda gildardan yashiradi. Ijtimoiy rivojlanish hayotiy pozitsiya, dunyoqarash darajasiga ko'tarilmagan sharoitlarda intilishlar shaxslararo munosabatlar darajasida ishlab chiqiladi. Bu yerda bola shaxsining ijobiy yutug'iga shunday salbiy holatlar hamroh bo'lishi mumkinki, ularni hattoki tarbiyachilarning o'zi kutmagan bo'ladi. Boshqa xatti-harakatlar orqali amalga oshiriladigan intilishlar «hamma kabi bo'lish», «hammadan zo'r bo'lish» ularning asosi bo'lib hisoblanadi.

Quyidagicha tajriba o'tkazildi. «Soxta vaziyat» tashkil qilindi. Natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, «barcha kabi bo'lish»ga intilish konform xatti-harakatga olib kelishi mumkin.

Tajribada bolalar guruhi ishtirok etdi. Bu guruhga tajriba o'tkaziladigan bola ham kiritildi. Butun guruh bir xil ta'mdagi bo'tqani, tajriba o'tkaziladigan bolaga esa alohida bo'tqa berildi. Bo'tqaning 9/10 qismi shirin edi, 1/10 – sho'r. Tadqiqotchi bolalarga bo'tqalarni tatib ko'rishni va so'ng ta'mini aytib berishni taklif qildi (barcha shirin bo'tqa oldi, tajriba o'tkaziladigan bola esa sho'rini). Tajriba o'tkazilgan bolaning noto'g'ri qarorga kelishi, ya'ni bo'tqani hamma kabi «shirin» deyishi xatti-harakatning tabiiyligini saqlab qoladi va butun guruh tajriba o'tkazilgan bolaga o'z ta'sirini o'tkazadi. Guruhning ishonchi tajriba o'tkaziladigan bolaning o'z hislariga qarshi holda guruhga qo'shilishga, «barcha kabi bo'lish»ga olib keladi.

Demak, uch-to'rt yoshli bolalar odatda tengdoshlarining gaplariga ko'p e'tibor bermaydilar, o'zlarining his-tuyg'ulariga tayanadilar. Bolalarning boshqalar fikriga qo'shilmagan tarzda o'z fikrini bayon eta olishi xatti-harakat tanlovining mustaqilligi bilan emas, balki jamoaga qarab ish qilishning yo'qligi bilan ifodalanadi. Agar kichik bog'cha yoshidagi bolalar guruh ortidan ergashsa, demak bu bolaning katta odam tomonidan berilgan savolni tushunib yetmaganligi, o'sha paytda boshqa bir yumush bilan bandligi hamda savolning mohiyatini tushunib yetmaganligi oqibati sifatida qaraladi va bu teskari reaksiya beradi.

Besh-olti yoshda bolalar tengdoshlarining fikrini faol tinglay boshlaydilar. Ularning nega ular haqiqatdan yo'q narsani takrorlashlariga bo'lgan tushuntirishlari bir xil bo'ladi: «Chunki bola-

lar shunaqa deyishdi», «Ular shunaqa deyishdi» kabi. Bunda bola o'zini xavotirli his qila boshlaydi. Bu vaqtda sujetli o'yinlar tengdoshga nisbatan xuddi muloqot sherigi sifatida umumiy munosabatni shakllantiradi hamda uning fikri bilan bola doimiy qo'shilishi kerak bo'ladi.

Olti-yetti yoshdagi bolalar o'zlariga yaxshi tanish bo'lgan tengdoshlari orasida o'zlarini yetarli darajada mustaqil his qiladilar, ammo notanishlar orasida, qoida bo'yicha komformizmni his qiladilar. Tajribadan so'ng, ular o'z bilimlariga zid ravishda boshqalarga ergashgan paytida, ular kattalarga haqiqatdan ham qanday qilib to'g'ri javob berish kerakligini ko'rsatishga harakat qiladilar. Tadqiqotdan so'ng bola: «Nega ular bunday noto'g'ri javob berishdi? Sho'rni shirin, qizilni ko'k deyishdi». «Nega sen o'zing bunaqa deding?», «Men? Hamma shunday degani uchun».

Katta bog'cha yoshida o'yindagi bosh rolga, sport musobaqalaridagi g'oliblikka va munosabatlardagi liderlikka va boshqa o'xshash vaziyatlarga intilish davomida bolalarda hasad paydo bo'lishi mumkin. U bolalarda, birinchi navbatda, tashqi ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy ierarxiya (Kim boshliq?) orqali paydo bo'ladi. Liderlikka intilish bolani qo'g'irchoq-dublor bilan almashtirish usuli orqali o'rganildi (yuqorida qarang). Ma'lum bo'lishicha, besh-yetti yoshdagi bolalar liderlikka bo'lgan intilishini faqatgina tajriba vaziyatida ochiq namoyon qilishdi. Rollarni taqsimlashda boshqalarning yonida, ba'zi bolalar bosh rolni boshqa tengdoshiga so'zsiz beradilar, bir qism bolalar bosh rolga o'zining haqi borligini aytadi. Ko'pchilik rollarni taqsimlashda bilvosita harakat qiladi: bola, rolni taqsimlash haqidan foydalanib, bir bolani tanlaydi, lekin bunda u bola ham uni tanlashini shart qo'yadi. Bolalarning bir-biri bilan o'zaro munosabatlari o'z-o'zini tahlil qilish va refleksiya qobiliyatlarining rivojlanishiga olib keladi. Bu qobiliyatlarning shakllanishi zamirida bolalarning tengdoshlari orasida tan olinishga intilishi rivojlanadi.

Bola tavakkal qilishdan qo'rqadi, u o'zi uchun ahamiyatli bo'lgan o'rinni egallashda rad javobini olishdan qochadi. Biroq tengdoshlar orasida o'zi uchun ahamiyatli o'ringa intilish u uchun shaxsiy ahamiyat kasb etadi. Eng yaxshi o'ringa bo'lgan intilishning so'ndirilishi hasadni keltirib chiqaradi.

Maxsus qurilgan «Omad o'yini» vaziyatlarida hasadning paydo bo'lishi kuzatilgan. Bu maqsadda uch boladan iborat guruhlar tashkil qilindi. Tajriba besh, olti va yetti yoshdagi bolalarda o'tkaziladi. Bolalar doirani (ruletka) aylantirib ballar oladilar va o'zlarining toshlarini finish sari yo'naltiradilar. Ular muvaffaqiyat omadlilik natijasida keladi deb o'ylaydilar. Biroq tadqiqotchi kim yutishini o'zi hal qiladi. Har safar yutgan bola qolgan boy bergan ikki bolalar o'rtasida alohida mavqeni egallagan. Qolgan ikki bola birlashib unga qarshi noroziliklarini ifodalashdi, uning oldingi ayblari va ularga qilgan umumiy xarakterdagi yomonliklarini eslashdi. Tadqiqotchi hodisani o'zgartirishi va g'oliblik boshqa bir bolaga berilishi zahotiyiq bolalar o'rtasida juda tez qayta guruhlashish yuz berdi – yangi yutuvchi bola ham psixik tan olinmaslik vaziyatiga tushib qoldi. Yutqazgan bolaga g'olib bola bilan dardini baham ko'rish, xursandchiligiga qo'shilish qiyin bo'ladi. Bu bilan birga ba'zi bir bolalar hamdardlik hissiga ega bo'lishlari mumkin. Muvaffaqiyatli bola bilan muvaffaqiyatsiz bolada alohida do'stona holat paydo bo'ladi: bu vaziyatda barcha ishtirokchilar bir-birlariga nisbatan e'tiborliroq bo'ladilar, yaxshilik tilaydilar. Biroq raqobatli vaziyatlarda bolalar ko'p hollarda hasad, ko'rolmaslik, mensimaslik, manmanlik kabi salbiy ko'rinishlarni namoyon qiladilar. Boshqa birining yutug'ini oldindan aytish uchun bola o'ziga xos ramziy harakatlarni bajaradi. Bu harakatlar o'ziga xos bola «sehr-jodusi» orqali amalga oshiriladi: «Tushmaysan, tushmaysan!», «Xato! Xato!» kabi.

Tengdoshlar guruhidagi hissiy holat bola shaxsiyatining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bola qanchalik o'zini tinch, qanoatlangan tutishi, qay darajada tengdoshlari bilan munosabat me'yorlarini o'zlashtirishi bunga bog'liq bo'ladi.

«Yulduz»lar guruhdagi bolalar tomonidan chin yurakdan va samimiy yaxshi ko'riladi. Bola hammani rom qilishi, vaziyatni tez baholashi va do'stona harakatlari, nimani xohlashini bilishi, ikkilanmasdan mas'uliyatni o'ziga olishi, tavakkaldan qo'rqmasligi va hokazo orqali yulduzga aylanadi. Biroq ortiqcha mashhurlikka uchragan bolalar haddan ziyod o'zlariga ishonib qo'yadilar va manman bo'lib qoladilar.

«Kamsitilgan», «ajralib qolgan» bolalar ko'p hollarda o'zlarini tengdoshlari tomonidan qiziqtirilmaydigan shaxs sifatida baholanadilar yoki kamsitilganini tan oladilar. Bunday bolalarda alam to'planib qolmaydi va ular guruhdagi hayotiy sharoitlarga nisbatan bosh ko'tarmaydilar. Boshqa holatlarda bunday bolalar «yulduzlar» bilan xushomadgo'ylik, sovg'alar va so'zsiz bo'ysunish orqali yaqinlashish yo'llarini qidiradilar. «Ajralib qolgan bola» tengdoshlari bilan muloqotga qoniqmaslikni his qiladi. Uning hislari o'tkir bo'ladi: u guruhdagi bolani o'z shaxsiga nisbatan jasorati uchun yaxshi ko'rish hamda kamsitilganligi uchun yomon ko'rib qolishi mumkin.

Qanday qilib «yakkalanib» qolgan bolalar guruhi yuzaga keladi?

Bolalar hayotida o'yin alohida o'rin tutadi, ularning maqsadi esa o'z kuchini sinab ko'rish, o'z qadr-qimmatini bilish tuyg'usini shakllantirish, ya'ni, «Men uzoqqa sakray olaman!», «Men zo'r merganman!», «Men hammadan ham uzoq tupura olaman!», «Men eng qo'rqmasman!». Shunday qilib bolalar davrasida bu kurashda o'z muhitida tan olinishi shakllanadi. Bolalarning xotirjamligi nafaqat bunga, balki qanday qilib ularga kattalar va shu bilan birga tengdoshlarining baho berishiga bog'liq bo'ladi.

«Ajralgan»lar bir qancha sabablarga ko'ra shakllanishadi. Bir bola ketma-ket kasal bo'ladi, kamdan kam hollarda bolalar bog'chasiga boradi va bolalar unga odatlanishga ulgurishmaydi, shu bilan birga u ham hech kimni bilmaydi, u har doim yangi bola bo'ladi. Boshqa bolaning jismonan kamchiligi, kirligi, burni oqishi; semizligi, tez chopa olmasligi sababli bolalar davrasiga qo'shila olmaydi, uni qabul qilishmaydi.

Uchinchilari umuman bog'chaga bormagan — boshqa bolalar bilan muloqotda bo'lmagan, muloqot qilish malakasi hamda o'yin usullariga ko'nikmasi yo'q — ular ham bolalar guruhiga qabul qilinmaydi. Demak, bola «ajralgan» bo'lishining sababi: birinchidan — ijtimoiy rivojlanish to'liq amalga oshmaganligi. Bolaning guruhda tan olinmaganligi, o'z tengdoshlari tomonidan yordam ololmasligi va ular ko'pincha o'taketgan xudbin, odamovi, uzoqlashgan bo'lishadi. Bunday bola arazlaydi va noliydi, maqtanchoq va o'z ustunligini ko'rsatishga harakat qiladi, mug'ombirlik qila-

di va yolgʻon ishlatadi. Bunday bolalar oʻzini yomon his qiladi va u bilan birga boʻlgan boshqa bolalar ham oʻzlarini yomon his qiladilar. Bu ijtimoiy kasallik surunkali holatga, shaxsning ijtimoiy tarkibiy qismiga aylanmasligi kerak. Bolaga oʻzining tengdoshlari orasida tan olinishiga yordam berish kerak. Shunday ijtimoiy terapiya oʻtkazish lozimki, bolaning notoʻgʻri rivojlanayotganligini oldini olish, bolaning faolligini shakllashtirishni osonlashtirish imkoni mavjud boʻlsin.

Ijtimoiy terapiya hozirgi holatda ikki asosiy vaziyatdan kelib chiqishi kerak. Birinchidan, bolalar jamoasida shunday maʼlum bir ijtimoiy mikroiklimni yaratish kerak-ki, har xil mashqlarni tanlash, har bir bola oʻzining talabini tan olinishini oʻzlashtirishi kerak. Ikkinchidan, ajralib qolgan bolalarning ijtimoiy muloqotga kirishish koʻnikmasini alohida rivojlantirish kerak. Albat, bolaning qoʻlga kiritilgan muvaffaqiyati kattalar tomonidan ragʻbatlantirilishi doimiy boʻlmaydi. Oʻz tengdoshlari bilan har kungi muloqot sharoitida bolaning haqqoniy yutugʻi bilan mustahkamlanishi lozim.

Bolalarning oʻzaro munosabatini toʻgʻri yoʻlga qoʻyish, guruhda sogʻlom ijtimoiy munosabat muhitini yaratish, guruhdagi turli bolalarni tenglashtirish uchun tarbiyachidan katta koʻlamdagi ish talab qilinadi.

Axloqiy harakatga boʻlgan intilishning rivojlanishi. Bola uchun odob namunasi sifatida uning bolalar guruhida mashhurlikka ega boʻlgan tengdoshlari ham xizmat qilishi mumkin. Axloqiy etalonlarning oʻzlashtirilishi ular bilan guruhdagi muloqot jarayonida kechadi va unda bola doimiy tarzda amalda egallagan axloqiy meʼyorlarni boshqa insonlarga qoʻllash, turli-tuman konkret vaziyatlarda ushbu meʼyor va qoidalarni muvofiqlashtirish zaruriyatiga duch keladi. Ijtimoiy rivojlanish ham aynan insonning konkret vaziyatlardan bogʻliq holda oʻz xatti-harakatlarini tanlashidan iboratdir.

Kattalar hamda tengdoshlar tomonidan bolaga taʼsir etish asosan oʻyin faoliyati davomida amalga oshiriladi. Insoniy munosabatlar meʼyorlari oʻyin orqali bolaning axloqini tuzatishning manbasiga aylanadi. Ijobiy axloqiy etalon (namuna)ga intilish boshqalar tomonidan tan olinishga boʻlgan intilish orqali

tushuntiriladi. Agarda, ijtimoiy nazorat pasaytirilsa, bola ko'p hollarda vaziyatdan kelib chiqib o'z xohishiga ko'ra harakat qilishga tayyor bo'ladi. «Ko'rinmas odamga aylanib qolsang nima qilarding?» – degan savol bola uchun ijtimoiy nazorat go'yoki pasayganday bo'ladi. Etalonga muvofiq axloqiy harakatni amalga oshirib, bola kattalarning ijobiy bahosini kutadi, chunki ma'qullanish uning tan olinishga intilishini mustahkamlaydi. Atrofdagilar tomonidan ma'qullanishni kutishda bola ataylab o'zining fazilatlarini ko'rsatishga moyil bo'lib qolishi mumkin. Ba'zan bola maqto'v olish uchun qo'lidan kelgan barcha ishni qilsa, unda axloqni namoyish etish shakllari paydo bo'lishi mumkin. U ataylab o'zining yaxshi fazilatlarini ko'rsatadi. Aynan eng yuqori axloqiy harakatda bola oxir-oqibat o'zi uchun qanoatlanish hissini boshidan kechiradi. Ko'pgina bolalar muloqot shakllarini yaxshi biladilar, muloyimlikning natijasini tushuna oladilar. Biroq muloyimlik turli vaziyatlarda turlicha namoyon bo'ladi. Mazmunli-rolli o'yin davomida bolalar orasidagi munosabatlarda muloyimlikning ko'rinishi, real munosabatlardagi muloyim so'zlarni bolalar ko'pincha manfaatdor bo'lgan vaziyatlarda qo'llashlaridir. Psixik zo'riqish holatida muloyimlik osonlik bilan buziladi. Ijtimoiy tajribalar go'yoki o'yindagi sherigidan kelib chiqqan yutuqqa tahdid holatida bola tomonidan muloyimlikning «yo'qotilish» dinamikasini namoyon qiladi.

Katta bog'cha yoshidagi bolalarda o'yindagi sherigining muvaffaqiyatsizligi holatidagi muloyimligi va hamdardligi, umuman olganda ko'p hollarda o'z o'rnini jahl va qo'pollik bilan almashtiradi. Bolaning boshqalarga nisbatan muloyim, g'amxo'r munosabatga bo'lgan ehtiyojini tarbiyalash, agar bolaga nafaqat muloyimlikning mohiyatini tushuntirganda, balki ular bilan doimiy tarzda muloyimlik me'yorlariga muvofiq muloqot qilganda muvaffaqiyatli bo'ladi. Faqat bu holatda muloyimlik namoyon qilinadigan harakatdan mustahkam ko'nikmaga aylanadi.

Oilaning bola shaxsini shakllanishi va rivojlanishidagi o'rni. Oila bolani o'rab turgan ijtimoiy muhitning eng muhim bo'g'inidir. Uning bola shaxsi shakllanishiga ko'rsatadigan ta'siri benihoya kattadir. Bolaning mustaqilligi nisbiy bo'lib, u ko'p jihatdan kattalar qaramog'i va yordamiga muhtoj bo'ladi. Ota-onaning fikri

va munosabati bu davrda shunchalik katta undovchi kuchga ega bo'ladiki, u xulq-atvorning regulatori va psixik rivojlanishning stimulatori bo'lib xizmat qiladi. Psixiatrlarning ta'kidlashicha, bolani haddan tashqari qattiqqo'llik bilan tarbiyalash unda nevrozlarni va psixosteniyani keltirib chiqaruvchi omillardan biridir.

Har bir oiladagi munosabatlar o'ziga xos hamda takrorlanmasdir. Biroq ota-ona va bola munosabatlarining umumiy jihatlari ham mavjuddir. Ota-onalar bolalar xulq-atvorini boshqarishda qanday usullardan foydalanishlariga ko'ra o'rtadagi munosabatlar ko'pincha «demokratik» va «avtoritar» kabilarga ajratiladi. Bolalarga oilaviy ta'sir etishning «demokratik» shakli uchun quyidagilar xos: bolaga ko'p narsaga ruxsat beriladi, bola bilan ko'p muloqot qilinadi, unga ishonch va hurmat bilan munosabatda bo'linadi, ota-onalar bo'lar-bo'lmas taqiqlar qo'ymasikka harakat qiladilar, buning o'rniga ular bolalarga oiladagi tartib-qoidalarni tushuntirishga intiladilar, iloji boricha bolalarning savollariga javob berishga, ularning qiziquvchanliklarini qondirishga harakat qiladilar. Oiladagi «avtoritar» muhit bolalarga nisbatan haddan tashqari taqiqlarning ko'pligi bilan xarakterlanadi. «Hukmron» ota-onalar boladan to'liq bo'ysunishini talab qiladilar. Bunday oilalarda bolalarga xulq-atvor qoidalarini tushuntirishga qaratilgan muloqot kamdan kam o'tkaziladi. Shu narsa aniqlanganki, «avtoritar» va «demokratik» oilalarda tarbiyalanuvchi bolalarning shaxsiy xususiyatlarida muayyan farq mavjud bo'ladi. «Demokratik» oilalarning farzandlari ijodkorlikka moyil, tashabbuskor, liderlikka intiluvchan, konformizmni (guruh fikriga tobe bo'lishni) inkor etuvchi, ijtimoiy munosabatlarida ko'proq emotsiyalarni his etuvchi bo'ladilar.

Sotsiometrik tajribalardan ma'lum bo'lishicha oiladagi muhit iliq, ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlar demokratik asosga qurilgan bo'lsa, bola o'z tengdoshlarining orasida jamoada yuqori mavqega, aksincha, nosog'lom oilada tarbiyalanayotgan bolalar ancha past mavqega ega bo'ladilar. Shu narsa aniqlanganki, bola qanchalik ko'p erkalatilsa, shaxs sifatida shuncha sekin yetiladi, u passivlikka moyil bo'ladi, ehtimol, keyinchalik uning xarakteri kuchsiz bo'lib shakllanadi. Oiladagi psixologik iqlim, ya'ni bolalar bilan bo'lgan muloqot xarakteri, ularga mehr-muhabbat, diqqat-e'tibor bilan munosabatda bo'lish o'sib kelayotgan inson axlo-

qiy qiyofasining shakllanishida o'ta muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun ham barkamol inson tarbiyasi avvalo oiladagi muhitning sog'lom bo'lishini taqozo qiladi. Bog'cha yoshidagi bolalarning oila a'zolariga bo'lgan munosabatlari o'g'il va qiz bolalarda farqlanadi. Masalan, o'g'il bolalar qizlarga nisbatan ko'proq o'z jinsidagi oila a'zolari — otasi, akasi, bobosiga o'zini yaqin tutadi.

Oilaning bola shaxsini shakllanishi va rivojlanishidagi o'rni beqiyos ekan, oila a'zolari bolalarning psixik rivojlanishini ta'minlash uchun oilada sog'lom munosabatlar muhitini yaratishlari lozim, tarbiyachilarning eng asosiy yordamchisiga aylanishlari kerak. Ko'p bolali oilalarda o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bola shaxsining rivojlanishiga aka-ukalari, opa-singillari ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Aka-ukalar va opa-singillar bolaga eng yaqin bo'lgan mikromuhit tarkibiga kirib, unda markaziy o'rinni egallaydi. Ba'zi tadqiqotchilar, hatto, oila a'zolarining soni ko'paygan sari bolalarga ota-onaning ta'siri susayib, aka-ukalar, opa-singillar ta'siri kuchayib boradi degan fikrni ham bildirganlar. Katta akalari va opalari davrasida bola o'zini emotsional himoyalanganday his qiladi. Aka-opalar esa o'zlarini mehribonlik his-tuyg'ularini, tashkilotchilik qobiliyatlarini namoyon etish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ular o'rtasida bola o'zining tashvishlari, qiziqishlari bilan o'rtoqlashishi mumkin. Aka, opalar esa uning ehtiyojlarini, jumladan, muloqot ehtiyojini qondirishlari mumkin.

Demak, bog'cha yoshdagi bolalarning boshqa bolalar bilan bo'lgan ancha murakkab va xilma-xil munosabat turlari shakllanadi va ana shu munosabatlar ma'lum miqdorda uning shaxs sifatida shakllanishini belgilab beradi.

Nazorat savollari:

1. Katta bog'cha yoshida o'z-o'zini anglash nimada ifodalangani?
2. Bolaning jinsiy identifikatsiyasida, o'yinchoq tanlashida, jinsiy tarbiyasida kattalarning tutgan o'rni qanday?
3. Bola shaxsida qanday salbiy tuzilmalar paydo bo'ladi?
4. Oilaning bola shaxsini shakllanishi va rivojlanishidagi o'rni haqida gapirib bering.

X bob. BOLALAR PSIXODIAGNOSTIKASI

10.1. Psixodiagnostika metodlari va ulardan foydalanish

Bolalar bog'chasida olib boriladigan ta'lim-tarbiya jarayoni bolalarning qobiliyat va layoqatlarini har tomonlama rivojlantirishga, ular shaxsini shakllantirishga qaratilgan. Pedagogika jarayonining mahsuldorligi pedagogning o'z tarbiyalanuvchilarini yaxshi bilishiga, ta'lim va tarbiyaning xilma-xil metodlarini qo'llashiga bog'liq. Psixologiya fan sifatida tarbiyachiga tayyor retseptlarni bera olmaydi. Bunday ko'nikmalar bolalar bilan bevosita muloqot jarayonida, bola xulq-atvori motivlarini, shaxsiy xususiyatlarini tahlil qilish jarayonida egallanadi. Bu haqda K.D. Ushinskiy quyidagicha yozgan edi: «Biz unday yoki bunday qiling deb tushuncha bermaymiz. Biz ularga Siz boshqarmoqchi bo'lgan psixik hodisalarning qonuniyatlarini o'rganing va ularga mos ravishda harakat qiling», – deymiz.

Taraqqiyotdan chetlashish yoki buzilish sodir bo'lgan holatlar chegara holatlari sifatida, psixik taraqqiyot kamchiligi sifatida, shaxs aksentuatsiyasining turli ko'rinishi sifatida tasniflanishi mumkin. Ularni aniqlash uchun bolalar psixologiyasi, klinik potopsixologiya va psixiatriya kabi sohalardagi bilimlar talab qilinadi. Bundan tashqari tarbiyachiga akseleratsiya (tez yetilish), pedagogik qarovsizlik kabi muammolarni hal qilishga to'g'ri keladi.

Tarbiyachi ta'lim va tarbiyadagi qiyinchiliklar nima uchun va qanday qilib paydo bo'lishini tushunishi uchun, u avvalo bola psixik taraqqiyotining asosiy qonuniyatlarini bilishi va turli psixik holatlarni psixologik diagnostika metodlarini egallashi zarur. Tarbiyachining psixodiagnostik tadqiqot yoki doimiy kuza-tish jarayonida olingan natijalarni bolalar bilan ishlashda qanchalik to'g'ri foydalana olishi ham zarur hisoblanadi.

Tajribaga asoslangan psixologik diagnostika fan sifatida XIX asr oxirida vujudga keldi. Xuddi shu davrda psixologiyada o'lchash g'oyasi keng tarqaldi. Psixodiagnostikaning mustaqil fan sohasiga aylanishi olimlarning insonlar psixikasidagi individual farqlarga qiziqishining ortishi bilan bog'langan.

Psixodiagnostika psixologik diagnoz qo'yish haqidagi fandır. Bunda diagnoz ko'rsatkich va tavsifnomalarni birgalikda tahlil qilish asosida sinaluvchining holati va xususiyalari haqidagi xulosalaridan iboratdir. **Psixologik diagnoz (diagnosis grekcha aniqlash, bilish degan ma'noni anglatadi) shaxs individual-psixologik xususiyatlarining hozirgi holatiga baho berish, rivojlanishini oldindan aytib berish (prognoz qilish) va psixodiagnostik tekshiruv vazifalaridan kelib chiqib, tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan psixolog faoliyatining so'nggi natijasidir.**

Psixodiagnostik tadqiqotlar amaliyotida psixologik diagnoz qo'yishning 3 bosqichi farqlanadi:

1) simptomatik diagnozda dasturi mavjud har qanday EXM bajarishi mumkin bo'lgan tadqiqotdan olingan natijalar qayta ishlanadi;

2) etnologik diagnozda (kelib chiqish sabablari) biror xususiyatning mavjudligini emas, balki uning vujudga kelish sabablari ham hisobga olinadi;

3) tipologik diagnozda sinaluvchi shaxs tuzilishidan olingan natijalarning ahamiyati va o'rni aniqlanadi.

Bolalarni psixodiagnostik tadqiq qilish yosh xususiyatlariga, u yoki bu yosh davri uchun yetakchi faoliyat turining ta'siriga, individual tipologik tavsifnomalarning taraqqiyot darajasiga bog'liq ravishda ba'zi xususiyatlarga ega. Bola taraqqiyotining har bir yosh davri bolalar bilan ishlashning usullari va vazifalarini talab qiladi.

Kichik yoshdagi bolalarni psixodiagnostik tekshiruv yosh va pedagogik psixologiyaning sohasi hisoblanadi. Olingan natijalar yordamchi xarakterga ega bo'lib, pedagog tomonidan bola psixik taraqqiyoti xususiyatlarini aniqlashda qo'llaniladi. Bunda ta'lim va tarbiya dasturi, turli hayotiy sharoitlarda: faoliyatda, muloqotda va boshqalarda (shaxs xulq-atvori xarakteristikalarini tuzishda) hisobga olinadi.

Eksperimental tadqiqotdan olingan natijalar oilada, bog'chada, maktab va boshqa jamoat joylarida individual va guruhiy tarbiyaviy-pedagogik tadbirlar sxemasini tuzishda qo'llanishi mumkin. Tarbiyachi o'z ishida doimo bolalar psixofizik taraqqiyoti masalalari bilan to'qnashadi. Uni vaqtinchalik natijalargina emas,

(masalan, yarim yillikning oxiriga kelib bolalarning egallagan ko'nikma, malakalari kabi), balki u yoki bu jismoniy va ruhiy sifatlar rivojlanishining istiqbollarini aytib beradigan natijalar qiziqtiradi.

Bolalar bog'chalarida psixodiagnostik tadqiqotlar quyidagi vazifalarni hal qiladi:

1. Diagnostika uchun zarur ma'lumotlarni olish. Bunda bolaning psixik holati va shaxsiy xususiyatlaridagi ba'zi belgilarining ko'rinishini o'rganish maqsadida tadqiqot olib boriladi. Tadqiqotdan olingan ma'lumotlar yordamchi xarakterga ega bo'lib, bola xulq-atvorining haqiqiy kuzatilgan xususiyatlari, uning psixik funksiyalari, taraqqiyot darajasi bilan taqqoslashda foydalaniladi. Masalan: mashg'ulotda bola diqqatining beqarorligi, diqqatini bir joyga to'plashga qiynalishi, aqliy ish qobiliyatining pastligi, tez chalg'ishi va boshqalar bilan ajralib turadi. Lekin xulq-atvorning ko'rsatilgan belgilari (bilan) bola xulq-atvori ehtiyojlari va motivlari ierarxiasining (bosqichma-bosqich) o'zgarishi natijasi bo'lishi mumkin. Bunda shaxs nonormal holati ko'rinishlaridan biriga, yoki miya yetishmovchiliklarining funksional belgilariga duch keladi. Ikkala holatda ham u yoki bu bola o'zlashtirishi va intizomining pasayishi tashqaridan sezilsada, psixodiagnostik tadqiqotlarda o'rganilayotgan o'zgarishlar manbalari, rivojlanishi va kelgusida qanday bo'lishining psixologik holat belgilari ham o'rganiladi. Psixodiagnostik tadqiqotlar bola psixik funksiyalari rivojlanish darajasining aqliy taraqqiyot darajasi, yosh va ma'lumot bilan o'zaro bog'liqligini o'rganish uchun ham o'tkaziladi. Bu tadqiqotlar bolada ma'lum qiziqishlar, amaliy malakalar va kasb tanlash payti kelganda juda muhimdir.

2. Psixik taraqqiyot o'zgarishini o'rganish uchun zarur ma'lumotlarni to'plash. Bolaning psixik hayot taraqqiyoti xususiyatlari rivojlanishining ta'lim va tarbiya jarayonida o'rganish orqali zaruriy ma'lumotlar to'planadi. Bunda psixologiyaning ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalaniladi.

O'yin va o'qish faoliyatida ko'p martalab o'tkazilgan eksperimental-psixologik tadqiqotlar bola shaxsini shakllanishi va rivojlanishida ma'lum faoliyatning ta'sir ko'rsatkichi bo'lishi mumkin. Bolada o'tkazilgan psixodiagnostik tadqiqotlar muhim prognostik

ahamiyatga egadir, chunki qo'llanilgan turli metodlarning o'quv-tarbiyaviy ta'sirini hisobga olgan shaxs rivojlanishi istiqbollari aniqlash imkoni yaratiladi. Tarbiyachi eksperimental-psixologik tadqiqotlarni qanchalik ko'p o'tkazsa, tajribasi shunchalik ortib boradi. U quyidagilarni o'z ichiga oladi: bola faoliyatining xususiyatlarini o'yin va o'quv vaziyatlarida tahlil qilish; maktab, bolalar bog'chasi, oila sharoitiga moslashish, moslasha olmaslik darajasini aniqlash; bolaning ichki hayotini tushunib olish istagi; shaxs xususiyatlarini har tomonlama rivojlantirishda unga har qanday yordam ko'rsatish.

Bo'lajak tadqiqotchi o'zida quyidagi sifatlarni shakllantirishi lozim:

a) tadqiqot qarorlarini tez va aniq tuzish;

b) o'z diqqatini bola topshiriqni qanday bajarayotganligiga va uning xulq-atvorini kuzatishga qaratish;

d) bola bilan yaxshi aloqaga kirishish, uning hamma aytganlarini yozib, uning xulqidagi ba'zi reaksiyalarni to'g'ri baholash qobiliyatini yo'qotmaslik va boshqalar.

Quyidagi kuzatishni keltiramiz: tarbiyachi bog'chada mashg'ulotlar o'tkazish jarayonida Gulnora ismli qizning xulq-atvorida ba'zi boshqalarnikiga o'xshamagan xususiyatlarni payqab qoldi. Qiz mashg'ulotlarda tez chalg'ib ketadi, ko'pincha parishonxotir. Tarbiyachi topshirig'ini tez bajarmaydi. Bir topshiriqni qo'yib ikkinchisiga tez o'tib ketadi, ishni oxiriga yetkazmaydi. O'quv topshiriqlari bajarilmaydigan boshqa vaqtda esa o'zgalardan farq qilmaydi.

Qizning diqqat, tafakkur, hissiy holatini o'rganish uchun bog'chada tadqiqot o'tkazildi. Tekshiruv natijalari shuni ko'rsatadiki, qizning psixik jarayonlarida hech qanday o'zgarish yo'qligi tasdiqlandi. Topshiriqni bajarish vaqtida charchash, faol diqqat darajasining pastligi kuzatilgan. Lekin bu xususiyatlar sinaluvchi diqqatini ishning boshqa shakliga ko'chirish bilan osonlikcha bartaraf etilgan. Tarbiyachining vazifasi qizga ta'sir etayotgan boshqa omillarni to'g'ri aniqlash, individual ish olib borish, ko'rsatilgan xususiyatlarni yo'qotishdan iborat. Bu tadqiqot natijasi shuni ko'rsatadiki, qizdagi ixtiyoriy diqqat darajasining, ish qobiliyatining pastligi o'zining obyektiv sabablariga ega. Qiz-

ning 3 yoshgacha rivojlanish tarixidan ma'lum bo'ldiki u asfiksiya (kislrorod yetishmasligi) bilan tug'ilgan, tug'ruqdan so'ng bosh miyasi yallig'langan. Uzoqroq ish faoliyatida bu narsa o'z ta'sirini ko'rsatgan, qiz tez charchab qolgan. Tarbiyachi qiz bilan ishlaganda shularni hisobga olishi zarur.

3. Aqli zaiflik darajasini, yoki boshdan kechirgan kasallik tufayli psixik kamchiliklarni aniqlashga qaratilgan psixodiagnostik tadqiqotlar maxsus yoki yordamchi maktabda o'qish haqida masala hal bo'layotganda tibbiy pedagogik hay'at (komissiya) tomonidan foydalanishi mumkin.

4. Bolalarda paydo bo'lgan yetarlicha o'rganilmagan yangi psixik holatlarni tahlil qilish uchun ilmiy maqsadda psixologok tadqiqot o'tkazish. Vazifa bunday qo'yilganda tadqiqotchini qiziqtirgan masala katta guruhlarda o'tkaziladi. Bu yerda olingan natijalarning statistik ishonchliligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixodiagnostika metodlarini tanlash va qo'llash

Psixologik diagnostikada metodikalarning ishonchliligi muhim hisoblanadi. Maqsadga muvofiq tanlangan metodika va testlar psixik faoliyat ko'rinishlarini to'liq va har tomonlama o'rganish imkonini beradi. Bolalar ustida psixologik tadqiqotlar o'tkazish tajribasi shundan dalolat beradiki, qo'llanilayotgan psixodiagnostika metodikalarini shartli ravishda u yoki bu psixik jarayonlarni o'rganish metodikalariga ajratish mumkin. Masalan, bola xotirasi haqida faqat bir metod asosida xulosa chiqarish mumkin emas, buning uchun metodikalar majmuini qo'llash kerak. Shu bilan bir vaqtda, har bir eksperimental metodikalar o'zining asosiy yo'nalishidan tashqari (ya'ni shaxsning ma'lum xususiyatini o'rganishdan tashqari) psixikaning boshqa xususiyatlari holati haqida ba'zi ma'lumotlarni beradi. Masalan: bolalarga berilgan 10 ta so'zni qanday yodlashiga qarab, faqat uning xotirasi haqidagina emas, balki ixtiyoriy diqqati, harakatlarning maqsadga qanday yo'nalganligi, ularning sabablari haqida ham bilsa bo'ladi.

Tarbiyachi-tadqiqotchi u yoki bu metodikani tanlaganida, ko'rsatmani salgina o'zgartirganida metodikaning yo'nalishi o'zgarib ketishini nazarda tutishi kerak. Topshiriqni bajarishga ki-

rishishdan oldinroq bolaga unga bo'lgan ko'rsatmani to'g'ri tushunganligiga ishonch hosil qilish kerak. Bajarilayotgan topshiriqning muvaffaqiyati ko'p hollarda shunga bog'liq bo'ladi. Psixologik-pedagogik tadqiqotning sifati ekserimental qo'llaniladigan metodikalar soniga bog'liq bo'ladi. Lekin bog'cha va maktab yoshidagi bolalarda tadqiqot o'tkazilganda ularning tez charchashini hisobga olish zarur. Tadqiqot o'tkazish uchun ekserimental metodikalarni tanlashda quyidagilarni e'tiborga olish zarur:

a) tadqiqot maqsadi – psixik taraqqiyot darajasini aniqlash, uning yoshga, ma'lumotiga mosligi, shaxs xususiyatlarini aniqlash;

b) sinaluvchining yoshi va uning hayot tajribasi, uning ta'lim va tarbiyasi, amalga oshirilayotgan sharoit;

d) bolaning ekserimental tadqiqotga moslashishi, muloqotga kirishishi, verbal aloqa o'rnatish xususiyatlari.

Tanlangan ekserimental-psixologik metodikalarni bolaga darajasining o'sib borishini hisobga olgan holda berish kerak. Tajriba jarayonida tadqiqotchi bola nimadan qiynalayotganligini aniqlaydi va unga yordamlashadi.

Turli yosh davridagi bolalar guruhini tekshirishda psixodiagnostika metodikalari o'z xususiyatlariga ega. Masalan: chaqaloqlik davridagi bolalarni tekshirishda sensamotor harakatlarni o'rganishga mo'ljallangan metodlar qo'llaniladi. 3 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan bolalarni tekshirishda sodda harakatlarni yoki og'zaki qo'llanmalarni bajarishga qaratilgan topshiriqlar beriladi: qalam, qog'oz, plastilin va boshqa o'quv vositalari qo'llaniladigan topshiriqlar bola katta bo'lgan sayin qiyinlashtirib boriladi. Masalan, 1–2 yoshli bolalar sensamotor sohasini tekshirishda an'anaviy metodlardan foydalanib u yoki bu harakat malakalarining qanday shakllanganligiga, ular ma'lum yosh davrida o'rtacha ko'rsatkichga qanchalik mosligiga e'tibor beriladi.

Ko'pincha bu tadqiqotlar bolalar motor harakati rivojlanishida kechikishning mavjudligi keyinchalik bolaning barcha psixik taraqqiyotida kechikish sodir bo'lishining obyektiv zamini sifatida qaralishi kerak. Shu bilan birga, erta yurgan bola o'z tengdoshlarini barcha tomondan qoldirib ketadi, deb faraz qilish ham xatodir. Bola xayotining birinchi ikki yilidagi umumiy jis-

moniy taraqqiyot bolaning keyingi aqliy taraqqiyotini belgilamaydi. (R.N. Myussen, 1987).

Bolaning sensamotor sohada rivojlanish darajasi haqida uning atrofidagi turli predmetlar, jumladan, o'yinchoqlar bilan harakat qilish xususiyatlari darak berib turadi. O'yinchoqdan diagnostik qurol sifatida foydalanish uning tevarak-atrofida-gi hodisalarni bilishga intilishi va faollik darajasi hamda predmetlardan foydalanishda amaliy ko'nikmalarning mavjudligini aniqlab beradi.

Kattaroq bolalarni tekshirishda konkret psixologik metodikalardan foydalanish mumkin. Chunki, xuddi shu davrdan boshlab so'zli topshiriqlarni bajarish bo'yicha yo'l-yo'riqlarni tushuna boshlaydi, unda zarur shaxsiy sifatlar shakllangan bo'ladi, bilishga qiziqish rivojlangan bo'ladi, u kattalar bilan birga eksperimental psixologik tadqiqotlarda nisbatan uzoqroq ishtirok etish holatida bo'ladi.

Quyida metodikalardan namunalar keltiramiz.

Segen doskasi

Bu metodika oligofrenopedagogika asoschilaridan biri E. Segen tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, bolaning shakllarni farqlash qobiliyatini aniqlashga, motorika xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan (N.A. Shivarev, 1970). Qattiq qog'oz yoki kartonga quyidagi figuralar chiziladi.

Keyin ularni ehtiyotkorlik bilan qirqib olinadi. Har bir variant bir-biridan murakkabligi bilan ajralib turadi.

1-doskada 10 ta har xil butun figuralar bor;

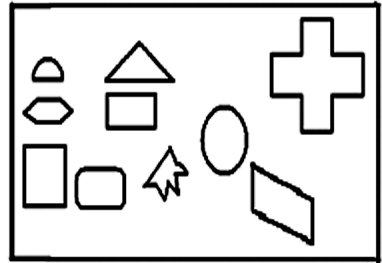
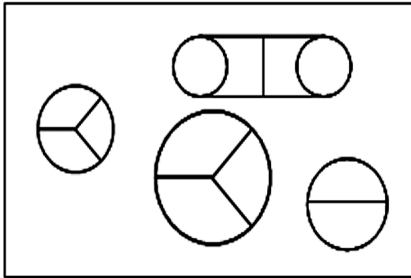
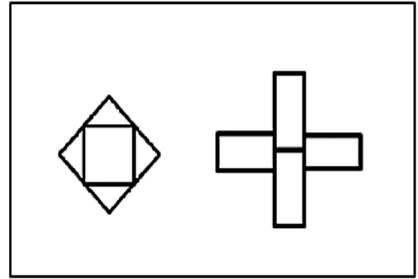
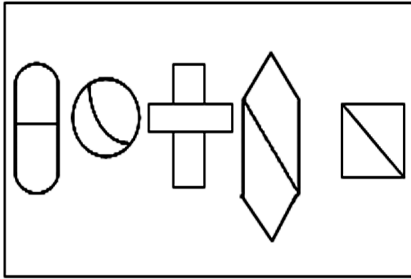
2-doskada 2 ta figura bo'lib, ularning har biri ikki va uch qismdan iborat;

3-doskada har biri ikki va uch qismdan iborat 4 ta figura;

4-doskada ikki qismdan iborat 5 ta (figura) shakl.

Bolaga 10 soniya davomida doska ko'rsatiladi. Keyin doskadagi shakllar stol ustiga tushadigan qilib ag'dariladi. Eksperimentator ularni aralashtirib, har bir shaklni o'z joyiga qo'yishni boladan so'raydi. Tajriba boshida eksperimentator 2–3 namunani ko'rsatib berishi mumkin. Keyin bolaning topshiriqni qanday bajarayotganini diqqat bilan kuzatadi. Bola «sinash va xato qilish» kabi

harakatlar qiladi, bunda bola shakllarni joyiga qo'yishga diqqat-e'tibor berishi, kuzatishi kerak. Birinchi topshiriqni bajargandan so'ng, keyingi qiyinroq topshiriqqa o'tiladi. Sinaluvchining har bir topshiriqni bajarishga sarflangan vaqti, uning qilgan harakatlari maxsus qarorga yozib boriladi. Sinaluvchi topshiriqlarni o'zi bajara olmasa, 1 daqiqadan so'ng unga yordamlashish mumkin.

Shakllarni joylashtirish bo'yicha topshiriqlarni bajarish qarori.

Doska №	Sinaluvchi harakatlari	Ko'rsatilgan yordam turi	Topshiriqni bajarish vaqti

Bu metodika juda sodda bo'lib 3 yoshdan katta bolalarni tekshirishda foydalanish mumkin. Bolalar figuralarni o'yin deb qabul qilib, bu topshiriqlarni qiziqib o'ynaydilar.

Koss kubiklari

Bu metodika 1923-yilda S.S. Koss tomonidan taklif etilgan bo'lib fazoda ish tutish, diqqat, ziyraklik, qurish-yasash xususi-

yatlarini o'rganishga mo'ljallangan. Bu metodika D. Vekslnerning (1939–1955) metodikasiga aqlni tekshirish subtesti sifatida kiritilgan.

Odatda bu metodni kattalarni tekshirishda qo'llashadi, lekin bunday topshiriqlarni bolalar ham qiziqib o'ynaydilar. Bolalar berilgan namunaga ko'ra kubiklardan shakllar yasashlari kerak. Tajriba o'tkazish uchun bir xil bo'yalgan plastmassa yoki yog'och kubiklar kerak bo'ladi. Kubiklarning kattaligi 3x3 sm, shakli va rangi har xil shakllar chizilgan 10 ta rasm zarur.

Sinaluvchi uchun ko'rsatma: «Shunday shaklni to'rtta kubikdan yasab ko'r». Rasmning birinchi namunasi ko'rsatiladi va sinaluvchi taklif etilgan shakllarni kubiklardan yasay boshlaydi.

Kubiklarni rasmning ustiga qo'yib topshiriqni bajarish man etiladi. Vaqt hisobga olinadi. Topshiriqni bajarishning aniqligiga va bajarilish vaqtiga bog'liq ravishda miqdoriy baho qo'yiladi. Bog'cha yoshidagi va boshlang'ich sinfdagi bolalar topshiriqni bajarishganda ozroq yordam berish lozim. Agar bola qiynalsa, 1–2 shaklni yasab ko'rsatish mumkin. Bunda eksperimentator faqatgina yasab ko'rsatmasdan, qurish prinsipini ham tushuntiradi. Shaklni yasab bo'lgach eksperimentator kubiklarni buzib tashlaydi va sinaluvchiga mustaqil kubiklarni yasashini aytadi. Tadqiqot qarorida ko'rsatilgan yordam va bajarilgan vaqti yozib qo'yiladi.

Link kubi

Bu metodika diqqat barqarorligini, ziyrakligini, hissiy reaksiyani aniqlashga imkon beradi. Tajriba o'tkazish uchun 3x3 sm kattalikda bir xil 27 ta kichik kubchalar kerak. Kichik kubchalarning tomonlari 3 xil (qizil, yashil, sariq) ranglarga bo'yalgan bo'ladi, ulardan tashqi tomonidan bir xil rangdagi katta kubik yasash mumkin bo'lsin.

Bolaga bir xil rangli kub ko'rsatiladi (masalan, qizil), so'ngra buzib tashlab, xuddi shundayini yasash kerakligi aytiladi. Eksperimentator qo'shimcha ravishda bolaga, agar u qizil tomonini ichkarida qoldirsa, unda qizil rang tashqari tomonda yetishmasligi aytiladi. Topshiriqni bajarish vaqtida sinaluvchining ziyrakligiga, tez bajarishiga, hissiyotiga ahamiyat beriladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tadqiq qilishda bu metodikalardan tashqari yana Shult jadvali bo'yicha sonlarni izlash, xotirani o'rganish, «Bavosita esda olib qolish metodikasi» (A.N. Leontyev, 1928), qismlardan rasm hosil qilish (A.N. Bernshteyn, 1911), klassifikatsiyalash, ortiqchasini o'chirish (rasimli variant) kabilarini qo'llash mumkin.

KO'RISH VA ESHITISH XOTIRASI

Rasmlarning 1-seriyasi	Rasmlarning 2-seriyasi	So'zlarning 1-qatori	So'zlarning 2-qatori
no'xot	chig'anoq	karton	telefon
eshak	krovat	vagon	hafta
kalit	truba	dehqon	so'm
arava	nok	pianino	arra
qo'ng'iroqcha	supurgi	bodring	uy

va hakozi, hammasi bo'lib 6 ta so'zlar to'plami mavjud.

Tajriba o'tkazish uchun turli predmetlar tasvirlangan 6 ta rasm ikki seriyada va 6 ta so'zlar to'plami 2 qatorda kerak bo'ladi.

Ko'rish xotirasi o'rganilayotganda quyidagi qo'llanma beriladi: «Hozir men sizga turli predmetlar tasvirlangan rasmlarni ko'rsataman, siz ularning nomini istalgan tartibda aytasiz. Rasmlarning har biri 2 soniya ko'rsatiladi, 10 soniya tanaffusdan keyin sinaluvchi predmetlarni hamda rasmda qo'shib qo'yilgan predmetlarning nomini yozib boradi. Rasmlarning 2-seriyasi boshqa kuni, so'zlar qatori bo'yicha tajribalar ham boshqa kuni o'tkaziladi.

Sinaluvchiga quyidagi qo'llanma beriladi: «Men hozir sizga so'zlar qatorini o'qib beraman, siz bo'lsa eshitib bo'lganingizdan so'ng, ularni istalgan tartibda menga aytib berasiz». Tadqiqotchi tadqiqot qatoriga sinaluvchi aytgan barcha so'zlarni takrorlanganlarini ham, yo'q so'zlarini qo'shib qo'yanlarini ham yozib

boradi. Olingan natijalar foizlarda miqdoriy o'lchash orqali tahlil qilinishi mumkin.

«Rasmda nima berkitilgan?» metodikasi

Ko'rsatma: «Rasmda senga tanish bo'lgan buyumlar chizilgan. Ularning har birini birma-bir aytib ber».

Vazifani bajarishga bir daqiqa vaqt beriladi.

Natijalarni baholash:

10 ball – vazifani 20 sekund davomida bajardi;

8–9 ball – vazifani 21–30 sekund davomida bajardi;

6–7 ball – vazifani 31–40 sekund davomida bajardi;

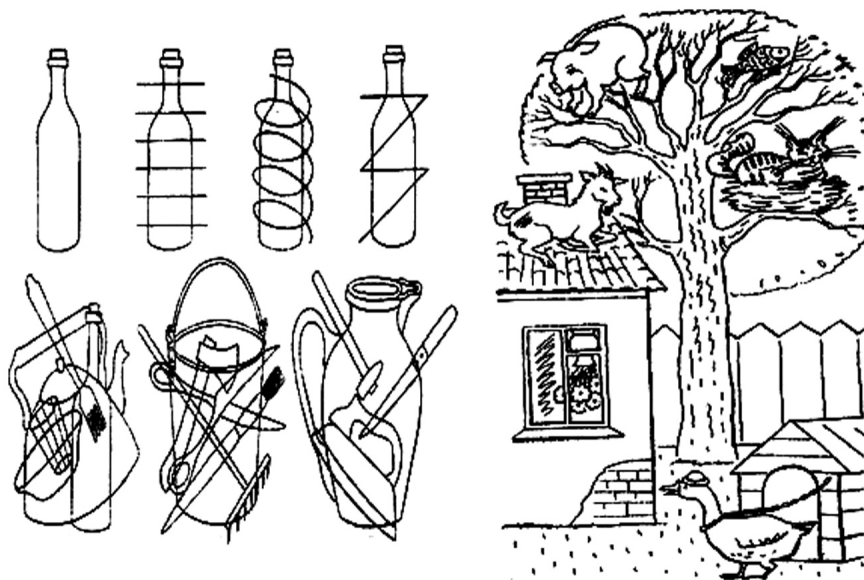
4–5 ball – vazifani 41–50 sekund davomida bajardi;

2–3 ball – vazifani 41–50 sekund davomida bajardi;

0–1 ball – vazifani bajarishga 60 sekunddan ko'p vaqt sarflab uni bajara olmadi.

Rivojlanish darajasi:

10 ball – juda yuqori, 8–9 ball – yuqori, 4–7 ball – o'rta, 2–3 ball – past, 0–1 ball – juda past.

«Chalkashliklar» metodikasi

Bu metodika yordamida bolaning atrof-muhit to'grisidagi obrazli tasavvurini hamda olamdagi narsa va hodisalar o'rtasidagi mantiqiy tafakkur munosabatlarini bilishini va o'z fikrlarini to'g'ri ifodalay olishini o'rganishga yordam beradi.

Ko'rsatma: «Bu rasmga diqqat bilan qarab, uni to'g'ri yoki noto'g'ri chizilganini aniqla. Agarda xato topsang uni ko'rsatib, nima uchun xato ekanligini tushuntirib ber. Aslida bu narsalar qanday bo'lishi kerakligini aytib ber».

Vazifani bajarish uchun 3 daqiqa vaqt beriladi.

«Nimaligini top!» metodikasi

Bolaga rasmning A qismi ko'rsatilib (qolganlari qog'oz bilan berkitiladi) bu rasmda nima chizilganini topish so'raladi. Vazifani bajarishdan avval bolaga boshqa rasm yordamida namuna ko'rsatiladi. Vazifani bajarishga 10 sekund vaqt beriladi.

Agar bola ushbu vaqt davomida vazifani bajara olmasa rasmning B qismi ochib ko'rsatiladi va hokazo. Rasmni aniqlashga sarflangan umumiy vaqt hisobga olinadi.

Natijalarni baholash:

10 ball – vazifani 10 sekund davomida A variantida bajardi.

7–9 ball – vazifani 11–20 sekund davomida B varianti ko'rsatilgandan so'ng bajardi.

4–6 ball – vazifani 21–30 sekund davomida D varianti ko'rsatilgandan so'ng bajardi.

2–3 ball – vazifani 30–40 sekund davomida E varianti ko'rsatilgandan so'ng bajardi.

0–1 ball – A,B,D variantlar ko'rsatilib 50 sekunddan ko'p vaqt sarflab vazifani bajara olmadi.

Rivojlanish darajasi:

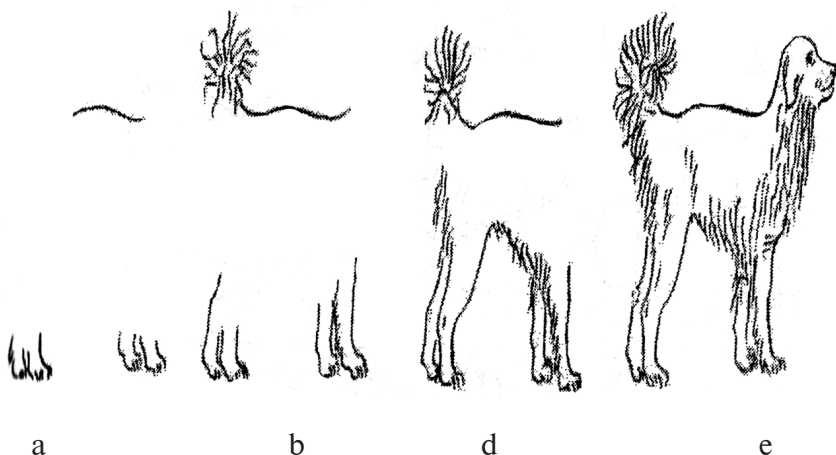
10 ball – juda yuqori;

8–9 ball – yuqori;

4–7 ball – o'rta;

2–3 ball – past;

0–1 ball – juda past.

Nazorat savollari:

1. Psixodiagnostika fani nimani o'rganadi?
2. Psixodiagnostikaning vazifalari va xususiyatlari nimadan iborat?
3. Diagnostoz qo'yish bosqich turlarining nomlarini ayting va ular haqida tushuncha bering?
4. Psixodiagnostik tadqiqotlar qanday maqsadlarda qo'laniladi?
5. Sensomotor haqida tushunchalar bering?
6. Tadqiqot metodikalarini o'tkazish haqida so'zlab bering.

10.2. Bolalarni maktabdagi ta'lim jarayoniga psixik jihatdan tayyorlash

Maktabga borish bolalarning hayotida juda katta voqeadir. Maktab hayoti bolalarga yangi bir dunyoni ochib beradi, maktab davrida bolalarning asosiy faoliyatlari o'zgaradi. Maktab yoshidan boshlab bolalarning asosiy faoliyatlari va vazifalari o'qish, fan asoslarini puxta o'zlashtirish bo'lib qoladi.

Yetti yoshli bolalar uchun yangi faoliyat bo'lgan o'qish ulardan yangi sifat, yangi xususiyatlarga ega bo'lishlarini talab qiladi. O'qish faoliyati uchun bolalarda barqaror diqqat, o'tkir zehn, mustahkam xotira, tafakkur, yaxshi nutq, iroda va shuning bilan birga mustaqillik, ishchanlik, tartibliлик hislari bo'lishi kerak.

Bolalarning maktabga o'tishlari ularning ilk yoshdan bog'chaga o'tishlariga qaraganda murakkab bosqichdir. Bolalar maktabga o'tishlari natijasida ularning ijtimoiy holatlarida ham o'zgarish yuz beradi. Masalan, yetti yoshga yaqinlashgan bolalar bog'chada «katta», ya'ni katta guruh bolalari deb hisoblanar edi. Maktabga o'tishlari bilan yana «eng kichkinalar» qatoriga tushib qoladilar. Yetti yoshdagi bolalarning maktabga o'tishlari bilan yuzaga keladigan ana shunday jiddiy o'zgarishlarni nazarda tutib, ularni maktabdagi yangi hayotga har tomonlama tayyorlash kerak.

Ma'lumki, bolalar bog'chasining asosiy vazifalaridan biri bolalarga har tomonlama tarbiya berib, ularning taraqqiyot darajalarini maktabda o'qiy oladigan qilishdan iboratdir. Bu esa, o'z navbatida maktabdagi o'qish bilan bog'chadagi ta'lim-tarbiya o'rtasida ma'lum izchillik bo'lishini talab qiladi.

Bog'chada bolalarning jismoniy o'sishlariga qanchalik e'tibor berilsa, ularning aqliy va axloqiy o'sishlariga ham shunchalik e'tibor beriladi. Bolalarning maktabga chiqishlari doimo nazarda tutilib ular bilan o'tkaziladigan ta'limiy mashg'ulotlarda bolalarning idroki, diqqati, tasavvur va xotiralari, xayol hamda tafakkurlari, irodaviy sifatleri izchil ravishda taraqqiy ettirib boriladi. Bolalarni maktabdagi o'qish jarayoniga tayyorlashda ularning nutqini o'stirish juda zaruriy shartlardandir. K.D. Ushinskiyning ko'rsatishicha, bolalarning nutqni egallashlari ularning maktabdagi o'qishga tayyor ekanliklarini ko'rsatuvchi eng ishonchli dalildir. Shuning uchun tayyorlov guruhi bolalarini maktabdagi o'qishga tayyorlashda ularning o'z ona tillarini yaxshi, puxta o'rganishlariga, ya'ni so'z boyligini orttirishga, to'g'ri talaffuz qilishlariga va to'la hamda to'g'ri jumla tuza olishlariga ahamiyat berish kerak.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabga tayyorlashda ularning qiziqishlaridan foydalanish lozim. Katta guruh bolalari maktab hayoti bilan juda qiziq boshlaydilar. Bolalardagi bunday qiziqishni tarbiyachi qo'llab-quvvatlashi va yanada orttirib borishi kerak. Buning uchun maktab va unda o'qish haqida qiziqarli suhbatlar o'tkazish hamda yaqin atrofdagi maktabga ekskursiya uyushtirish yaxshi natija beradi. Bog'chalardagi yet-

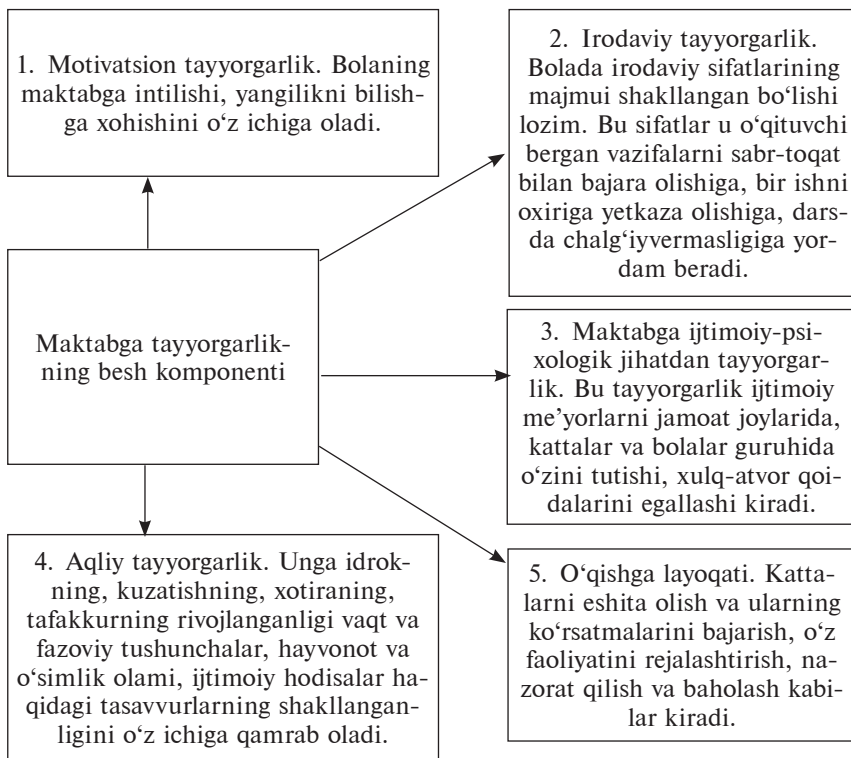
ti yoshga to'lgan bolalarning hammasi ham maktabdagi o'qish mashg'ulotlariga bab-barobar tayyor bo'lavermaydi. Ayrim bolalar maktabdagi yangi sharoitga tez kirishib keta olmaydi. Ularda o'qish mashg'ulotlari (dars) uchun qandaydir bir xususiyat yetishmayotgandek ko'rinadi. Bu o'rinda shunday bir savol tug'iladi. Bolalarni qay paytda psixologik jihatdan maktabdagi o'qish jarayoniga tayyor deb hisoblash mumkin? Ayrim psixologlarning fikricha, bola maktabda o'qish uchun atrofdagi narsa va hodisalarga doir anchagina tasavvur va tushunchalarga ega bo'lishi hamda ma'lum darajada aqliy jihatdan o'sgan bo'lishi lozim. Lekin bu bolaning o'qishga tayyor ekanligini aniqlashda hal qiluvchi omil emas, chunki bu yerda yosh masalasi ham bor. Yetti yoshga to'lish davri bog'cha yoshi davrining tugallanishi va o'smirlikning boshlanishi davriga to'g'ri keladi. Xuddi ana shu davrdan boshlab bolalarda o'z-o'zini anglash tarkib topa boshlaydi. Shuning uchun ham shu davrdan boshlab bolalarni izchil o'qitishga o'tish maqsadga muvofiqdir. K.D. Ushinskiyning fikricha, bolaning maktabdagi o'qish faoliyatiga tayyorligi ayrim psixik jarayonlarning taraqqiyot darajasi bilangina emas, balki bola shaxsining umumiy taraqqiyot darajasi bilan aniqlanadi.

Shunday qilib, bolaning maktabdagi o'qishga tayyorligi shaxsning ijtimoiy yetuklik bosqichlaridan biridir. Lekin ijtimoiy taraqqiyotning bunday yetuklik bosqichiga bola o'z-o'zidan ko'tarilmaydi. Uni bu bosqichga bog'chadagi va oiladagi butun ta'lim-tarbiya ishi ko'taradi. Bola yetti yoshga to'lganda u jismoniy jihatdan ancha o'sadi, o'zini idora qilishga, nojo'ya xatti-harakatlardan o'zini tiyishga, xulq-atvor qoidalarini o'zlashtirishga harakat qiladi. U o'zini bemalol eplaydigan bo'ladi, o'z kuchiga yarasha mehnat qila oladi, jamoada yashashga ko'nika boshlaydi. Bu davrda bolaning turmush tajribasi anchagina ortadi, ko'p narsalarning nomini va ulardan qanday foydalanishni biladi. Xotirasi va tasavvurlari o'sib, ko'pgina she'r va hikoyalarni yoddan bilib oladi. Yetti yoshli bolaning nutqi ma'lum darajada rivojlanib, so'z zaxirasi ko'payadi. Natijada u o'z o'rtoqlari va kattalar bilan erkin suhbat qila oladigan bo'ladi.

Yetti yoshga to'lgan bolalarda turli harakatlar ham mustahkamlanadi. U qaychi, igna, qalam, ruchka kabi ish qurollaridan foydalanish malakasini egallay boshlaydi. Biroq bu davrda ham bolada beixtiyor aktivlik hali ustunlik qiladi. Shu sababli bolani qiziqtiradigan yoki unga kuchli ta'sir qiladigan narsalar uning diqqatini o'ziga jalb qiladi. Bola maktabga chiqqandan keyin ham uning hayotida o'yin juda katta o'rin egallaydi. Bola o'qish mashg'ulotlaridan bo'sh paytida har xil o'yinlarni o'ynashda davom etaveradi. O'yin jarayonida bola o'z-o'zini idora qilishga, o'z harakatlarini o'yin qoidalariga bo'ysundirishga, javobgarlikni sezishga, jamoa manfaatini ustun qo'yishga odatlanadi. O'yin va bog'chadagi didaktik mashg'ulotlar jarayonida bolalarning aql-idroki, xotira va tafakkuri o'sadi. Bular, o'z navbatida, bolaning maktabda o'qiy olishi uchun psixologik zamin tayyorlaydi. Bunday zaminni tayyorlash va mustahkamlashda, albatta, oilada hamda bolalar bog'chasida olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlari hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Bolalarda 5–6 yoshdan ijtimoiy ong tarkib topa boshlaydi. Bolalar o'zlari yashab turgan ijtimoiy muhitda o'z o'rnini belgilashga, kattalar bilan yanada yaqinroq munosabatlarga kirishishga intiladilar. Katta guruh bolalari maktabga chiqishdan ancha ilgariroq maktab haqida orzu qiladilar, maktabda nimalar bo'lishini kattalardan so'rab surishtira boshlaydilar. Maktabga borish vaqtini sanaydilar. Agar birorta o'rtoqlari maktabga o'tib ketsa o'zlari bog'chada qolganliklaridan o'ksinib yuradilar. Katta yoshdagi bog'cha bolalarining maktabga intilishi ijtimoiy munosabatlar doirasida yangi mavqeni egallashga intilayotganidan dalolat beradi. Ta'limga psixologik tayyorgarlik deganda bolaning obyektiv va subyektiv tayyorgarligi nazarda tutiladi. Bola maktab ta'limiga avval psixologik jihatdan tayyorlanadi, uning psixikasi bilim olishga yetarli darajada rivojlanadi. Shu yoshdagi bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofligi, bolaning qiziquvchanligi, ishonuvchanligi, dilkashligi, xayrixohligi, tafakkurining yaqqolligi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi.

Bolaning maktabga tayyorgarligi

Ko'rib turganimizdek, bolalarning maktabga psixologik jihatdan tayyorligi faqatgina uning o'qish va yozishni bilishi bilanгина baholana olmaydi.

Olti yoshli bolaning maktabga psixik jihatdan tayyorligi haqida gapirilganda ko'pincha ma'lum reja asosida, tartibli, ko'p qirrali maqsadga yo'naltirilgan o'zaro munosabatlarga asoslangan mantiqiy bog'liq, izchil boshlang'ich ta'limga zamin vazifasini o'tovchi o'sish darajasi nazarda tutiladi. Bundan tashqari bolaning oilaviy sharoiti, sog'ligi, jismoniy o'sish darajasi, oddiy ko'nikmalarni o'zlashtirganlik darajasi kabi omillar ham nazarda tutiladi. Bolani o'rab turgan ijtimoiy muhit, ta'lim-tarbiya jarayoni va yuqorida aytib o'tilgan tayyorlik darajasi maktab ta'limiga tayyorgarlikning obyektiv tomoni hisoblansa, bolaning maktabga intilishi, qiziqishi, istagi, muloqotchanligi kabilar subyektiv

tomoni hisoblanadi. Olti yoshli bolalar maxsus ravishda joylarda tashkil qilingan tashxis markazlarida suhbatdan o'tkaziladi.

Tashxis markazlarida faoliyat ko'rsatuvchi psixologlar turli uslublar, testlar, so'rovnomalar yordamida har bir bolaning o'ziga xos psixik xususiyatlarini aniqlab beradi. Bunda psixolog bolaning individual xususiyatlarini, sog'ligini va psixik tomondan sog'lomlik holatlarini, psixik jarayonlari, xususiyatlari, holatlarini aniqlab beradi. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da bolalarning rivojlanishi va maktabga tayyorlash dasturining asosiy vazifalari: «Bolalarni har tomonlama yetuk, ularning qobiliyatlari, intilishlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda maktab ta'limiga tayyorlash hamda milliy, umuminsoniy qadriyatlarga, mustaqillik g'oyalariga sodiq holda voyaga yetib borishini ta'minlashdan iborat»dir. Bolaning maktabga tayyorligi davlat me'yoriy hujjatlari bilan aniqlanadi. Davlat talablarining asosiy maqsadi yosh avlodni milliy istiqloq mafkurasi asosida sog'lom, har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida tarbiyalashdan va maktab ta'limiga tayyorlashdan iboratdir:

Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan «Davlat talablari» (2012 yil), O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi qonuni «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ga muvofiq ishlab chiqilgan bo'lib, respublikada idoraviy bo'ysunishi va mulkchilik shaklidan qat'iy nazar maktabgacha ta'lim tizimi hamda oilalarda bolani to'laqonli tarbiyalash, ta'lim berish va rivojlantirish, uni maktabga samarali tayyorlashda qo'llanishi majburiy bo'lgan davlat hujjatidir. Davlat talablari 0–7 yoshli bolaning qay darajada rivojlanganligi va egallagan yutuqlarini baholab boruvchi talablar bo'lib, ular bilim, malaka va ko'nikmalar rivojlanishining ko'rsatkichlarini belgilaydi:

- 1) jismoniy rivojlanish, o'z-o'ziga xizmat va gigiena;
- 2) ijtimoiy-hissiy rivojlanish;
- 3) nutq, o'qish va savodga tayyorgarlik;
- 4) bilish jarayoni, atrof-olam to'g'risidagi bilimlarga ega bo'lish.

Mazkur 4 ta yo'nalish 0 yoshdan 7 yoshgacha bo'lgan bolalarning o'z-o'ziga xizmat ko'nikmalarining shakllanishi, nutq, o'qish va savodga tayyorlash darajasini, atrof-olam haqidagi tu-

shunchalarni va qo'yilgan talablarni egallashi uchun asosiy omil hisoblanadi.

U maktabgacha ta'lim tizimining mohiyatini belgilaydi va maktabgacha ta'lim muassasalarini, mulkchilik shaklidan qat'i nazar, barcha bolalarning tengligi va bolalik qadriyatini saqlagan holda har bir bolaning individual rivojlanishini ta'minlashga yo'naltiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning maktab ta'limiga o'tishi hamisha uning hayoti, axloqi, qiziqish va munosabatlarida jiddiy, tub o'zgarishlarni yuzaga chiqaradi. Shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolani maktabgacha ta'lim muassasasida yoki uydayoq maktab ta'limiga tayyorlash, bolaning yosh xususiyatiga doir bilim, ko'nikma va malakalar bilan tanishtirish kerak bo'ladi. Bunday tanishtiruv, moslashuv davrining jiddiy qiyinchiliklaridan xalos bo'lishga yordam beradi.

Bolaning maktabga tayyorgarligi undagi idrok, kuzatish, xotira, tafakkurning rivojlanishi, vaqt va fazoviy tushunchalar olami, ijtimoiy hodisalar haqidagi tasavvurlarning shakllanishi bilan belgilanadi.

Maktabga tayyor bo'lmagan bolalar o'qituvchiga birmuncha qiyinchiliklar olib keladi. Ularning yarmidan ortig'i keyinchalik o'zlashtirmovchilar qatoriga qo'shiladilar. Birinchi sinf dasturida berilgan bilimlarni oldindan egallagan bolada ham maktabda o'qishga nisbatan qiziqish so'nadi. Mana shularning hammasi o'qituvchining psixodiagnostik mahorati bilan belgilanadi. Bu mahorat o'qituvchining odamlarni ajrata olish xususiyatida ko'rinadi.

Bolalarning psixik jihatdan maktabga tayyorligini aniqlashda quyidagi testlardan foydalanish mumkin.

1-test. Ushbu test 6–7 yoshli bolalarning obrazli tafakkurini aniqlashga qaratilgan.

«To'rtinchisi ortiqcha».

Bolaga ketma-ket ravishda har birida 4 tadan tanish predmetlar tasvirlangan 10 ta kartochka ko'rsatiladi. 4 tadan 3 tasi bir guruhga taalluqli. Bola ortiqcha bo'lgan bir predmetni aniqlashi va nima uchun ortiqchaligini tushuntirib berishi lozim.

1. Piyoz, pomidor, olma, sholg'om.

2. Tol, terak, qayrag'och, atirgul.
3. Echki, tulki, it, mushuk.
4. Divan, krovat, stul, narvon.
5. Qo'g'irchoq, qalam, daftar, ruchka.
6. Tovuq, quyon, kurka, xo'roz va hokazo.

Natijalarni tahlil qilish:

Yuqori natija: 7–10 ta kartochkani to'g'ri ko'rsatish va tushuntirish.

O'rta natija: 7–10 ta kartochkani yarim tushuntirishlar bilan ortiqcha predmetning ko'rsatilishi. Masalan: «Ortiqcha predmet atirgul, qolganlari daraxtlar».

Past natija: 7–10 ta kartochkada ortiqcha predmetning tushuntirishsiz aniqlanishi.

2-test. Maktabga qabul qilinayotgan bolaning fikrlashi va xotirasini quyidagi matn yordamida aniqlash mumkin. «Kunlardan bir kuni sher kasal bo'lib qoldi. U o'z uyiga o'rmondagi barcha hayvonlarni taklif qildi. Ularning ichida tulki ham bor edi. Tulki sherning uyiga kirmasdan, eshik oldida turdi. Sher unga: «Sen nega uyga kirmayapsan?» deb so'raganida tulki shunday javob beribdi: «Men sening uyingga eltuvchi ko'plab izlarni ko'rdim, lekin qaytayotgan bironta ham iz ko'rmadim». Tulkingning javobini izohlab bering.

3-test. Bolalarga so'zning antonimini topish vazifasini berib, ularning fikrlashi va xotirasini aniqlash mumkin:

Baland-past, issiq-sovuq va hokazo.

VAQTNI MOSLASHTIRA OLISH HAQIDAGI BILIM- LARNI ANIQLASH BO'LIMI BO'YICHA TEST- SAVOLNOMA

Testning maqsadi: Bolaning vaqtni moslashtira olishini bilish hamda hafta kunlari va sutkadagi vaqtlarni bilishini aniqlash:

1. Ko'chada qachon qorong'i bo'ladi?
2. Hozir ertalabmi yoki kunduzimi?
3. Yilning qaysi faslini yaxshi ko'rasan va nima uchun?
4. Kecha haftaning qaysi kuni edi?
5. Qachon quyosh chiqadi?

6. Yilning qaysi oylari (kuzgi, qishki, bahorgi, yozgi) senga yoqadi? Nima uchun?

7. Bir daqiqa ko'pmi yoki kammi? Nima uchun?

8. Bir yil ko'pmi yoki kammi? Nima uchun?

9. Bir daqiqa ichida o'rin yig'ishtirish, pol yuvish mumkinmi?

10. Bir soat ko'pmi yoki kammi? Nima uchun?

11. Bir soat ichida ko'ylakni yuvish mumkinmi? Uy qurishchi?

12. Kun uzunmi yoki oymi?

13. Haftada necha kun bor?

Izoh: Agar bola elementar matematik tasavvurlarini rivojlantirish darajasini aniqlash testlari bo'yicha birorta ham savolga javob berolmasa, yoki faqat 1–2 ta savolga javob bersa, unda bu bolaning tafakkur darajasini aniqlash maqsadida «Nima uchun?» testidan o'tkazish kerak. Agar bola mana shu testning 2–3 ta savoliga ijobiy baho bersa, bu uning tahlil qila olishi va mustaqil xulosalar chiqarishidan dalolat beradi.

«NIMA UCHUN?» TESTI.

TABIAT HAQIDAGI TASAVVURLARNING SHAKLLANISHI BO'LIMI

Testning maqsadi: Bolalarning mantiqiy tafakkuri, tahlil qilish va taqqoslash hamda xulosa chiqarishni bilish darajasini aniqlash.

1. Nima uchun qor qo'lga olganda erib ketadi?

2. Nima uchun hayvonlar va o'simliklar jonli tabiatga kiradi?

3. Nima uchun tosh, qum, suv jonsiz tabiatga kiradi?

4. Nima uchun fil ovqatni og'zi bilan olmaydi?

5. Nima uchun bahor kelishi bilan hamma narsa uyg'onadi va jonlanadi?

6. Nima uchun qishda daraxtlarda barg bo'lmaydi?

7. Nima uchun sigir, it, qo'y uy hayvonlari hisoblanadi?

8. Uy hayvonlari va yovvoyi hayvonlardan qaysi birlariga yashash qiyinroq va nima uchun?

9. Nima uchun hayvonlarga mo'yna kerak?

10. Qalam bilan ruchka nimasi bilan bir-biriga o'xshaydi?

11. Mixning boltadan nima farqi bor?

12. Mushuk tovuqdan nimasi bilan farq qiladi?

Izoh: «Nima uchun?» testi bo'yicha bola xulosa qilmasdan, faqat dalillar keltirsa hisobga olinmaydi. Masalan, «Nima uchun hayvonlarga mo'yna kerak?» degan savolga to'g'ri javob «Mo'yna hayvonga uni sovuqdan saqlanish uchun kerak» bo'lishi kerak.

VERBAL TAFAKKUR (KERN-YERASEK) TESTI

Testning maqsadi tafakkur operatsiyalari, mantiq operatsiyalari, mantiqiy so'z boyligi taraqqiyotini ko'rsatish. Bolalarga turli mazmundagi savollarga javob berish taklif etiladi. Natijalarni qayta ishlash quyidagi tartib asosida olib boriladi: ballar yig'indisi alohida savollar bo'yicha aniqlanadi.

Verbal tafakkur rivojlanishining 1-darajasi 24 va undan yuqori;

2-daraja – 14–23 gacha – o'rtadan yuqori;

3-daraja – 0–13 gacha – o'rtacha (norma);

4-daraja – (-1) – (-10) gacha – past;

5-daraja – (-11) va undan past – juda yomon.

TEST SAVOLLARI

1. Qaysi hayvon kattaroq: otmi yoki itmi?

a) ot – 0 ball

b) it – (- 5 ball).

2. Ertalab biz nonushta qilamiz, tushda esa ...

a) tushlik qilamiz, sho'rva ichamiz, go'sht yeymiz –1 ball;

b) kechki ovqatni yeymiz, uxlaymiz va h.k.. – (- 3 ball).

3. Kunduzi yorug', kechqurun esa ...

a) qorong'i – 0 ball;

b) noto'g'ri javob – (-4 ball).

4. Osmon moviy (ko'k), o't esa ...

a) yashil – 1 ball;

b) noto'g'ri javob – (-4 ball).

5. Gilos, nok, olxo'ri, olma – bular nima?

a) mevalar – 1 ball;

b) noto'g'ri javob — (−1 ball).

6. Nima uchun poyezd o'tishidan oldin shlagbaum tushirildi?

a) avariya bo'lmasligi, hech kim poyezd tagiga tushib ketmasligi va h.k. uchun — 0 ball;

b) noto'g'ri javob — (−1 ball).

7. Moskva, Toshkent, Chirchiq (tanish shaharlar) nima?

a) shaharlar — 1 ball;

b) stansiyalar — 0;

c) noto'g'ri javob — (−1 ball).

8. Soat necha (soatdan 18, 15, 19, 11, 5 daqiqani ko'rsating)?

Bola soatni o'zi belgilaydi.

a) agar barcha javoblar to'g'ri bo'lsa — 4 ball;

b) 1 ta javob to'g'ri bo'lsa — 3 ball;

c) noto'g'ri javob — (0 ball).

9. Sigirning bolasi — buzoqcha, itning bolasi — ..., qo'yning bolasi — ...

a) kuchukcha, qo'zichoq — 4 ball;

b) ikkitadan bittasi — 0 ball;

c) noto'g'ri javob — (−1 ball).

10. Kuchuk ko'proq mushukka o'xshaydimi yoki tovuqqa?

a) mushukka — (nimasi bilan o'xshash?) — 4 ta oyog'i, yungi, tirnoqlari va shu kabi o'xshashlik tomonlari aytilsa — 0 ball;

b) o'xshashlik belgilarisiz — (−1 ball);

c) noto'g'ri javob — (−3 ball).

11. Nima uchun barcha avtomobillarda tormoz bo'ladi?

a) tog'liklar, burilishlarda (2 ta sabab) yoki boshqa joylarda tormoz berish uchun — 1 ball;

b) bitta sabab ko'rsatilsa — 0 ball;

c) noto'g'ri javob — (−1 ball).

12. Bolta bilan bolg'a nimasi bilan bir-biriga o'xshaydi?

a) agar 2 ta umumiy belgi ko'rsatilsa (yog'och-temir, mix qoqish mumkin, asboblarning orasi tekis) — 3 ball;

b) bitta belgi ko'rsatilsa — 2 ball;

c) noto'g'ri javob — 0 ball.

13. Olmaxon bilan mushuk nimasi bilan bir-biriga o'xshaydi?

a) sutemizuvchilar ekanligi yoki 2 ta umumiy belgisi (panjasi, mo'ynasi, daraxtlarga chiqa olishi) ko'rsatilsa – 3 ball;

b) bitta o'xshashligi ko'rsatilsa – 2 ball;

c) noto'g'ri javob – 0 ball.

14. Mix vintdan nimasi bilan farq qiladi? Agar ular stol ustida turgan bo'lsa, ularni qanday ajratgan bo'lar eding?

a) rezbasidan – 3 ball;

b) vint buraladi, mix qoqiladi, vintning gaykasi, mixning shapkachasi bo'ladi – 2 ball;

c) noto'g'ri javob – 0 ball.

15. Futbol, suvga sakrash, tennis, suzish, gimnastika – bu...?

a) sport, fizkultura – 3 ball;

b) o'yinlar, mashqlar, musobaqalar – 2 ball;

c) noto'g'ri javob – 0 ball.

16. Transport vositalaridan qaysilarini bilasan?

Agar bola «U nima?» deb so'rasa, «Transport – bu harakatlanish vositasi», deb tushuntiriladi.

a) agar 3 ta – yerda yuruvchi transportni, samolyot yoki kemani aytsa – 4 ball;

b) faqat yerda yuruvchi taransportni aytsa – 2 ball;

c) noto'g'ri javob – 0 ball.

17. Qari odam yosh odamdan nimasi bilan farq qiladi?

a) 3 ta belgi (ajinlari, yomon eshitishi, ko'rishi bilan) – 4 ball;

b) bitta yoki ikkita belgi aytsa – 2 ball;

c) noto'g'ri javob – 0 ball.

18. Nima uchun odamlar sport bilan shug'ullanishadi?

a) ikkita sabab ko'rsatsa – 4 ball;

b) bitta sabab ko'rsatsa – 2 ball;

c) noto'g'ri javob – 0 ball.

19. Agar biror odam ishlashdan bosh tortsa, nima uchun bu xatti-harakat yomon, noto'g'ri, axloqqa qarshi harakat hisoblanadi?

a) boshqa odamlar u uchun ishlashi kerak bo'ladi (yoki kimdir jabr chekadi) yoki dangasalik qiladi va hech narsa sotib olmaydi – 5 ball;

b) noto'g'ri javob – 0 ball.

20. Nima uchun xatning ustiga marka yopishtiriladi?

- a) xatni joʻnatish uchun – 5 ball;
- b) notoʻgʻri javob – (-2 ball).

TEST SAVOLLAR BLOKI (J.G. SAIDNAZAROVA)

Testni baholash koʻrsatkichlari

1. Agar bola hamma savollarga toʻliq javob bersa, bu 100% deb baholanadi va (H) belgisi bilan qayd etiladi.

2. Agar bola savollarning yarmisiga javob bersa 50% deb baholanadi va (X) belgisi bilan qayd etiladi.

3. Agar bola savollarning yarmisidan kamiga javob bersa 25% deb baholanadi va (-) belgisi bilan qayd etiladi.

Izoh: Agar bola testda berilgan savollarga javob bera olmasa, lekin nazariy jihatdan bu savollarni bilsa, bunday holatlarda javob hisobga olinmaydi. M.; bolaga xonadagi kvadrat va toʻgʻri toʻrtburchak shaklidagi predmetlarni aytish taklif qilinadi. Agar bola predmet va toʻgʻri toʻrtburchak deb nimaga aytilishini bilsa, ammo ularni koʻrsatib bera olmasa, bolaning bergan javobi hisoblanmaydi.

Bolaning aqliy taraqqiyotini aqliy jihatdan ortda qolgan, deb qaramaslik kerak. Aqliy rivojlanishning ortda qolish sabablarini shu bola bilan olib boriladigan korreksion ishlarda aniqlash zarur. Bunday bolalar tenglashtirish sinflarida oʻqitilishi va psixik jara-yonlarini rivojlantiruvchi oʻyin va mashqlar oʻtkazish lozim.

Bolalarni maktabga qanday tayyorlash lozim.

(Ota-onalar uchun tavsiyalar)

1. Kichkintoyingiz maktabgacha taʼlim muassasasiga jon-u dili bilan borishiga gʻamxoʻrlik qiling.

2. Bolangizga yoshiga xos meʼyorlar va yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda talab qoʻying.

3. Bola xatti-harakatlar va soʻzlar orqali sizning mehringizni sezishiga intiling.

4. Oilada uning uchun sharoit yarating.

5. Har doim bir xilda, balki undan ham ortiq qoʻllab-quvvatlang, chunki uni maktabga moslashuv davrining qiyinchiliklari kutmoqda.

6. Maktab yoshiga xos yetuklik darajasini biling va ularni o'z vaqtida shakllantirishga harakat qiling.

7. Aqliy rivojlanishi uchun sharoit yarating, uning orqada qolmasligiga harakat qiling.

8. Ertak va she'rlar o'qib bering. Rasm chizing. U bilan iloji boricha ko'proq suhbatlashing, turli mavzularni muhokama qiling.

9. Qo'shiq o'rgating, birga musiqa eshiting, multfilm, bolalar uchun filmlarni ko'ring.

10. Muzey, teatr, sirk, hayvonot bog'lariga olib boring.

11. Yoshiga xos o'yinchoqlarni tez-tez olib bering va iloji boricha birga o'ynang.

12. Mazmunli-rolli o'yinlar va rejissyorlik o'yinlarini ma'qullang. Tengdoshlari bilan munosabatini qo'llab-quvvatlang.

13. Hissiy dunyosiga e'tibor qarating. O'zingiz va farzandingiz hislarini muhokama qiling.

14. Bolaga his-tuyg'ularni jilovlay olishni o'rgating, Sizdan emotsional jihatdan mustaqil bo'lsin.

15. Sog'lig'i va kayfiyatini muntazam kuzatib boring.

16. Tarbiyachidan kamida bir yil ilgari bolaning maktabga yetuklik darajasini so'rab biling yoki mutaxassislar ishtirokida test o'tkazing.

17. Agar bolangiz maktab ta'limiga tayyor bo'lmasa uni Sizing iltimosingizga ko'ra maktabga qabul qilishlariga urinmang. Siz farzandingizni faqatgina tibbiy-pedagogik hay'at tomonidan tavsiya etilgan maktabga olib borishingiz lozim.

Nazorat savollari:

1. Bolalarning maktabga o'tishlari ularning hayotida qanday o'zgarishlarga sabab bo'ladi?

2. Maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabga tayyorlashda ularning qiziqishlaridan qanday foydalanish kerak?

3. Olti yoshli bolaning maktabga psixik jihatdan tayyorligi qanday tekshiriladi?

MUAMMOLI PSIXOLOGIK MASALALAR

Maktabgacha (3–6 yosh) davri

1. 6 yoshli Nigoraning onasi shunday dedi: «Mening qizim menga uy ishlarida doimo yordam berishni xohlaydi. Men qaysi ishga qo‘l urmay u darrov yordamga keladi. Lekin u ishimni tez bitirib olishimga faqat xalal beradi xolos, keyin men uni o‘ynashga chiqarib yuborib, o‘zim uy ishlarini tezda bajarib olaman».

Savol: Nigoraning onasi to‘g‘ri yo‘l tutyaptimi? Siz onaga qanday maslahat berar edingiz?

2. 5 yoshli Sanjar notinch oilada o‘syapti. Otasi, har kuni mast holda o‘g‘li oldida onasini, haqorat qiladi, uradi. Bog‘chada rasm mashg‘ulotida Sanjar xunuk bir erkakning rasmini chizdi. Tarbiyachining: «Bu kim?», – degan savoliga: «Bezori...Aroq ichish yomon», – deb javob berdi.

Savol: Tarbiyachi Sanjar bilan ishlashda nimalarga e‘tibor berishi kerak?

3. Nuriddin to‘xtamasdan savol beraveradi: Bu nima? Bu qanday mashina? O‘tirgan qanaqa odam? Nimaga shar qizil? va hokazo. Javobni oxirigacha eshitmay ketib qoladi, qaytib kelib yana savollar bera boshlaydi: Fil kuchlimi, sherchi? Yomg‘ir qayerdan tushadi? va h.k..

Savol: Qaysi yoshdagi bolalar bunday savollarni berishadi. Qanday hollarda savollar berishga ehtiyoj tug‘iladi?

4. Maktabga tayyorlov guruhi bolalari o‘yin vaqtida bir-birini itarishib bir bolani yiqitib yuborishdi. Natijada bolaning qo‘li qat-tiq og‘rib yig‘lab yubordi. Bu vaqtda tarbiyachi guruhda yo‘q edi.

Savol: Bunday vaqtda tarbiyachining birinchi qiladigan ishi nimadan iborat? Bunday vaziyatlarda tarbiyachiga qanday jazo qo‘llaniladi? Siz tarbiyachi bo‘lganingizda bolaning ota-onasiga vaziyatni qanday tushuntirar edingiz?

5. 6 yoshli Madinaning onasi qizini kattalar suhbatiga quloq solib o‘tirishni yaxshi ko‘rishini sezib qoldi. Madina suhbatga goho aralashib ketar, boshqalardan eshitganlarini xursand holda aytib berar edi. Onasi bu holatni ijodiy qarshilar edi.

Savol: Ona to‘g‘ri yo‘l tutyaptimi. Agar xato deb hisoblasangiz izohlab bering. Onaga qanday maslahat berar edingiz?

6. Anvar 4 yosh-u 5 oylik bog'chada kunduzgi uyqu vaqtida to'polon qiladi. Boshqa bolalarning uxlashiga xalal beradi. Karavotida tinch yota olmaydi.

Savol: Siz Anvar bilan ishlashda qanday yo'l tutar edingiz?

7. Bolalar ota-onalar olib bergan o'yinchoqlarni ichini kovlab, buzib tashlab yana yangisini olib berishni talab qilishadi. Ularni urishishganida, nimadan yasalganini ko'rmoqchi edim, deb o'zlarini oqlashadi.

Savol: Bolalardagi bunday holatni izohlab bering. Ulardagi asosiy motiv nimadan iborat?

8. Ayrim ota-onalar, agar ularning farzandlari quloq solmasa, shunday deyishadi: «Buyoqqa kel, bo'lmasam seni hozir bo'bo'yeb qo'yadi», «Ovqatingni yemasang doktor kelib senga ukol qiladi», «Quloq solmasang militsioner kelib olib ketib qoladi», «Ana olabo'ji kelyapti» va h.k.

Savol: Bola tarbiyasida bunday usullardan foydalanish mumkinmi? Agar yo'q bo'lsa, nega? Xulosalaringizni tushuntirib bering.

9. Ayrim bolalar qorong'iliqdan, sichqonlardan, biron narsaning ustidan sakrab o'tishdan, kasal bo'lishdan va boshqa shu kabi narsalardan qo'rqa boshlaydilar.

Savol: Nimaga bolalarda qo'rquv paydo bo'ladi? Psixologik tomondan asoslab bering.

10. Po'lat maktabning tayyorlov guruhiga qatnaydi. Tarbiyachi ayrim paytlarda Po'latni maqtaydi, lekin onasining ko'ngli to'lmaydi. Bola hamma narsani sekin, ishonchsizlik bilan bajaradi. Onasi uni dangasalik qilyapti deb hisoblaydi. U o'g'liga o'qishni va yozishni o'rgatishni boshladi. U daftarlarga yozmoqda, agar yomon yozsa yoki xato qilsa, uni boshidan bajarishga majburlamoqda. Oxiri Po'lat shunday dedi: «Men bilmayman, o'xshamayapti, yaxshisi men o'ynayman». Ona tushunmagan holda hayron bo'ladi: «Qanchongacha o'ynash mumkin? Balki uni ko'proq maqtash kerakdir. Lekin nima uchun?»

Savol: Po'latning o'qishga xohishini yo'qolishiga olib kelgan sabablarni aytib bering. Kattalar qanday xatolarga tez-tez yo'l qo'yishadi?

11. Bizning Abror tez va erta gapirishni o'rganib oldi. Bog'chaga bormadi. Hozir 6 yoshda. Uning nutqi juda yaxshi

rivojlangan. To'g'ri u bog'chadagi hamma bolalar kabi chizmaydi, yasamaydi va keyin bunga intilmaydi ham. Biz uning bu harakatlarini qo'llab-quvvatlamadik. Lekin o'g'limizni yaxshi o'qib ketadi deb hisoblaymiz, chunki u kattalar kabi fikr yuritmoqda.

Savol: Aborning oiladagi tarbiyasini baholang. Aborning o'qishdagi natijalarini oldindan ko'ra bilish mumkinmi?

12. Mushuk sichqonni qo'rqitadi, it mushukni qo'rqitadi, ertak va multfilmlarda go'yoki unga buyruq beradi, boshqaradi.

Savol: Tarbiyachining bolalarni qo'rqitib tarbiyalashiga qanday qaraysiz? Bolalarni qo'rqitish mumkinmi, agar mumkin bo'lsa qanday hollarda?

13. Ma'sud (6 yosh) xona ichida koptok o'ynab guldonni sindirib qo'ydi. Onasi kechqurun ishdan qaytgach vazani kim sindirganini so'rganida u aybni ukasiga ag'dardi. Ona o'g'lini yolg'on gapirayotganlikda aybladi va jazoladi.

Savol: Ma'sudning yolg'on gapirishiga sabab nima? Ona farzandi tarbiyasida qanday xatoga yo'l qo'ymoqda? Onaga qanday maslahat berish mumkin?

14. Abdulloh qurilish materiallaridan narsalar yasashni juda yaxshi ko'radi. Katta guruh tarbiyachisi namuna bo'yicha «Kim tez va eng chiroyli uy qura oladi?» mavzusida musobaqa uyushtirdi. Bolalar zo'r hafsala bilan uy qurishni boshlab yuborishdi. Abdulloh esa uy qura olmadi. Lekin tarbiyachi unga: «Barakalla!» dedi va hamma qatori unga ham konfet berdi. Abdulloh konfetni oldi, lekin uni yeyishdan qat'iy voz kechdi. Muvaffaqiyatsizlik sababli bu konfet unga «achchiq» tuyildi.

Savol: Tarbiyachining tutgan yo'lini izohlang. Tarbiyachi uzoq motivni ko'zlab ish tutdimi?

15. Oilada ikki egizak farzand Fotima va Zuhra voyaga yetyapti. Ona har ikkala qiziga bir xil tarbiya usulini qo'llaydi: bir xil muomala, bir xil topshiriqlar, bir xil rag'bat. Lekin qizlar bunga turlicha munosabat bildirishadi. Natijada tortishuvlar, talashishlar. janjallar... Ona esa hayron. Men bir xil tarbiya beryapman-ku, nega qizlarim har xil?

Savol: Ona to'g'ri yo'l tutyaptimi? Ona qizlaridagi qanday individual-psixologik xususiyatlarni hisobga olmayapti?

16. Bolalar bog'chasidagi asosiy muammolardan biri bu bolaning bog'chaga kelishni xohlamasligidir. 6 yoshli endi bog'chaga qatnay boshlagan Xolida har kuni buvisi bilan keladi va har safar yig'lab, dodlab keladi, buvisi uni majburan tashlab ketadi. Har kuni quyidagi bir xil manzarani ko'rish mumkin: «Buvijon, o'zimning buvijonim meni tashlab ketmang, jon buvijon, men bu yerda qolsam o'lib qolaman, uyda hamma aytgan ishlaringizni qilaman, supuraman, pol artaman, idishlarni yuvaman, sizga qarashaman, faqat tashlab ketmang, iltimos buvijoon...» Xuddi katta odamlardek. So'ng guruh faoliyatida umuman qatnashmaydi, hammaning asabiga tegadigan bir xil ovozda ming'irlab 2–3 soatcha yig'lab o'tiradi, tarbiyachining so'zlariga ham kirmaydi. Bu har kuni davom etavergach tarbiyachi ham, bolalar ham e'tibor bermay qo'yishdi, go'yoki shunday bo'lishi kerakdek. Sayr vaqtlarida uni «Yig'loqi!» deb masxaralashadi.

Savol: Xolidadagi bu holat yo'qola boshlaydimi? U bog'cha sharoitiga ko'nika oladimi? Bunday holat tarbiyachi uchun qanday qiyinchilik tug'diradi? Tarbiyachi Xolida bilan qanday ishlashi kerak, yana kimlarni jalb qilishi kerak?

17. Guruhda ikki bola tarbiyalanadi. Yusufjon og'ir, vazmin, savollarga shoshilmasdan javob beradi, mashg'ulotlarda ham jonli qatnashmaydi, ishni sekin bajaradi, lekin ishlari va javoblari mukammal. Tarbiyachi vaqtni tejash maqsadida bu boladan ko'p so'ramaydi, lekin har safar ishlarini namuna sifatida ko'rsatadi. Nuriddin esa chaqqon, hali qarasangiz u yerda, hali bu yerda, bir yerda tinch tura olmaydi. Hamma narsani bilishga intiladi, har bir narsani ushlab ko'rishi kerak, har bir savolga javob berishi kerak. Ishlari va javoblari goh to'liq, gohi chala. Agar mashg'ulotga qiziqsa oxirigacha bajaradi, majbur qilib bo'lmaydi. Har narsani so'rayverib, oldingizga kelaverib joningizga tegib ketadi, lekin ko'rinmay qolsa qidirib qolasiz. Bu bolalar haqida «Ikkovini qo'shib, yangidan ikkiga bo'lib qo'yish kerak, shunda ikkita normal bola chiqadi», – deyishadi.

Savol: Bu bolalarning individual-psixologik xususiyatlari haqida gapirib bering. Tarbiyachi bunday bolalar bilan ishlashda nimalarni hisobga olishi kerak?

18. 2–3 yoshli bolalar guruhida ishlovchi bir tarbiyachi shunday deydi: «Mening guruhimda 14 ta bolam bor. Qayerga yursam orqamdan ergashishadi. Yotoqqa kirsam ham, yuvinish xonasiga kirsam ham orqamdan qatorlashib kirib kelishadi. Tashqariga-ku chiqolmayman, yig‘lab qolishadi. Nimadir yesam, menga ham deb turishadi».

Savol: Bu yoshdagi bolalarning psixikasiga xos xususiyatlarini aytib bering.

Bu tarbiyachiga «Tarbiyachiga qo‘yilgan talablar» bo‘yicha izohlar bering.

19. a) Surayyo 3–4 yoshli nogiron (tayanch-harakat apparati buzilgan) bolalar guruhida tarbiyachi bo‘lib ishlaydi. Guruhdagi bolalarni navbati bilan ko‘tarib, ovutib yurishiga, pamperslarini ham almashtirishiga to‘g‘ri keladi. Har kuni bolalar bilan shug‘ullanish uchun logoped keladi. Oyligi ham yuqori.

b) Umida oddiy 3–4 yoshli bolalar guruhida tarbiyachi bo‘lib ishlaydi. Guruhda 36 ta bola. Har kungi reja asosida o‘z vazifasini bajaradi. Oyligi Surayyoga nisbatan pastroq.

Savol: Qaysi tarbiyachining ishi og‘irroq, nima uchun? Siz qaysi guruhda ishlashni xohlar edingiz, nima uchun?

20. 5 yoshli Shuhrat bog‘chaga bormaydi. Oilada guvernor-tarbiyachi nazoratida shug‘ullanadi. Soat 16.00 dan so‘ng kompyuter oldidan turmaydi. Kompyuter o‘chirilsa, DVDda multfilm ko‘rishga shoshadi. Ishdan charchab kelgan ota-onaning ham gapiga quloq solmaydi. Kompyuter yoki DVD majburan o‘chirilsa yig‘i-sig‘i, dod-faryod, uyqusi ham notinch o‘tadi. Bunday holalarda ota-ona qanday yo‘l tutishga hayron.

Savol: Agar Siz bu oilada guvernor-tarbiyachi bo‘lsangiz bolaning 16.00 dan keyingi holati uchun ota-onasiga nima tavsiya qilar edingiz? Bolaning oiladagi (yolg‘iz o‘zi) ta‘lim-tarbiyasi bilan bolalar bog‘chasidagi ta‘lim-tarbiyaviy jarayon o‘rtasidagi farq nimada?

21. Ko‘pchilik bolalar bog‘chadan uylariga borib kompyuter oldidan turishmaydi. Ko‘chalarda ochilgan kompyuter xonalari ham bolalar bilan to‘lgan. Qizig‘i shundaki ular asosan kompyuter o‘yinlarini o‘ynashadi.

Savol: Bolalarning kompyuter bilan muloqotining ijobiy va salbiy tomonlarini sanab bering. Bola necha yoshdan boshlab

kompyuter bilan shug'ullanishi mumkin, necha yoshda necha soatdan, qanday mavzularda?

22. «Mening katta farzandlarim qo'rqinchli kinoli diskarni olib kelib tomosha qilishadi. Goho televizorda ham bunday kinolar qo'yiladi. 4 yoshli o'g'lim ham ko'raman deb xarxasha qiladi. Bir-ikki ruxsat berdim qo'rqmayapti, o'rganib qoldi» — deydi ona.

Savol: Necha yoshdan boshlab bolalarga qo'rqinchli «Ujas», «Vampir»lar haqidagi kinolarni ko'rishga ruxsat berish mumkin? Kunning qaysi vaqtlarida? Bu mazmundagi kinolarni ko'rish natijasida bolada qanday xarakter xislatlari paydo bo'lishi mumkin?

23. Bir ona shunday deydi: «O'g'lim endi 4 yoshga kirgan, lekin u bola emas bir balo. Haddan tashqari sho'x va to'polonchi. U qo'pol so'zli emas, yumshoq muomalali bola, ba'zi vaqtda juda qobil bo'ladi, ba'zan esa to'nini teskari kiyib oladi. Hech qanday pand-nasihat foyda bermaydi: kechirim so'rab, endi qilmayman deydiyu, darrov yana avvalgi qilig'ini qilaveradi. Unga tanbeh bersang, kulimsirab turadida: «Oyijon achchiqlanmang» — deydi. Uning bu gapiga beixtiyor kulging ham keladi. Yana bir odati o'yinchoqlarni saqlay olmaydi. Ularni bog'chasiga olib boradi-da yo'qotib keladi yoki bolalarga ulashib beradi. Men uni qizg'anchiq bo'lmasin deyman, lekin o'yinchoqlarni ehtiyot qilib tutish kerak-ku axir!»

Savol: Bolaning xulq-atvorini qanday izohlaysiz? Onaga qanday maslahat berar edingiz?

24. Bir ota: »O'g'lim televizor ko'raman deb janjal qiladi, shunda bolani qiynamaslik uchun kechki teletomoshalarni ko'rishiga ruxsat beraman; pultli yangi mashina olib berishimni xohlab qoladi, uni xafa qilmaslik uchun talabini bajarishim kerakmi? Keyin yana nimanidir oldirish uchun janjal....

Savol: Bolaning injiqliklariga sabab nima? Uning injiqliklariga ko'naverish to'g'ri bo'ladimi?

25. 5 yoshli Anvar uyga bir o'yinchoq olib keldi. Onasi o'yinchoqni qayerdan olganini so'raganda: «O'rtog'im o'ynab turishga berdi», — deb javob qaytardi. Bir necha kundan keyin ona tasodifan o'g'li o'yinchoqni ruxsatsiz olganini bilib qoldi.

Savol: Ona Anvar bilan qanday munosabatda bo'lishi kerak? Ba'zi bolalar bolalar bog'chasidan o'yinchoqlarni berkitib uylariga olib ketadilar, lekin ular «Men o'g'rilamadim, o'ynab turish

uchun oldim!» – deb izohlaydilar. Bunday hollarda tarbiyachi va ota-onalar qanday yo‘l tutishi kerak?

26. Bolalar bog‘chasida Madina o‘zini odobli tutadi. O‘yinchoqlarni o‘rtoqlaridan qizg‘anmaydi, kattalarga joy beradi, boshqa bolalarga yordamlashadi. Uyida esa o‘zini butunlay boshqacha tutadi. Ovqat vaqtida unga hammadan oldin choy berilmasa, u: «Menga nima uchun choy quyib bermadingiz?» – deb baqiradi. Onasi shoshib-pishib unga choy quyib beradi va stolga vazada konfet qo‘yadi. Madina yaxshi ko‘rgan konfetlarini tezgina vazadan olib, o‘z oldiga qo‘yadi. Onasi vazani yana konfet bilan to‘ldirib qo‘ymoqchi bo‘lsa, Madina: «Konfetning qolganini vazaga solmang. Menga olib qo‘ying. Uni ertaga men yeyman!» – deydi.

Savol: Madinaning bolalar bog‘chasi va uyda o‘zini qanday tutishiga baho bering. Nima uchun Madina uyda o‘zini shunday tutadi? Onasi Madinaga bo‘lgan munosabatini qanday o‘zgartirishi kerak?

27. «Odiljon, avval ovqatingni yeb ol, keyin shokolad beraman» – deydi ona bir marta. Odiljon yig‘lab, yo‘q deb berishni talab qiladi. «Mumkin emas!» – deydi ona. Odiljon yana yig‘laydi, yana shokolad talab qiladi, bu hol uchinchi, to‘rtinchi marta takrorlanadi. Beshinchi martada ona taslim bo‘ladi: «Mana shokolad, yeya qol, faqat ovozingni o‘chir, hadeb jonimga tegaverma!» – deydi. Endi Odiljon «Mumkin emas!» degan so‘zning kuchi yo‘qligini, ust-ustiga talab qilaversa, har bir xohlagan narsasi muhayyo qilinishini biladi.

Savol: Onaning xatosini tahlil qiling.

28. 5 yoshli Ma’sud otasining soati qanday tuzilganini bilishga qiziqib qoldi. U soatni astagina olib, qulog‘ini buradi. Keyin soatning ichini ochib, undagi g‘ildirakchalarni ushlab ko‘rdi; g‘ildirakchalar ko‘p edi... soat to‘xtab qoldi. Ma’sud yig‘lay boshladi. Onasi soatni yurgiza olmadi.

– Endi menga dadam nima deydilar? – qo‘rqib ketib so‘radi Ma’sud.

– Qo‘rqma bolajonim, dadangga soatni mushugimiz yerga tushirib yubordi, – deymiz, deb yupatdi o‘g‘lini ko‘ngli g‘ash bo‘lgan ona.

Savol: Ma’sudning onasi va otasi o‘rtasidagi munosabat haqida nima deyish mumkin? Bu munosabat bolaga qanday ta’sir qiladi?

29. «Agar hozir xonangni yig'ishtirmasang senga multfilm ko'rishga ham, o'ynagani chiqishga ham ruxsat bermayman!» — deydi 6 yoshli Saidaning onasi. Bu hamma oiladagi odatiy holat.

Savol: Bolada ozodalik, batartiblik ko'nikmasini hosil qilish uchun yana qanday usullarni tavsiya qilasiz? Ona bolasini qilgan ishi uchun maqtashi kerakmi, nima uchun? Agar bola yumushni bajarmasa ona qanday yo'l tutishi kerak?

30. Bolasining qilgan o'g'irligi haqida birinchi marotaba ona-ga tarbiyachisi yoki uning o'rtog'i aytib qoldi. Ona bundan nomus qilib bolasini urishdi, urdi. Tarbiyachi bu xabarni onani ayblash, yomon ona ekanligini bildirish uchun emas, balki bolani tarbiyalash uchun imkoniyat hisoblab aytgan edi.

Savol: Bunday xabarni eshitgach bolani urish kerakmi? 6 yoshdan kichik bolalar hali o'g'irlikning nimaligini, uning oqibatini kattalar o'ylaganchalik tushunmaydilar. Bolaning o'g'irlik qilgan yoki qilmaganligini bilish uchun boladan qanday so'ragan ma'qul?

31. 2 yoshli bola kechirim so'rashning mazmun-mohiyatini tushunib yetmaydi. 3 yoshli bola esa «kechiring» deb ayta olishi mumkin. 4 yoshga yetib bolalar kechirim so'rashga odatlanadilar va ma'lum bir qiliqlaridan voz kechishlari lozimligini tushuna boradilar.

Savol: Kechirim so'rash xohlagan qilg'ini qilaverish uchun imkoniyatmi? Qanday hollarda kechirim so'raladi? Tarbiyachi, ota-ona, umuman kattalar boladan qilgan yoki aytgan nojo'ya harakatlari uchun kechirim so'rashlari kerakmi? Nima uchun?

32. Ba'zi bolalar ota-onasi aytganini qilishmasa polga yotib olib yig'lashadi.

Savol: Bunday hollarda nima qilgan ma'qul? Bu hol mehmonda, bog'chada, do'konda tez-tez yuz berib tursa ota-onaga qanday maslahat berar edingiz? O'jar va qaysar bolalar bilan ishlash tarbiyachiga qanday qiyinchilik tug'diradi?

JAVOBLAR:

Maktabgacha (3–6 yosh) davri

1. Nigoraning onasi noto'g'ri yo'l tutyapti. Bunday tarbiya usulida Nigorada mehnat qilishga ishtiyoq yo'qolib ketishi mumkin. Ona va qiz birgalikda biror ishni boshlab, qiziga o'rgatib,

sabr bilan malaka hosil qilishi kerak. Qizining har bir bajargan ishining natijasini baholashi kerak.

2. 5–6 yoshli bolalar o‘z oila a‘zolarining rasmini chizishni yaxshi ko‘rishadi, yoqtirmagan yaqinlarini xunuk qilib chizadilar. Sanjar bilan ishlashda tarbiyachi juda ehtiyotkor bo‘lishi, garchi ular hukmga (ayblashga) loyiq bo‘lsalar ham ularni yomonlamasligi kerak. Bu yoshdagi bolalar o‘z yaqinlari haqidagi o‘zgalar fikriga e‘tibor bilan qaraydilar. Bola uchun o‘z yaqinlari doimo yaxshi odamligicha qoladi.

3. Kim? Nima? Qanday? kabi savollar 3–4 yoshli bolalarga xos. Bu yoshda biror narsa haqida ma‘lumot olishga intilish kam, shuning uchun javobni oxirigacha eshitmay ketib qoladilar. Tarbiyachi bunday bolalar bilan erinmay ishlashi, izohlab, tushuntirib berishi kerak.

4. Bu fikr noto‘g‘ri. Bolada hali hayot tajribasi yo‘q. Lekin xayol (fantaziya) bola hayotida asosiy rol o‘ynaydi. U hamma o‘yinlarga xayolan kiradi. Kattalar bolalarning xayoliy va haqiqiy harakatlarini nazorat qilib turishlari kerak.

5. To‘g‘ri, gapga quloq solib o‘tirish, gap tashish, kattalar suhbatiga aralashish odobsizlik ekanligini ona tushuntirishi kerak. Bunday holatlar ko‘pincha kattalarning farzandlariga e‘tibor bermasligi, o‘z tashvishlari bilan bo‘lib qolishlari natijasida yuzaga keladi. Madina kattalar e‘tiboriga tushishni xohlayapti. Bunday paytlarda qizchaga biror ish buyurish va uni albatta maqtash lozim.

6. Agar bola tarbiyachining ogohlantirishlariga ham quloq solmasa, hamma bolalar uyqudan turganda uni turg‘izmaslik; «Hamma bolalar uxlayotganda cen to‘polon qilding, sen charchading, hali dam olib bo‘lmading, yana biroz yotasan» – deyishi mumkin. Shunda bola keyingi safar vaqtida uxlashga, hech bo‘lmaganda tinch yotishga harakat qiladi.

7. Bunga sabablar ko‘p. Ular: o‘yinchoqning nimadan yasalganini bilishga, nima uchun, qanday qilib yurayotganini bilishga intilish va o‘yinchoqni to‘g‘ri o‘ynash, ehtiyot qilish, asrash kabi-lar o‘rgatilmaganligidadir.

8. Amalga oshmaydigan narsalar bilan qo‘rqitish mumkin emas. Bunday hollarda bolada kattalar gapiga quloq solmaslik

odatini kattalar o'zlari bilmagan holda hosil qilib qo'yadilar va o'zlari nega meni bolam quloqsiz, deb nolib yuradilar.

9. Bola endi atrof-olam bilan tanishayotganda, yangilikka duch kelganda unda hayron qolishdan tashqari shu narsaga qiziqish ham uyg'onadi. Ba'zan kattalar o'zlarining boshqacha holatlari, ovozlari, tashqi ko'rinishlari bilan bolani shu narsadan qo'rqitib qo'yadilar. Keyinchalik bola qo'rquv vaqtida kuchli hayajonlanishni boshidan kechiradi. Tez-tez qo'rquv hissini boshidan kechirish bolaning ham jismoniy ham psixik rivojlantirishiga ta'sir qiladi. Kattalar bolalarda ehtiyotkorlikni unutmagan holda erkinlik va botirlikni tarbiyalashlari lozim.

Tarbiyachining ota-onalar bilan ishlashi. **Onalarga tavsiyalar. Kichkintoylar va uy yumushlari**

Bolani uy ishlarini bajarishga, o'z xonasini tartibli saqlashga o'rgatish uchun unga buyruq berish orqali maqsadga erishib bo'lmaydi, chunki yosh bolalar hali buyruqni tushunmaydi. Shuning uchun bolani tartibga o'rgatish uchun qandaydir bir topshiriq berayotganda dastlab uni qanday bajarish kerakligini bolaga ko'rsatib berish zarur.

Quyidagi maslahatlar onalarga bolalarga uy yumushlarini bajarishni o'rgatishlarida yordam berishi mumkin.

- Uyda ozodalik, tartibni saqlashga nisbatan bo'lgan munosabatni qayta ko'rib chiqing. Agar siz juda tartibli, ozoda bo'lsangiz-uy turmush o'rtog'ingiz betartib bo'lsa, bolalarning tartibli bo'lishi juda qiyin. Shuning uchun ota-onalar o'z xulqining oqibati haqida o'ylab ko'rishlari lozim.

- Bolangiz yoshiga yetmasdanoq, uning o'yinchoqlarini yig'ishtirayotganingizda nima qilayotganingizni gapirib yig'ishtiring. Masalan, «hozir biz xonani tartibga solamiz, o'yinchoqlarni sekin yashikka solamiz» – deb o'yinchoqlarni olib qutiga solib qo'ying. Bunday xatti-harakatning mohiyati shundan iboratki, bola ular yordamida siz keyin unga buyuradigan so'zlarni ma'nosini anglab, mashg'ulotlarni takrorlash natijasida o'zlashtirib boradi.

- Bolaga uy ishlarini bajarishni o'rgatishda ularga baland ovozda gapirish yoki jismoniy jazolashdan saqlanish kerak. Kuch bilan

hech nimaga erisha olmaysiz. Bolaga aniq o'ylangan buyruqlarni berish orqali qiladigan ishlarini tushunishiga yordam bering.

- Xonani yig'ishtirish haqidagi umumiy buyruq bolada qiyinchilik tug'diradi va uni tashvishga soladi. Shuning uchun u bajarish lozim bo'lgan ishni qismlarga bo'lib bering. Avval bolaga sochilib yotgan kitoblarni, o'yinchoqlarni qanday yig'ishtirishini ayting va h.k..

- Bolani tartibga o'rgatishda imkon qadar kitob javoni yoki o'yinchoqlar uchun alohida yashikchalardan foydalaning. Agar har bir o'yinchoqning o'z joyi bo'lsa, uyni yig'ishtirish va bolani bunga odatlantirish osonroq kechadi.

- Bolalar biror ishni butun vujudi bilan xohlab qilganlarida ham, uni sekin bajarishlari yoki chala qilishlari mumkin. Shuning uchun «Bolaga ish buyur, orqasidan o'zing yugur» deyilganidek, bu ishni tezlashtiraman, deb uni o'zingiz bajarmang. U yoki bu ish tez yoki sifatli bajarilganidan ko'ra unda bolaning ishtirok etishi muhimroq. Uy yumushlarini bajarishda bola ishtirokini ta'minlash bilan unga ko'proq yordam bergan bo'lasiz.

- Bola uy yumushlarini bajarayotganda, dars qilayotganda televizorni o'chirib qo'ying. Aks holda, bola televizorda berilayotgan ko'rsatuvga chalg'ib, nima qilishi lozimligini unutib qo'yishi mumkin. U diqqat-e'tiborini bitta narsaga qaratishi kerak. Ayniqsa, o'g'il bolalarni tarbiyalashda bu yanada muhimroqligini yodda tutish lozim.

- Bolaga «agar sen rasm chizishni, suratlarni bo'yashni xohlasang, avval xonani yig'ishtirib qo'y» deng. Bu kabi gaplarni o'rni kelganda tez-tez takrorlab turing, shunda bola tez orada o'zi o'ynayotgan joyni o'ynab bo'lgandan so'ng (bir ishdan boshqasiga o'tayotganda) yig'ishtirib qo'yishga o'rganadi.

- Bolaga uy yumushlarini bajarishda sizga yordam berishiga ruxsat bering. Bola tomonidan bajariladigan ishlarga qo'yiladigan talab kattalarga nisbatan qo'yiladigan talablardan farq qilishi lozim. Bola yig'ishtirilgan xonadagi tartib juda yuqori darajada bo'lmasa (hamma narsani joy-joyiga qo'ymagan bo'lsa) ham, uning xatolarini aytmay, tanqid qilmay, biroz maqtab kelgusi safar bundan ham yaxshiroq bajarishi mumkinligini ta'kidlab rag'batlantiring. Bu bolada ishlarini o'zi uddalaganligidan faxr tuyg'usini yuzaga keltiring.

- Bolani tartibligi, ozodaligi, o'yinchoqlarni joyiga qo'yganligi, sizga yordam berganligi uchun maqtang. Bu o'rinda maqtov so'zlarga xasislik qilmang. Maqtovni bolani o'pib, quchoqlab qo'yish bilan mustahkamlab qo'ysangiz yana ham yaxshi bo'ladi. (ayniqsa kichkintoylar uchun).

- Turmush o'rtog'ingizga yoki biror tanishingizga bolangizni yaxshi bola bo'lganligini, sizga yaqin yordamchi bo'lib qolganligini aytib, maqtang. Bunday maqtovlarni atayin bolaga eshittirib gapiring.

- Bolangiz xonasini yig'ishtirmagan bo'lsa uni «Oqshom ertaklari»ni ko'rishdan mahrum qilishingiz, unga o'sha kuni televizor ko'rishga ruxsat bermaganingiz ma'qul. Bola qaroringizni o'zgartirishingiz mumkinligini tushunsa, ya'ni belgilangan jazoni olmasligini bilsa, u keyinchalik sizning aytganingizni qilmaydigan bo'lib qolishi mumkin.

- Uy yig'ishtirishni o'yinga aylantirib yuboring. Ishlarni qo'shiq aytib, musiqa tinglab, ohangiga moslab o'ynab, «kim tezroq o'yinchoqlarni joy-joyiga qo'yish» o'yini tarzida bajartiring. Bunda vaqtni nazorat qilish uchun qum soati yoki vaqtni bildiradigan o'lchovlardan, qo'ng'iroqlardan, ovoz chiqaradigan, gapiradigan soatlardan foydalansangiz yana ham yaxshi bo'ladi.

- Uy yig'ishtirishni butun oila a'zolari birgalikda bajaradigan ishga aylantiring, uy ishlarini bolalar bilan birgalikda bajaring. Bunday sharoitda ular uy ishlarini bajarishga tez va oson o'rganadilar va o'zlarini oilaning faol, kerakli a'zosi deb his qiladilar.

- Uyni yig'ishtirib bo'lganingizdan so'ng bolaning atrofida tartib va ozodalikning bo'lishi yaxshi ekanligini tushunganiga ishonch hosil qiling. Buning uchun unga minnatdorlik bildiring, so'ng: «Qaranglar, xonamiz yoqimli ko'rinayпти-a. O'yinchoqlar har yoqda sochilib yotmay, joy-joyida tursa qanday yaxshi. Mana endi o'tirib bemalol ertak o'qish mumkin» yoki «Qara ozoda xonada o'tirish qanday yoqimli», — kabi mulohazalaringizni bildiring. Bu bilan bola o'z mehnati natijalarini baholashga o'rganadi.

Bolani jazolash

Tarbiya jarayonida bolaga ta'sir etishning bir qancha uslublarini qo'llash mumkin. Lekin farzandga jismoniy jazo berish ta'sir etish

uslublarining oxirgisi bo'lib hisoblanadi. Va bu usulga ota yoki ona so'nggi chora sifatidagina murojaat etishi kerak. Afsuski hozirgi paytda jismoniy jazoga murojaat yo'li qisqarib bormoqda va uni qo'llash ko'p jihatdan bolaning xulq-atvori natijalari bilan belgilanmay, balki ota-onaning tajang holatidan kelib chiqib belgilanmoqda. Tadqiqot natijalariga ko'ra tarbiya jarayonida jismoniy jazoni u yoki bu hollarda qo'llash tarafdorlari ko'pchilikni tashkil etar ekan. Shuni hisobga olgan holda bu borada ba'zi mulohazalarni taqdim etamiz:

Iloji boricha bolaga jismoniy jazo berishdan o'zingizni tiying. Bolani jazolash tarbiyaviy natijani ko'zda tutgan holda amalga oshirilishi kerak. Bolangizni tarbiyalash jarayonida qattiq jahlingiz chiqqanda o'zingizni boshqarishingiz qiyin bo'lsa, iloji boricha boshqa narsaga chalg'ishga harakat qiling. Agar bola tarbiyasida oila a'zolaridan yana kimdir ishtirok etsa, kelishib olinglar: kimningdir jahli chiqib, o'zini idora etishi yo'qolganda, ikkinchisi unga ko'makka kelishi va iloji boricha uni xotirjam qilishga urinishi kerak. Masalan, alohida xonaga olib kirish, odamni yengillashtiruvchi so'zlar aytish, bolani nazorat qilish jarayonini o'z qo'liga olish va hokazo.

Quyidagi uchta jazo turini qo'llamang

Jismoniy jazo qaysi shaklda bo'lishidan qat'i nazar, u bola hayoti va sog'lig'iga xavf soladi. Bolaga nisbatan jismoniy jazo qo'llash bola tomonidan ijtimoiy xulq-atvor me'yorlarining o'zlashtirilishini sekinlashtiradi, unda tashabbuskorlikning rivojlanmasligiga, itoatkorlik, xavotirlanish, yolg'onchilik, tajovuzkorlikning ortishiga olib keladi.

- Tanbeh berish, bola harakatlarini taqiqlash, uning shaxsiga nisbatan to'g'ridan to'g'ri yoki kinoya bilan salbiy munosabatda bo'lish, salbiy baho berish ko'rinishida bo'ladi. Buning natijasida bolaning shaxs sifatida rivojlanishi buziladi, ya'ni bolada o'z-o'zini baholash darajasi pasayib, unda mutelik, o'ziga ishonmaslik, ichidagini hech kimga aytmaslik, hasadgo'ylik kabi sifatlarning shakllanishiga olib keladi. Ota-ona tomonidan bolaga turli xil «yorliqlarning yopishtirilishi» unda ota-onasi tomonidan chetga surib qo'yilgandek va ular meni yaxshi ko'rmaydi, degan xulosaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin.

- Ota-ona mehridan mahrum qilish. Bunda ota-onalar o‘z salbiy munosabatlaruni: «Men seni yaxshi ko‘rmayman», «Sen bizga kerak emassan», «Ortiqcha yuksan» kabi so‘zlar bilan bolaga ochiq-oydin bildirishadi.

Quyidagi jazolarni o‘rni kelganda qo‘llash mumkin

Bolani turli xil imtiyozlardan mahrum qilish. Jazoning bunday usuli odatda bola o‘rgangan holatlarga nisbatan cheklashlar ko‘rinishida bo‘ladi. Ya‘ni bolaga biror narsa shirinlik, o‘yinchoq olib bermaslik, televizor yoki video ko‘rishdan, yoqtirgan o‘yinini o‘ynashdan yoki biror joyga borishdan mahrum qilish kabilar ko‘rinishida amalga oshiriladi. Bunday jazoning foydali tomoni shundaki, bola o‘zi sodir qilgan harakatining qanchalik yomonligini va uning oqibatini tushunadi. Jazoning salbiy tomonida bola ota-onaning qattiq jazosidan ularning hokimligini, ustunligini va o‘zining ularga tobe ekanligini his qilib siqiladi.

- Biror ishni bajarishga majburlash. Bu holatda bolaning shaxs sifatida rivojlanishiga salbiy ta‘sir etadigan ikki jihat shakllanishi mumkin, birinchisi, bolada ota-onasiga va ijtimoiy talablarga nisbatan salbiy munosabat uyg‘onadi; ikkinchisi, o‘zidan yuqori yoki kuchlilarga itoatgo‘ylik va bo‘ysunuvchanlikka o‘rganadi. Bundan tashqari, bolani har doim biron-bir ishni bajarishga majbur qilish, keyinchalik uning mustaqil bo‘lishiga va o‘z-o‘zini boshqarishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

- Bolaning qilgan xatosini o‘ziga to‘g‘rilatish. Bunday jazoning ijobiy tomoni – bu ancha samarali usul bo‘lib, bola qilgan xatosini o‘zi to‘g‘rilashga o‘rganadi. Shu o‘rinda ta‘kidlash lozimki, bolani bu usul bilan jazolashda uning o‘zini ayblashiga, vijdoni qiynalishiga, boshqalardan uyalishiga yo‘l qo‘ymaslik kerak, buning uchun ota-ona ham uni ayblashi, unga zarda, do‘q-po‘pisa qilishi kerak emas. Jazolashning eng yaxshi yo‘li ota-ona bolaning o‘zi qandaydir yo‘l qabul qilishi uchun biror muddat indamasdan kutib turishidir. Bunda ota-ona bolaning o‘zi biror narsa qilishi (uzr so‘rashi, qilgan xatosini to‘g‘rilashi) uchun imkoniyat berishi kerak. Bu usulda jazolash uchun bolaning yoshi va yetarli ma‘lumotga ega ekanligini ham hisobga olish lozim.

- Noo‘rin ishga, harakatga to‘siq qo‘yish. To‘siq qo‘yish bolaning bajaradigan yoki bajarmoqchi bo‘lgan ishini to‘xtatishdir. Shundan so‘ng qiyinchilikni yuzaga keltirgan vaziyat albatta tahlil qilinishi kerak.

- Mantiqiy tushuntirish va asoslash. Bolaning qilgan ishi qanday oqibatlariga olib kelganligini mantiqiy jihatdan asoslab va tushuntirib berish kerak. Bu usulning afzalligi shundaki, uning yordamida bolada qilgan ishi atrofdagilar uchun qanday oqibatlariga olib kelishi mumkinligini his qilish shakllanadi. Bu usulda tarbiyalash bolaning axloqiy jihatdan yaxshi tarbiyalanishiga olib keladi.

Jazoning foydali bo‘lishi uchun quyidagi tavsiyalarga amal qilinishi kerak

- Bolani jazolayotganda uning yoshi va xatoning qay darajada og‘ir yoki yengilligiga e‘tibor berish kerak.

- Bolaning xatosi uchun uni jazolashni kechiktirmaslik kerak, kechiktirilgan jazo bolada qo‘rquv, tashvish, xavotir, depressiyalarga olib kelishi mumkin.

- Ota-ona hech qachon jahli chiqib turganda jazo qo‘llashi kerak emas.

- Ota-ona bolaga qarshi birlashib olmasliklari kerak. Ularning har biri o‘zini odatdagidek tutishi, agar ularning tarbiya sohasidagi qarashlari mos tushmasa, u holda bolaning oldida urishib-tortishib, bir-birini tanqid qilmasligi, kamsitmasligi kerak.

- Bolaning qilgan xatosini ko‘pchilik ishtirokida, ayniqsa, uning o‘rtoqlari yoki tanishlari davrasida muhokama qilmang. Aksincha uning «siri»ni saqlasangiz u bu qiliqlarini boshqa qaytarmaslikka harakat qiladi.

Bolalarning yolg‘on gapirishlari

Bolalarning yolg‘on gapirmaslikka o‘rgatish uchun quyidagi maslahatlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

- Yolg‘onchilik bilan bog‘liq bo‘lgan har bir vaziyatdan iloji boricha to‘g‘riso‘z bolani tarbiyalashda foydalaning.

- Bolani hadeb yolg‘onchi deb atayvermang, negaki u haqiqatdan ham yolg‘onchi bo‘lib qolishi mumkin.

- Bolalarning oldida «Men erim (xotinim)ga bu ko‘ylak (yoki boshqa narsa)ni qanchaga olganimni aytmayman», kabi izohlarni ishlatmang.

- Bola bilan birgalikda yolg‘on to‘qimang, bu bilan uni yolg‘onchilikka juda oson o‘rgatasiz. Masalan: «Biz dam olishga ketayapmiz, sen ham maktabga bormasdan biz bilan birga ketasan, o‘qituvchingga esa seni «kasal» deb aytamiz», – deb yolg‘onga o‘rnatmang.

- Bola o‘zini yaxshi ko‘rsatish maqsadida to‘qigan yolg‘oni uchun uni boshqalar oldida urishmang. Uning o‘ziga alohida tushuntiring.

- Yolg‘oni uchun bolani jazolayotganingizda unda o‘ziga nisbatan nafrat uyg‘otishdan ehtiyot bo‘ling.

Bola o‘g‘rilik qilgan bo‘lsa nima qilish kerak?

- Agar sizning farzandingiz nimanidir o‘g‘irlagan bo‘lsa, vahimaga tushmang – bu hali «u jinoyatchi bo‘ladi», degani emas. Haddan tashqari qattiq jazo berish bolani sizdan uzoqlashtiradi. 6 yoshdan kichik bolalar hali o‘g‘rilikning nimaligini, uning oqibatini biz o‘ylaganchalik tushunmaydilar.

- Sizning maqsadingiz – bolaga nima uchun o‘g‘rilik qilish yaxshi emasligini tushuntirish. Bundan tashqari siz bola o‘ziga yoqqan narsani indamasdan olishini emas, balki so‘rab olishini xohlaysiz. Bunga bolani asta-sekin o‘rgatib borish kerak.

- Bolangizni qilgan o‘g‘riligi haqida birinchi marotaba sizga uning o‘qituvchisi yoki o‘rtog‘i aytib qoldi. Bundan nomus qilib, jahlingiz chiqib bolani urib-so‘kmang. Ular bu «xabar»ni sizning yomon ota-ona ekanligingizni ta’kidlash uchun aytmadilar, siz ham buni o‘zingizni ayblash uchun emas, balki bolani tarbiyalash uchun imkoniyat deb hisoblang.

- Agar siz bola o‘g‘rilik qilgan yoki qilmaganligini uning o‘zidan bilmoqchi bo‘lsangiz, undan: «Shohidaning o‘yinchog‘i yo‘qolib qolibdi, uning onasi menga «qizingiz olgan bo‘lishi mumkin» deyapti. Shu gap to‘g‘rimi?», – qabilida so‘rasangiz ma’qulroq.

- Agar bola haqiqatdan ham qo‘g‘irchoqni olganligini bo‘yniga olsa, uni to‘g‘riso‘zligi uchun maqtab qo‘ying. Agar bola o‘z aybini tan olmasa, uni o‘g‘rilikda ayblamang ham. Bolaga o‘zining gapi (fikri)ni aytishga imkon bering. Balki bola qo‘g‘irchoqni «topib

oldim» deyishi mumkin. Nima deyishidan qat'i nazar unga birovning narsasini so'ramasdan olish yaxshi emasligini tushuntiring.

- Bola bilan bir marta gaplashganingizdan keyinoq u o'g'rilik qilmaydi, deb kutmang. Bunday suhbatlarni takrorlab turing.

- Kichik bolalar odatda yolg'on gapirmaydi, shuning uchun ulardan yaxshilab so'rash kerak. Agar bola aybdor emasligini ta'kidlasa, unga ishonishingiz kerak.

- Agar bolangizga gapirayotgan gaplaringiz ta'sir qilmasa va u o'g'rilik qilishda davom etaversa, bir o'ylab ko'ring-chi, uni shu darajada – hatto gap ta'sir qilmaydigan darajada erkalatib yubormaganmiksiz? Agar shunday bo'lsa, endigi erkalatishingiz me'yorida bo'lishiga e'tibor berishni boshlasangiz, xato qilmaysiz.

- Ba'zan bolaning ota-onasi, oila a'zolari unga nisbatan nohaq munosabatda yoki bemehr bo'lganlarida u o'zini begona his etishi va o'g'rilik qilishi mumkin. Bunday bolani maqtab turish lozim va shunday qilish kerak-ki, oilaning hamma a'zosi uni yaxshi ko'risiga ishonsin.

Boladan kechirim so'rash

- Boladan kechirim so'rash yoki so'ramaslikni hal qilishda muhimi «oilada kim bosh ekanligi» haqida emas, balki «adolatlilik» haqida qayg'urishdir. Bolalar beg'araz ota-onalarga ko'proq ishonadilar.

- Agar kechirim so'rashingizga qaramay bola o'zining salbiy xulqini namoyon qilaversa, u holda intizom choralaridan foydalanish lozim bo'ladi.

- Bolangiz o'zini yomon tutgan vaqtda siz jazo sifatida uni «Oqshom ertaklari»dan mahrum etsangiz, u hamma aytganlaringizni qilishga tayyor bo'ladi. Agar siz bolaga o'z nazoratingizni namoyon etsangiz, bola oiladagi o'zining o'rni haqida o'ylay boshlaydi.

- Bolaga jazo choralarini qo'llashda quyidagilarni esda tuting: har doim bolaning nojo'ya harakati bilan uning shaxsini ajratib qarang. Shuning uchun munosabatingizda Siz bolaga uni yaxshi ko'rishingizni, lekin uning o'zini tutushi sizga yoqmayotganligini tushuntirishga harakat qiling.

- Ba'zan arzimagan narsalar yuzasidan tortishuvlar yuzaga kelganda har ikkala tomon «o'z obro'si»ni yo'qotmay, o'zaro muzokara asosida kelishishlari lozim. Gohida ota-onalar bola-

ga nisbatan haddan tashqari talabchanlik qilganliklarini yoki behuda ayblaganliklarini tushunadilar. Bunday vaziyatda kechirim so‘rash ota-onaning unga bo‘lgan hurmatini namoyon qilishga yordam beradi, shuningdek, ahil oilalarda bola xato qilsa, uni kechirishlari va sevishda davom etishlarini anglatadi.

- Ikki yoshli bolalar kechirim so‘rashning mazmun-mohiyatini tushunib yetmaydi, uch yoshli bola esa «kechiring» deb ayta olishi mumkin xolos, lekin ota-onalar ularga o‘z xulqini qanday o‘zgartirish mumkinligini tushuntirishlari kerak. To‘rt yoshga yetib bolalar kechirim so‘rashga odatlanadilar va ma‘lum bir qiliqlaridan voz kechishlari lozimligini tushuna boshlaydilar.

Quyida bolani kechirim so‘rashga o‘rgatishda ota-onalar o‘ylab ko‘rishi lozim bo‘lgan ayrim mulohazalarni keltirib o‘tamiz

1. Bola qilgan nojo‘ya xatti-harakati yoki qiliqlari uchun ko‘r-ko‘rona kechirim so‘rayverish kerak emasligini tushunishi kerak. Kechirim so‘rash – xohlagan qilig‘ini davom ettirish uchun imkoniyat bo‘lmasligi kerak.

2. Odatda ikki holda kechirim so‘raladi:

- oddiy afsuslanish belgisi sifatida kechirim so‘rash (masalan, tasodifan kim bilandir turtinib ketganda uzr so‘rash);

- kishi o‘z xatosini tan olishi va kechirim so‘rashi (masalan, «...men hech qachon bu ishni qilmayman» qabilida). Bolani kichkinaligidan boshlab bu farqlarni anglab olishi va o‘zlashtirishi uchun o‘rgatib borish kerak. Lekin bu anchagina og‘ir kechadigan saboq, shuning uchun uni o‘zlashtirish ma‘lum vaqt talab qiladi.

3. Bolalar, kundalik hayotda, biz kattalar o‘z xatolarimizni qanday tuzatayotganligimizni kuzatib boradilar va bu kuzatishlar asosida, xato qilish – fojia emasligi haqida xulosaga keladilar. Agar biz o‘z xatolarimizni tan olsak, kechirim so‘rasak va shunga mos ravishda o‘z xulqimizni, munosabatimizni o‘zgartira olsak, bu bilan biz bolalarimizni kechirim so‘rashga va xulqini o‘zgartirishga o‘rgatib boramiz.

4. Bolalar o‘zi qilgan aybi yoki xatosi uchun javob berishi lozimligini tushunishi kerak, biz o‘z xatolarimizni tan olish orqali buni bolalarga tushuntirishimiz mumkin.

5. Ba'zan shunchaki «kechiring» deyishning o'zi kamlik qiladi. Sodir etilgan hodisani oila davrasida muhokama qilish zarur. Oila davrasidagi muzokaralar keyinchalik yuzaga kelishi mumkin bo'lgan behuda tortishuvlarning oldini oladi. Bunday muhokamalar natijasida ko'pincha to'g'ri xulosalarga kelinadi.

6. Ba'zida kechirim so'rash ishonch alomatidir. Shuning uchun jahl bilan: «Sen nimaga bu ishni qilding?», — deb so'rash shart emas. Ko'pincha odamlar o'zi sodir etgan xatti-harakatlari boisini tushuntira olmaydilar, agar ularga xatosini tuzatishga imkon berilsa, ular bundan minnatdor bo'ladilar.

Sustkashlik va unutuvchanlik

- Sustkash yoki unutuvchan bolaga o'z vaqtini taqsimlashni o'rganishiga va xulqini boshqara olishiga yordam bering.

- Ba'zi bolalar o'z diqqatini to'play olmasligi, e'tiborsizligi tufayli o'z buyumlarini unutib yuradilar. Kichik yoshdagi bolalarning diqqatini rivojlantirish oddiy uy yumushlari va odatlardan boshlanadi. Masalan, belgilangan vaqtda dasturxon atrofida oila a'zolarining jamuljam bo'lishi va shunga o'xshash kundalik ishlar bolada vaqtga, joyga e'tibor bera boshlashni shakllantiradi.

- Uyda oddiy vazifalarni bajartirish orqali bolalarni tartib-intizomga va ozodalikka o'rgatib borishga erishish mumkin. Masalan, ularga oyoq kiyimlari va kiyim boshlarini yig'ishtirib qo'yish topshirilsa, ular o'zlariga topshirilgan uy yumushlarini muntazam bajarib borish jarayonida tartibga odatlanib boradilar. Buning uchun ota-ona biror-bir yumushni bajarish davomida bola bilan gaplashishi, o'zining nima qilayotganini tushuntirib borishi kerak. Masalan, «kerak bo'lganida qidirib yurmaslik uchun, oldin qo'lqopingni yechib kurtkangning cho'ntagiga solamiz, keyin kurtkangni ilib qo'yamiz» kabi.

- Kichkintoylar kattalar harakatini kuzatish, uy yumushlarida ota-onalariga yordam berish jarayonida har bir buyum o'z joyiga ega ekanligini bilib boradilar va tartibni qadrlashga o'rganadilar.

- Sustkashlikning sababi, ko'p hollarda bolaning o'ziga kattalarning e'tiborini qaratish uchun atayin qilayotgan harakati bo'lishi mumkin. Agar shunday bo'lsa, unga ko'proq e'tibor bering, masalan u bilan birga o'ynang, rasm chizing, kubiklar yig'ing, kitoblar o'qing yoki sayrga chiqing.

- Bolaning uyqusirab yurishi yoki xayolparastligini tashlatishga urinmang, buning o'rniga ma'lum bir ishni keyinga surmay, o'z vaqtida bajarishga o'rgating va shunday qilish zarurligini tushunishiga yordam bering. Ko'pincha ularni har doim bo'lajak o'zgarishlar haqida ogohlantirib, ularga xatti-harakatlar ketma-ketligini tusuntirib borsangiz bu yaxshi natija beradi. Masalan, «hozir o'ynab turishing mumkin, undan keyin esa yuvinasan», qabilida voqea-hodisalarning qay tartibda rivojlanishini bolaga tushuntirib borilsa, bolaning bir mashg'ulotdan boshqasiga o'tishi osonlashadi.

Boladagi sustkashlik va unutuvchanlik odatlaridan qutulish uchun quyidagi holatlarga amal qilish lozim

- Bolada bu odatlarni bartaraf etish uchun unga ma'lum bir jazo belgilashdan ko'ra bolaning diqqatini jamlay olish qobiliyatini rivojlantirish ko'proq foyda beradi.

- Bola bilan qayerda gaplashish yoki unga nimani tushuntirishingizdan qat'i nazar har doim shuni yodda tutingki, tushuntirishlaringiz oddiy bo'lgani ma'qul. Bolani gapga ko'mib tashlamaslikka harakat qiling.

- Uyingizda buyumlar va o'yinchoqlar o'zining doimiy joyiga ega bo'lishiga harakat qiling. Buning uchun ko'p vaqt sarflash va o'ta tartibli bo'lish shart emas. Masalan o'yinchoqlarni polkaga terib qo'yish shart emas, ularni shunchaki yashikka solib qo'ysangiz kifoya.

- Shuni bilingki, bolalar «qiymat», «narx» degan murakkab tushunchalarni anglab yetmaydilar. Shuning uchun bolangiz mabodo biror buyum yoki o'yinchog'ini qayerdadir unutib qoldirgan bo'lsa, bunday hollarda bolaga o'sha buyumning narxi haqida gapirib o'tirishning hojati yo'q, chunki bu uning uchun hech qanday ahamiyatga ega emas.

- Agar bola biror narsani yo'qotib qo'ygudek bo'lsa, unga keyingi safar yana biror narsani yo'qotib qo'ymasligi uchun nima qilish kerakligini tushuntiring. Masalan, unga: «Bog'chada oyoq kiyimni shkafga yaxshilab joylab qo'yish kerak, shunda ular yo'qolmaydi», — deb o'rgating. Bolaga u o'zini xulqini kuza-tib borishi kerakligini tushuntiring.

- Bolangizga hadeb pand-nasihati qilavermang. Unga xafa bo'lmaydigan qilib tanbeh berishning o'zi kifoya.

- Kattalar xato qilganidek, bola ham xato qilishi mumkinligini unutmang. Bolalar ham kattalar kabi o'zlari uchun yangi bo'lgan vaziyatlarda hayajonlanishlari, masalan, maktabda, maktabda o'qishning birinchi haftasida – u yoki bu narsalarini unutilib qo'yishlari mumkin. O'zingizda ham ba'zan kalit, qaychi yoki shunga o'xshash narsalarni qayerga qo'yganingizni eslay olmasdan qidirib qolish hollari bo'lib turishini yodda saqlang.

- Bolani tez-tez harakat qilishga undang, buning uchun uning har bir yutug'ini shirin so'z bilan, o'pib qo'yish bilan rag'batlantirib boring yoki oddiy mashg'ulotni ham o'yinga aylantirib yuboring. Shunday qilishga erishingki, belgilangan vaqt-gacha bola narsalarini yig'ishtirishga ulgursin.

- Odatdagi tartib (masalan, o'z vaqtida o'tirib ovqatlanish yoki soat sakkizgacha kiyinib ulgurish)dan chetlashish zarurati bo'lsa, bolaga buning sababini tushuntirish va bu o'zgarish faqat bugungagina tegishli ekanligini ayting.

- Agar bolangiz sustkash yoki parishonxotir bo'lsa, uning xulqini yaxshilashni o'z oldingizga vazifa qilib oling. Ma'lum bir reja tuzib, unga qat'iy amal qiling. Agar siz rejaga qo'l siltaydigan bo'lsangiz, u holda sizning barcha say-harakatlaringiz behuda ketadi. Intizom bu bolangizning ham, o'zingizning ham xulqingizni o'zgartirishdir. Lekin bu ishda darhol muvaffaqiyatga erishaman deb kutmang, bu oson ish emas va buning o'rniga asta-sekin muvaffaqiyatga erishishga harakat qiling.

Bolangiz o'jar: nima qilganingiz ma'qul?

Bolasi o'jarlik yo'liga o'tgan onalarga quyidagilar tavsiya qilinadi:

- Bolaning o'jarligi va qaysarligiga qarama-qarshi tomonlarning kurashi emas, balki bolani tarbiyalash imkoniyati deb qarang. Bola qaysarligini bartaraf etishda izchil va qat'iyat bilan harakat qiling.

- Agar farzandingiz odamlar orasida qaysarlik qilsa, «boshqalar nima deb o'ylaydi», deb tashvishlanmang, buning o'rniga butun diqqatingizni yig'layotgan bolaga qarating va iloji boricha uni boshqa joyga olib keting.

- Agar do'kondan bolangiz aytgan narsani olib bermasangiz va u xarxasha qilishni boshlasa, yig'lab to'polon qilishga o'tsa,

tashvishlanmang yoki asabiylashmang, bunday paytda quyidagi fikrni yodda tuting: o'z aytganingizda qat'iy tursangiz, bolaning bu kabi qiliqlari asta-sekin yo'qolib boradi.

- Farzandingizni mehmondorchilikda yoki qarindoshlarinigiznikida biror nojo'ya harakati yoki talabi uchun jazolasangiz va u yig'lab, atrofdagilarning qiqqatini tortsa, Siz atrofdagilarga o'z pozitsiyangizni tushuntiring: «Biz farzandimizga odam istagan hamma narsasini olaverishi mumkin emas, deb o'rgatmoqchimiz. Bu bizning tarbiya usulimizdir. Agar bu bilan sizlarga noqulaylik tug'dirgan bo'lsak, uzr so'rayman», – deb aytib qo'yaqoling.

- Agar farzandingiz yig'lab, «dod-voy» solib to'polon qilayotgan bo'lsa, atrofda uning tanasiga zarar etkazadigan narsalar (pichoq, vilka va h.k.) yo'qligiga ishonch hosil qiling.

- Ba'zi bolalar yerga yotib yig'lashadi. Bu holda bola yig'lab bo'lguncha kutgan ma'qul. Ba'zida janjal sizning to'g'ri qaror qabul qilganingiz natijasida ham bo'lishi mumkin. Bunday paytda o'z qaroringizda qat'iy turing. Bolaga o'z so'zingizda qat'iy turishingizni va gapingizdan qaytmasligingizni ayting. Shuningdek, unga o'zini boshqacha tutishi mumkinligini va uning me'yorlarini tushuntiring.

- Ba'zi bolalar yerga yotib yig'layotganlarida ularni ko'tarsak, yanada qattiqroq chinqirib yig'lashi mumkin. Hechqisi yo'q, bola birpas qo'lingizda yig'lay qolsin.

- Ba'zida bolalar shunchalik qattiq chinqirib yig'lashadiki, onaning xayoliga «bolam xushini yo'qotib qo'ymasmikan» degan vahimali fikr kelishi mumkin. Bunday holda bolani birpasga bo'lsa ham chalg'itishga urinib ko'ring. Bola chalg'ib, chuqur nafas olganidan so'ng yig'isida davom etaversin.

- Bola xarxasha qilganda unga istagan narsasini muloyimlik bilan so'rashi kerakligini, maqsadga yomon xulq yoki to'polon bilan emas, xushxulqlik bilan ham erishish mumkinligini tushuntiring va undan shuni talab qiling.

- Ota-onalar, boladagi tarbiya nuqsonlarni faqat izchil va qat'iyatli harakatlarimiz orqaligina bartaraf etishimiz mumkinligini doimo yodda tuting.

MAVZULAR BO‘YICHA TEST TOPSHIRIQLARI

Psixologiya fanining predmeti

1. Psixologiya fani nimani o‘rganadi?

- a) odam psixikasini, odam psixik faoliyatining qonuniyatlarini, fakt va mexanizmlarini o‘rganadi;
- b) amaliyotchi psixologlar ishini o‘rganadi;
- c) odamning psixik taraqqiyotini o‘rganadi;
- d) obyektiv hodisalarning mohiyati va imkoniyatlarini o‘rganadi.

2. Psixik holatlar to‘g‘ri berilgan qatorni belgilang.

- a) sezgi, idrok, xotira;
- b) his-tuyg‘ular va iroda;
- c) qobiliyat, xarakter, qiziqishlar, ehtiyojlar;
- d) tafakkur, xayol, nutq, diqqat.

3. Quyidagi berilgan hodisalarning qaysi qatori psixik jarayonlarga kiritiladi?

- a) miya, his-tuyg‘ular, ong, diqqat;
- b) xohish, idrok, instinkt, harakat;
- c) sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, nutq, diqqat;
- d) qobiliyat, xarakter, qiziqishlar, ehtiyojlar.

4. Psixologiya fani qachon va qayerda vujudga kelgan?

- a) bundan 2–2,5 ming yillar avval qadimgi Gretsiyada;
- b) bundan 2 ming yillar avval qadimgi Olmoniyada;
- c) bundan 1,5 ming yillar avval qadimgi Gretsiyada;
- d) bundan 2,5 ming yillar avval O‘rta Osiyoda;

5. Psixologiya tarixi necha davrga ajratiladi?

- a) 3 davrga;
- b) 2 davrga;
- c) 6 davrga;
- d) 8 davrga.

6. «Sharq Aristoteli» unvoniga sazovor bo‘lgan mashhur mu-taffakir kim?

- a) Abu Rayhon Beruniy;
- b) Alisher Navoiy;
- c) Abu Nasr Forobiy;
- d) Abu Ali ibn Sino.

7. Psixologiya faniga asos solgan faylasuf olim kim?

- a) Gippokrat;
- b) Arastu;
- c) Dekart;
- d) Abu Ali ibn Sino.

8. Qobiliyat, xarakter, temperament – shaxsning ...

- a) psixik jarayonlari; c) psixik xususiyatlari;
b) psixik holatlari; d) psixika hisoblanadi.

9. Aristotelning ustози kim?

- a) Aflotun; c) Abu Ali ibn Sino;
b) Dekart; d) Gippokrat.

10. Aristotelning qaysi asari tana va ruhning birligini isbotladi va psixologiyani yuqori cho‘qqiga olib chiqdi?

- a) «Jon haqida»; c) «Tib qonunlari»;
b) «Bosh miya reflekslari»; d) «Qobusnoma».

Hozirgi zamon psixologiyasining vazifalari, tarmoqlari va fanlar tizimida tutgan o‘rni

11. Psixologiya qaysi fanlar bilan bog‘langan?

- a) ijtimoiy fanlar, bolalar psixologiyasi, logopediya;
b) falsafa, sotsiologiya, pedagogika, tabiiy fanlar, iqtisodiyot, tabiatshunoslik, texnika fanlari;
c) umumiy, sotsial, yuridik, savdo, harbiy, yosh davrlari psixologiyasi;
d) defektologiya, biologiya, fiziologiya, kimyo, anatomiya.
1-abd; 2-bc; 3-abcd; 4-ad.

12. «Bosh miya reflekslari» kitobini kim yozgan?

- a) Z. Freyd; c) Fexner;
b) A.M. Sechenov; d) B.M. Teplov.

13. Psixologiya fan sifatida tabiatshunoslikdan qachon ajralib chiqqan?

- a) XIX asrning ikkinchi yarmida;
b) XIX asrning birinchi yarmida;
c) XX asrning birinchi yarmida;
d) XX asrning birinchi yarmida.

14. Psixologiya fanining tabiatshunoslik fanidan ajralib chiqishiga nima sabab bo‘lgan?

- a) I.P. Pavlovning refleks nazariyasi;
b) A.M. Sechenovning «Bosh miya reflekslari» kitobi;
c) F.Fexner eksperimenti;
d) Ibn Sinoning «Tib qonunlari» kitobi.

15. Ijtimoiy psixologiya nimani o‘rganadi?

a) turli yoshdagi odamlar shaxsini shakllanishini;
b) psixik faoliyatning umumiy qonuniyatlarini;
c) odamlarning jamiyatdagi birgalikdagi ish faoliyatlari natijasida hosil bo‘ladigan hissiy kechinmalar va xulq-atvorlarini;

d) ta’lim va tarbiya berishning psixologik qonuniyatlarini.

16. Maxsus psixologiya nimani o‘rganadi?

a) keksalikni;
b) psixik normal rivojlanmagan, tug‘ma yoki keyinchalik ortirilgan nuqsonlar ta’sirida bo‘lgan insonlarni;

c) yosh davrlari taraqqiyotini;

d) kichik yosh davrini.

17. Psixologiyaning tarmoqlari (asosiy):

a) ijtimoiy fanlar, bolalar psixologiyasi, logopediya;

b) falsafa, sotsiologiya, pedagogika, tabiiy fanlar, iqtisodiyot, texnika fanlari;

c) umumiy psixologiya, eksperimental psixologiya, mehnat psixologiyasi, aviatsiya, pedagogik, tibbiyot psixologiyasi yuridik, san’at, harbiy, sport, savdo, yosh davrlar, maxsus psixologiya;

d) defektologiya, biologiya, fiziologiya, kimyo, anatomiya.

18. Yosh davrlar psixologiya fanining o‘rganish sohasi:

a) psixik normal rivojlanmagan, tug‘ma yoki keyinchalik ortirilgan nuqsonlar ta’sirida bo‘lgan insonlarni;

b) kichik yosh davrini;

c) insonning tug‘ilgandan umrining oxirigacha bo‘lgan davrdagi psixik rivojlanishini;

d) bolalar psixikasi xususiyatlarini.

19. Pedagogik psixologiya fanining asosiy vazifasi ko‘rsatilgan qatorni belgilang.

a) o‘qitishning samarali metod va usullarini topish, ijtimoiy faoliyatga tayyorlash;

b) darslik va o‘quv qurollariga bo‘lgan talabni aniqlash;

c) o‘quvchilarda kasbga moyillikni aniqlash va kelgusi mehnat faoliyatiga tayyorlash;

d) o‘qituvchi va o‘quvchilarning o‘zaro munosabatlari, o‘qituvchi shaxsiga qo‘yiladigan talablarni o‘rganish.

Psixologiya fanining metodlari

20. Psixologiya fanining ilmiy-tadqiqot metodlari qanday guruhlarga ajratiladi?

- a) kuzatish, suhbat, test, eksperiment, modellashtirish;
- b) kuzatish, tajriba, suhbat, faoliyat mahsulini o'rganish, test, biografiya, anketa, sotsiometriya;
- c) tashkiliy, empirik, statistik, sharhlash;
- d) hamma javob to'g'ri.

21. Empirik (amaliy ishlar) metod necha turga bo'linadi?

- a) umumiy, ijtimoiy, yuridik, yosh davrlari, tibbiy, texnik, bolalar;
- b) kuzatish, eksperiment, so'roq, faoliyat mahsulini o'rganish, test, biografiya, sotsiometriya, modellashtirish;
- c) suhbat, test, modellashtirish, kuzatish;
- d) o'yin, ta'lim, mehnat, muloqot, ijtimoiy dam olish.

22. Test metodi:

- a) odam psixikasining sifatlari, qobiliyatlari va shaxsning taraqqiyot darajasini aniqlab beruvchi standartlashtirilgan metod;
- b) odam psixik faoliyatini eksperimental o'rganuvchi metod;
- c) odam psixikasini kuzatish orqali o'rganuvchi metod;
- d) formula va hisoblashlar orqali shaxs psixikasiga baho beruvchi metod.

23. Ma'lum predmetning mohiyatini yoritish va ma'lumotlar to'plash uchun foydalaniladigan maxsus usullar va vositalar yig'indisi ... deb ataladi.

- a) kuzatish;
- b) so'roq;
- c) eksperiment;
- d) metod.

24. Eksperiment metodining turlari to'g'ri berilgan qatorni ko'rsating.

- a) laboratoriya, tabiiy, pedagogik-psixologik;
- b) tashqi, ichki, erkin kuzatuv, guruh ichidagi va tashqarisidagi;
- c) og'zaki, yozma (anketa), suhbat, standartlashtirilgan;
- d) so'rov, topshiriq, proyektiv, sotsiometrik.

25. Kuzatish metodining turlari to'g'ri berilgan qatorni ko'rsating.

- a) laboratoriya, tabiiy, pedagogik-psixologik;

b) tashqi, ichki, erkin kuzatuv, guruh ichidagi va tashqari-
sidagi;

c) ogʻzaki, yozma (anketa), suhbat, standartlashtirilgan;

d) soʻrov, topshiriq, proyektiv, sotsiometrik.

**26. Soʻrov metodining turlari toʻgʻri berilgan qatorni koʻr-
sating.**

a) laboratoriya, tabiiy, pedagogik-psixologik;

b) tashqi, ichki, erkin kuzatuv, guruh ichidagi va tashqari-
sidagi;

c) ogʻzaki, yozma (anketa), suhbat, standartlashtirilgan;

d) soʻrov, topshiriq, proyektiv, sotsiometrik.

**27. Shaxsning yozib qoldirgan kundalik va asarlari, xatlari,
chizgan rasmlari qaysi metod orqali oʻrganiladi?**

a) kuzatish;

b) soʻroq;

c) eksperiment;

d) faoliyatining mahsullarini oʻrganish metodi.

**28. ... metodida bizni qiziqtiruvchi jarayon qachon paydo
boʻlishi kutib oʻtirilmaydi, psixik jarayonning sodir boʻlish sha-
roitlarini oʻzgartirib turish va shu yoʻl bilan mazkur jarayon ha-
qida koʻproq kerakli maʼlumotlar toʻplash mumkin.**

a) kuzatish;

c) eksperiment;

b) soʻroq;

d) modellashtirish.

Psixikaning nerv-fiziologik asoslari

**29. Odam miyasining ogʻirligi oʻrtacha necha grammni tashkil
etadi?**

a) 1650 gr;

c) 1400 gr;

b) 1500 gr;

d) 1850 gr.

30. Bitta nerv hujayrasi nima deb ataladi?

a) dendrit;

c) oʻsimta;

b) neyron;

d) neyrit.

**31. Odamning murakkab psixik faoliyatini miyaning qaysi qis-
mi boshqaradi?**

a) orqa miya;

b) katta miya yarimsharlari;

c) miyaning poʻstloq va poʻstloq osti qismi;

d) miyacha.

32. Katta miya yarimsharlari po'stlog qismi necha mlrd. nerv hujayralaridan tashkil topgan?

- a) 15 mlrd; c) 10 mlrd;
b) 12 mlrd; d) 18 mlrd.

33. Organizmning tashqi ta'sirotlarni nerv sistemasi va miyasiga ta'siri natijasida qabul qilishi va ularga javoban harakatga kelishi nima deb ataladi?

- a) dendrit; c) refleks;
b) neyron; d) neyrit.

34. Yangi tug'ilgan bola miyasining og'irligi o'rtacha necha grammni tashkil etadi?

- a) 1650 gr; c) 1400 gr;
b) 1500 gr; d) 380–400 gr.

35. ... nazariyasi bundan 300 yil oldin Dekart tomonidan, keyinchalik I.M. Sechenov va yana keyinroq I.P. Pavlov (1849–1936) tomonidan rivojlantirildi, shartli va shartsiz reflekslar atalib o'rganildi.

- a) signal faoliyati;
b) dinamik stereotiplar;
c) refleks;
d) qo'zg'alish va tormozlanish.

36. Odam va hayvonlarning katta yarimsharlari po'stlog'ida qanday nerv jarayonlari sodir bo'ladi?

- a) signal faoliyati;
b) dinamik stereotiplar;
c) refleks;
d) qo'zg'alish va tormozlanish.

37. Ikkinchi signallar sistemasi bu ...

- a) inson nutqi va tafakkuridir;
b) narsa va hodisalarning sezgi organlariga ta'sir ko'rsatishi tufayli miyaga keluvchi signallar;
c) organizmning tashqi ta'sirotlarni nerv sistemasi va miyasiga ta'siri natijasida qabul qilishi va ularga javoban harakatga kelishi;
d) miya po'stlog'idagi qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari.

38. Dinamik stereotip nima?

- a) yunoncha stereo – mustahkam, o'chmas; tupos – iz, tamg'a.

b) narsa va hodisalarning sezgi organlariga ta'sir ko'rsatishi tufayli miyaga keluvchi signallar;

c) organizmning tashqi ta'sirotlarni nerv sistemasi va miyasiga ta'siri natijasida qabul qilishi va ularga javoban harakatga kelishi;

d) qo'zg'alishlarning takrorlanib turishi natijasida miya po'stlog'ida mustahkam o'rnashib qolgan o'choqlari;

1-abcd;   2-ad;   3-bcd;   4-acd.

39. ... holatida tormozlanish qisman bo'lib po'stloqni to'liq qamrab olmaydi va odamga keraklicha ta'sir o'tkaziladi.

a) Gipnoz;

b) Dinamik stereotip;

c) Refleks;

d) Qo'zg'alish va tormozlanish.

Psixika va ong taraqqiyoti

40. Evolutsion taraqqiyot deb nimaga aytiladi?

a) tirik organizmlarning dastlab paydo bo'lgan davridan boshlab odamgacha bo'lgan rivojlanish yo'li;

b) taraqqiyotning chirish va yemirilish yo'li;

c) tabiat va jamiyatdagi qonunlarning o'zgarishi;

d) organik materiyaning yuzaga kelishi.

41. Evolutsion taraqqiyot bosqichlari nechta?

a) 2 ta;

b) 3 ta;

c) 4 ta;

d) 6 ta.

42. Harakatning intellektual shakli bu ...

a) shartsiz reflekslar bilan bog'liq harakatlar;

b) muhit o'zgarishlariga moslashish;

c) shartli reflekslar bilan bog'liq harakatlar;

d) fahm-farosat bilan bog'liq bo'lgan aqliy harakatlar.

43. Ong strukturasi ko'rsating.

a) idrok, diqqat, xotira;

b) tafakkur, xayol, xotira, sezgi, idrok;

c) xarakter, iroda, hissyot, xayol;

d) anglash, obyekt va subyekt.

44. Subyekt va obyekt tushunchalari o'rtasidagi farq nimada?

a) ongning yuksak darajasi bo'lmish tafakkurda;

b) subyekt — «boshqalar», obyekt — «men»;

c) subyekt — «men», obyekt — «men emas»;

d) subyekt – narsalar, obyekt – odam.

45. Harakatning instinktiv shakli bu ...

a) hayvonlarga tug‘ma yo‘l bilan beriladigan va ularning tashqi olamga muvofiqlashuvini ta‘minlaydigan harakatlar shakli;

b) muhit o‘zgarishlariga moslashish;

c) shartli reflekslar bilan bog‘liq harakatlar;

d) fahm-farosat bilan bog‘liq bo‘lgan aqliy harakatlar.

46. Hayvonlar harakatning individual shaklini o‘z hayotlari davomida egallab boradilar. Bu qanday mexanizm hisoblanadi?

a) hayvonlarga tug‘ma yo‘l bilan beriladigan va ularning tashqi olamga muvofiqlashuvini ta‘minlaydigan harakatlar shakli;

b) muhit o‘zgarishlariga moslashish;

c) shartli reflekslar bilan bog‘liq harakatlar bo‘lib tashqi muhitga moslashuv;

d) fahm-farosat bilan bog‘liq bo‘lgan aqliy harakatlar.

47. Ong ta‘riflari to‘g‘ri berilgan qatorni belgilang.

a) mustaqillik, ongsizlik, obyekt va subyekt;

b) ixtiyoriy-ixtiyorsiz xotira, fikrlash-bilish, maqsadli diqqat, obyektiv va subyektiv yondashuv;

c) obyekt va subyekt, ong-anglash, maqsadni ko‘zlovchi faoliyat, hissiyotlar olamidagi murakkab munosabatlar;

d) ataylab qilinadigan va ataylab qilinmagan harakatlar.

48. Ong bu ...

a) evolutsion taraqqiyot qonunlari ta‘sirida ro‘y beradigan o‘zgarishlar;

b) anglash, bilish, taqlid qilish, mashq qilish, o‘rganish demakdir;

c) inson va hayvonlarga berilgan oliy darajadagi aks ettirish, olamni bilish mexanizmidir;

d) faqat insongagina xos bo‘lgan oliy darajadagi aks ettirish, olamni bilish mexanizmidir;

49. Ong osti holatlari bu ...

a) oliy darajadagi aks ettirish, olamni bilish mexanizmi;

b) I va II signallar faoliyati;

c) ongsizlik, odam ongiga borib yetmaydigan psixik jarayonlar, xususiyatlar va holatlar;

d) ataylab qilinadigan va ataylab qilinmagan harakatlar.

- a) o'qituvchi va tarbiyachilar jamoasi, ota-onalar, qarindoshlar;
- b) irsiyat, ijtimoiy muhit, ta'lim-tarbiya, shaxsiy faollik;
- c) oila, mahalla jamoasi, muhit, maktab jamoasi;
- d) katta va kichik, referent guruhlar.

57. Sharq mutafakkirlari talqinida Komil inson tarbiyasi dunyoqarash va e'tiqod ustuvorligiga ko'ra izohlanadi. Dunyoqarash nima?

- a) tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan, shaxsni ma'lum qolipda, o'z shaxsiy qiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib o'rin egallashga chorlovchi tasavvurlar va g'oyalar majmui;
- b) shaxsning shaxsligini ma'naviyatini ko'rsatuvchi motivlar yig'indisi;
- c) ijtimoiylashuv darajasi;
- d) kishining o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishish yo'lida qilgah harakatlari.

58. Individ nima?

- a) o'zida individlikni mujassamlashtirgan ong egasi — shaxs;
- b) katta yoshdagi odam, chaqaloq, tilni va oddiy malakani egallay olmaydigan telba;
- c) individuallik;
- d) tashkilotchi.

Shaxsning ehtiyojlari, motiv va qiziqishlari

59. Jonli mavjudot hayot kechirishining konkret shart-sharoitlarga qaramligini ifoda etuvchi va unga nisbatan faolligini namoyon qiluvchi holat nima deyiladi?

- a) qiziqish;
- b) ehtiyoj;
- c) motivatsiya;
- d) faoliyat.

60. Ehtiyojlar qanday turlarga bo'linadi?

- a) bevosita, bilvosita;
- b) biologik, ijtimoiy;
- c) mazmunli, mazmunsiz;
- d) keng, tor.

61. Moddiy, ma'naviy, jismoniy, aqliy, estetik, mehnat qilish ehtiyojlari qanday ehtiyojlar hisoblanadi?

- a) tabiiy;
- b) biologik;
- c) ijtimoiy;
- d) tug'ma.

62. Kishining nimagadir e'tibor berishga, predmet yoki hodisani bilishga intilishi ... deb ataladi.

- a) ehtiyoj;
- b) kayfiyat;
- c) stress;
- d) qiziqish.

63. Motiv deb ... aytiladi.

- a) shaxsning konkret shart-sharoitlarga qaramligiga;
- b) faoliyatdagi shaxs maqsadlariga;
- c) shaxsning faollik darajasiga;
- d) ehtiyojlarni qondirish bilan bog'liq bo'lgan ichki turtki kuchlarga.

64. Inson xulq atvorini, bog'lanishi, yo'nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmui qanday ataladi?

- a) motiv;
- b) motivatsiya;
- c) stress;
- d) qiziqish.

65. Motivatsiya necha turda bo'ladi?

- a) 1;
- b) 2;
- c) 3;
- d) 6.

66. Qiziqishlar mazmuniga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?

- a) keng va tor;
- b) bevosita va bilvosita;
- c) shaxsiy va ijtimoiy;
- d) barqaror va beqaror.

67. Motivlar necha turda bo'ladi?

- a) 1;
- b) 2;
- c) 3;
- d) 6.

68. Qiziqishlar maqsadiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?

- a) keng va tor;
- b) bevosita va bilvosita;
- c) ijtimoiy-siyosiy, intellektual, estetik, sport;
- d) barqaror va beqaror.

Faoliyatning psixologik tahlili

69. Faoliyat deb ... aytiladi.

- a) inson faolligini mujassamlashtiruvchi harakatlar jarayoniga;
- b) ruhiy jarayonlar, holatlar, xususiyatlarga;
- c) biologik omillarga;
- d) tug'malik alomatlari bor bo'lgan belgilarga.

70. Faollik necha turga bo'linadi?

- a) ta'lim, mehnat;
- b) muloqot, ijtimoiy dam;
- c) tashqi, ichki;
- d) aqliy, jismoniy, amaliy, nazariy.

71. Asosiy faoliyat turlari bu ...

- a) ijtimoiy dam, bevosita va bilvosita muloqot;
- b) keng, tor, chuqur, yuzaki qiziqishlar;
- c) barqaror va beqaror ehtiyojlar;
- d) o'yin, ta'lim, mehnat.

72. Kishi mehnati faoliyatining mazmuni asosan nima bilan belgilanadi?

- a) ehtiyoj bilan;
- b) maqsadlar bilan;
- c) faollik bilan;
- d) motiv bilan.

73. Subyektini o'rganishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan faoliyati qanday ataladi?

- a) ijod;
- b) mehnat;
- c) o'yin;
- d) ta'lim.

74. Inson faolligini mujassamlashtiruvchi harakatlar jarayoni:

- a) faoliyat;
- b) faollik;
- c) xulq;
- d) harakat.

75. Kishi o'z faoliyati jarayonida hosil qilingan bilimlar yoki malakalarga asoslangan biror ishni bajarishning mukammal usuli bu ... hisoblanadi.

- a) motiv;
- b) ko'nikma;
- c) mashq;
- d) odat.

76. Mehnat faoliyati turlari to'g'ri berilgan qatorni ko'rsating.

- a) aqliy, jismoniy;
- b) malakaviy, amaliy;
- c) maqsadli, mazmunli;
- d) axloqiy, nazariy.

77. Mehnat faoliyati deb nimaga aytiladi?

- a) inson o'z ehtiyojlarini qondirish uchun faoldir;
- b) hayvonot olamidan ajralib chiqishga, ongning rivojlanishiga olib kelgan faoliyat;
- c) ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan, moddiy va ma'naviy ne'matlarni yaratishga aytiladi;
- d) katta insonlarga xos bo'lgan faoliyat turi.

78. Ta'lim faoliyati deb nimaga aytiladi?

- a) ongli o'zlashtirishdan iborat bo'lgan, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlikdagi faoliyat;
- b) inson tomonidan maqsadga qaratilgan yozuv, nutq kabi harakatlarni bajarishdagi faoliyatdir;

c) maxsus tashkil etilgan yakka va umumiy tarzda amalga oshiriladigan faoliyatdir;

d) insonning ichida amalga oshiriladigan alohida aqliy harakatlar yordamida tashqi dunyoni bilishdir.

79. Faoliyatning tarkibiy qismlari:

a) yakka faoliyat, uzoq faoliyat, sistemali faoliyat;

b) maqsadni belgilab olish, ishni rejalashtirish, bajarishning eng ma'qul usulini topish, amalga oshirish, natijani tekshirish, tuzatish, yakun yasash;

c) amallarni bajarish, vazifani oldindan belgilab olish, puxta o'ylash, ishlab chiqish, qaytadan takrorlash;

d) ishni rejalashtirish, natijani tekshirib chiqish, maqsadni belgilab olish, tuzatish, bajarishni eng ma'qul usulini topish, yakun yasash.

80. Oddiy shakllardan bo'lib, lekin u tobora takomillashib, sodda harakatlardan, keyinchalik sujetli-rolli, hatto sportgacha murakkablashib borgan faoliyat turi:

a) o'yin;

c) mehnat;

b) ta'lim;

d) bilish.

Ko'nikma, malaka va odatlar va ularning inson hayoti va faoliyatidagi ahamiyati

81. Ko'nikma deganda nimani tushunasiz?

a) ehtiyojga aylanib qolgan holatlar;

b) ongimizning yo'naltirilgan narsasi;

c) kishi o'z faoliyati jarayonida hosil qilgan bilimlar yoki malakalarga asoslangan biror ishni bajarishning ma'lum darajada mukammal usulidir;

d) faoliyatning yanada rivojlanishi.

82. Boladagi zararli odatlarning oldini olish uchun nima qilish kerak?

a) jazolash;

c) qo'rqitish;

b) takrorlamaslik;

d) tushuntirish.

83. Kishining xulq-atvorida mustahkamlanayotgan va uning ehtiyojiga aylanib qolgan harakatlar ... deyiladi.

a) malaka;

c) mashq;

b) ko'nikma;

d) odat.

84. Malaka nima?

- a) avval ongli bajarilib keyinchalik avtomatlashgan ish-harakatlar;
- b) odamning qalbiga juda chuqur o'rnashib olib, uning ehtiyojiga aylangan harakatlar;
- c) I va II signallar sistemasidagi muvaqqat bog'lanishlar;
- d) murakkab bilimlar asosida hosil qilingan mayllar.

85. Malakalar necha xil bo'ladi?

- a) 2;
- b) 3;
- c) 4;
- d) 6.

86. Odat deb nimaga aytiladi?

- a) xatti-harakatlarni mustahkamlanishi asosida avtomatlashgan tarkibiy qismlarga aytiladi;
- b) oilada tarkib topgan va mustahkamlanib qolgan amaliy harakatlar;
- c) ta'lim-tarbiya ta'siri asosida tarkib topgan va bajarilishi ehtiyojimizga aylanib qolgan faoliyatlar;
- d) kishining xulq-atvorida mustahkamlanayotgan va uning ehtiyojiga aylanib qolgan harakatlar.

87. Malakalarning ko'chirilishi bu ...

- a) ilgari hosil qilingan malakalardan yangi malakani tarkib toptirishga ijobiy ta'siridir;
- b) ilgari hosil qilingan malakalarning yangi malakalar hosil qilishga zararli, salbiy ta'sir ko'rsatishidir;
- c) mustahkamlangan malakalarning so'nish hodisasidir;
- d) muayyan faoliyatni takomillashtirish maqsadida ishlarning takroriy bajarilishidir.

88. Malakalarning interferensiyasi bu ...

- a) ilgari hosil qilingan malakalardan yangi malakani tarkib toptirishga ijobiy ta'siridir;
- b) ilgari hosil qilingan malakalarning yangi malakalar hosil qilishga zararli, salbiy ta'sir ko'rsatishidir;
- c) mustahkamlangan malakalarning so'nish hodisasidir;
- d) muayyan faoliyatni takomillashtirish maqsadida ishlarning takroriy bajarilishidir.

89. Malakalarning deavtomatizatsiyasi ...

- a) mustahkamlangan malakalarning so'nish hodisasidir;

b) ilgari hosil qilingan malakalarning yangi malakalar hosil qilishga zararli, salbiy ta'sir ko'rsatishidir;

c) ilgari hosil qilingan malakalardan yangi malakani tarkib toptirishga ijobiy ta'siridir;

d) muayyan faoliyatni takomillashtirish maqsadida ishlarning takroriy bajarilishidir.

90. ... mashq deyiladi.

a) Ilgari hosil qilingan malakalardan yangi malakani tarkib toptirishga ijobiy ta'siriga;

b) Ilgari hosil qilingan malakalarning yangi malakalar hosil qilishga zararli, salbiy ta'sir ko'rsatishiga;

c) Mustahkamlangan malakalarning so'nish hodisasiga;

d) Mayyan faoliyatni takomillashtirish maqsadida ishlarning takroriy bajarilishiga.

91. Malakalar necha xil bo'ladi?

a) sodda va murakkab;

c) maqsadli, mazmunli;

b) ijobiy va salbiy;

d) axloqiy, nazariy.

Guruhlar va jamoalardagi o'zaro munosabatlar

92. Guruh deb nimaga aytiladi?

a) muloqot ehtiyoji qondiriladigan, birgalikda faoliyat bilan shug'ullanuvchi odamlar uyushmasiga aytiladi;

b) tadqiqotchi tomonidan ma'lum belgilar asosida birlashtirilgan uyushmaga aytiladi;

c) odamlar bilan haqiqiy munosabatga kirish yo'li bilan hosil bo'ladigan jamoaga aytiladi;

d) qiziqishlari bir xil bo'lgan odamlar uyushmasiga aytiladi.

93. Shartli guruhlar qanday hosil qilinadi?

a) yosh belgisiga ko'ra;

b) tasodifan to'planadi;

c) tadqiqotchi tomonidan ma'lum belgilar asosida birlashtiriladi;

d) odamlar bilan munosabatga kirish yo'li bilan hosil qilinadi.

94. Konkret jamiyatda yashab odamlar bilan haqiqiy munosabatga kirish yo'li bilan hosil bo'ladigan guruhlar qanday ataladi?

a) referent guruh;

c) shartli guruh;

b) real guruh; d) mehnat guruhlari.

95. Trening soʻzi ... maʼnosini anglatadi.

- a) mashq qilmoq; c) taʼsir etmoq;
b) chiniqmoq; d) qoʻzgʻalmoq.

96. Guruh turlari berilgan javobni koʻrsating:

- a) referent, rasmiy, norasmiy, aralash, jamoa, shartli, real;
b) keng, tor, chuqur, yuzaki qiziqishlar;
c) barqaror va beqaror ehtiyojlar;
d) oʻyin, taʼlim, mehnat.

**97. Shaxs ishongan, oʻzaro sirdosh va normalarini maqul-
laydigan va xatti-harakatlaridan andazalar oladigan guruh turi:**

- a) shartli; c) rasmiy, norasmiy;
b) real; d) referent.

DIQQAT

98. Maqsad va irodaviy zoʻr berish qaysi diqqat turida mavjud?

- a) ixtiyorsiz; c) ixtiyoriydan soʻnggi;
b) ixtiyoriy yoki maqsadli; d) maqsadsiz.

99. Ixtiyorsiz diqqat qanday hosil boʻladi?

- a) toʻsatdan taʼsir etib, bizning xohishimizdan tashqarida hosil boʻladi;
b) qatʼiy maqsad asosida hosil boʻladi;
c) irodaviy zoʻriqish asosida hosil boʻladi;
d) diqqatning toʻplanishi asosida hosil boʻladi.

**100. Bir vaqtning oʻzida diqqat doirasiga 2–3 tadan ortiq nar-
sani sigʻdira olmaslik diqqatning qaysi xususiyatiga tegishli?**

- a) koʻlami; c) taqsimlanishi;
b) koʻchishi; d) barqarorligi.

101. Diqqat turlari toʻgʻri koʻrsatilgan qatorni belgilang:

- a) 2 ta; ixtiyoriy, ixtiyorsiz;
b) 4 ta; ixtiyoriy, ixtiyorsiz, ixtiyoriydan soʻnggi, maqsadsiz diqqat;
c) 3 ta; ixtiyoriy, ixtiyorsiz, ixtiyoriydan soʻnggi diqqat;
d) 5 ta; ixtiyoriy, ixtiyorsiz, ixtiyoriydan soʻnggi, maqsadsiz, majburiy diqqat.

**102. Ongli ravishda diqqatni maʼlum obyektga qaratish diq-
qatning ... deyiladi.**

- a) ko'chirilishi;
- b) ko'lami;
- c) taqsimlanishi;
- d) barqarorligi.

103. Parixonotirlik qaysi psixik jarayon bilan bog'liq?

- a) diqqat;
- b) xotira;
- c) idrok;
- d) xarakter.

104. Diqqatning nerv-fiziologik asosini nima tashkil etadi?

- a) muvaqqat nerv bog'lanishlari;
- b) «Bu nima?» refleksi?
- c) qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari;
- d) oreintirovka refleksi va optimal qo'zg'alish manbai.

105. Ongning narsa, hodisa yoki faoliyatga qaratilishi hamda to'planishi nima deb ataladi?

- a) xotira;
- b) diqqat;
- c) sezgi;
- d) tafakkur.

106. Odamda ma'lum irodaviy zo'r berishdan so'ng paydo bo'lib go'yo ishga «kirishib» ketishi, ishga diqqatini yengillik bilan to'play boshlashi, odamning anglangan maqsadi bo'lishi diqqatning qaysi turiga kiradi?

- a) ixtiyorsiz;
- b) ixtiyoriydan so'nggi diqqat;
- c) ixtiyoriy;
- d) maqsadsiz.

107. Tarbiyachining bir vaqtning o'zida diqqatni bir nechta obyektga qarata olishi diqqatning qaysi xususiyatiga tegishli?

- a) ko'lami;
- b) ko'chishi;
- c) taqsimlanishi;
- d) barqarorligi.

108 Faoliyat shakliga ko'ra diqqat necha xil bo'ladi?

- a) individual, guruh, jamoaviy;
- b) tashqi, ichki;
- c) ixtiyoriy, ixtiyorsiz, ixtiyoriydan so'nggi diqqat;
- d) ixtiyoriy, ixtiyorsiz, ixtiyoriydan so'nggi, maqsadsiz diqqat.

109. Diqqatning fiziologik asoslarini yoritishda qaysi olimlarning hissasi katta?

- a) Shcherbakov, Ivanov;
- b) I.P. Pavlov, Uxtomskiy;
- c) Kuzmina, B.I. Muxina;
- d) A.V. Petrovskiy, I.P. Pavlov.

Shaxsning psixik jarayonlari. Sezgilar

110. Sezgi bu ...

- a) sezgi organlariga ta'sir etib turgan narsa va hodisalarning yaxlitligicha aks ettirilishi;
- b) sezgi a'zolarining bir obyektga qaratilishi;
- c) odamning tashqi olamdagi narsa va hodisalarni tashqi sezgi organlari orqali sezib olishi;
- d) odamning tegishli sezgi organlariga moddiy olamdagi narsa va hodisalar ta'sir etganda ulardagi ayrim xossalarning aks ettirilishi.

111. Sezgirlik nima?

- a) seza olish qobiliyati sezgirlik deb ataladi;
- b) qo'zg'alishning sal-pal aniqroq sezgi hosil qiluvchi eng past darajasiga aytiladi;
- c) sezgi hosil qila olmaydigan qo'zg'atuvchilarga sezgirlik deb ataladi;
- d) kuchli ta'sir etuvchi qo'zg'atuvchilarga aytiladi.

112. Sezgi guruhlarini to'g'ri ajratilgan qatorni belgilang.

- a) muskul-harakat, kinestetik;
- b) tashqi va ichki;
- c) eksteroretseptiv, proprioretseptiv, interoretseptiv;
- d) organik, statik.

113. Analizatorlar necha qismdan iborat?

- a) 3 qism: retseptorlar, nerv yo'llari, maxsus hujayralar;
- b) 2 qism: o'tkazuvchi nerv yo'llari, hujayralar;
- c) 1 qism: eksteroretseptorlar;
- d) 3 qism: analitik, sintetik, umumiy.

114. Issiqni, sovuqni, og'riqni sezish bu ...

- a) teri-tuyish sezgilari;
- b) hid bilish sezgilari;
- c) taktil sezgilar;
- d) organik sezgilar.

115. Ko'rish, eshitish, teri-tuyish, hid bilish va ta'm-maza sezgilari bu ...

- a) eksteroretseptorlar;
- b) interoretseptorlar;
- c) proprioretseptorlar;
- d) organik sezgilar.

116. Sensibilizatsiya nima?

- a) analizatorlar sezgirligining ortib ketishi;
- b) ichki a'zolardagi sezgilar;
- c) sezgi a'zolarining muhit o'zgarishlariga moslashuvi;
- d) bir sezgi o'rnini ikkinchi sezgi analizatori egallashi.

117. Kompensatsiya nima?

- a) analizatorlar sezgirligining ortib ketishi;
- b) ichki a'zolardagi sezgilar;
- c) sezgi a'zolarining muhit o'zgarishlariga moslashuvi;
- d) bir sezgi o'rnini ikkinchi sezgi analizatori egallashi.

118. ... bu sezgi a'zolarining muhit o'zgarishlariga moslashuvidir.

- a) Vibratsiya sezgilari;
- b) Adaptatsiya;
- c) Kompensatsiya;
- d) Kinestetik sezgilar.

119. Analizatorlar ustunligiga ko'ra idrok qanday turlarga ajratiladi?

- a) ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm-maza, teri-tuyish kinestetik;
- b) vaqtni, fazoni, harakatni idrok qilish;
- c) persepsiya, appersepsiya, illuziya, gallutsinatsiya;
- d) konstantlilik, yo'naluvchanlik, predmetlilik, barqarorlik.

120. Sezgi xususiyatlari necha turga bo'linadi?

- a) 2;
- b) 4;
- c) 6;
- d) 3.

121. I.P.Pavlovning yozishicha, katta yarimsharlar qo'zg'atuvchilarning analiz qilish organidir. Shu sababdan I.P.Pavlov sezgilarni paydo bo'lishini ta'min etuvchi barcha fiziologik apparatni ... deb atagan.

- a) eksteroretseptor;
- b) analizator;
- c) reseptor;
- d) organik sezgilar.

IDROK

122. Idrok deb ....

- a) odamning tegishli sezgi organlariga moddiy olamdagi narsa va hodisalar ta'sir etganda ulardagi ayrim hossalarning aks ettirilishiga aytiladi;
- b) sezgi organlariga ta'sir etib turgan narsa va hodisalarning yaxlitligicha aks ettirilishiga aytiladi;

c) narsa va hodisalarni rejali, izchil, ma'lum maqsadni ko'zlab idrok qilishga aytiladi;

d) ongning narsa, hodisa yoki faoliyatga qaratilishi hamda to'planishiga aytiladi.

123. Idrok xususiyatlari to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

a) konstantlilik, yo'naluvchanlik, predmetlilik, onglilik, ikkilanuvchanlik, tanlab oluvchanlik, yaxlitlik;

b) persepsiya, apperpsiya, illuziya, gallutsinatsiya;

c) layoqatlilik, sistemalilik, kontrastlik, sezgirlik;

d) yakka, umumiy, vositali.

124. Sezgi organlariga ta'sir etib turgan narsa va hodisalarning yaxlitligicha aks ettirilishi ... deyiladi.

a) sezgi;

c) diqqat;

b) idrok;

d) xotira.

125. Sezgi a'zolariga ta'sir etib turgan narsalarni noto'g'ri, buzib idrok qilish nima deb ataladi?

a) persepsiya;

c) illuziya;

b) apperpsiya;

d) gallutsinatsiya.

126. Kuzatishni to'g'ri o'tkazish uchun qanday shartlarga riya qilish zarur?

a) obyektiv va subyektiv kuzatish turlaridan foydalanish kerak;

b) odamda kuzatuvchanlik qobiliyati bo'lishi kerak;

c) shaxsning psixik xususiyatlarini, ichki dunyosini yaxshi payqab olish kerak;

d) maqsad, bilim bo'lishi, reja bo'yicha mukammal o'tkazilishi kerak.

127. Gallutsinatsiya nima?

a) ongimizda turli obrazlarning xayoliy ravishda paydo bo'lishidan iborat psixopatologik hodisa;

b) lot. hallucinatio – tasvir, yaxlit shakl, tuzilish;

c) narsa va hodisalarni rejali, izchil, ma'lum maqsadni ko'zlab idrok qilish;

d) narsalarni noto'g'ri buzib idrok qilish.

128. Idrok darajalari to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

a) konstantlilik, yo'naluvchanlik, predmetlilik, barqarorlik;

b) yakka, umumiy, vositali;

c) yaxlitlik va onglilik;

- b) grek tilidan «nisbatan», «idrok»;
- c) lotin tilidan «oziga tortish»;
- d) lotin tilidan «yaqqol ko‘rish».

138. Retseptorlari paylarda, bo‘g‘inlarda va asosan muskullarda joylashgan muvozanat, harakat segilari sezgilarning qaysi guruhiga taalluqli?

- a) interoretseptorlar;
- b) propriotseptorlar;
- c) eksterotseptorlar;
- d) hamma javob to‘g‘ri.

139. Karlar kaftlarini royal qopqog‘i ustiga qo‘yib yoki musiqa asbobiga orqa o‘girib o‘tirib musiqa «tinglar» ekanlar, bu qaysi sezgilar orqali sodir bo‘ladi?

- a) vibratsiya — tebranma sezgilar;
- b) adaptatsiya — muhit o‘zgarishlariga moslashuv;
- c) kinestetik — harakat sezgilari;
- d) muvozanat — gavdaning fazodagi holati.

XOTIRA

140. Xotira tasavvurlari deb nimaga aytiladi?

- a) ilgari idrok qilingan, hozir ko‘z oldimizda bo‘lmagan obrazlarni ongimizda gavalantirish;
- b) ilgari idrok qilinmagan obrazlarni o‘ngimizda yaratish;
- c) ilgari idrok qilingan narsalar o‘rtasidagi o‘xshashlik;
- d) ilgari idrok qilingan va qilinmagan obrazlar yaratish.

141. Xotira deb ...

- a) oldindan egallangan taassurotlarni esda saqlashga aytiladi;
- b) kishining sezgi va idroklari asosida o‘z tajribasini boyitish qobiliyatiga aytiladi;
- c) oldin egallangan tajribalarni amaliy faoliyatda qo‘llash, esda saqlash va esga tushirishga aytiladi;
- d) ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarni esda olib qolish, esda saqlab turish hamda keyinchalik esga tushirish va unutishdan iborat psixik jarayonlarga aytiladi.

142. Esda olib qolish turlari to‘g‘ri berilgan qatorni belgilang.

- a) ixtiyoriy, ixtiyorsiz, mantiqiy;
- b) ixtiyoriy, ixtiyorsiz, mexanik, ma‘nosiga tushunib;
- c) operativ, fenomenal, emotsional, motor;
- d) takrorlash, uqib olish, assotsiativ.

143. Tasavvurlar necha xil bo'ladi?

- a) ixtiyoriy tasavvurlar va ixtiyorsiz tasavvurlar;
- b) so'z mantiq tasavvurlari, mexanik tasavvurlar;
- c) emotsional tasavvurlar, obraz tasavvurlari;
- d) xotira tasavvurlari, xayoliy tasavvurlar.

144. Xotira turlarini ko'rsating.

- a) harakat, emotsional, obraz, so'z-mantiq;
- b) ixtiyoriy, ixtiyorsiz;
- c) ko'rgazmali, mantiqiy, izchil;
- d) fenomenal xotira.

145. Xotira jarayonlarini ko'rsating.

- a) harakat, emotsional, obraz, so'z-mantiq;
- b) ixtiyoriy, ixtiyorsiz, mexanik, ma'nosiga tushunib;
- c) ixtiyoriy, ixtiyorsiz, shartli;
- d) esda olib qolish, esda saqlab turish, esga tushirish, tanish,

unutish.

146. Assotsiatsiyalar necha xil bo'ladi?

- a) 2 xil; eksteriorizatsiya, interiorizatsiya;
- b) 3 xil; izdoshlik, o'xshashlik, kontrastlik;
- c) 3 xil; sezgi, idrok, xotira;
- d) 2 xil; neyron, maxsus hujayralar.

147. Inson bevosita amalga oshirayotgan faol, tezkor harakatlar, usullar uchun xizmat jarayonini anglatuvchi mnemik holat xotiraning qaysi turi?

- a) operativ;
- b) tasavvur;
- c) ixtiyorsiz;
- d) so'z-mantiq.

148. Idrok qilish jarayonida sezgi a'zosining ustunlik qilishiga qarab tasavvurlar qanday turlarga bo'linadi?

- a) ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, harakat tasavvurlari;
- b) ixtiyoriy, ixtiyorsiz, mexanik, ma'nosiga tushunib;
- c) ixtiyoriy, ixtiyorsiz, shartli;
- d) xotira tasavvurlari, xayoliy tasavvurlar.

149. Uqib olish deb ...

a) muayyan bilimlarni egallash uchun sistematik va ixtiyoriy ravishda esda qoldirishga aytiladi;

b) ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarni qayta idrok qilishga aytiladi;

- c) faqat takrorlash bilan esda olib qolishga aytiladi;
- d) o'z oldimizga ma'lum bir maqsad qo'ymasdan va irodaviy kuch sarf qilmasdan esga tushirishga aytiladi.

150. Mexanik esda olib qolish deb ...

- a) muayyan bilimlarni egallash uchun sistematik va ixtiyoriy ravishda esda qoldirishga aytiladi;
- b) faqat takrorlash bilan esda olib qolishga aytiladi;
- c) ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarni qayta idrok qilishda aytiladi;
- d) o'z oldimizga ma'lum bir maqsad qo'ymasdan va irodaviy kuch sarf qilmasdan esga tushirishga aytiladi.

151. Tanish deb ...

- a) muayyan bilimlarni egallash uchun sistematik va ixtiyoriy ravishda esda qoldirishga aytiladi;
- b) faqat takrorlash bilan esda olib qolishga aytiladi;
- c) ilgari idrok qilingan narsa va hodisalarni qayta idrok qilishda aytiladi;
- d) o'z oldimizga ma'lum bir maqsad qo'ymasdan va irodaviy kuch sarf qilmasdan esga tushirishga aytiladi.

TAFAKKUR

152. Tafakkur nima?

- a) atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordami bilan bavo-sita, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon hamda ijtimoiy-sababiy bog'lanishlarni anglangan, yangilik ochishga va bashorat qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyat;
- b) jonli mavjudot hayot kechirishining konkret shart-sharoitlarga qaramligini ifoda etuvchi va unga nisbatan faolligini namoyon qiluvchi holat;
- c) tartibga solingan, yaxlit ongli tizimga aylantirilgan, shaxsni ma'lum qolipda, o'z shaxsiy qiyofasiga ega tarzda jamiyatda munosib o'rin egallashga chorlovchi tasavvurlar va g'oyalar majmui;
- d) his-tuyg'ularning paydo bo'lish tezligi va kuchida hamda kishining umumiy harakatchanligida namoyon bo'ladigan individual-psixologik xususiyatlar yig'indisi.

153. Tafakkur operatsiyalarini ko'rsating.

- a) tushuncha, hukm, xulosa;

b) konvergent, divergent, produktiv, reproduktiv, nazariy, amaliy;

c) analiz, sintez, taqqoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish, tasniflash, sistemalashtirish;

d) ko'rgazmali-harakat, ko'rgazmali-obrazli, mavhum.

154. Tafakkur shakllaridan biri bo'lmish xulosa turlarini belgilang.

a) umumiy, yakka, juz'iy;

b) konkret, abstrakt, nazariy, amaliy;

c) induktiv, deduktiv, analogik;

d) konvergent, divergent, produktiv, reproduktiv.

156. Tafakkur turlari to'g'ri berilgan qatorni belgilang?

a) ko'rgazmali harakat, ko'rgazmali-obrazli, mavhum;

b) obrazli so'z, so'z-mantiq;

c) ixtiyoriy-ixtiyorsiz, nazariy-amaliy;

d) tushunchali, konkret, mavhum.

157. Tafakkur shakllari necha xil bo'ladi?

a) 1 xil; operativ;

b) 3 xil; tushuncha, hukm, xulosa;

c) 2 xil; analiz, sintez;

d) 4 xil; ko'rgazmali harakat, ko'rgazmali-obrazli, mavhum,

mantiqiy.

158. Narsa va hodisalarning o'xshash belgilarini fikran birlashtirib bir tushuncha holiga keltirish nima deb ataladi?

a) analiz;

b) umumlashtirish;

c) tasniflash;

d) sintez.

159. Biron narsani tasdiqlash yoki inkor qilishdan iborat bo'lgan tafakkur shaklini aniqlang:

a) tushuncha;

c) xulosa;

b) hukm;

d) fikr.

160. Xulosalar necha xil bo'ladi?

a) 1 xil;

b) 3 xil;

c) 2 xil;

d) 4 xil.

161. Tafakkur sifatlarini aniqlang:

a) fikrning kengligi, chuqurligi, mustaqilligi, tezligi, tanqidiyligi, mazmundorligi, sertashabbusligi, pishiqligi;

- b) fikrning torligi, chuqurligi, mustaqilligi, kengligi;
- c) fikrning tezligi, sayozligi, mazmundorligi, kaltaligi;
- d) fikrning mustaqilligi, epchilligi, yuzakiligi, kengligi.

162. Tafakkur har ikkala signal sistemasi ishtirok etgan, lekin ... sistemasi yetakchi o'rin egallagan taqdirdagina normal ishlaydi.

- a) ikkinchi signal;
- b) birinchi signal;
- c) nerv;
- d) shartli reflekslar sistemasi.

NUTQ

163. Nutq deb nimaga aytiladi?

- a) insonlarni o'z fikr-ma'lumotlarini o'zaro almashishiga aytiladi;
- b) o'zgalarga ta'sir etish vositalarini amalga oshirishga aytiladi;
- c) til orqali o'y-istaklarini o'zgalarga bildirmaslik, avlod tajribalarini o'zlashtirishga aytiladi;
- d) kishilarning til vositasida o'zaro munosabatda bo'lish jarayoniga aytiladi.

164. Verbal (tovushli) nutq turi ko'rsatilgan qatorni aniqlang:

- a) imo-ishora, mimika, pantomimika, exologik, daktiologik;
- b) og'zaki, yozma, ichki, tashqi, monologik, dialogik, epik;
- c) monologik, dialogik, mimikali, imo-ishorali, mexanik;
- d) ichki, tashqi, ixtiyorsiz, ixtiyoriy, amaliy, nazariy.

165. Og'zaki nutq turlari?

- a) monologik va dialogik;
- b) tovushli va tovushsiz;
- c) ichki va tashqi;
- d) aktiv va passiv.

166. Monologik nutq bu —

- a) bir kishining nutqidir;
- b) ikki yoki undan ortiq kishining nutqi;
- c) ma'ruza;
- d) imo-ishorali nutq.

167. Nutq sifatleri necha guruhga ajratiladi?

- a) 1;
- b) 3;
- c) 2;
- d) 4.

168. Kommunikativ, tilni (tajribani) avloddan avlodga o'tkazish, rejalashtirish, ekspressiv bu nutq ...

- a) nutq funksiyalari hisoblanadi;
- b) nutq turlari hisoblanadi;
- c) nutq sifatlaridir;
- d) nutq vositalari hisoblanadi.

169. Mimika va pantomimika orqali fikrlarni uzatish, qaysi nutq turiga kiradi?

- a) ichki;
- b) noverbal;
- c) verbal;
- d) tashqi.

170. Afaziya nima?

- a) nutq funksiyalari hisoblanadi;
- b) nutq turlari hisoblanadi;
- c) nutq sifatlaridir;
- d) nutq buzilishidir.

XAYOL

171. Shaxsning o'zi uchun eng yoqimli istiqbol obrazlarini xayolida yaratishi.

- a) fantaziya;
- b) ijod;
- c) orzu;
- d) tasavvur.

172. Biz ilgari idrok qilmagan predmet va hodisalarni ongimizda yaratishdan iborat psixik jarayon qanday ataladi?

- a) xayol;
- b) ijod;
- c) orzu;
- d) tasavvur.

173. Orzu necha xil bo'ladi?

- a) 4 xil; ixtiyoriy, ixtiyorsiz, mavhum;
- b) 2 xil; foydali, zararli;
- c) 3 xil; yoqimli, yoqimsiz, shirin;
- d) 2 xil; tasavvuriy, xayoliy.

174. Xayolning turlari nechta?

- a) 4 ta; ixtiyoriy, ixtiyorsiz, ijodiy, qayta tiklovchi;
- b) 3 ta; maqsadli, maqsadsiz, ixtiyoriy;
- c) 4 ta; fantaziya, orzu, illuziya, shirin xayol;
- d) 5 ta; ijodiy, tiklovchi, maqsadli, maqsadsiz, ixtiyoriy.

175. Xayol deb nimaga aytiladi:

a) ilgari idrok qilgan va qilmagan tasavvurlar asosida yangi predmet va hodisalarni ongimizda yaratishdan iborat bo'lgan psixik jarayonga xayol deb aytiladi;

b) biz ilgari idrok qilgan predmet va hodisalarni ongimizda yaratishdan iborat bo'lgan psixik jarayonga xayol deb ataladi;

c) ayni chog'da yo'q bo'lgan narsa va hodisalarni ongimizda qayta gavalantirishimizga xayol deb aytiladi;

d) hayotda mavjud bo'lmagan narsalarni faoliyatda yaratishimizga aytiladi.

176. Orzu nima?

a) hamisha kelajakka qaratilgan bo'lib, kishining istaklarini ifodalaydi;

b) «go'yo» degan so'z yordami bilan o'yinga olib kirilgan xayoliy vaziyatdir;

c) ijodiy xayol obrazlarni mustaqil ravishda yaratishdan iborat holat;

d) parishonxotirlik.

177. Fantaziya nima?

a) hamisha kelajakka qaratilgan bo'lib, kishining istaklarini ifodalaydi;

b) «go'yo» degan so'z yordami bilan o'yinga olib kirilgan xayoliy vaziyatdir;

c) ijodiy xayol obrazlarni mustaqil ravishda yaratishdan iborat holat;

d) parishonxotirlik.

178. Tipiklashtirish (yunon. tupos – iz, chiziq) nima?

a) obrazlarni kattalashtirish yoki kichraytirishdir;

b) kundalik hayotda birlashtirib bo'lmaydigan turli sifatlarni birlashtirib, narsa va hodisalarning yangi obrazlarini yaratishdan iborat xayol fenomenidir;

c) rassomning o'simliklar dunyosidan andaza olib, naqsh yaratishidir;

d) badiiy adabiyotda keng qo'llanilib, muhim tomonlari ajratilib konkret obrazlarda gavalantirilishidir.

179. Agglutsinatsiya (lot. agglutinare – yopishtirmoq, yelimlamoq) nima?

a) kundalik hayotda birlashtirib bo'lmaydigan turli sifatlarni birlashtirib, narsa va hodisalarning yangi obrazlarini yaratishdan iborat xayol fenomenidir;

b) obrazlarni kattalashtirish yoki kichraytirishdir;

c) rassomning o‘simliklar dunyosidan andaza olib, naqsh yaratishi;

d) badiiy adabiyotda keng qo‘llanilib, muhim tomonlari ajratilib konkret obrazlarda gavdalantirish.

180. Giperbalizatsiya (yunon. hyperbole – bo‘rttirish, kuchaytirish) nima?

a) kundalik hayotda birlashtirib bo‘lmaydigan turli sifatlarni birlashtirib, narsa va hodisalarning yangi obrazlarini yaratishdan iborat xayol fenomenidir;

b) obrazlarni kattalashtirish yoki kichraytirishdir;

c) rassomning o‘simliklar dunyosidan andaza olib, naqsh yaratishi;

d) badiiy adabiyotda keng qo‘llanilib, muhim tomonlarini ajratilib konkret obrazlarda gavdalantirish.

181. Sxematizatsiya (yunon. schema – obraz, shakl vujudga keltirish) nima?

a) kundalik hayotda birlashtirib bo‘lmaydigan turli sifatlarni birlashtirib, narsa va hodisalarning yangi obrazlarini yaratishdan iborat xayol fenomenidir;

b) obrazlarni kattalashtirish yoki kichraytirishdir;

c) rassomning o‘simliklar dunyosidan andaza olib, naqsh yaratishi;

d) badiiy adabiyotda keng qo‘llanilib, muhim tomonlari ajratilib konkret obrazlarda gavdalantirish.

Shaxsning hissiy-irodaviy holatlari.

His-tuyg‘ular

182. Yuksak hislar berilgan qatorni ko‘rsating.

a) ma‘naviy, intellektual, nafosat;

b) axloqiy, aqliy, ma‘naviy;

c) muhabbat, burch, do‘stlik;

d) burch, vijdon, e‘tiqod;

183. Stress so‘zining ma‘nosi nima?

a) yunon. – zaiflik;

b) lot. – ichki hayajonlanish;

c) ingl. – zo‘riqish, jiddiylik, keskinlik;

d) yunon. – kuch.

184. Nisbatan zaif, lekin ancha uzoq davom etadigan, kishining holatiga ta'sir etadigan hissiy holat qanday ataladi?

- a) kayfiyat;
- b) iroda;
- c) qiziqish;
- d) qobiliyat.

185. Irodaviy nazoratni yo'qotgan holda tez va kuchli paydo bo'lib, shiddat bilan o'tadigan emotsional holat:

- a) kayfiyat;
- b) ehtiros;
- c) affekt;
- d) stress.

186. «Emotsiya» so'zining ma'nosi...

- a) lotincha — «qo'rquvni his qilish»;
- b) lotincha — «ruhiy qo'zg'alish, hayajonga solish»;
- c) yunoncha — «sezish»;
- d) yunoncha — «his qilish».

187. Yumor, hazil-mutoyiba qaysi hislarga tegishli?

- a) estetik;
- b) ma'naviy;
- c) intellektual;
- d) aqliy.

188. His-tuyg'ular deb nimaga aytiladi?

a) odamlar bilan o'zaro munosabatda hosil bo'ladigan kechinmalarni miyamizda aks ettirilishiga aytiladi;

b) odamning o'zi bilgan va bajarayotgan narsaga o'z munosabatini boshdan kechirishi;

c) mimikada yaqqol namoyon bo'ladigan xatti-harakatlarga ta'sir qiluvchi emotsiyalarga aytiladi;

d) kuchsiz lekin uzoq davom etadigan holatga aytiladi.

188. Ustanovka so'zining ma'nosi nima?

a) ingl. — set bo'lib ko'rsatma berish, anglanmagan mayllar, yo'l-yo'riq ko'rsatish ma'nosini bildiradi;

b) ingl. — set bo'lib biologik va psixologik jabhalar qorishmasi ma'nosini bildiradi;

c) ingl. — set bo'lib kishi rivojlanishidagi psixikaning aynishi ma'nosini bildiradi;

d) ingl. — set bo'lib nerv tizimidagi buzilishlar, tug'ma mayl, istaklar ma'nosini bildiradi.

189. «Stress» tushunchasini psixologiyaga kim olib kirgan?

- a) 1879-yili nemis psixologi V. Vundt;
- b) 1900-yili nemis psixologi V. Shtern;
- c) 1908-yili inglizlik psixolog U. Makdugall;

d) 1936-yili kanadalik fiziolog G. Seyle.

190. Intellektual hislar berilgan qatorni aniqlang:

a) zavq, shodlanish, lazzatlanish, quvonish, go'zallikni his qilish, yoqimli, kulgili;

b) qiziqish, hayajonlanish, ajablanish, erinchoqlik, ishtiyoqmandlik, shubhalanish;

c) vijdon, hayo, burch, uyalish, or-nomus, adolat, fidoyilik, javobgarlik, iffat, do'stlik;

d) qayg'u, g'am, alam, nafrat, yig'i, afsus-nadomat, iztirob, tushkunlik, og'riq.

191. Kishining fikrlari va xatti-harakatlari yo'nalishini belgilaydigan barqaror, chuqur va kuchli his-tuyg'u qanday ataladi?

a) kayfiyat;   b) ehtiros;   c) affekt;   d) stress.

192. Hissiyot shakllari nechta?

a) 4;   b) 6;   c) 3;   d) 5.

IRODA

193. Kishining o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishish uchun ichki va tashqi to'siqlarni harakat yordamida yengish vaqtida vujudga keladigan psixik jarayon ...

a) hissiyot deb ataladi;   c) temperament deb ataladi;

b) qobiliyat deb ataladi;   d) iroda deb ataladi.

194. Iroda kuchi nimada namoyon bo'ladi?

a) qabul qilingan qarorni qat'iyatlilik bilan amalga oshirishda;

b) maqsadni belgilashda;

c) motivlar kurashida;

d) II signallar sistemasi faoliyatida.

195. Shaxsning xavfli yo'lda qilgan xatti-harakati nima deb ataladi?

a) tavakkalchilik;   c) intuitsiya;

b) qarorga kelish;   d) qat'iyatlilik.

196. Kishining boshqalar ta'siriga berilmasdan qaror qabul qilishi qanday irodaviy sifat hisoblanadi?

a) mayl;   c) mustaqillik;

b) sabr-toqat;   d) sabotlilik.

197. Irodaviy sifatlar nechaga bo'linadi?

- a) 4;   b) 6;   c) 8;   d) 2.

198. O'ziga mahliyo qiluvchi maqsadga erishish yo'lida xavf-xatar, yo'qotish dahshati, muvaffaqiyatsizlik bilan hamohang, ogoh, dadil harakat qanday irodaviy sifatga kiradi:

- a) sabr-toqat;   c) qat'iyatlilik;
b) o'zini tuta bilish;   d) tavakkalchilik.

199. Ongli ravishda amalga oshiriladigan va maqsadni ko'zda tutgan barcha ixtiyoriy harakatlar nima deb ataladi.

- a) irodaviy harakatlar;   c) reflektiv harakatlar;
b) ixtiyoriy harakatlar;   d) qat'iyatli harakatlar.

200. Anglangan yoki anglanmagan istak, xohish, mayl, us-tanovka va shu kabilarning ichki turkisi ta'sirida ro'yobga chiqadigan rejalashtirilmagan harakatlarni qanday ataladi?

- a) irodaviy harakatlar;   c) reflektiv harakatlar;
b) ixtiyoriy harakatlar;   d) qat'iyatli harakatlar.

201. Ongli ravishda maqsadni ko'zlab qilingan harakatlar qanday ataladi?

- a) irodaviy harakatlar;   c) reflektiv harakatlar;
b) ixtiyoriy harakatlar;   d) qat'iyatli harakatlar.

202. Irodaviy harakatlarni ko'rsating.

- a) ixtiyoriydan so'nggi, ixtiyorsiz;
b) amaliy, nazariy;
c) ixtiyoriy, ixtiyorsiz;
d) ijtimoiy, shaxsiy.

Shaxsning psixik xususiyatlari.

Temperament

203. Temperament bu ...

a) his-tuyg'ularning paydo bo'lish tezligi va kuchida hamda kishining umumiy harakatchanligida namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyatlar yig'indisi;

b) kishining voqelikka bo'lgan munosabatida vujudga keladigan va uning xulqi va harakatida ta'sir qoldiradigan psixik xususiyatlar yig'indisi;

c) ongning nazoratisiz yoki yetarli ishtirokisiz ma'lum maqsadni ko'zlamay qilingan harakatlar;

d) shaxsiy bilim, ko'nikmalar va malakalarni nisbatan osonlik bilan egallab olishdan iborat bo'lgan psixik sifatlar.

204. I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra melanxolik tipni xarakterlang.

- a) kuchli, muvozanatsiz, harakatchan;
- b) kuchli, muvozanatli, harakatchan;
- c) kuchli, muvozanatli, kam harakat;
- d) kuchsiz.

205. Shaxsning faolligi va reaksiyasi tashqi ta'sirotlarga bog'liqligi qanday ataladi?

- a) ekstravertlik;
- b) intravertlik;
- c) rigidlik;
- d) senzitivlik.

206. Shaxsning faolligii va reaksiyasi ichki ta'sirotlarga, timsollarga, tassavvurlarga, o'tmish hamda kelajak bilan uyg'unlashgan mulohazalarga bog'liqligi, mulohazalari va fikrlarini erkin bayon qila olmasligi qanday ataladi?

- a) reaktivlik;
- b) ekstravertlik;
- c) rigidlik;
- d) intravertlik.

207. Eramizdan avvalgi 460–356 yillarda yashab o'tgan, qadimgi grek shifokori va tabiatshunosi Gippokrat organizmdagi nimaga asoslanib temperamentning 4 tipologiyasini yaratgan?

- a) nerv sistemasining tuzilishiga;
- b) harakatlar faolligiga;
- c) organizmdagi suyuqlik miqdoriga;
- d) organizmning muvozanati va kuchiga.

208. Qaysi tipdagi o'quvchilarga ko'p harakat qilish, faollik ko'rsatish imkonini berish, darslarda tez-tez so'rab turish hamda faollik va chaqqonlikni talab qiladigan vazifalarni topshirish kerak?

- a) xolerik;
- b) sangvinik;
- c) melanxolik;
- d) flegmatik.

209. Kuchli, muvozanatli, harakatchan tipni belgilang.

- a) xolerik;
- b) sangvinik;
- c) melanxolik;
- d) flegmatik.

210. I.P. Pavlov temperament xususiyatlarini organizmdagi suyuqlik miqdoriga ko'ra emas balki nerv sistemasining tuzilishiga ko'ra belgilab beruvchi 3 oliy nerv tizimi xossalarini ajratgan. Ular to'g'ri ko'rsatilgan qatorni belgilang.

a) organizmdagi safro – shole, qon – sanguinis, shilliq narsa – phlegma, qora safro miqdoriga ko'ra;

b) nerv tizimining kuchli qo'zg'atuvchilar ta'siriga bardoshi, shunga ko'ra odamlardagi chidam kabi sifatlar va ularga teskari sifatlarining namoyon bo'lishiga ko'ra;

c) kuch, muvozanatlashganlik, harakatchanligiga ko'ra;

d) qo'zg'alish va tormozlanish jarayonidagi o'zaro almashinish jarayonining tezligi va harakatchanligiga ko'ra.

211. Kuch nima?

a) nerv tizimining kuchli qo'zg'atuvchilar ta'siriga bardoshi, shunga ko'ra odamlardagi chidam kabi sifatlar va ularga teskari sifatlarining namoyon bo'lishi;

b) asabdagi tormozlanish va qo'zg'alishning o'zaro mutanosibligi yoki o'zini tuta bilishi bosiqlik kabi sifatlarining namoyon bo'lishi;

c) shaxsning faolligi va reaksiyasi ichki ta'sirotlarga, timsollarga, tassavvurlarga, o'tmish hamda kelajakka bog'liqligi;

d) qo'zg'alish va tormozlanish jarayonidagi o'zaro almashinish jarayonining tezligi va harakatchanligi.

212. Muvozanatlashganlik nima?

a) qo'zg'alish va tormozlanish jarayonidagi o'zaro almashinish jarayonining tezligi va harakatchanligi;

b) asabdagi tormozlanish va qo'zg'alishning o'zaro mutanosibligi yoki o'zini tuta bilishi bosiqlik kabi sifatlarining namoyon bo'lishi;

c) shaxsning faolligi va reaksiyasi ichki ta'sirotlarga, timsollarga, tassavvurlarga, o'tmish hamda kelajakka bog'liqligi;

d) nerv tizimining kuchli qo'zg'atuvchilar ta'siriga bardoshi, shunga ko'ra odamlardagi chidam kabi sifatlar va ularga teskari sifatlarining namoyon bo'lishi.

213. Hayotning og'ir sinovlari paytida odam beixtiyor namoyon qiladigan reaksiyalari uning qanday individual-psixologik xususiyatlarini ko'rsatadi?

a) temperamentini;

c) qobiliyatini;

b) xarakterini;

d) shaxsiy sifatlarini.

214. Juda faol, har bir narsaga ham qattiq kulaveradi; yolg'on dalillarga jahli chiqadi, atrofdagi narsalar, ma'ruzalar diqqatini tez jalb etadi, imo-ishoralarni ko'p ishlatadi, chehrasiga qarab kayfiyatini aniqlab olish qiyin emas. Juda sezgir bo'lishiga qaramay

kuchsiz ta'sirni (qo'zg'atuvchilar) seza olmaydi, serg'ayrat, ishchan, toliqmas. Bu qaysi tip?

- a) xolerik;
- b) sangvinik;
- c) melanxolik;
- d) flegmatik.

215. Kuchli, muvozanatsiz, behalovat tipni belgilang.

- a) xolerik;
- b) sangvinik;
- c) melanxolik;
- d) flegmatik.

216. Necha xil temperament turlari bor?

- a) 1 xil;
- b) 2 xil;
- c) 3 xil;
- d) 4 xil.

217. Vazmin, kam-harakat, imo-ishorasi, mimikasi ko'zga yaqqol tashlanmaydi, lekin serg'ayrat, ishchan, faol, chidamli, matonatli. Nutq va harakat surati sust. Faoliyati kamroq. Diqqatni to'plashi osoyishta. Diqqatni ko'chirishi qiyin. Intravertlashgan, kamgap, ichimdan top, yangilikni qabul qilishi qiyin. Bu qaysi tip?

- a) xolerik;
- b) sangvinik;
- c) melanxolik;
- d) flegmatik.

218. Kuchli, muvozanatli, kamharakat tipni belgilang.

- a) xolerik;
- b) sangvinik;
- c) melanxolik;
- d) flegmatik.

219. Nerv sistemasining tuzilishiga ko'ra temperament tiplari-ga ajratgan olim kim?

- a) M.I. Sechenov;
- b) I.P. Pavlov;
- c) Dekart;
- d) Abu Ali ibn Sino.

220. Kuchli temperamentga ega bo'lgan bolalar ishga kirishish uchun bir oz taraddudlanadilar, ammo topshiriqni uzoqroq bajaradilar. Ular qaysi tiplar?

- a) xolerik, sangvinik, melanxolik, flegmatik;
- b) xolerik, sangvinik, flegmatik;
- c) melanxolik, xolerik, sangvinik;
- d) sangvinik, melanxolik, flegmatik.

221. Xoleriklar ancha o'zini tutgan, sangviniklar qunt bilan ishlaydigan, flegmatiklar faolroq, melanxoliklar o'zlariga ishonadigan bo'lib qolishlari uchun nimalarga e'tibor berish kerak?

- a) oilada va maktabda ta'lim-tarbiyaviy ishni to'g'ri yo'lga qo'yish;
- b) bolalar temperamentidagi salbiy xususiyatlarni tugatish;

- c) bolalarda o'zini tuta bilish malakasini tarbiyalash, ma'lum sharoitlarda o'zini to'xtata olishga o'rgatish;
- d) kuchsiz tipdagi bolalarga kuchli tipdagilarni namuna sifatida ko'rsatish.

XARAKTER

222. Xarakter so'zi qaysi tildan olingan va ma'nosi nima?

- a) lotin. — «tug'ma dog'lar»;
- b) grekcha — «zarb qilish, belgi»;
- c) lotincha — «belgi, nishon, xislat»;
- d) grekcha — «tug'ma layoqat».

223. Xarakter bu ...

- a) kishining aqliy, emotsional va irodaviy xislatlariga bog'liq bo'lmagan xususiyatlari;
- b) kishining voqelikka bo'lgan munosabatida vujudga keladigan va uning xulqi, harakatida ta'sir qoldiradigan psixik xususiyatlar yig'indisi;
- c) his-tuyg'ularning paydo bo'lish tezligi va kuchida namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyatlar yig'indisi;
- d) shaxsiy bilim, ko'nikmalar va malakalarni nisbatan osonlik bilan egallab olishdan iborat bo'lgan psixik sifatlari.

224. Kishining voqelikka bo'lgan munosabatida vujudga keladigan va uning xulqi, harakatida ta'sir qoldiradigan psixik xususiyatlar yig'indisi qanday ataladi?

- a) iroda; c) xarakter;
- b) temperament; d) qobiliyat.

225. Kishining atrofda voqelikka munosabati nuqtayi nazardan xarakter xususiyatlari nechta tizimga ajratiladi?

- a) 2; b) 3; c) 4; d) 6.

226. Yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik, takabburlik va boshqalar xarakterning qaysi xislatlariga taalluqli?

- a) mehnatga bo'lgan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar;
- b) narsalarga bo'lgan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar;
- c) shaxsning o'ziga bo'lgan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar;
- d) jamoada va ba'zi insonlarga bo'lgan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar.

227. Xarakterning nerv-fiziologik asosini nima tashkil etadi?

- a) qiziqishlar;
- b) iste'dod;
- c) qobiliyat;
- d) temperament.

228. Kishining xarakteriga doir xususiyatlar yig'indisi....

- a) sezgirlik deb ataladi;
- b) xarakter xislatlari deb ataladi;
- c) shaxsiy fazilatlar deb ataladi;
- d) xarakter tiplari deb ataladi.

229. O'z qadr-qimmatini bilish tuyg'usi, kamtarlik, mag'rurlik, uyatchanlik, jizzakilik, xudbinlik, egosentrizm xarakterning qaysi tizimiga taalluqli?

- a) mehnatga bo'lgan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar;
- b) narsalarga bo'lgan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar;
- c) shaxsning o'z-o'ziga bo'lgan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar;
- d) jamoada va ba'zi insonlarga bo'lgan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar.

230. Xarakterning qanday xususiyatlari farqlanadi?

- a) ijobiy va salbiy xususiyatlari;
- b) tug'ma va hayot davomida orttirilgan xususiyatlari;
- c) atrofdagilarga bo'lgan munosabatlari;
- d) tanqidiy va talabchanlik xususiyatlari.

231. Ta'lim-tarbiya, yashash sharoiti natijasida bola xakterida qanday xislatlar tarkib topadi?

- a) axloqiy, aqliy;
- b) ijobiy, salbiy;
- c) ma'naviy, estetik;
- d) shaxsiy, madaniy.

232. Mehnatsevarlik, dangasalik, vijdonlilik, mas'uliyatlilik va bunga teskari xususiyatlar xakterning qaysi tizimiga taalluqli?

- a) jamoada va ba'zi insonlarga bo'lgan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar;
- b) narsalarga bo'lgan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar;
- c) shaxsning voqelikka bo'lgan munosabatini aks ettiruvchi xususiyatlar;
- d) mehnatga bo'lgan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar.

234. O'zbeklar xakterida asrlar davomida saqlanib kelayotgan samimiylk, mehmonnavozlik, ibo, sharm-hayo, takalluf, mehnatsevarlik kabi sifatlar avloddan avlodga o'tib, ma'naviy qadriyatlarga

aylanib qolgan. O‘zbekning o‘zligini namoyon qiluvchi bu barqaror xususiyatlar qanday ataladi?

- a) axloqiy xarakter;
- b) ijobiy xarakter;
- c) milliy xarakter;
- d) shaxsiy xarakter.

235. Xarakterda kishining .... jamlanadi.

- a) odatlari;
- b) xislatlari;
- c) yutuq va kamchiliklari;
- d) ko‘nikma va malakalari.

236. Odamovilik, muomalada va atrofdagilar bilan aloqa o‘rnatishda qiynalish, o‘zi bilan o‘zi bo‘lib qolish qaysi xarakter tipiga xos?

- a) ekstrovert tip;
- b) introvert tip;
- c) ambivert tip.
- d) boshqarib bo‘lmaydigan tip;

237. Kishining jamiyat talablariga javob beradigan ma‘naviy xulq-atvorini belgilab beruvchi xususiyatlar qanday xarakter xususiyatlari hisoblanadi?

- a) axloqiy;
- b) ijobiy;
- c) ma‘naviy;
- d) shaxsiy.

QOBILIYAT

238. Shaxsiy bilim, ko‘nikmalar va malakalarni nisbatan osonlik bilan egallab olishdan iborat bo‘lgan psixik sifatlariga ... deyiladi.

- a) xarakter;
- b) qobiliyat;
- c) qiziqish;
- d) idrok.

239. Qobiliyatlar nimada namoyon bo‘ladi?

- a) faoliyatda;
- b) yashash jarayonida;
- c) san‘atda;
- d) ta‘lim jarayonida.

240. Intellekt bu ...

- a) shaxslararo munosabatlar yig‘indisi;
- b) tug‘malik alomatlari bor individual sifatlar;
- c) aql-idrokning o‘lchab, o‘zgartirib, rivojlantirib boradigan bo‘lagi;
- d) har tomonlama rivojlangan, nihoyatda kuchli qobiliyat.

241. Layoqat turlari to‘g‘ri berilgan qatorni ko‘rsating.

- a) tabiiy, ijtimoiy;
- b) tabiiy, tug‘ma;
- c) kuchli, kuchsiz;
- d) ichki, tashqi.

242. Daholik geb nimaga aytiladi?

- a) tug‘malik alomatlari bor individual sifatlarga;
- b) biror faoliyatning ayniqsa muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarilishini taqozo qiladigan zo‘r qobiliyatlar birikmasiga;
- c) ijtimoiy hayotda, fan, adabiyot, san‘at va shu kabi sohalarda prinsipial ravishda yangi biror narsa yaratgan kishilarga;
- d) har tomonlama rivojlangan, nihoyatda kuchli va takrorlanmas qobiliyatlarga.

243. Qobiliyat turlarini ko‘rsating.

- a) tabiiy, ijtimoiy;
- b) umumiy, maxsus;
- c) shaxsiy, ma‘naviy;
- d) pedagogik, didaktik.

244. Yarq etib namoyon bo‘ladigan, har tomonlama rivojlangan, nihoyatda kuchli va takrorlanmas xususiyat nima deb ataladi?

- a) layoqat;
- b) iqtidor;
- c) iste‘dod;
- d) mahorat.

245. Faoliyatining turli xillari bilan muvaffaqiyatli shug‘ullana oluvchi, barcha fanlardan yaxshi va qiynalmay o‘qiydigan bolalar qobiliyatlarning qaysi turiga kiritiladi?

- a) umumiy qobiliyatga ega o‘quvchilar;
- b) maxsus qobiliyatga ega o‘quvchilar;
- c) iqtidorli bolalar;
- d) iste‘dodli o‘quvchilar.

246. Tabiiy layoqat nima?

- a) qobiliyatni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoit;
- b) oily nerv tizimi faoliyatining xususiyatlari, miya yarimsharlari faoliyati, qo‘l-oyoqlarning biologik va fiziologik sifatlari, bilish jarayonlarini ta‘minlovchi sezgi organlari — ko‘z, quloq, burun, teri kabilarning xususiyatlari, ya‘ni ota-onadan genetik tarzda o‘tuvchi xususiyatlar;
- c) bola tug‘ilishi bilan uni o‘rab turgan muhit, muloqot usullari, so‘zlashish madaniyati;
- d) juda ko‘p turdagi faoliyat talablariga javob beradigan umumiy yoki tor fazilatlar yig‘indisi.

247. Tug‘malik alomatlari bor individual sifatlari qanday ataladi?

- a) intellekt;
- b) layoqat;
- c) daholik;
- d) qobiliyat.

248. Talant nima?

- a) tugʻmalik alomatlarini bor individual sifatlariga;
- b) har tomonlama rivojlangan, nihoyatda kuchli va takrorlanmas qobiliyatlarga;
- c) ijtimoiy hayotda, fan, adabiyot, sanʻat va shu kabi sohalarida prinsipial ravishda yangi biror narsa yaratgan kishilarga;
- d) biror faoliyatning ayniqsa muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarilishini taqozo qiladigan zoʻr qobiliyatlar birikmasiga.

249. Layoqatning necha foizi tugʻma ravishda beriladi?

- a) 80%;
- b) 50%;
- c) 10%;
- d) 100%.

250. Insoning oʻz xatti-harakati, bilimlari, imkoniyatlari, malakalariga nisbatan subyektiv munosabati nima deb ataladi?

- a) talant;
- b) iqtidor;
- c) isteʼdod;
- d) mahorat.

251. Matematik, texnikaviy, adabiy, musiqaviy, tasviriy sanʻatga boʻlgan qobiliyatlar qanday ataladi?

- a) isteʼdod;
- b) maxsus;
- c) umumiy;
- d) layoqat.

252. Qobiliyatlarning fiziologik asosini nima tashkil etadi?

- a) tabiiy anatomik-fiziologik layoqat nishonalari;
- b) bola tugʻilishi bilan uni oʻrab turgan muhit, muloqot usullari;
- c) qoʻl-oyoqlarning biologik va fiziologik sifatleri, bilish jarayonlarini taʼminlovchi sezgi organlari;
- d) I–II signallar sistemasi.

253. Bola tugʻilishi bilan uni oʻrab turgan muhit, muloqat usullari, soʻzlashish madaniyati, maxsus maktab, toʻgaraklarga berish layoqatning qaysi turiga kiradi?

- a) fiziologik layoqat;
- b) tabiiy layoqat;
- c) maxsus layoqat;
- d) ijtimoiy layoqat.

254. Qobiliyat deb nimaga aytiladi?

- a) his-tuygʻularning paydo boʻlish tezligi va kuchida hamda kishining umumiy harakatchanligida namoyon boʻladigan individual psixologik xususiyatlar yigindisi;
- b) ongning narsa, hodisa yoki faoliyatga qaratilishi hamda toʻplanishiga;

c) kishining voqelikka bo'lgan munosabatida vujudga keladigan va uning xulqi, harakatida ta'sir qoldiradigan psixik xususiyatlar yigindisi;

d) shaxsiy bilim, ko'nikmalar va malakalarni nisbatan osonlik bilan egallab olishdan iborat bo'lgan psixik sifatlarga.

255. Iqtidor – ...

a) insoning o'z xatti-harakati, bilimlari, imkoniyatlari, malakalariga nisbatan subyektiv munosabatidir;

b) har tomonlama rivojlangan, nihoyatda kuchli va takrorlanmas qobiliyatdir;

c) kishiga qandaydir murakkab mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarilishi imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasidir;

d) biror faoliyatning ayniqsa muvaffaqiyatli mustaqil va original tarzda bajarilishini taqozo qiladigan zo'r qobiliyatlar birikmasi.

256. Iste'dod – ...

a) insoning o'z xatti-harakati bilimlari, imkoniyatlari, malakalarga nisbatan subyektiv munosabatidir;

b) har tomonlama rivojlangan, nihoyatda kuchli va takrorlanmas qobiliyatdir;

c) kishiga qandaydir murakkab mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarilishi imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasidir;

d) biror faoliyatning ayniqsa muvaffaqiyatli mustaqil va original tarzda bajarilishini taqozo qiladigan zo'r qobiliyatlar birikmasi.

1-abcd;   2-bc;   3-acd;   4-ab.

257. Geniallik (daho) darajasiga ega bo'lgan shaxsni aniqlang:

a) A. Oripov;

c) O'. Tansiqboev;

b) A. Navoiy;

d) Sh. Burxonov.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. «Ta'lim to'grisida»gi qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi». Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq HMK – 1997.
2. *I.A. Karimov*. Barkamol avlod orzusi. – T.: «O'zbekiston» – 2000.
3. *I.A. Karimov*. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat. – 2008.
4. *M. Vohidov*. Bolalar psixologiyasi. – Toshkent. «O'qituvchi» – 1882.
5. *A.V. Petrovskiy va boshqalar*. Umumiy psixologiya. – T.: «O'qituvchi». –1992.
6. *P.I. Ivanov*. Umumiy psixologiya. – Toshkent. – 2007.
7. *E. G'oziyev*. Psixologiya. Darslik. «O'qituvchi» nashriyot-matbaa ijodiy uyi. – Toshkent. – 2008.
8. *V.M. Karimova, F.A. Akramova*. Psixologiya. Ma'ruzalar matni. FTDK, DITAF – Toshkent. – 2000.
9. *B.C. Мухина*. Возрастная психология. – Москва. – 2008.
10. *E. G'oziyev*. Psixologiya (pedagogik). – Toshkent. «O'qituvchi» – 1994.
11. *F.N. Gonobolin*. Psixologiya. – Toshkent. «O'qituvchi» – 1976.
12. *M.G. Davletshin, Sh. Do'stmuhamedova, M. Mavlonov, S. To'ychiyeva*. Yosh davrlari va pedagogic psixologiya (o'quv-metodik qo'llanma). TDPU, – T.: – 2004.
13. *Z. Nishanova*. Bolalar psixodiagnostikasi. TDPU nashriyoti. Toshkent – 1998.
14. *P.I. Leventuyev, A.A. Asqarxo'jayev, V.E. Chudnovskiy, M.V. Vohidov*. Bolalar psixologiyasi ocherklari. – Toshkent. «O'qituvchi» nashriyoti.
15. *Леонтев А.Н.* Проблемы развития психики. – Москва. «Мысль». –1965.
16. *Запорожец А.В., Элконин Д.Б.* Психология детей дошкольного возраста. – Москва. Просвещение. – 1964.

17. Венгер Л.А., Мухина В.С. Психология. — Москва. Просвещение — 1988.
18. Moss P., Petrie P. (2002), From Children's Services to Children's Spaces: public provision, children and childhood. London: Routledge Falmer.
19. N.M. Aksarina. Go'dak bolalar tarbiyasi. — Toshkent. Meditsina. — 1983.
20. M. Rahmonova. Psixologiya kursida ko'rsatmalilik. — T.: «O'qituvchi». — 1981.
21. Джон О'Киффи. Семидневный курс тренировки ума. — Москва. Золотой телёнок. — 1997.
22. N.V. Latipova. Kichkintoy tarbiyasi. — Toshkent. Meditsina. — 1989.
23. O'ylaymiz, o'ynaymiz — aqlimizni charxlaymiz. — Toshkent. — 2006.
24. Onalarga tavsiyalar. Respublika o'quv-metodika markazi. Toshkent. — 2004
25. M. Rasulova, D. Abdullayeva, S. Oxunjonova. Bolalarning maktabga psixologik tayyorligi. — Toshkent. — 2003.
26. S.X. Jalilova va boshqalar. Shaxsning psixik taraqqiyoti diagnostikasi. — Toshkent. — 2009.

MUNDARIJA

KIRISH	3
---------------------	----------

I bob. PSIXOLOGIYAGA KIRISH

1.1. Psixologiya fanining predmeti.	5
1.2. Hozirgi zamon psixologiyasining vazifalari, tarmoqlari va fanlar tizimida tutgan o'рни. «Ta'lim to'g'risida»gi qonun, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»dagi vazifalarni amalga oshirishda psixologiya fanining ahamiyati	15
1.3. Psixologiya fanining ilmiy-tadqiqot metodlari	23
1.4. Psixikaning nerv-fiziologik asoslari.	38
1.5. Psixika va ong taraqqiyoti. Psixikaning paydo bo'lishi va rivojlanishi	45

II bob. SHAXS VA FAOLIYAT

2.1. Shaxs psixologiyasi	60
2.2. Faoliyatning psixologik tahlili	75
2.3. Shaxs insoniy munosabatlar tizimida.	86
2.4. Diqqat. Diqqat haqida tushuncha	95

III bob. SHAXSNING PSIXIK JARAYONLARI

3.1. Sezgilar. Sezgilar to'g'risida umumiy tushuncha. Analizatorlar	109
3.2. Idrok	116
3.3. Xotira. Xotira to'g'risida tushuncha va uning fiziologik asoslari.	130
3.4. Tafakkur. Tafakkur haqida tushuncha	140
3.5. Nutq. Nutq haqida tushuncha.	154
3.6. Xayol. Xayol tavsifi, fiziologik asoslari.	159

IV bob. SHAXSNING HISSIY-IRODAVIY HOLATLARI

4.1. His-tuyg'ular. Hissiyot va emotsiya to'g'risida tushuncha	171
4.2. Iroda. Iroda to'g'risida tushuncha. Tavakkalchilik	185

V bob. SHAXSNING INDIVIDUAL-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

5.1. Temperament. Temperament haqida tushuncha	193
5.3. Xarakter. Xarakter haqida umumiy tushuncha	210
5.3. Qobiliyatlar. Qobiliyat haqida umumiy tushuncha.	217

VI bob. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR PSIXOLOGIYASI

6.1. Bolalar psixologiyasining umumiy masalalari	222
--	-----

6.2. Psixik taraqqiyotning asosiy qonuniyatlari.	
Bola psixik taraqqiyoti haqida tushuncha	226
6.3. Psixik taraqqiyot va yosh bosqichlari.	236
6.3. Chaqaloqlik va go'daklik davrida psixik taraqqiyot.	
Chaqaloqlik davri	244
6.4. Ilk yosh davrida psixik taraqqiyot.	
Ilk yoshdagi bolaning jismoniy jihatdan o'sishi	265

**VII bob. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR
FAOLIYATINING PSIXOLOGIK TAVSIFI**

7.1. Maktabgacha yoshdagi bolalar taraqqiyoti va faoliyatining psixologik tavsifi	287
7.2. Maktabgacha yoshdagi bolalarda o'yin faoliyatining xususiyatlari. Bola hayotida o'yinning ahamiyati.	295
7.3. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ta'limiy mashg'ulotlari	306
7.4. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar mehnat faoliyatining xususiyatlari.	
Maktabgacha yoshda mehnat elementlari	316

**VIII bob. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR
PSIXIK JARAYONLARINING TARKIB TOPISHI**

8.1. Bolalarda sezgi va idrokning rivojlanishi	319
8.2. Bolalarda diqqatning rivojlanishi. Bolaning bog'cha yoshidagi davrida ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqati	330
8.3. Xotiraning bolalarda rivojlanishi.	334
8.4. Tafakkurning bolalarda rivojlanishi.	337
8.5. Bolalarda nutqning rivojlanishi.	343
8.6. Xayolning bolalarda rivojlanishi	349

**IX bob. MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR
SHAXSINING SHAKLLANISHI**

9.1. Ilk yoshda bola shaxsining shakllanishi	352
9.2. Kichik va o'rta bog'cha yoshida (3–5 yosh) shaxsning shakllanishi	365
9.3. Katta bog'cha yoshida (5–7 yosh) shaxsning shakllanishi.	
Maktabgacha yoshda o'z-o'zini anglash	382

X bob. BOLALAR PSIXODIAGNOSTIKASI

10.1. Psixodiagnostika metodlari va ulardan foydalanish	403
10.2. Bolalarni maktabdagi ta'lim jarayoniga psixik jihatdan tayyorlash	415

MAVZULAR BO'YICHA TEST TOPSHIRIQLARI	451
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	492

Sabohat Xalilovna Jalilova
Sayyora Mirsoatovna Aripova

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR PSIXOLOGIYASI

o'quv qo'llanma

Muharrir: *M. Tursunova*
Musahhih: *M. Turdiyeva*
Dizayner sahifalovchi: *D. Ermatova*

«Faylasuflar» nashriyoti.
100029, Toshkent shahri, Matbuotchilar ko'chasi, 32-uy.
Tel.: 236-55-79; Faks: 239-88-61.

Nashriyot litsenziyasi: AI №255, 16.11.2012.
Bosishga ruxsat etildi 15.08.2013. «Uz-Times» garniturasida. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60×90¹/₁₆. Bosma tabog'i 31,0. Nashr hisob tabog'i 31,5. Adadi 1 326 nusxa. Buyurtma №__.

«START-TRACK PRINT» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.